

ГЕОРГІЙ ТУШКАН

ДЖУРА

ГЕОРГІЙ ТУШКАН

ДЖУРА

З російської

ВИДАВНИЦТВО ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ВЕСЕЛКА“ КИЇВ 1973

1929 рік. Радянські народи зайняті будівництвом нового суспільства, організовуються перші колгоспи у Ферганській долині. А в горах ще блукають недобитки банд басмачів, наганяючи жах на беззахисних горців — киргизів, стаючи на перешкоді новому життю.

В центрі твору образ молодого киргиза Джури, який пройшов нелегкий шлях від простого мисливця до свідомого, загартованого у багатьох сутичках з басмачами воїна-батыра.

З російської переклади
Єлизавета Ромашко, Олександр Ставцький,
Леонід Василенко

Малював
Олександр Губов

Перекладено за виданням:
Георгій Тушкан «Джура»,
видавництво «Детская литература», Москва, 1966

© Переклад на українську мову, видавництво
«Веселка», 1973.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Ви, хто любить все в природі,—
Сильно сонця у долині,
Тіні в лісі віковому,
Вітру шум у верховіттях,
Буйні зливи, завірюхи,
Любить хвили рік могутніх,
Що проносяться у хащах,
Гуркіт грому над горами,
З стоголосою луною,
Мов удари крил орлиних,—
Вам присвячую легенду.

.

Ви, кому до серця будуть
Стародавні балади,
Наче голос іздалека,
Що послухать закликає,
Як дитя мале говорить
Тихо-тихо, що не знаєш,
Чи сказав хто, чи здалося,—
Вам казки оці...

Лонгфелло ¹

¹ Переклав Костянтин Шмиговський.

ЗАГУБЛЕНИЙ КИШЛАК

I

Над горами Паміру студена й німа ніч. Неприступне, скелясто громаддя гір, закуте в крижаний панцир, то голий, то присипаний снігом, грізно височіє над хмарами. Тут немає лісів. Тільки де-не-де на схилах темніє арча¹ і в саях — долинах високогірних річок — трапляються засніжені чагарники-тугаї. Іскраво виблискують зірки. Сніг відбиває їхнє світло, і через це ряхтіння годі помітити засипаний снігом кишлак, що притулився на крутому схилі.

Край безодні, на виступі, бовваніють п'ять викладених в каменю хатин, по самісінький дах засипаних снігом. На

¹ Арча — ялівець, рід вічнозелених хвойних дерев і чагарників.

очищеному від снігу пласкому даху найбільшої хатини-кибитки, підібгавши ноги, зіщулившись, сидить на барсовій шкурі аксакал¹ Іскандер. Загорнувшись у теплий горностаєвий кожух, старий сидить нерухомо. Поряд лежать два величезні вовкодави.

Аксакал Іскандер мовчить. Мовчать собаки. Мовчать гори. Тиша...

Від тиші аж дзвенить старому у вухах. Ніщо не зворухнеться. Повітря наче загуло в темну скляну масу між гір-велетнів. Зірки, падаючи долу, розтинають небесну баню вогненними мечами. На мить із пітьми вихоплюються дахи кибиток і тут-таки зникають.

Далеко в горах щось зашуміло. Ніби зітхнув велетень. Собаки здригнули й нашорошили вуха. Аксакал пильно вдивляється в чорні тіні гір. Але навколо все непорушне і мертво. Аксакал глибоко зітхає. Болісне чекання невідомого мучить його. Старий охоче лишився б у хатині, біля вогнища, але подія, що схвилювала весь кишлак, примусила його вибратися нагору.

Десь у горах знову зашуміло. Аксакал похитав головою, насипав на долоню із кам'яної пляшечки, затиснутої в лівій руці, дрібку насвою — зеленої тютюнової потерухи, змішаної з попелом, — кинув його під язик і почав смоктати. Поряд завовтузився, застугонів лапами об дах пес Одноокий. Його шерсть у крихітних крижинках зашелестіла й задзвеніла.

І знов запанувала тиша.

Ось-ось з-за гори викотиться місяць. Гори такі високі, що навіть хмари рідко піднімаються вище них. Іноді хмари плывуть невпинно, пасмо за пасмом. Чіпляючись за гори, вони розсипаються снігом і осідають памороззю на вершечках гір. І нарешті на шпилі гори виростає маківка з льоду: це висячий льодовик. Аксакалові мало не сто літ. Він вірить, що на льодовику живе Каїп — господар усіх звірів. Десь там, на високогір'ї, мешкають дикі гірські люди, снігові люди, що шпурляють у всіх невгодних їм брили льоду.

Аксакал зітхає. Його кволе тіло б'є пропасниці. Але не від холоду тремтить аксакал, а з переляку. Чи варто було все життя боротися за те, щоб стати на чолі роду? Чи варто жити

¹ Аксакал (дослівно білородий) — глава роду.

так довго? Іскандерові здається, ніби він прожив два життя. Тільки таке дівча, як п'ятнадцятирічна Зейнеб, яка не зазнала ще сваволі духів зла, може думати, що попереду її ждуть самі радощі. Тільки такий шибеник і вдатний мисливець, як Джура, який не встиг ще розгнівити Каїпа, покровителя диких козлів — кийків і диких баранів-архарів, Джура, в якого духи ще не шпурляли каміння з гір, не засипали обвалами й не хапали за ноги в час переходу гірських річок, міг вважати прожитий рік за один рік життя. Там і життя того у Джури — як у молодого барса. Що вони знають? Що бачили вони за роки, проведені в цих горах. Дев'ятнадцять однокишлячників і неговірного купця з провідником, коли на півмісяця відкритався східний перевал.

Давно давно, півтора століття тому, як розповідали батьки й діди, в горах стався землетрус. Суцільна крига луснула, непрохідно міжгір'я відгородило кишляк Мін-Архар від північних гір. Люди лишилися без стежки і втратили зв'язок із світом. Тільки дві купецькі родини дізналися про інший шлях, що вів туди. Але вони, жителі далекої Фергани, тримали це в таємниці. Купецький рід розбагатів і утвердився, вивозячи із загубленого кишляку золотий пісок, дорогі хутра й коштовне каміння.

І яких тільки страхіть не розповідали купці про дорогу, щоб відбити бажання в кишлячного аксакала коли-небудь спуститися з гір! І про драконів, що стережуть перевали, і про величезних зміїв на стежках, і про водяних коней, які виходять вночі з гірських озер. По-їхньому виходило, що всі злі духи світу стануть на путі людини, яка надумає піти з кишляку.

Перекопати старого було неважко. Іскандера все лякало. Найбільше старий боявся вторгнення чужинців. Перед купцем він старавсь нічим не виказати свого страху.

Щоб не дати підстав для їхнього невдоволення й гніву, Іскандер зразу погоджувався з будь-якою вигадкою, яку гості видавали за істину. Купці називали місцевість, де вони жили, країною драконів, там чужинців жде смерть. Іскандер зовсім не мав наміру бентежити совість гостей запитаннями. Тому, тільки-но купці розкривали рота, старий безперервно кивав головою, а усім погоджуючись.

Уже не перший рік купці приїздили не із Фергани, а з Кашгарії, «Країни семи міст», розташованої на схід від

Паміру. Там вони оселилися, втікши із Фергани через три роки після Жовтневої революції.

Про це Іскандер нічого не знав. Однак, навчений досвідом, він відчував нещирість гостей і все одно безперестану кивав головою, погоджуючись.

Тим часом слова про дивовижні знамення, які пророкували швидкий кінець світу, й розмови про марність усіх земних щедрот звучали не так уже й переконливо. Купці запевняли, що за горами хутро й золото давно знецінилися, а рубінами бавляться діти. Та тільки-но їм до рук попадав золотий пісок, пальці їхні починали тремтіти, а гра криваво-червоних каменів запалювала пожадливі вогники в очах. Це помічали навіть найві- ні мешканці кишлаку...

Три роки тому Тагай, провідник купця, сховав у довгий рукав кілька рубінів. Обурившись, аксакал схопив злодія за руку, але Тагай шепнув йому: «Ага-хану, в Бомбей». Старий злякався. А коли Тагай грізно спитав, звідки у нього трикутний матер'яний талісман¹, Іскандер мало не зомлів від пере- ляку і майже задарма віддав хутро.

Не міг же він розповісти йому правду!

...Це було давно. Іскандер, полюючи в горах, набрів на непритомного чоловіка і приніс його в кишлак. Обличчя незна- йомця закривавлене, рука й трое ребер зламані. Все тіло по- дряпане. Отямившись, чоловік дуже здивувався, коли йому сказали, що це єдиний кишлак, який лишився в горах після давнього землетрусу. Коли діди відмовились негайно ж пові- домити про нього кудись за гори, він розгнівався. Спочатку чужинець умовляв, потім благав і, нарешті, став загрожувати. Він киргизського роду Хадирша, належить Худояр-хану, воло- дареві і повелителеві великого ханства Кокандського. Горці насмілилися сказати, що вперше чують про такого.

Чоловіка ще більше розсердило грубе невігластво горців, які нічого не знають про славні подвиги Худояр-хана, завойов- ника. Чи вони лукавлять, посилаючись на свою необізнаність? Чужинець не шкодував слів, прославляючи безодню мудрості й безмежну відвагу Худояр-хана та відданість його управителів: кушбегів, хакемів, датха й беків. Він розповідав про неабияку вірність своєму ханові всіх узбеків і казахів, киргизів і та-

¹ Талісман — річ, яка за поняттями забобонних людей, привносить щастя, вдачу.

джиків, жителів таких великих міст, як, наприклад, Ташкент, Алма-Ата, Чимкент, а також усіх селищ; розповідав про відданість жителів Ферганської, Чуйської та інших долин; розповідав про вірність усіх кочовиків Тянь-Шанських і Памірських гір. Чужинець не став розповідати про часті війни й міжусобиці, про боротьбу киргизів за свою свободу. Себе він оголосив ульбегі — оком і вухом Худояр-хана, тому його, ульбегі, слово — це слово, що йде від хана. А слово хана — закон для всіх.

Відтепер киргизи, що живуть у кишлаку Мін-Архар, — слухняна глина в руках володаря душ, хай продовжить бог його довголіття.

Худояр-хан милосердний, він збудував фортецю в Алайській долині, щоб охороняти їх від ворогів, і дозволяє киргизам користуватися належним їм скарбом і худобою. Віднині жителі кишлаку мусять носити джигітів до свого хана у військовій платити податки: тюндюк-зякет — подимне з кожної юрти; кой-зякет — податок з вівці; битир — податок з кожної душі; ушур — податок з прибутку на славу ісламу й усі інші податки, зокрема харадж — податок із землеробства.

— І якщо, крім цих податків, ви не віддаватимете належне зякетчі — збирачеві податків — і втаїте від зякетчі бодай один колосок пшениці, вас суворо каратимуть. Ті, що ухилятимуться від сплати податків, живими згниють у в'язниці-колоді.

— Колосок пшениці? Де ж бо в нас колосся? Ми скотарі, — відповідали йому діди, — а води й землі навколо багато. Ми вільні горці вільних гір і не потребуємо захисту. Ми зроду не платили зякет і платити не будемо. Ми не знаємо Худояр-хана. Хто це — бог?

Чужинець зацікавлено роздивлявся камінь, а потім спитав Іскандера:

— Де знайшов ти цей камінь?

Не діставши відповіді, прибулий трохи підвівся на здоровій руці. Він знову став кричати й погрожувати гнівом еміра.

— Замовкни! — сказав йому тоді глава роду. — Шкода, що сніг не засипав тобі рота! Твої слова — слова лихої людини. А лихий людині ніхто не повинен робити нічого доброго. Ти вмреш зараз і не встигнеш наслати біду на наші голови. Ми не знаємо й знати не хочемо Худояр-хана. Ми вільні люди гір, зитям собі це, людино з язиком змії. Помолись перед смертю...

У відповідь на це чужинець голосно сказав, допитливо вдивляючись в обличчя присутніх:

— Люби свою віру, але не гудь інші!

Чоловіки нічого не відповіли.

Тричі прибулий повторював ці слова й не діставав бажаної відповіді. Оже, люди, що стояли довкола його, не знали цього ісмаїлітського паролю. І тоді прибулий сказав так:

— Я посланець живого бога на землі і посвячу вас у великі таємниці світу. Знайте: мене послано до вас за велінням Ісмаїла і Алія, істинних пророків аллаха. Все, що я казав вам про Худояр-хана — хай буде прокляте його ім'я! — пусті слова. Я випробовував вас, бо наша віра таємна й своїх ми пізнаємо тільки по утаємничених словах. Ми всі — велика сила. Ми спрямовуємо шляхи народів, допомагаємо своїм і знищуємо тих, хто заважає нам. Стережіться ж підняти руку на посланого живим богом. Не поспішайте вбити мене, поки я не передам вам істинне вчення, а потім робіть так, як підкаже вам ваша совість.

Чужинцеві дарували життя. В години, коли він не спав, усі діди приходили слухати його, хоч і важко було зрозуміти, що він говорить. Уночі, в години непритомності, він поривався бігти кудись, викрикував незрозумілі слова. Ідиге, глава роду, сидів при узголів'ї і, нахилившись до його вуст, слухав...

Коли нарешті до чужинця вернувся здоровий сон і апетит, Ідиге повів Іскандера до своєї кибитки:

— Ти приніс у кишлак цього чоловіка. Ти збентежив його дух вогнем червоних каменів. Довгі ночі я підслуховував правдивий шепіт його душі. Це дуже лихий чоловік. Заткни йому рот, зв'яжи руки, віднеси туди, де підібрав, і вбий.

Іскандер послухався. Там, біля скель, він не поспішав убити чужинця й терпляче слухав його плутану мову. За свою смерть той погрожував жахливою помстою, яка прийде від Ага-хана з Бомбея. Багато незрозумілих слів сказав тоді невідомий. Із його мертвого кулака Іскандер вийняв трикутний предмет. Він нікому не показав його, вважаючи, що це чудодійний талісман...

Минали роки. Іскандер ніколи не розлучався з амулетом, а коли сам став аксакалом, то перестав його ховати від людських очей. Амулет від «лихого ока», від хвороб, від злих духів носили всі: чоловіки, жінки, діти. Та саме на цей амулет раптом звернув увагу Тагай, провідник купця.

Що міг відповісти Іскандер на його питання? Пильно дивлячись на діда, Тагай сказав пам'ятні старому слова: «Люби свою віру, але не гудь інші». Старий був вражений, але подарувати талісман не захотів. Уночі Тагай навіть спробував викрасти його, але дід спав сторожко.

Аксакал добре запам'ятав Тагаєві слова:

— Хазяїн прийде по талісман з-за гір. Краще віддай. Біда буде.

— Яка біда? — спитав тоді аксакал.

— Велика кров.

Успіх у своїх ділах аксакал приписував талісманові й не хотів розлучатися з ним. Тагай поїхав нагніваний, посилаючи прокляття та погрози. Відтоді минуло три роки. Іскандер усе ждав. І раптом сьогодні на схилах північних гір, звідки немає дороги, з'явилися невідомі люди. Саме їхня поява й примусила діда полишити обід, вилізти на дах кибитки й ще раз пригадати далеке минуле.

«Хто ж вони, ці невідомі люди, і звідки? — думав аксакал, згадуючи слова Тагаєя про «велику кров». — Куди йдуть? Чого їм треба?»

Вдень він послав Джуру, юного, проте сміливого мисливця, вистежити невідомих людей. Тепер дід ждав на його повернення і думав.

Ніхто не піде в час зимового бездоріжжя в ці страхітливі гори. Мабуть, ці люди мали якусь мету. Але яку?

Зірки потьмяніли й майже зникли за чорним покривалом неба.

З-за кожної грані звислого льодовика, як із величезного діаманта, вихопилися снопи барвистих іскор: сходяв місяць. Чорні тіні поповзли з межигір'я.

Здала долинули постріли. Вовкодави стрибнули з даху в темряву і, гавкаючи, помчали вперед, назустріч невідомому ворогові. Райдужні шпилі огорнулися туманом. Над ними закурів сніг і кужіллям потяг донизу. Почувся сильний гуркіт. Він просторився, наростав, пригнічував і вражав: величезна лавина зірвалася з гір.

Кибитка заходила ходором. Старий Іскандер затремтів. Він хотів крикнути і втекти, але від страху заніміли ноги, не було сили перевести подих, немов його занурили в крижану воду. Гвучкий вітер ударив аксакала, зірвав з голови лисячу шапку.

Сліговий пил скажено клубочився в повітрі, запинаючи все білою габою.

Коли гуркіт обвалу ущух, із кибитки через димохід долинув вереск переляканих жінок і собаче гавкання.

— Замовкніть! — гнівно крикнув аксакал, оговтуючись, і натягнув шанку на вуха.

Але знизу ще довго линули стишені голоси схвильованих жителів кишлаку. Жінки голосили й стогнали. Вони згадували трьох чоловіків, трьох останніх годувальників кишлаку, які загинули цієї осені під обвалом. У крайній кибитці плакала Айше. Вона була пенца, що її син Джура загинув під обвалом. Вона рвала на собі коси і примовляла:

— Мій Джура як батирський син: якщо не співатиму, болітиме йому серце. Сину мій, що ж я зроблю? Якщо не пом'яну сина, болітиме йому серце... Ох, сину мій, Джуру, що ж я робитиму?..

Що, коли... Аксакал глибоко зітхав і вдивлявся в знайомі обриси гір. Тепер його бентежила думка, що Джура міг загинути під сніжною лавиною. А Кучак? Та хіба він чоловік? Якщо Кучака навіть уночі огріти, то й тоді він не розсердиться. Ще десять років тому аксакал сам полював у горах, добував золото, рубіни і продавав їх купцеві. Проте ось уже тридцять два зуби випали в аксакала, нижню щелепу, щоб не відв'язала, довелося підв'язати стрічкою з волосіні й шовку...

Багато гірких дум передумав Іскандер, поки місяць піднімався на небі.

Несподівано Бабу, чорна мисливська собака Джури, стрибнула дідові на коліна й лизнула його в ніс. Іскандер злякано схопився й замахнувся на неї, але вона стала лащитись. Виходить, Джура живий.

Здалеку почулася пісня. І невдовзі Джура сів навпочіпки біля аксакала. Це був високий юнак з орлиним носом і меткими очима. Він урвав пісню, щойно побачив аксакала: не годиться поважному чоловікові співати, як хлопчачові. Вони разом зайшли до кибитки. Там Айше сумно сиділа біля вогнища. Вона радісно зойкнула, побачивши сина.

— Розповідай, — задихаючись від хвилювання, прошамкотів Іскандер, ухопивши Джуру за халат.

— Звичай порушуєш, — відповів Джура, примруживши очі. — Почастуй чаєм, потім запитуй.

Після кожної піали¹, яку випивав Джура, аксакал нетерпляче повторював:

— Що за люди? Куди йшли?

— Почастуй спочатку, а потім розпитуй,— відповідав Джура й підставляв порожню піалу.

Іскандер кречтав від нетерпіння, але наливав. Джура пив повільно, маленькими ковтками, прагнучи розтягнути задоволення.

Біля стіни тулився дядько Джури, Кучак, і стежив за ним голодними очима. І йому Джура подав чаю. Хай не думають, що він скупий.

Нарешті, напившись досхочу зеленого, дорогоцінного тут чаю, що його аксакал беріг для великих свят, Джура витер рота. В аксакала від хвилювання сльозилися очі. Він чекав відплати.

— А тепер нагодуй мене м'ясом, я дуже зголоднів! — несподівано сказав Джура.

Аксакал аж застогнав од злості, але нічого не вдієш — він добре знав упертого й свавільного Джуру. Старий вийняв шматок м'яса з запасу, який зберігався у нього в кибитці, й дав жінкам зварити.

Джура мовчки ждав, поки звариться м'ясо. Він знав, що інакше скупий і хитрий дід, який досі не вважає Джуру дорослим чоловіком, не дасть йому й понюхати м'яса. Це був своєрідний протест проти свавілля багатого аксакала. Джура вже чимало днів, як і всі жителі кишлаку, харчувався кандьором з борошнистого кореня гульджан. Майже всі кутаси² й кози ще пізньої осені загинули від джуту. Ця смерть сталася через ожеледь, бо худоба не мала сили розбити копитами льодяну кірку, щоб добувати з-під неї траву.

Аксакал жив заповітами предків і сіна не запасав. Кішки й архари восени пішли на південь.

Кишлак голодував.

Джура чекав спокійно й поважно, як і личить мисливцеві, хоча йому й самому не терпілося розповісти про дивовижні події.

¹ Піала — напівкругла чашка без ручки, з якої в Середній Азії п'ють чай.

² Кутас — як, тибетський від з довгою шерстю на боках і нижній частині тіла; хвіст як у коня.

У ніч перед обвалом Джуру розбудив голос аксакала. По-боючись темряви, він сердито питав у жінок, чому не горять світильники.

— Земляний лой кінчився,— виправдовувалися сонні жінки.

— Чому холодно? Чому дерев'яне каміння не горить у вогнищі? Лінивий Кучак знову приніс мало?

Кучак нерухомо сидів у своїй кибитці навпочіпки, втупившись очима крізь дірку димоходу на місяць, і співав легенду «про місячну бабу». Він міг так сидіти годинами.

Вранці до Кучака прийшов Джура й наказав йому збиратися. Кучак нікуди не хотів іти і верескливо сказав:

— Я захворів, я не можу.

— Ти дорослий чоловік, а не хочеш виконати навіть жіночу роботу й принести дерев'яного каміння! — закричав на нього Джура.— А якщо ти хворий, я пушу тобі, як хворому, кров!

— Ні, я здоровий, я здоровий! — квапливо захикав Кучак.

— Тоді збирайся. Допоможеш мені зробити новий ніж.

Джура й Кучак пішли до оголеної вітрами скелі. Спустившись вузькою улоговиною до тріщини, звідки завжди стікала нафта, вони підставили бурдюк і зачекали, поки він ущерть наповниться «земляним логм».

Повертаючись додому, біля підніжжя пагорна, в ямі, вони сокирами нарубали горючого сланцю, який називали «дерев'яним камінням». Прийшли жінки й віднесли паливо в кибитки.

Пізніше Джура працював у своїй маленькій кузні. Він робив ніж із шматка заліза, карбуючи на ньому різні візерунки.

— На дурниці час марнуєш,— сказав Кучак, роздмухуючи вогонь у горні.

— Батько мій носив ножі тільки карбовані,— відповів Джура.

— То ж бо твій батько — батир!

— А я не батир? Тебе однією рукою валю, більше від усіх можу м'яса з'їсти. Мене всі бояться!

— Ну, я тебе переїм,— упевнено сказав Кучак, погладжуючи охлялий живіт.— А от скільки ворогів ти вбив?

— Я ще вб'ю. Я багато вб'ю! — гордо відповів Джура.

Вони засперечалися, і розгніваний Джура нам'яв би Кучкові боки, якби той раптом не показав на Бабу.

Величезна чорна мисливська сука дрімала, згорнувшись клубочком. Її короткий, обрубаний хвіст напружився і підвівся. Бабу дрімала, але її вуха напоропилися і повернулися до зовнішньої стіни, заваленої снігом, верхня губа люто піднялася, оголивши ікла: Бабу чула наближення ворога. Вона схопилася, підійшла до стіни й, опустивши голову, стала напружено вслухатися. Потім тихо загарчала. За цим ледве чутним сигналом усі кишлячі собаки злісно, з викликом, загавкали.

Джура прислухався, але не помітив нічого підозріливого. Все ж, знаючи, що Бабу вловлює багато таких звуків, яких ніколи не почує людина, він швидко виліз на дах і уважно оглянув все навкруги. На засніаних снігом горах нікого не було видно. Але собака, вилізши слідом за Джурою на дах, настовбурчила вуха й пильно дивилася на північ. Джура подивився туди й здивувався: неподалік від Суркової скелі рухались чорні дяточки.

— Люди, люди з півночі! — крикнув Джура.

— Як — з півночі? — спитав Кучак.

Непрохідні провалля перетинали на півночі шлях до кипляку.

Кучак пішов за Джурою, бурмочучи:

— Це гірські люди. Вони пасуть отари козлів. Тепер ти вб'єш найбільшого козла, і ми більше не голодуватимем.

— Розплющ ширше очі! — сердито сказав Джура. — Там люди й один як. Тобі скрізь мариться їжа.

— Але з півночі до нас нема шляху. Купець приїздить восени зі сходу.

— А сніжний міст, який утворився над прірвою після недавнього обвалу! Чи ти забув, що по ньому пішли дикі козли?

Кучак похолов од страху. Джура голосно крикнув у димокід, що наближається небезпека. Сполошилися жінки, заплакали діти. Але найдужче стривожився аксакал.

— Невже настав час розплати, прийшов час великої крові, яким загрожував Тагай? — шепотів він.

Аксакал наказав Джурі вирушити в розвідку до Суркової скелі, над якою здіймалася гора Крижана Шапка. Спочатку Джура хотів бігти навпростець, але обережність перемогла цікавість. Нащо було наводити ворога на кишляк! Джура швидко

досяг Суркової скелі й обережно брався вгору по засипаному снігом карнизові. Бабу йшла попереду. Час од часу вона зупинялася, очікуючи господаря, і нетерпляче помахувала обрубанним хвостом. Будь-який необережний крок загрожував падінням у прірву, й тому Джура уважно вибирав місце, куди поставити ногу. Крок за кроком він повільно піднімався вгору.

Джура досяг вершини Суркової скелі і, сподіваючись, що його в сутінках не буде видно, подивився вниз. Стало темніше, і він ледве розрізнув трьох людей і кутаса. Лютий уривчастий гавкіт чужого собаки пролунав зовсім близько. Бабу відповіла таким же голосним і лютим гавканням. Джура пошепки наказав їй замовкнути й присів за камінь, але його вже помітили. Нараз Бабу позадкувала й загарчала. Джура здивувався: люди, яких він помітив з даху, не могли так швидко піднятися на гору. Бабу знову загавкала, повернувши голову в протилежний від ворога бік. Небезпека, очевидно, була з двох боків.

«Погапо!» — вирішив Джура. Він зняв із спини старий карамультук — гнотову рушницю, викресав іскру й запалив гніт.

— Хто ти? — долинуло знизу. — Гей, ти, відповідай, якщо не хочеш, щоб твоє тіло жерли вовки! Боїшся?

— А хто ви? — голосно крикнув Джура.

— Відповідай!

Джура зроду ще не бачив стільки чужих людей. Однак перша зустріч з ними й трохи не злякала його. Він міг би покласти їх усіх поодиноці — їм нікуди було сховатися. Але, твердо знаючи, що стріляти тут не можна, він погасив гніт: од пострілу могла зірватися лавина. Не раз, затамувавши дух, намагаючись не кашлянути й не чхнути, проходив він, як тінь, під крутими схилами. Над ним зависали величезні крижані брили й кучугури снігу, що могли полетіти вниз од найменшого струсу повітря.

Бабу знову грізно загарчала. Неподалік, на схилі Суркової скелі, з'явилися два чоловіки з рушницями. Назад шляху не було. А знизу чужинці кричали безладним хором застуджених голосів:

— Гей, ти! Довго ми тебе ждатимем?

Джура не хотів іти до вороже настроєних незнайомців. Дорогу назад також було відрізано. Аби йому вдалося спуститися по крутосхилу донизу, він пробрався б до віддалених каменів неподалік від кишлаку й там улаштував би засідку,

не боячись обвалу. Але північний схил Суркової скелі, де він опинився, було вкрито дуже глибоким снігом. Існував тільки один спосіб спуститися таким схилом, але його заборонив аксакал. «Ти, Джуро, останній годувальник кишлаку,— казав аксакал,— і тобі не можна гратися зі смертю!» Але зараз виходу не було.

Джура свиснув Бабу. Повисивши за спину карамультук, він підтягнув поли халага з кутасової шерсті, сів на наст і з легким шурхотом спочатку повільно, а потім швидко ковзнув униз, осторонь від незнайомців.

Він летів по насту чимраз швидше. Крізь примружені повіки Джура бачив, як просто на нього мчить висунутий з-під снігу «Камінний палець», і, щоб не розплющитись об нього, Джура щодуху загальмував правою ногою, силкуючись повернути бік.

П'ята проноролла наст, і нога вмить увійшла в пухкий сніг, нагромадивши поперед Джури кучугуру снігу. А ще за мить він мчав на цій кучугурі повз «Камінний палець». Ця невелика лавина снігу ламала наст на своєму шляху й тягла за собою силу-силенну нового снігу. На цьому сніговому валу, змахуючи руками, як під час плавання, мчав Джура.

Досить було йому розгубитися, і спуск на лавині закінчився б смертю, на радість злим духам, про що його не раз застерігав аксакал. Джуру то підкидало в повітря, то жбурляло вперед, то заривало в сніг, але замість жаху його дедалі більше виповнювала буйна радість від шаленого польоту, що аж забивав дух... Багато разів аксакал забороняв спускатися в такий спосіб з гір, але прагнення боротися із стихією й перемагати, радість від усвідомлення своєї сили в Джури були сильніші над усе. Джура навіть голосно засміявся від захоплення...

Раптом поштовх... Удар! Усе довкола знову завмерло. Тільки сніговий пил кружляв у повітрі.

Джура на величезному заметі, і йому не хотілося ворухитись. Але, оволодівши собою, він підвівся. Карамультук лежав поруч. Бабу спускалася з гори трохи осторонь і здавалася чорною цяткою. Зійшов місяць, і непрошені гості, помітивши в кучугурі неупшкодженого Джуру, знову закричали. Джура побіг до каменів. Незнайомці дали по ньому безладний залп — і...

Огорнулася туманом крижана вершина. Здійнялася хмара снігу. Щось загуло, загриміло. Сильний порив вітру так

шаршнув Джуру, що він, як пір'їнка, відлетів далеко вбік. Величезна лавина, знищуючи на своєму шляху все, навально летіла в гори-велетня вниз, на переляканих людей, які метушилися у відчаї...

* * *

Нарешті Джура з'їв останній шматок м'яса й витер масні руки об халяви м'яких чобіт — ічигів. Іскандер повторив своє питання. Джура хотів розповісти про все докладно: як ішов, що думав, де побачив незнайомих і що їм казав, як мчав швидше ніж вітер по схилу, як зірвалася лавина... Але втримався й нічого не розповів — негоже мисливцеві бути язика-тим, як стара баба.

Номовчавши, Джура сказав:

— Було тров чоловіків. З ними — як і один собака. Всіх розчавила лавина!

— А більше нікого не було? — спитав, аж кречучи від хвилювання, аксакал.

— Більше? — спохмурнів Джура.

Він згадав про двох озброєних людей, які стояли на горі, неподалік від нього, але, не бажаючи тривожити старого і певний у загибелі всіх, відповів:

— Усіх розчавило!

— Вай, вай! — застогнав аксакал. — Біда ніколи не приходить сама!

ТАЄМНИЦЯ ХАМІДА

І

Снігові смерчі гасали по Алаю. Вся величезна високогірна Алайська долина була схожа на бурхливий океан. Затиснута між Заалайським хребтом з півдня й Алайським з півночі, ця наскрізна долина розпростерлася майже на сто вісімдесят кілометрів, а завширшки деінде сягала понад двадцять. Було де розгулятися вітрові. Буран шаленів.

Гірські шквали зривали із скель невлежані замети й жбурляли їх донизу. Сніг, то лапатий, то сухий, колючий, вирував по долині, як здіблені хвилі.

Ураганні вітри, несучись по схилах гір, вривалися в між-

гір'я. Глибокі звивисті тіснини примушували повітряні потоки різко змінювати напрям. Коли ці повітропади опинялись на просторі, заходячи вбік або назустріч іншим вітрам, народжувались смерчі.

Багато снігу піднімалося високо-високо на льодовики і знову падало вниз хмарами снігового пилу. Вітер дмухав нерівномірно. За кілька хвилин намітало величезні кучугури. Враз налітав ураганний вітер і геть усе злизував. А от перед земами, які вирости в густих заростях обліпиhi, він був безсилий. Що сильніше дмухав вітер і жбурляв снігом, то щільніші й вищі ставали замети.

А на вершинах пагорбів і на крутих схилах здувало не тільки сніг, але й пісок та дрібне каміння.

В цьому сніговому вихорі, ледь помітні, як комашня на стіні, рухалися вершники. Невеликий караван — мисливець, два геологи і двоє робітників — перетинав долину впоперек, від Заалайського хребта до Алайського. Вже давно вони мали виїхати на берег річки Кизил-Су, але буран сплутав усі їхні розрахунки.

Був кінець жовтня 1929 року. Для Ферганської долини, яка лежить біля підніжжя великих гір, це був час спекотливої осені, а для Алайської долини, що здіймалась на три тисячі метрів над рівнем моря, це був початок холодної високогірної зими. Навіть улітку зима ніколи не лишала позахмарних висот, вічно вкритих снігами. Там умирали й народжувалися хмари. Там умирали й народжувалися річки й вітри, звідти зривались обвали. Весною, коли пригрівало сонце, з-під снігу оголювалась долина, зникав сніг на пагорбах і в передгір'ях. Схили гір оголювались поступово, наче хто повільно тяг дедалі вище їхню снігову ковдру. Потім утворювалась чітка межа літа й зими, альпійських луків і снігу. І все ж навіть улітку високогірна зима нагадувала про себе в долині зимовим колодом, студеними вітрами й несподіваними снігопадами. На високогір'ї осінь настає раніше. Ще в Алайській долині зеленіла трава, а на схилах гір уже лежав пухкий сніг. Нижній край нетанучих снігів щодень спускався нижче й нижче. Зима йшла в долину з півдня, з вершин Заалайського хребта. Зима йшла в долину із півночі, спускаючись по схилах Алайського пасма. І нарешті снігові шари в долині поєдналися.

Ця осінь видалася сніжною. Вже два тижні як все було біле. Високогірні перевали на дорозі Ош-Хорог з дня на день

мали закритися до весни. Працівники золоторозвідувальної партії Попова — геолог Никонов, його помічник Юрій Івашко й Федір Лежньов — квапились закінчити роботи маршрутного характеру до того, як закриються перевали.

Лишався останній день їхнього благополучного перебування в Алайській долині. І цього останнього дня їх спіткала біда.

Щоб докопати яму-шурф у міжгір'ї і взяти останні проби, вирішили всім разом піти на ділянку. Мисливця Шамші послали по м'ясо, на полювання в гори. Хоч у горах було неспокоїно — подекуди з'явилися басмачі — і геологи спали із зарядженою зброєю, а вночі вартували по черзі, навіть робітники, кожному хотілося якнайшвидше кінчити роботу, і Никонов наважився лишити табір під наглядом тільки Мурзая-перекладача, тихого й догідливого чоловіка.

Ранок був чудовий. Небо синє-синє. Сніги так іскрилися, що без темних окулярів не можна було дивитись на блискотливі величаві засніжені гори. Шамші помилився, пророкуючи негоду. В геологів був чудовий настрій. Завтра вони мали вихати назад.

Разом із робітниками всі рушили пішки в глиб міжгір'я, сперечаючись довкола одного наукового висновку Юрія. Никонов висував свої контраргументи.

Навіть зустрічаючись щодня після роботи, геологи завжди діляться враженнями, радіють і часто пишаються своїми знахідками. А тут було про що поговорити.

Никонов, високий, повільний і дуже самовпевнений чоловік, казав, що не слід із чуток про гірські багатства створювати теорії, підтверджуючи їх випадковими знахідками. Тим паче, що Памір, на думку Никонова, бідний. Розбалуваний роботою на багатих розробках золота в Сибіру, Никонов поділяв думку Де-Лонга про бідність Памиру на рудні копалини.

Юрій Івашко із запалом відповідав — якщо геологи ще не вивчили як слід Памір, то це не свідчить про його бідність. Навпаки, Юрій посилався на нову теорію Ферсмана, яка дозволяє робити геологічні прогнози щодо залягання корисних копалин і руд.

Отак в суперечках і роботі минув день. Узнявши останні проби, вони вернулись до табору ще завидна.

Обидва намети стояли на місці. Начебто нічого не змінилось. Але чому ніде не видно Мурзая? І багаття погасло. А ка-

зан, від якого завжди пахло апетитним духом вареної баранини, лежав перекинутий.

— Мурзай! — голосно покликав Никонов.

Вітер шарпав розхристані полотнища, що прикривали входи в намети, хоч перед тим, як піти, геологи охайно зашнурували вхід у намет, де зберігалися зразки.

— Зараз розбуджу ледаря! — сердито сказав Федір Лежньов і швидко попрямував до найближчого намету.

— Не бачу коней! — розгублено сказав Юрій Івашко й показав рукою на міжгір'я, де звичайно паслися коні.

— Зникли курджуми! — долинув голос Федора Лежньова.

Він вискочив із намету й забіг у другий.

Никонов вийняв револьвер, Івашко зробив те саме.

— Курджумів нема! Вкрали! — з розпачем крикнув Федір, з'являючись біля входу.

Важко передати почуття відчаю і розгубленості, що охопили геологів. Не змовляючись, мовчки, вони квапливо повернули до найближчих скель, щоб оглянути місцевість, й тут-таки наткнулися на труп Мурзая.

Мурзай лежав у неглибокому рову. Це був один із тих ровів, що їх проклали в далекому минулому для зрошення полів.

— От бідолаха! — сказав Никонов. Він опустився на коліна й оглянув рану.

— Басмачі! — зауважив один робітник. — Це їхня робота.

Геологи перенесли труп до наметів, поклали на землю і зняли пасок, що зв'язував руки.

— Треба нам щось робити, і швидко! — сказав вражений Івашко.

Геологи вважали, що басмачам навряд чи згодиться списаний папір. Було б це за спокійних обставин, вони використали б папір для багаття. Тут, на місці нападу, їм ніколи було роздивлятися вміст важких курджумів. Але щоб полегшити вантаж в дорозі й отже швидше втекти від погоні, вони, звичайно, викинуть списані зошити.

Хоча б удалось врятувати щоденники! Але куди вирушили басмачі? Сліди вели в східному напрямку, тобто до кордону. До нього, а значить, і до прикордонників кілометрів вісімдесят.

Не виявилось і гвинтівки Никонова, яку він лишив Мурзая для охорони табору. Пострілів — сигналів тривоги — вони не чули. Не було поряд з Мурзаям і стріляних гільз. Або

Мурзай розгубився і злякався, або його захопили зненацька, ошукавши.

Треба було організувати погоню. Але що може зробити піший на висоті трьох тисяч метрів над рівнем моря, де неможливо навіть без вантажу ходити швидко! На пошуки щоденників послали робітників. З ними пішов Федір з гвинтівкою, а Никонов і Юрій полізли на гору. Може, згори вдасться побачити в бінокль басмачів?

Був надвечірній час. Дув поривчастий вітер. Небо облягали хмари. Вітер дужчав щохвилини і гнав поземку. Снігова імла застигла далечінь. Бінокль був ні до чого.

Раптова зміна погоди у високогір'ї не являла несподіванки для геологів. Тут навіть улітку неждано випадав сніг і, якщо сонце гріло в груди, то спина мерзла. Геологи над усе боялися, що сніг може замести щоденники й карти. Вони були певні, що басмачі неодмінно викинуть непотрібний їм папір.

Никонов і Юрій спустились у табір. Присмерком повернувся Федір з робітниками. Вони теж нічого не знайшли. Про це Федір крикнув ще здалеку. Був він невисокий, худорлявий, смаглявий і в розпалі азарту — торкалося це роботи чи полювання — міг довести й себе й інших до знемоги.

Зараз вони ледве переставляли ноги, і, поки дійшли до намету, Федір встиг розповісти, як вони здійснювали пошук. Геологи були у відчаї: чи ж мислимо — позбутися всіх наслідків роботи! Невже наступного року починати все спочатку? Зібравшись у наметі, при світлі ліхтаря вони квапливо занотовували все, що могли згадати. Те, що басмачі близько, змушувало бути насторожі. А раптом вони нападуть уночі? Крім Федорової гвинтівки, у геологів були револьвери. Вартували по черзі. Всіх хвилювала відсутність Шамші.

В минулому босць киргизького кавалерійського дивізіону, він був і мисливцем, і провідником, і, коли треба, перекладачем, кухарем, ковалем, лікував коней і людей, лагодив взуття, знав повадки не тільки птахів і звірів, але і басмачів, він передбачав погоду — одно слово, був майстер на всі руки. І зараз всі надії покладали на нього, й чекали біля наметів.

Шамші прийшов уночі. Сірого жеребця, нав'юченого двома козлиними тушами, він вів на повіді. Тепер це був єдиний кінь. Гвинтівка Юрія Івашка висіла в мисливця за плечима. Стрункий, як і всі горці, загартований походами, Шамші здався молодим.

Дізнавшись про те, що сталося, Шамші розсердився. Він, і трохи не соромлячись, вилаяв геологів за безтурботність і сказав кілька сердитих слів на адресу Мурзая. Шамші одразу ж вібрався в погоню за басмачами.

Але що міг зробити один Шамші? Порадившись, вирішили послати Шамші в кишлак біля Заалайського хребта за кіньми і всім разом переслідувати басмачів.

Жаль було незлобливого Мурзая. Басмачі підступні, Люті вочки прикинулися вівцями. Грабіжники захопили курджуми, розраховуючи знайти в них багату здобич. Намите золото вони, звичайно, візьмуть, а щоденники й карти їм ні до чого. Хіба що ними розпалять багаття або викинуть, аби легше було втікати. А раптом басмачі вже викинули щоденники і треба тільки поїхати і підібрати їх? Ех, швидше б їхати!

Шамші вернувся опівночі. Йому вдалося перехопити дорогою невеликий караван і домовитися з ним. Він привів двох коней і п'ять верблюдів. З ним приїхав провідник. Це був літній киргиз, на ім'я Джанибек. З ним же приїхали на конях трое озброєних киргизів — розвідників із добровольчого загону, який бореться з басмачами. Тіло Мурзая прикрили камінням, щоб, вертаючи назад, Джанибек відвіз його в кишлак родичам, які його і поховують.

Оглянувши сліди, Шамші визначив, що було п'ять басмачів, до того ж один кінь кульгає на праву передню ногу. Сліди привели до скелі, з-за якої басмачі майже добу, судячи з кількості кінського гною, стежили за табором. Напасти на озброєних геологів вони, видно, побоюлися і скористались із їхньої відсутності.

— Розраховували знайти повні курджуми золота, — іронічно зауважив Федір, — а тепер втікають за кордон.

Шамші дивувала жадібність басмачів — захопили коней експедиції, а навіть свого кульгавого коня не лишили.

Не затримуючись, уся група рушила по слідах. Сліди привели до річища метрів сімсот завширшки. Сонячними літніми днями, пополудні, тут вирували каламутні талі води, гуркочучи по дну камінням, а зараз не було навіть струмочка. Відбитки копит видніли на снігу, а де не було снігу, — то на щільному піску і висипах гальки. Басмачі старалися їхати, ховаючись за високим берегом, звертали в вимоїни, улоговини, тобто пересувались так, щоб їх не помітили.

Хоч як вдивлялися геологи, заїжджаючи за валуни, зазираючи в ковдобини, щоденників не було видно. Аби тільки їх не спалили. Не пустили на розпал.

Сліди вели на схід. Через чотири години подорожні знайшли рештки оббілого коня. Це й був, як сказав Шамші, той самий кульгавий кінь. Частину конини басмачі взяли з собою. Багаття не розпалювали. Видно, поспішали. І ніде жодного аркуша із щоденників. Тут сліди роздвоювалися. Троє басмачів на підкованих конях, які належали експедиції, поїхали прямо на схід, двов, з рештою коней, повернули в бік кишлаку Кашка-Су, розташованого в передгір'ї Алайського хребта.

Чому басмачі розділилися? Може, вони мали намір лишити частину коней у свої людиани в кишлаку або неподалік. Чи це тільки маневр, щоб поділити переслідувачів і перестріляти їх у засідці? В якій же групі щоденники? Все було незрозуміло.

Треба було поспішати. Але ж швидше, ніж іде верблюд, не поїдеш. Тому Федір Лежньов з трьома джигітами з добраго, як його скорочено називали на Памірі, поїхали на конях у східному напрямку, щоб спробувати перехопити басмачів до того, як вони перейдуть кордон. А Юрій Івашко, Никонов, Джанибек і Шамші вирушили через кишлак Кашка-Су. Тут же умовилися зустрітись після переслідування басмачів.

II

Юрій Івашко чув про хуртовини й буревії, сам одного разу мало не замерз, заблукавши під час завірюхи, але він навіть не уявляв собі, що може трапитися щось подібне.

То ледве пересувався по кучугурах і крізь кучугури, які сунуть на тебе, наче пірнаш у сніжні хвилі; то вихопишся на незасніжене місце, де, здавалося б, легше їхати, але там вітер шмагає по обличчю піском і крем'яшками. Доводиться ховати обличчя за високий комір кожуха, але тоді нічого не видно. Добре, що весь караван мовби зв'язаний мотузком. Повід од верблюда, що бреде ззаду, прив'язано до сідла переднього вершника.

По цих оголених місцях, там, де мало було снігу, і старався Джанибек вести своїх верблюдів на північ, у бік Кашка-Су.

За Джолдиваєм, який сидів на верблюді, їхав на сірому жеребці Юрій Івашко з гвинтівкою. Никонов, озброєний тільки револьвером, визнав за краще теж їхати на верблюді. За ним

їхало двоє робітників ще на одному верблюді. Караван замикав, сидючи на верблюді, Шамші, озброєний своєю гнотовою рушницею — карамультуком, наганом Юрія і довгою палицею. Позаду, провалюючись у снігу, біг мисливський пес Кок.

Караван ішов повільно. Що далі, то важче було пробиратися через снігові замети. Вони ставали чимраз вищі й твердіші. Верблюди весь час грузли в снігу по черево, зупинялися й не хотіли йти.

Ось і зараз караван ішов нібито по рівному, але зненацька верблюд Шамші провалився по вуха. Виявилось, що улоговина вщерть виповнена снігом. Верблюд не діставав ногами землі. Він ревів, борсався і нарешті упав на бік. Загрібаючи ногами, він зачепив Джанибека, і той із стогоном відскочив. Усі з'юрмились біля верблюда. Одні втоптували сніг, інші розв'ючували. Юрій Івашко пробував допомагати, але тільки заважав, смикаючи не за ті кінці мотузків.

Нарешті верблюдові допомогли зручно лягти, знову нав'ючили, примусили встати. Джанибек перейшов на інший бік улоговини і став тягти мотузок, просилений верблюдові кризь ніздрі. Той не хотів йти, упирався, кричав од страху й болю. Під ударами він рушив уперед, але, не довіряючи підступній глибині, підігнув у колінах передні ноги і, немов на лижах, повільно перебрався через снігову трясовину. Так само перейшли й інші верблюди.

У Джанибека розболілась нога. Попереду поїхав Шамші. Перед великими кучугурами снігу він злазив і з довгою палицею в руці йшов уперед. Шамші виміряв глибину снігу, як це роблять матроси на незнайомій річці, з тією тільки відмінністю, що він шукав мілке місце, де можуть пройти тварини. А поки караван стояв, буран замітав його снігом. Тільки-но верблюд зупинявся — коло його ніг з того боку, що віяв вітер, зразу ж намітало кучугури. Спочатку невеличкі, вони зливалися, і з замету невдовзі вже стирчали самі голова й спина тварини та тулуб вершника.

Досить було зворухнутися — й кучугури, загубивши опору, розпадалися на шматки й летіли за вітром. На все це йшов час. А басмачі теж не сиділи на місці. Сніг давно замів їхні сліди, і караван ішов у Кашка-Су не навпростець, а там, де легше було пройти.

На початку путі всі помисли Юрія Івашка, який їхав розвідником попереду, були спрямовані на близьку зустріч з

басмачами. Незабаром він так виразно почув неподалік іржання коней і побачив басмачів, які причаїлися за валунами, що зупинив караван.

— Вовки, не бійся! — буркнув Шамші й махнув рукою Джанибеку, щоб той їхав далі.

Юрій Івашко спаленів од сорому. Невже його могли заїдозрити в боягузстві? Гальба! Тепер він їхав поряд і заряджену гвинтівку тримав на луді сідла. Напружене очікування втомлювало, а ще більше втомлювали крижаний холод і пружкі удари вітру. Здавалося, холод проникає навіть крізь шви. І все ж Юрію була до душі і ця погоня, і боротьба із шаленим бураном. В думці настирливо спливав рядок: «А він, бентежний, просить бурі». Він хотів тільки одного — зустріти басмачів і показати, на що він здатний. Прагнучи довести це, Юрій Івашко, коли досягли наступного завалу, не став чекати, поки вернеться Шамші, який пішов ліворуч, і самовільно поїхав праворуч. Жеребець пройшов усього кілька кроків, і Юрій лишився сам серед лютого снігового хаосу. Він крикнув. Ніхто не відгукнувся. Він знову закричав, і знову ніхто не відгукнувся. Він повернув назад, але Сірій вперся в замет. Молодий геолог злякався. Він квапливо вистрілив угору, і на постріл примчав пес Кок. Караван був майже поруч. Після цього випадку юнак уже не відчував себе бентежним шукачем бурі. Він почепив гвинтівку за спину й бажав уже тільки того, що й інші, щоб буран закінчився чи хоч би трохи вгамувався.

Щоб дати Шамші відпочити, вести караван напросився Юрій Івашко. Він зііз із жеребця і, взявши у Шамші палицю, пішов уперед, плутаючись у полах кожуха. Вітер перехоплював подих, юнак незабаром знесилився й ледве переставляв ноги. Шамші порадив сісти на коня. Тепер Юрій їхав попереду, прокладаючи шлях, і хвилювався, хоча б не заблукати. Він раз у раз дивився на компас, що був у нього на лівій руці. Треба було їхати прямо на північ. Десь попереду дорогу мала перетнути річка Кизил-Су. В Каратегіні вона називається Сурч-об, а затим, вже називаючись Вахша, утворює разом з річкою П'яндж повноводну Аму-Дар'ю.

Снігові завали і снігові трясовини перетинали шлях. Шамші кричав «праворуч», «ліворуч», і доводилось кривуляти. А рухатись треба було б навпростець і якнайшвидше. Може, буран затримав басмачів у Кашка-Су і там пощастить їх захо-

пити? Юрій хльоснув коня, але кінь не прискорив ходу. Він так утомився, що удари не діяли на нього.

Молодий геолог Юрій Івашко був компанійський, веселий, енергійний, навіть запальний, але через молодість неврівноважений. Був він високого зросту, білявий, синьоокий, з вогненно-яскравим рум'янцем на пампушкуватих щоках. Вуса й борода в нього не росли, хоч як старанно хлопець вдавався до бритви, і це його засмучувало. Юрій був закоханий у свою професію геолога, закоханий у гори. Він мріяв робити великі відкриття. Але поки що його помисли не здійснювались.

Він прагнув потрапити туди, де найвищі в світі хребти Гімалаїв, Куень-Луню, Тянь-Шаню й Гіндукушу сходяться в одному вузлі, утворюючи величезне плато, яке лежить на чотири кілометри вище рівня моря. Це плато має давню тибетську назву Памір, або Дах Світу.

Йому не вдалося потрапити в минулому, 1928, році в комплексну наукову експедицію, споряджену на Памір, у район «білої плями», розташований між лінією Пік Леніна (Заалайський хребет) — озеро Кара-Куль з північного сходу і середньою течією річки П'яндж на південному заході, між власне Паміром і Дарвазом.

Деякі експедиції підходили до кордону «білої плями», але всі спроби подолати надхмарні гори, бурхливі річки й величезні тріщини в непрохідних льодовиках кінчалися невдачею. Книжки й щоденники свідчили про надзвичайну важкоприступність і невивченість памірських гір, про важкий і небезпечний шлях. Особливо впливали на Юрієву уяву такі вислови, як: «лишається недослідженим», «ще не з'ясовано», «точних даних немає», «зусилля знайти прохід виявилися марними», «довелось вернутися».

Юрій читав ці книжки, зітхав і думав, що вже хто-хто, а він би не вернувся. Нізащо!

Він був сповнений прагнення переборювати будь-які небезпеки в ім'я наукових відкриттів. У звітах експедицій зустрічались згадки про те, що мандрівник «зірвався», «не вибрався з течії», «упав з карниза», а це тільки заохочувало молодого геолога. Завдання минулорічної експедиції були оповиті романтикою. Ніхто не знав, що чекатиме експедицію на «білій плямі». Ніхто не знав, що там буде: гірські пасма чи плоскогір'я, населення чи безлюдні льодовики й гірські пустелі.

А «біла пляма» починалася по той бік Заалайського хребта, біля північного підніжжя якого вони працювали.

Минулорічна експедиція в район «білої плями» зробила немало. Вона частково проникла у вузол гір Гармо, знайшла неприступні гори, льодовики й відкрила найвищу вершину в СРСР.

Несподівано вдалося потрапити з району льодовика Танимас у середню течію сімдесятикілометрового льодовика Федченка. Було відкрито перевал Контрабандистів. Було виконано роботу з топографії та астрономії.

І все одно повністю виконати намічений план експедиції не вдалося. Щоб вивчити гори, треба було мати точні карти. Отже, починати справу треба з картографії. Багато що лишилося недослідженим...

Ось туди, за Заалайський хребет, і хотілося Юрієві. Не потрапивши в комплексну експедицію, він працював увесь 1928 рік у місті, в аспірантурі. Невгамовне прагнення в гори змусило його влаштуватися 1929 року в золоторозвідувальну партію.

Молодий геолог був засмучений, коли його тимчасово лишили одного вести далі роботу біля Заалайського хребта, в той час як його товариші рухались за маршрутами. Завдання Юрія полягало в тому, щоб ретельно і цього разу остаточно перевірити й підтвердити брак золота для промислових розробок. Були в нього і деякі цікаві знахідки, але вони не мали відношення до золоторозвідки. А тепер басмачі вкрали й ці знахідки. Швидше б дістатися в кишлак і схопити басмачів!

Караван насилу долав снігові замети. Верблюди дедалі частіше застрягали в снігу. Всі втомилися, дуже втомилися, а чи скоро Кизил-Су — ніхто не знав. Пересувалися зигзагами, роблячи далекі обходи.

Никонов уже шкодував, що вирішив їхати на верблюді. Це не їзда, а мука. Розгойдує вперед-назад, вперед-назад, і не тільки розгойдує, а й заколисує. Верблюд уже кілька разів падав. А перев'ючувати його в хуртовину було дуже важко. Відчуття в мандрівників притупилися.

Юрій Івашко все частіше згадував рядки з експедиційних звітів: «відморозив ноги», «заблукав і замерз», «зірвавшись, лавина причавила його».

Крок за кроком просувався караван уперед — засніжені тварини, засніжені люди. Сірий жеребець змокрів од снігу, що

танув на ньому. Із порозрізуваних, щоб легше було дихати, піздрів виривалися клубки пари. В снігопаді задній вершник не бачив переднього.

Нарешті подорожні опинились перед високим, нескінченно довгим сніговим завалом, із якого стирчали кінці гілок. Шамші щось весело сказав робітникам по-киргизьки. Юрій перепитав. Виявляється, по той бік засипаних снігом тугаїв була річка Кизил-Су. Караван вийшов не проти Кашка-Су, як передбачали, а кілометрів на п'ять нижче по річці. Через колючі густі кущі не пролізти. Шамші знав це місце. Він пішов шукати стежку. Те, що було раніше стежкою, виявилось засипаним снігом коридором між кущами. А втім, це був пухкий сніг. Всі по черзі протоптували стежку.

Нарешті попереду з'явилась темна вода з білими крижинками, які кружляли по ній. Густа пелена снігу затуляла протилежний берег. Здавалося, чорна поверхня води текла під якусь туманну завісу.

— Я перший поїду! — прокричав Шамші.— У воду не дивись, погано буде!

Верблюди, ревучи, заходили в темну воду. Течія була дуже швидка, дно нерівне, з вирвами.

Юрій Івашко сподівався, що Шамші поведе караван через річку, аби швидше вийти на той берег, але мисливець їхав далі по воді коло берега, піднімаючись угору проти течії. Очевидно, йому більше подобався цей довгий перехід річкою, ніж підступні снігові завали. Коні й верблюди повільно, крок за кроком, розгинаючи грудьми воду, просувалися проти течії. Так вони пройшли і сто, і двісті метрів, і кілометр. І тільки там, де річище розходилося трьома широкими рукавами, Шамші повернув ліворуч. Через два рукави річки вони переправились благополучно. Третій рукав був головним річищем.

Ставало дедалі глибше. Вода досягла стремен. Юрій трохи підняв ноги. Вода вже сягала коневі до живота. Івашко ще вище підняв ноги, заздрячи досвідченому Никонову, який сидів на верблюді. Коли ж стало ще глибше, Юрій задер ноги майже до гриви.

Все відбулося за якусь мить. Жеребця, що втратив рівновагу, збило течією, і він зник під водою. Юрія зірвало з сідла, і йому здалося, що берег помчав назад з неймовірною швидкістю. Шамші люто хльоскав верблюда, що без упину ревів, і

примусив його бігти. На перекаті Шамші зловив Юрія за кожух і витяг на берег.

Нарешті всі вийшли з річки, знову проробили коридор крізь сніжний замет і виїхали з річкової долини на стежку біля скелі. Тут вітер дув сильніше, але снігу було менше. Юрій відчув, як дубіють ноги й руки. «Невже отак замерзають? — подумав він. — Новже я замерзну ще до того, як доїдемо? А раптом відріжуть ноги?» Цього він не переживе.

Жеребець ішов за неквапливими верблюдами. Дзвенять бурюльки на гриві. Дзвенять на хвості. Весь верхній одяг на молодому геологові перетворився на крижаний панцир.

Шамші сказав: «Дим!»

Ну, раз пахне димом, — до кишлаку недалеко. Тварини, відчувши, що житло близько, пішли швидше. І все одно здавалось, дорозі немає кінця. Юрій майже не відчував свого тіла. Так хотілося швидше до вогнища.

Раптом Шамші зупинив караван і запропонував зачекати, доки він вернеться з розвідки. А може, в кишлаку засіли басмачі? Хай там хоч сотня басмачів, усі б пішли в атаку, тільки б вибити їх з теплого приміщення.

Юрій насилу зняв гвинтівку. Руки погано слухались. Підійшов Никонов з револьвером у руці. Коли ждеш, час тягнеться безкожечно довго.

— Сюди! — загукав хтось російською мовою. — Сюди!

Від кишлаку назустріч каравану біг Федір Лежньов. Юрія стягують з коня. Голий, він лежить на кошмі. Федір і Шамші розтирають снігом його тіло. Никонов підносить йому піалу з коньяком.

Розповідь Федора була короткою. Сліди теж привели його до цього кишлаку. Всі п'ять басмачів, як про це вдалося дізнатися тут, були з банди Хаміда! Хамід! Це ненависне ім'я було вже відоме геологам.

Хамід, казали, з'явився з Кашгарії, куди він утік після розгрому басмацтва, п'ять років тому, в тисяча дев'ясот двадцять четвертому році. Розказували, що місцеві головорізи грабували, прикриваючись іменем Хаміда. Вороги колективізації лякали іменем Хаміда. Вони й самі вели збройну й диверсійну боротьбу, не зупиняючись ні перед чим, щоб зірвати колективізацію.

Кулі Хамідових басмачів поклали в госпіталь дівчину-геолога з групи, яка працювала в Лянгарі. Кулі басмачів заважа-

ли прокладати автомобільну дорогу Ош-Хорог. Ось чому озброїли працівників експедиції.

Так, ім'я Хаміда багато промовляло геологам. Як довідався Федір, басмачі примусили дехкан нагодувати сіном і ячменем своїх коней і поवाद півдоби тому поїхали на схід. З собою вони ввели шестеро нав'ючених коней.

— Хочуть прорватися в Кашгарію, — зауважив Никонов. — Треба рятувати напії щоденники. Треба доганяти.

— Вночі? В таку хугу? — презирливо спитав Федір.

Товариші знали його манеру сперечатися з усіма з будь-якого приводу. Але зараз Никонов з ним погодився. Шукати басмачів уночі і в буран було однаково, що шукати голку в стійжку сіна.

Незабаром усі сиділи у великій кімнаті на кошмах, біля гарячого вогнища, і їли. За часм Федір розповів про геологічну партію, яку зустрів тут, у кишляку. Вона три дні робила спроби пробитися через сніги на перевалі Талдик і не змогла, а сьогодні вони проїхали через кишлак до найближчого перевалу Кичик-Алай.

Одягнений в теплу білизну, Юрій лежав у хутрянному спальному мішку коло вогнища. Сказати, що йому було жарко, — мало. Після розтирання тіло горіло. Він лежав у напівдрімоті і, як крізь сон, слухав розповідь про останні новини, почуті Федором від геологів, яких він зустрів.

І Никонов, і Юрій, і Федір сприймали як новину події багатомісячної давності. Вони не читали газет, радіо в них з собою не було.

Федір розповідав про провокації китайських імперіалістів на Далекому Сході і про нашу відсіч їм. Дещо про це Юрій уже чув, але не так докладно. Розповідь Федора про відкриття перших театрів звукового кіно була як казка. Подумати тільки! Німе кіно — і раптом заговорило!

Великі діла творилися в цей перший рік першої п'ятирічки, коли вся країна раділа першим тракторам, випущеним Челябінським тракторним заводом, рік, коли планувалося будівництво автозаводу в Нижньому, Тракторобуду — в Сталінграді. Розповів Федір і про процес над інженерами, які шкодили на шахтах Донбасу за завданням своїх колишніх господарів.

— Ці іноземні агенти з дипломами інженерів такі ж самі басмачі, — сказав Никонов.

Розмова повернулась до басмачів і до біди, яка спіткала геологів.

Басмацькі банди нашкодили не тільки їм одним. Інша група геологів наразилася на засаду і втратила двох наукових працівників.

Згадав Федір і басмацьку банду Файзули Максума, яка перейшла кордон і була розгромлена.

Довго обговорювали те, що сталося. Шамші радив, щоб не застрягти на всю зиму в кишляці, лишити тут до певного часу коня, намети й спорядження, а самим пробиватися через сніги на перевал Кичик-Алай. Важкий перевал. Коней зштовхують з нього, зв'язавши ноги, щоб, як котитимуться, не поламали їх. Доїхати ж до Уч-Кургана можна буде, найнявши коней з сідлами по той бік Алайського хребта.

Звичайно, Федір став заперечувати.

— Ти зовсім не знаєш, що таке перевал узимку.

І Шамші розповів, як багато років тому курбаші¹ Хал-Ходжа, один із найлютіших, переслідований нашою кіннотою, примусив дехкан розчистити для себе перевал Кизил-Даван, але тільки-но басмачі рушили сніговим коридором, як зірвалася велика лавина і засипала Хал-Ходжу й чотириста басмачів. Чи Федір хоче головою накласти під лавиною? Великий курбаші Маддамін-бек був не дурніший од Федора, та коли йому не вдалося втекти через засніжений перевал у Гульчу й Алайську долину й дехкани відмовились розчистити для нього перевал від снігу, то не поліз під лавину, а здався. Думати треба, господарє! Тому слід, тільки-но скінчиться сніговий, іти порожняком, пішки чѐрез перевал, як пощастить.

І їм пощастило.

III

Ясного сонячного дня міжгір'ям спускалися вершники. Сніг і лід лишилися позаду. Був сніг і тут, але він лежав на горах і тільки де-не-де вкривав дно міжгір'я. Прибережне каміння було в крижаних шапках.

Ще вчора вершники покинули зону засніжених альпійських луків і низькорослої, майже при землі, арчі. Що нижче вони спускалися, то вища ставала вічнозелена арча на схилах гір, і, нарешті, в міжгір'ї почали траплятися гірські тополі, кущі шипишни й жимолості. Під ними жовтіло опале листя.

¹ Курбаші — ватажок банди.

Вузькі скелясті тіснини змінились крихкими щербенистими осипами. Тут не було стежки. Під вагою вершників осипи починали повзти швидше й тягли вершників до урвища. Там щербинь зривався в річку. Злякані коні хропли. Ноги їхні грузли майже по коліна, й людям було дуже важко лишатися спокійними, бо що швидше вони просувалися, то рухливішим ставав осип, який зносив їх униз. Але й це лишилось позаду. Траплялися відтинки шляху з величезними уламками білого мармуру. Іноді стежка ледь ліпилася на крутосхилі, й вершники одним коліном торкалися скелі, а друге звисало над урвищем. Їхали вони й берегом річки, і тоді на них летів водяний пил і бризки.

Попереду їхав Никонов, похмурий і мовчазний. За ним їхав Юрій Івашко. Невтомна цікавість до навколишнього відволікала його від сумних думок. Країни розкриваються перед мандрівником по-різному. Це залежить від мети подорожі, від способу, яким вона здійснюється, і від характеру самого мандрівника. А молодий геолог міг весело співати в бурю, змокнувши до рубця. А втім, після купелі в Кизил-Су в нього навіть нежити не було.

Шамші, який їхав слідом, подобався цей «мисливець за камінням», що прагнув знати все про гори, про життя і звичаї народу, а ще тішила та увага, з якою юнак ставився до його слів. І Шамші старався догодити йому. А розповісти він міг багато. І гори, з допомогою Шамші, поставали перед Юрієм зовсім в іншому світлі.

Шамші тримався з усіма як рівний з рівними і не вважав за потрібне мовчати, навіть коли мовчали всі начальники, в тому числі й Федір Лежньов, який їхав за ним. Шамші не злюбив Федора за його гострий язик і насмішки. До Никонова, який довірив гвинтівку слабкодухому Мурзаю, Шамші ставився презирливо.

Всі, крім Шамші, їхали мовчки.

— Гей, Юрію! — звертався до геолога Шамші, як звичайно називаючи його на ім'я. — Зведи очі на цю гору. Там, — Шамші показував руків'ям нагайки-камчі на вершину, де ледь виділилися хвости яків на палиці, — мазар¹. То поховання народ-

¹ Мазар. — Киргизи повсюдно вшановували священні гаї, дерева, каміння, джерела, пов'язані з численними магічними діями й обрядами. В таких місцях, названих мазарами, клали черепи тварин, ставили палицю з хвостами яків.

пого батира. Народ шанує його пам'ять. Бачиш, на п'ять ліктів нижче є щілина в скелі? Там лежить карамультук цього батира. Дивись дуже уважно! Джигіт з серцем барса й очима орла неодмінно побачить карамультук. Я бачу. А хто зуміє той карамультук дістати,— стане таким же батиром, як той, що його поховано нагорі.

Юрії бачив темну щілину в скелі, але карамультука не міг розгледіти навіть у бінокль.

Федір презирливо сміявся і квапив Юрія їхати далі.

Вершники промкнулися вузьким коридором. Праворуч, метрів за двадцять, на стежці було видно виступ, обкладений каміням. Шамші пояснив, що це гніздо Солов'я-розбійника. Він оглушав подорожніх свистом і віддавав награбоване в багатіїв бідним.

Потім Шамші показав на високу гранітну гору, яка, за його словами, буде правити за гирю на суді, коли стануть зважувати гріхи людей. Розповідав Шамші й про скелю «Дзеркало правди». Досить було чесній, але скривдженій людині наблизитись до цієї скелі — й на рівній, прозорій поверхні «Дзеркала правди» вона бачила обличчя свого кривдника, хай то був убивця, викрадач доньки чи злодій, ласий до чужих верблюдів. Та лихі люди залили кров'ю невинних поверхню дзеркала, щоб воно не допомагало народним месникам пізнавати своїх ворогів. Відтоді «Дзеркало правди» стало каламутно-рожевим. І таким воно буде доти, доки не знищать тих, хто заплямував дзеркало кров'ю. Мабуть, живі ще лихі люди, і треба всім бути насторожі.

Це був новий варіант легенди, вже відомої Юрієві Івашку.

Праворуч і ліворуч на путі каравана товпились нові й нові гори, і про кожну гору Шамші міг розповісти як не легенду, то історичну подію, пов'язану з нею, або ще щось захоплююче. Проте найдивовижнішим у цьому міжгір'ї була річка, берегами якої вони спускалися вниз, у Ферганську долину.

Несподівано Шамші зупинив коня й показав на високу скелясту стіну, яка тяглася вздовж лівого берега річки. На ній було виразно видно зображення розтуленої долоні й коло з цяткою, вирізьбленою посередині. Розтулена долоня була найдавнішою емблемою. Зображення розтуленої долоні знаходили на вавилонських пірамідах і на скелях Стародавнього Єгипту.

Шамші почав був розповідати легенду, пов'язану з цими знаками, але Федір не витримав. Він уперіщив батоном коня Шамші, який стояв попереду, так, що втомлений кінь рвонув уперед, стьобнув батоном Юрієвого коня, свого коня і крикнув:

— Мені надокучило слухати всякі дурниці! В мене серце болить, я собі місця не знаходжу... Сталося страшне непоправне нещастя, нас треба всіх судити і суворо покарати за необачність! Загинули всі наслідки нашої роботи, а ти... ти, Юрію, можеш розвішувати вуха й бути благодущним... Це... це чорт знає що! А ще комсомолец! Я говоритиму про це!..

— По-твоєму, я повинен бити себе в груди й ридати? — спитав, розсердившись, Юрій.— Знаєш що? Тримай ти себе в руках і не кисни!

— Тобі легко так казати! — сердито, але вже спокійніше заперечив Федір.— У тебе район був майже порожній, а мої щоденники — на вагу золота. Я ж тобі показував зразки.

— Ну гаразд,— погодився Юрій,— Шамші більше не розповідатиме, коли тебе дратує епос... Криком біди не зарадиш. Але я, я не можу байдуже дивитись на всю оцю красу. Адже це не просто бурхлива гірська річка — це сотні гомінливих і пінистих каскадів, де жоден не схожий на свого сусіду. Та ти озирнись назад! Ну, де ти ще бачив хоча б щось схоже? Протягом майже півтора ста кілометрів, мов з неба, із хмар, спускаються до нас сотні прозорих блакитно-зелених сходинок, укритих мережаними покривалами. І колір сходинок увесь час міниться, і щомиті на цих тремтливих водяних сходах мінються візерунки мережив! Все гарне в природі — і гори, й ліси, й небо,— але немає на землі нічого кращого від води, вічно живої і мінливої. Це сказав ще Аксаков!

Юрію хотілось чим-небудь розважити свого засмученого друга, і він старався звернути його увагу на природу.

— Ти глянй! Коло берега темні, жовті й червоні камені вдягнені в крижані корони, а різнобарвне громаддя скель до половини присипане снігом. Я ніколи не бачив такого поєднання кольорів. Із сніжної зими ми спускаємось у літо. От край дивовижних контрастів!

— Скоро ти почнеш писати вірші, а я вже два роки працюю в горах, і мене цим не здивуєш,— пробуркотів Федір.— Подумаєш, контрасти! У горах холодно, а внизу тепло. Школяреві зрозуміло, в чому річ! І чого тебе захоплюють гори з базальту, граніту й пісковіку, не розумію!

— Огидна звичка переводити все прекрасне в буденне! — пасмішкувато зауважив Юрій.

— Я взагалі тебе не розумію, — вів далі Федір. — Чого, наприклад, ти визвірився на мене, коли я подмухав на чорні пятаки жиру в кумисі, яким нас частував дід? Коли є повір'я, що не можна дмухати на кумис, бо кобила не даватиме молока, то з цим забобом треба боротися. Я свідомо дмухнув на кумис: хай дід переконається на досвіді, що його кобила не зменшила удій. І я навмисне вихлюпнув рештки кумису в огонь. Треба революціонізувати побут. І я б не став слухати всілякі там легенди!

Вони палко засперечалися. Юрій доводив, що треба поважати старих, бути більш тактовним і зашкарублі забобони виживати переконанням, а не боротися з ними, грубо порушуючи їх і при цьому навіть не пояснюючи причини свого вчинку, явно образливого з погляду старого.

Поступово їхня суперечка перейшла на знаки, бачені на скелі, і, нарешті, вони засперечалися про те, чим вважати Алайський хребет і Алайську долину: відрогами Тянь-Шаню, частиною Паміру чи самостійною Паміро-Алайською системою?

Никонов не встрявав у їхню суперечку. Він був похмурий і їхав мовчки. Він думав про майбутню розмову в Уч-Кургані з начальником партії Поповим, заступником якого він був.

Юрієві Івалку хотілося, щоб вони їхали швидше, але в горах, та ще й на конях, нав'ючених вантажем, пересуваються тільки ступою. Раз по раз скелі, що громадилися коло річки, примушували стежку збігати до переправи, перебігати по хисткому місточку незвичної конструкції на інший берег. Стежка зміїлася, перехоплювалася з одного берега на інший, то виповзала на схили, то йшла над самою річкою. Юнак втратив навіть рахунок тим десяткам мостів, які вони проїхали.

Чим нижче спускалися мандрівники, тим вище підіймалася лінія снігів. Нарешті сніг лишився тільки на вершинах скель. На прибережному камінні не було льоду. На схилах, біля джерел, яскраво зеленіла трава. Стежка дедалі ширшала. Мандрівники відпочили в придорожній чайхані, нагодували коней і поїхали далі. Нарешті стежка скінчилася, і почався битий шлях. Стало жарко. Поминули кишляк. Двоє дехкан, які їхали в кузові зустрічної машини, здивовано дивились на вершників, одягнених в козухи, валянки й хутряні шапки.

Коли край поля вершники побачили дерева з іще не опалим листям, Юрій захоплено вигукнув:

— Назад, до літа!

— А й справді літо! — відгукнувся Федір.

IV

Південніше Голодного степу, відгороджена з півночі Чаткальським пасмом, зі сходу — Ферганським, а з півдня — Алайським, прослалася родюча Ферганська долина. Ця оаза ще здалеку привертає погляди подорожніх. Хай би хто вони були: чи працівники наукових експедицій, чи землевпорядники, які переходять крем'янистими дорогами від оази до оази, щоб допомогти тоді ще нечисленним колгоспам поділити поля; чи культпрацівники й лікарі, що відвідали у високогірних долинах кочовиків, які переходять до осілого життя, — всіх їх вбить до себе зелена стіна, вимальовуючись за багато кілометрів на виднокраї. Цей кордон відокремлює зелений світ зрошуваних земель, густо населених людьми, від плоского, сірого світу безводної пустелі. Тополинний ліс десятками тисяч струнких верховіть височіє на виднокраї.

Тополі, карагачі, тутові дерева, позначаючи собою шлях ариків, у яких дзюрчить вода з гір, вишикувалися вздовж вулиць і щільно обступили поля й садки, стримуючи шалені вітри.

Глибока осінь, а у Ферганській долині по-літньому пече сонце. Пил каламутною, сірою завісою висить над Уч-Курганом. Знемагаючи від спеки, тополі нерухомо стоять на узбіччі вулиць, уже не срібlistі, а сіро-жовті від пилу.

Полуденна спека розігнала гомінкий людний базар. Самітний осел стоїть посеред майдану й, заплющивши очі, невтомно, як заводна іграшка, хитає головою.

Повільно йде караван верблюдів з бавовною, виповнюючи спорожнілі вулиці невгамовним одноманітним голосом дзвіночків, і на полях перегукуються кетменники, вдягнені в усе біле. Піднімаючи над головою гострі кетмені, вони з силою прорубують у пересохлому ґрунті дорогу воді з гір. Вода не жде.

Над прохолодними водами гірської річки Ісфайрам, яка бере початок в Алайських горах, на палях, вбитих у дно річки, стоїть велика чайхана. Біля неї конов'язь, там годується десятків п'ять верхових коней. Глянувши гá осідланого коня.

зразу можна охарактеризувати його господаря. Ось ці невисокі худорляві конячки, засідлані дерев'яними сідлами з потертими подушками, привезли небагатих дехкан. Далі стоять шестеро малорослих сильних коників під великими й важкими кавалерійськими сідлами, коні нестройові — вони належать працівникам якоїсь експедиції. Вгодований сірий жеребець з розмальованим дерев'яним сідлом і м'якою подушкою належить багатому хазяїну. А росла біла кобила з тонкими цибатими ногами — гірської породи і засідлана поверх грубої попони козацьким сідлом з подвійною попругою, м'якою подушкою, підхвістям та іншими атрибутами їзди в горах. Біля другої копов'язі стоїть сильний жеребець з потертим сідлом — це приїхав хтось із районного активу. Біля коней, спурхуючи на сідла, заклопотано метушаться голуби й шпаки. Ластівки на льоту хапають мух і швидко мчать під дах чайхани.

До конов'язі підїхали геологи. Юрій насилу вивільнив носки валянків із ременів над стременами й, налігши грудьми на шию коневі, важко скочив на землю. Зомлілі ноги гостро відчували біль від удару. Скинути кожуха й замість валянків взути недавно куплені м'які ічиги було недовго.

Незабаром уся група геологів, у військових костюмах, з револьверами в кобурах, з польовими сумками через плече й двома гвинтівками, зайшла в чайхану, привертаючи до себе погляди присутніх.

Чайхана переповнена. Люди, підібгавши ноги, сидять на кольорових килимах, що застеляли всю підлогу, й повільно п'ють кок-чай із великих і малих піал, лїнливо відмахуючись від рою мух. Сьогодні, як і завжди в полудень, у чайхані зібралася різномовна, строката юрба. На ці години всі установи зачиняють. Адже влтку буває розпеченим усе — і земля й повітря.

Раз у раз чулися вигуки: «Гей, чайханнику, два чайники кок-чаю!» або «Гей, чайханнику, три чорного чаю, коржі і цукор!»

Чайханник — довгоногий Абдулла, дебелий, літ на сорок чоловік, надто гнучкий і точний у руках, як акробат. З вуст його не сходить усмішка, потемнілі зуби виказують небайдужість до тютюну-наскою, який тут повсюдно смокчуть. Абдулла сидить коло стїни, обставлений різнокаліберними чайниками й піалами, високими стосами білих перепічок. Тут же кошики з виноградом, купи духмяних динь і соковитих кавунів.

Абдулла і два його помічники не знають ні хвилини спокою.

Відвідувач тільки-но підніме палець, а вже тонкий і рухливий, як в'юн, чотирнадцятилітній Рахім біжить до нього з рушником і кок-чаєм. Поки один п'ятивідерний самовар шумить і пирхає, наповнюючи десятки чайників окропом, другий, такий же величезний і такий самий блискучий, що на нього боляче дивитися, жде свої черги.

Нарешті геологи розмістилися в кутку, на килимі, й Никонов покликав Абдуллу. Той підійшов.

— Селям алейкум, товаришу Никонов! — І Абдулла рвучко потиснув обома руками простягнуту йому руку Никонова, а потім потиснув руки іншим.— Найголовніше — здоров'я! Багато їдиш, багато дивишся — веселий будеш, апетит матимеш! Що їстимеш? Що питимеш? Після довгої дороги гарний, жирний плов з барана коньяку просить. Як гадаєш?

— Мені три порції плову, коньяку,— сказав Юрій,— і ще диню, і винограду, і груш, і яблук, і гранатів. І стільки ж — Шамші!

Не жалілися на апетит і інші члени експедиції. Абдулла весело усміхався й хитав головою.

Поряд з геологами сиділо двоє. Один, худорлявий і рухливий, високий, кряжистий киргиз років сорока, вийняв із свого курджума велику духмяну диню і з легким поклоном подав Никонову.

— Скільки? — запитав той.

— Нащо так кажеш? Недобре кажеш! Я не торкую. Я раїс — голова колгоспу «Світло зорі». Покуштуй колгоспну продукцію! — Останні слова він мовив з особливим значенням і скося глянув на присутніх чайхани.— Не сподобається — сто, тисячу карбованців плачу!

Це був виклик одноосібникам. А їх було ще дуже й дуже багато. Далеко не численні колгоспи серед моря одноосібних господарств були внаочі світлі маяки серед бурхливого океану.

— Спасибі вам! — швидко відгукнувся Юрій.

Никонов подякував і порізав диню на скибки. Юрій голосно хвалив духмяну, ніжну, напрочуд солодку, прохолодну диню. Федір Лежньов і Никонов теж хвалили.

— Виходить, ніхто не хоче побитися зі мною об заклад на тисячу карбованців? Виходить, ніхто не хоче виставити кращу диню? — весело крикнув голова і оглянув присутніх.

Ніхто не пристав на виклик.

Голова був задоволений. Никонов ще раз подякував йому від імені всіх і подікався, що за колгосп «Світло зорі».

— Багатий колгосп,— відгукнувся раїс, і очі його завзято блиснули.— От пояснюю раїсу колгоспу «Заповіти Ілліча»,— і він кивнув на свого огрядного співбесідника,— як ми захоплюємо до відмінного навчання своїх молодих колгоспників-курсантів тим, що нараховуємо їм трудодні. В мене тільки в автомобільній школі п'ять чоловік вчиться. За відмінні успіхи ми нараховуємо три чверті нашого колгоспного трудодня.

— Однаково ти їх не побачиш! Вони вивчаться і підуть у місто працювати,— заперечував йому співбесідник.

— Не пушу!

— Не питатимуть!

— Обком допоможе.

— Звичайно, допоможе,— палко відгукнувся Юрій.

Федір насмішкувато глянув на палкого юнака.

Абдулла і його помічник швидко поставили на стіл пляшку коньяку, місткі піали з паруючим пловом, ложки, коржі, чайники з чаєм.

Никонов налив у піалу коньяку, підніс раїсові. Той наче-то хотів відмовитись, а затим усе ж таки взяв, випив і, відхиливши запропоновану йому піалу з рисом, закусив виноградом.

— Краще зроби своїх агротехніками,— вів далі розмову раїс колгоспу «Заповіти Ілліча».— Нехай єгипетську бавовну сіють. Ми в своєму колгоспі так зробили.

— Єгипетська любить багато води, а в нас у колгоспі води не вистачає. І все через тебе: адже ти у мене воду крадеш!

— Я не краду. Згадай, наш рід споконвіку в цей час усю воду брав на свої поля...

— Так це ж коли було? Давлет-бай командував!

— Наш рід старший, а старші беруть у першу чергу. Я ж беру не для себе, а для колгоспу.

— Зараз графік райземвідділу розподіляє воду, а не старшинство родів. І потім, мій рід не нижчий твого. Я поставив мисливців з ружницями на греблі — стрілятимем.

Раїс колгоспу «Заповіти Ілліча» мовчки кивав головою: йому не хочеться сперечатися, він уже подумки репетирує майбутню розмову про це з головою райвиконкому.

Раїс колгоспу «Світло зорі», бачачи, що його співбесідникові, зайнятому своїми думками, не до розмов, звернувся до

геологів, яким, очевидно, було цікаво його послухати. В країні все йшло до судільної колективізації. Класова боротьба загострилась. Були вороги відкриті, були й приховані вороги. Щоб нормально працювати навіть в експедиції, слід було добре розбиратися в обставинці, треба було вміти відповісти дехканам на питання, які їх хвилювали.

Раїс колгоспу «Світло зорі» виголосив палку промову про перевагу колгоспного життя. Тоді це ще треба було доводити.

Розмова на колгоспну тему, коли можна було «козирнути» досягненнями свого колгоспу, давала величезну насолоду раїсові. Він з викликом поглядав на всіх, прагнучи зустріти бодай найменше заперечення. Його гучний голос чувся у найвіддаленіших кутках чайхани. За кілька хвилин чайхана вже нагадувала вулик потривожених бджіл.

Похмурий чоловік у строкатому халаті, з колючим поглядом невеликих темних очей голосно сказав:

— Кажуть: єгипетська бавовна, єгипетська бавовна, контракція... а ціни на бавовну на лондонській біржі ростуть.

— Ага,— вигукнув раїс,— я чую розмову про ціни на лондонській біржі! Чому вони вас цікавлять? Наша бавовна повертається до нас як ситець, як байка, як нове життя. Нащо тобі знати, скільки вона в Лондоні коштує? Чи ти хочеш знову еміра бухарського і його блюдолизів собі на ший?

— Бавовняний клин скоротив посіви зернових,— сказав гладкий, брезклий дід, від якого відгонило сирими шкірами,— тому й кількість худоби зменшилась.

— Звичайно,— почувся молодий голос,— тепер басмачі, правильніше, недобитки їхні, не мають колишньої зернової бази. Недарма ж вони й зараз через своїх людей погрожують усім, хто підписує контракт на посів бавовни.

— А худоба? — вигукнув раїс.— Усім відомо, що за роки басмацтва загинуло багато худоби. Адже тільки один курбаші Муеддін награвував у дехкан тисячі баранів, багато коней, близько чотирьохсот бичків. Недарма ж, коли він на суді попросив молитися за його душу, дехкани закричали: «Смерть собаці!»

— І не тільки басмачі,— втрутився голова колгоспу «Заповіти Ілліча»,— баї і зараз женуть контрабандою худобу за кордон, у Кашгарію. Аби не дісталось колгоспові. Багато худоби затримали прикордонники за ці місяці.

— А нащо вимагають здавати в колгосп усе, навіть курей, чому не можна лишити собі курки? — верескливим голосом закричав багато вдягнений дехканин.

— Це неправильно, — втрутився в розмову чоловік у напіввійськовому одязі. — Той, хто примушує так робити, відлякує дехкан і шкодить колгоспній справі. Це або явний ворог, або дурень. А запопадливий дурень небезпечніший од ворога. Ви з якого кишлаку? — спитав він у чоловіка, що говорив про ціну бавовни на лондонській біржі.

Той мовчки допив чай, вдаючи, що не чує питання. Він підвівся і, кинувши гроші, вийшов.

— Що це за чоловік? — голосно, на всю чайхану, спитав раїс колгоспу «Заповіти Ілліча». — Я ніколи не бачив його раніше.

Запанувала тиша.

— Це бай або басмач, з тих, що здалися раніше, — сказав раїс колгоспу «Світло зорі». — Вони все ще не можуть отямитися. Білий собака, чорний собака — однаково собака. В таких свій власний телеграф для новин. Багато бандитів знищено прикордонниками, але тільки-но з'являться десь басмачі Тагая або Хаміда...

— Хамід уже з'явився, — почувся старечий скрипучий голос. — Мій син навчився грамоти і став такий розумний, що соромиться батька. Свою сестру, мою старшу дочку, він примусив зняти паранджу, а джигіти Хаміда їй за це відтяли голову.

— Хамідові джигіти — не джигіти, а клятні басмачі, які продали свої душі англійській розвідці, — сказав чоловік у напіввійськовій формі. — Хіба басмачі тільки твоїй дочці відтяли голову? Адже коли вибирали місце, де бути таджицькій столиці — в Гіссарі чи Дюшамбе, то виявили, що в кишлаку Гіссар на той час басмачі лишили тільки сім дворів, — ось що басмачі накоїли! Вони спробували й цього року захопити Памір. Усіх бандитів знищила Червона Армія, тільки дванадцяти головорізам пощастило втекти до своїх хазяїв, за кордон.

— Кого рижуть басмачі? — спитав раїс колгоспу «Світло зорі» і сам відповів: — Учителів, агрономів, трактористів, лікарів, партійців, комсомольців, голів колгоспів, інженерів. А нащо? Щоб не випустити в народ Слово. В царстві сліпих і одноокий — хап. Що може зробити один чоловік, одноосібник, сам по собі? А разом? Колгоспом? Якщо всім народом тупнути ногою — буде землетрус, якщо всім народом дмухнути —

буде буря, а якщо плюнути на ворога — буде озеро, в якому ворог потоне.

Голова колгоспу переможно глянув довкола, вишукуючи незгодних. Ніхто не заперечував.

Три гучні оплески пролунали на всю чайхану. Давно вже ніхто так, по-байськи, не кликав до себе чайханника. Абдулла швидко нахилився, щоб із-за блискучого пузатого самовара побачити цього замовника. В кутку сидів літній узбек у темному халаті. Абдулла розгледів вузьке обличчя, побите віспою. Ліва брова й скроня були розтяті шрамом.

Абдулла схопив найбарвистіший чайник, насипав у нього чаю, налив окропу, взяв тацю й сам поспішив до гостя.

— Селям алейкум! — привітав він замовника й безцеремонно заглянув йому в обличчя. — Як доїхав, Хаміде?

— Алейкум селям, Абдулло, — спокійно процідив крізь зуби Хамід. — Як живеш?

Умить змовкли всі розмови, пронісся тихий шепіт:

— Тут сидить ватаг басмацького загону — сам курбаші Хамід.

Всі втупили в Хаміда погляди. Тільки група геологів і далі палко сперечалася. Але й вони вмовкли, здивувавшись з тиші. А коли раїс колгоспу «Світло зорі» пояснив їм, що людина в кутку, з слідами віспи на обличчі, не хто інший, як курбаші Хамід, вони жваво зашепотіли. Івашко схопився й підійшов до Хаміда.

— Курбаші Хамід? — голосно спитав він, опускаючи руку на наган у кобурі.

Хамід глипнув на юнака і враз опустив очі.

— Я Юрій Івашко. Пам'ятаєш групу золоторозвідки й перевал Кечик-Алай? Скажи, куди твої басмачі діли наші записники? Ну?

— Стріляй собаку, стріляй! — пролунав на всю чайхану пронизливий голос діда, в якого Хамідові басмачі вбили дочку.

Івашко відчув, як чийсь сильні пальці міцно стиснули кисть його руки. Він швидко оглянувся й побачив усміхнене обличчя літнього киргиза.

— Пусти! — юнак спробував вивільнити руку, але марне.

— Тут не можна стріляти, — усміхаючись, сказав киргиз. — Ховай свій наган!

Івашко спаленів:

— Ти що, курбаші злякався? Хамід один, а ти злякався...
Боїшся?

Почулися вигуки подиву й сміх. Юнак помітив, що присутні сміються з нього.

— Йди до начальника,— спокійно мовив киргиз і, повернувшись до натовпу, пояснив: — Пусте, він ще молодий, гарячий... пусте.

— До начальника? — з викликом спитав Івашко. Він озирнувся: його занепокоїли усмішка й поблажливий тон киргиза.

— До начальника райвідділу,— спокійно відповів киргиз.— Ти на Алай, в заборонену прикордонну зону їздив, а до Тисячоокого не зайшов. Тепер кричиш: «Мої записники, мої записники!» Не велика відвага — погрожувати беззбройному в чайхані, де багато народу. Треба було не боятися, коли напали басмачі...

— А вам яке діло?.. Ось тут сам курбаші Хамід, ватажок банди басмачів.

— Я це бачу, але стріляти не можна.

Навколо них зібралися всі відвідувачі чайхани.

Хамід, від якого відвернули увагу присутніх, почув чийсь шепіт:

— Стрибай у річку... Біла кобила біля конов'язі, крайня зі сходу...

Хамід понишпорив у складках пояса й спокійно вийняв звідти охайно складену газету. Повільно розгорнувши її, він вийняв учетверо складений папірець.

— Читай, начальнику,— мовив він, простягаючи його юнакові.

Взявши папірця вільною рукою і швидко пробігши очима написане, Івашко обурено сказав:

— Не вірю! Фальшиве... Ходім з'ясуємо...

— Приїхав сам товариш Максимов, Тисячоокий! — почув Юрій. Поряд із ним стояв Рахім, юний помічник Абдулли.— Ось! — Усміхаючись, хлопчик показав на двері.

Біля чайхани на породистому гнідому коневі сидів стрункий, але вже немолодий чоловік в одязі військ ДПУ.

Юрій Івашко ступив крок до дверей, з сумнівом подивився на Хаміда й сказав:

— Підемо разом.

Хамід швидко вийшов із чайхани. Решта слідом за ними поспішила надвір і щільним кільцем оточила Максимова.

Максимов привітно вітався з усіма. Багатьох із них він знав на ім'я і питав про справи, дивуючи своєю обізнаністю. — Ось курбаші Хамід тут, — схвильовано сказав йому Івашко.

— Знаю. А хіба ви не бачили його документ?

— Бачив, але сумнівався... — розгублено відповів юнак.

— А ви не сумнівайтесь. Сумніву замало, щоб хапатись за наган. А ви любите стріляти... Мені це відомо. Ви були в Алайській долині багато днів. Чому ж ви попередньо не заїхали до мене, не зайшли в райком партії?

— Не було часу, та й їхали ми іншою дорогою...

— Я знаю, але це не міняє справи, — перебив його Максимов. — Зайдіть до мене через годину.

Рахім стояв перед вершником, тримаючи коня за вуздечку. Несподівано кінь подався назад, розпихаючи натовп, і потяг за собою хлопчика, який не випускав поводів з рук. Максимов, звільняючи повід, устиг пошепки перемовитися кількома словами з Рахімом.

Хлопчик зник.

— Товариші, — звернувся Максимов до натовпу, — курбаші Хамід розбродив усіх своїх джигітів і здався нам. Він допоміг нам де в чому. Ми обіцяли йому свободу й дотримали свої обіцянки: він вільний їхати куди хоче. Я видав йому посвідчення. Якщо Хамід хоче жити мирним життям дехканина, нехай живе. Розумна людина не спіткнеться двічі об один і той же камінь.

— Ловіть білу, ловіть білу! — долинув пронизливий хлопчачий голос від конов'язі.

І всі побачили білого коня, біля якого, невміло хапаючись за повід і ще більше лякаючи його, кружляв Рахім.

— Чия біла кобила, чия кобила? Відв'язалась! Лови! — загукали в натовпі.

Господаря кобили не було.

— Лови! — кричав Абдулла. — Хапай за повід! Утече — скандал буде. Скажуть, чайхана винна!

Хлопчик спіймав кобилу й повід до конов'язі.

— Шановні, дивіться, — крикнув хтось із натовпу, — чийсь курджум упав у річку! Он пливе!

Мішок з червоної шерсті швидко плив за течією, поступово занурюючись у воду. Рахім умить стрибнув у річку, стараючись догнати курджум. Почулися веселі вигуки, поради.

Кілька вершників поскакали берегом на допомогу хлопчикові. Рахім зловив курджум і, схопившись за кінець аркана, кинув того одним вершником, вибрався на берег під схвальні вигуки.

— Господаре! Хто господар? Де щасливий? — питали один одного в натовпі.

Проте господар не озивався. Більшість пропонували відкрити курджум. Абдулла, одержавши згоду Максимова, перерізав вовняну петлю, на якій висів замок. Всі скупчилися довкола курджума, забувши про спеку.

В одній кишеньці сакви був коран¹, скринька, замкнена на ключ, жіноче покривало, патрони до браунінга й мішечок із золотим піском. Абдулла негайно його сховав.

У другій половині були коржі, зав'язані в хустку, жіночий халат, невеликі шкіряні ічиги, три пачки грошей тисяч на двадцять, шматок вареної баранини, неповна пляшка з коньяком і десять янтарних мундштуків. Абдулла, розуміючись на них, одразу підніс до ока один і в світлому вічку побачив зображення голої жінки.

— Кашгарський, — сказав він.

Максимов наказав ординарцеві негайно все віднести до нього в райвідділ.

Рахім побіг у чайхану перевдягатися.

— Шановні, — сказав Максимов, — очевидно, господар білої кобили, відмовившись від неї, побоюється, що курджум може його видати. Він вирішив позбавитись доказів, скинувши його з чайхани в річку. Але ми, звичайно, знайдем господаря.

До чайхани підходили нові й нові люди.

— Слухайте! — голосно сказав Максимов. — Хай тут запам'ятають усі: хто скривдить мого друга Хаміда — скривдить мене самого, хто зачепить кого-небудь з його сім'ї — матиме діло зі мною.

Голос Максимова звучав владно, а в очах світилася ледь помітна посмішка.

— Хаміде, скажи нам: ти не бачив у чайхані когось із колишніх однодумців?

— Ні, — твердо відповів Хамід, — ні!

¹ Коран — священна книга ісламу, збірник різноманітних легенд і міфів; містить виклад віри, правила моралі, а також побутові й юридичні норми, які лягли в основу писаного мусульманського права (шаріату).

Віспяні рубці на його сбличчі почервоніли. Він з неприхованим жахом дивився в нерухомі очі Максимова. Він думав про те, що тільки Максимум міг спасти на думку цей диявольський план — публічно вшанувати його, колишнього курбаші, своєю дружною. Максимов надто добре все розуміє, щоб зробити це випадково або через необізнаність. Начальник кількома словами про свого друга Хаміда порвав усі зв'язки, які ще зберігав Хамід з басмачами. Друзі Максимова — дехкани й робітники — не визнають Хаміда своїм: недобру пам'ять лишив він у тих кишлаках, де побував із своїми джигітами. Та й він не вважає одностороннім Максимова своїм. Здався він тому, що неможливо стало воювати. Загін тана з кожним днем — ніхто не йде в басмачі. Та й крім того...

Максим перервав невеселі Хамідові думки.

— Візьми по-дружньому, — сказав він, виймаючи з сидельної сумки шовковий халат і простягаючи його Хаміду.

«Ось для мене і зовсім закрита дорога назад, — подумав Хамід, з поклоном приймаючи халат і притискаючи його до лоба й серця. — Лукава й могутня «людина, яка скрізь»...

Хамід, не гаючи й хвилини, вдяг подарований халат. Тепер він захистить його від пострілів з боку радянських людей, але приверне всі кулі його колишніх односторонців.

— Дякую! Твій боржник і вірний раб.

Хамід обвів поглядом натовп. Одні дивилися на нього підозріливо, більшість — з ненавистю, декотрі співчутливо усміхалися.

Після того, як Максимов поїхав, чайхана зразу виповнилась людьми. Всі гаряче обговорювали подію.

Хамід сидів у глибокій задумі. Він знову й знову думав про те, що Максимов одрізав йому шлях до спокійного життя. Тепер ніхто з друзів не повірить, що це не зрада, а хитрощі. А його друзі? Це люди, з якими він грабував і вбивав, разом рятував свою шкіру. Мабуть, і зараз той чоловік, який пропонував білу кобилу, сидить десь тут, за його спиною, з пістолетом у кишені.

«Ми всі служимо Чорному Імаму. Він нещадний. Але нащо йому життя Хаміда, який виявився гідний правої віри і під час допиту майже нічого не сказав Максимуму? Якби начальник хоч трохи знав про Чорного Імама, не бути Хаміду на свободі. А раптом Максимов знає про Чорного Імама? Хто може сказати, що знає, а чого не знає Тисячоокий?»

— Ей, Хаміде,— долинув голос із площі.

Люди розступилися, даючи дорогу колишньому курбаші. Перед входом у чайхану ординарець Максимова тримав на повіді чорного коня.

— Бігунчику! — покликав його Хамід.

Кінь оглянувся, підвів голову й голосно заіржав.

«Моє сідло, вуздечка, курджум... і навіть моя нагайка. Про все подбав начальник...» — подумки відзначив Хамід, не знаючи, радіти йому чи журитися.

Хамід, не слухаючи поздоровлень, швидко підійшов до коня. Він попробував попругу, скочив у сідло і, свиснувши, поскакав із кишлаку. Невдовзі він почув оклик і, оглянувшись, побачив за собою вершника. Хамід осадив розгаряченого коня.

— Начальник звелів передати тобі цей револьвер, патрони,— сказав ординарець Максимова,— і попередити: «Бережись помсти Чорного Імама».

V

Івашко, увійшовши до Максимова, помітив, що той відклав убік грубу пошарпану книжку.

— Курить! — Максимов розкрив портсигар.

Юрій не курив, але взяв цигарку і не встиг виїняти сірники, як перед ним спалахнув вогник запальнички. Івашко передав Максимову документи і з цікавістю оглянув кімнату. На чисто вибілених стінах висіли карти. Вузьке ліжко, на стіні — мисливська рушниця. Біля ліжка невеликий килимок. У кутку — шафа з скляними дверцятами, завішеними зсередини папером. Вогнетривка шафа, полиці з книжками. В кутку на табуреті таз і глечик з водою. За відчиненою всередину віконницею поблискував карабін. Відчувалося, що в кімнаті живе військовий.

Максимов переглядав документи, його довгасте, засмагле обличчя з гострим орлиним носом, нерухомими карими очима і тонкими, щільно стиснутими губами нагадувало Юрієві обличчя наполегливих і безстрашних мандрівників-дослідників. Увагу привернув рубець, який було чітко видно під лівим вухом Максимова.

Максимов відсунув документи на край столу.

— Все це мені вже відомо,— сказав він стримано.

— Чим же я завинив? — спитав юнак.

— Слухайте мене уважно. Ви в кишлаці Чак зупинилися в неможливого Асана й надвечір, покинувши його кибитку, перebrалися в кибитку бая Туюкчі. Було це?

— Так. Але в Асана було брудно, а Туюкчі запросив нас до себе в простору, чисту кибитку.

— Ви, по-перше, порушили святий звичай гостинності й кривно образили бідняка Асана, а крім того, бай Туюкчі у вас украв половину харчів і навів на ваш слід Хамідових басмачів. В очах усіх місцевих жителів ви «втратили обличчя». По-друге, ви пішли з кибитки бідняка заради кибитки бая — це невибачна політична помилка. Ви зарекомендували себе як люди, «що їдять із рук багатіїв». Так про вас кажуть.

— Я ніколи не думав... Я не знав, не гадав, що це так серйозно.

— Саме тому ви й мусили, перш ніж їхати в гори, зайти до мене. З Никоновим я ще поговорю. Якби ви зайшли, багато чого не сталося б. А найголовніша ваша вина — втрата пильності: адже результати вашої роботи потрапили до рук басмачів. Щастя, що ті, хто охороняє спокій наших кордонів, вчасно прийшли вам на допомогу.

— Прикордонники? А чому ми не бачили їх?

— Ви багато ще не бачите й не знаєте! А треба бути більш обізнаним і уважним, якщо ви збираєтесь працювати в памірських горах, де боротьба з бандами Ібрагім-бека та іншими велася до весни тисяча дев'яťсот двадцять шостого року. Дуже погано те, — трохи помовчавши, вів далі Максимов, — що ви не вмiєте користуватися зброєю.

— Та що ви! — щиро обурився Івашко. — У нас не було жодного нещасного випадку зі зброєю. Це може підтвердити Попов, начальник нашої золоторозвідувальної групи. Він затримався у Ташкенті і повинен ось-ось приїхати.

— Чомусь вважають, — задумливо казав Максимов, — що користуватись зброєю — це значить тримати зброю незарядженою, а носити її так, щоб вона справляла якнайбільше враження. Вас тішить бойовничий вигляд. Уміти поводитися із зброєю, юначе, — значить вистрелити, не гаючи й секунди після того, як ви поклали собі стріляти. Але стріляти зовсім не в повітря, як, наприклад, ви стріляли в урочищі Ак-Байтал.

— Я вистрiлив угору, щоб привернути увагу киргизів, які були в глибокій улоговині. Мій кiнь втомився, і я...

— Я про все поінформований. Хто порадив вам купити за державну ціну барана в цих киргизів, які повернулися на батьківщину з Кашгарії, куди вони втекли ще в тисяча дев'ятсот шістнадцятому році?

— Туюкчі.

— Бай Туюкчі вас спровокував.

Юнак знітився і намагався виправити становище.

— Я допоміг цим киргизам ліками з нашої аптечки, а одного, із зламаню ногою, ми на своїх конях відправили в лікарню в Уч-Курган. Ми читали в кишлаках газети й розповідали про колгоспи та радгоспи, про кіно й радіо.

— Все знаю. Але цей ваш постріл у повітря прокотився по всіх горах Паміру, по Сариколу й Тянь-Шаню вже, либонь, перетнув Кашгарію і пустелю Гобі. Коли поїдете в Алайську долину, то заплатите стільки, скільки коштує баран на базарі. Треба розуміти обстановку й бути тактовнішим. Необхідно вивчати звичаї народу.

— Я розумію...— червоніючи як рак, пробував сказати бо-дай слово Юрій.

— Поки ви нічого не розумієте... Не можна виливати недопитий кумис у багаття. Адже господар поки ще вірить, ніби кобила після цього не буде давати молоко. Але дехто зразу скористався з ваших похибок, прагнучи витлумачити їх як неповагу до звичаїв народу і цим настроїти проти вас населення гірських кишлаків.

— Це зробив один із наших! Він знає, що не можна дмухати на кумис і вихлюпувати рештки в багаття, але саме так він вирішив боротися з забобонами. Він запевняє, що завдання кожного з нас — революціонізувати побут далеких околиць.

— Тільки не у такий спосіб. Догідливий дурень небезпечніший од ворога! Боротьба з ворогами і так забирає у нас багацько часу. Вороги пустили поголос, ніби всіх колгоспників примусять спати під однією ковдрою. Це явна дурниця, а доводиться витрачати час і роз'яснювати, що цього ніколи не буде. А втім, це тільки початок боротьби, і треба не давати ворогам своєю нерозумною поведінкою козирів у руки! Цей край багатий. Місцеві жителі в Дараут-Кургані ловлять ртуть за допомогою шкіри, спущеної в арики, горці Паміру добувають ляпіс-лазур¹, яку, за переказами, вивозили ще єгипетські

¹ Ляпіс-лазур — лазурит, гарний синій мінерал, цінний камінь. В давнину з нього виготовляли фарбу ультрамарин.

фараони. В горах, кажуть, є рубінові копальні царя Соломона.— Максимов глянув на юнака й, усміхнувшись, одвів погляд.— Я можу наперед сказати, що ви полюбите цей народ але раніше його треба пізнати. Численні багатства краю відкрито завдяки тому, що допомогли місцеві жителі.

Максимов підвівся і, попихкуючи цигаркою, став ходити з кутка в куток. Обличчя його втратило суворість, і він так приязно всміхнувся до Юрія, що в того враз зникло почуття досади й збентеження.

Він за одну оцю усмішку, яка будила в ньому певність у своїх силах, ладен був багато зробити для Максимова. Зараз юнак уважно слухав його прості слова. Він був вдячний за довір'я і дружню прихильність, за те, що ця зайнята людина витрачає на нього, молодого геолога, так багато дорогоцінного часу.

— І от,— вів далі Максимов,— ми, більшовики, повинні за кілька років переробити те, що століттями вкорінювалось у свідомості Середньої Азії, як виправдання вікового гноблення і свавілля. Про це гноблення таджикки кажуть так: «Доля розбила каменем жбан надій, і зойки та крики, що вихопилися із серця, полинули над цією гірською країною». Ось чому кожна радянська людина, яка їде в своїх справах у гори, повинна діяти так, наче її спеціально відрядили зміцнювати Радянську владу на місцях. Тут прекрасний народ. У важку мить вам завжди допоможуть місцеві дехкани, аби тільки вони побачили, що ви справжні радянські люди. Добірна гвардія з національних добровільних формувань допомагає нам боротися в прикордонній зоні з басмачами. Джигіти добровільних загонів вдягнені в халати, озброєння в них різноманітне, але це наші, так би мовити, альпійські війська. Вони й вам допоможуть... як щось трапиться.

Максимов усміхнувся, та раптом обличчя його знову стало суворим:

— Ми вам підшукаємо провідника-перекладача кращого від Мурзая. Чутки про вас, звичайно, будуть найдивовижніші, але ви повинні викривати наклеп словом і ділом. Відверто кажучи, я б зараз не пустив вас далі Алайського хребта...

Побачивши ображене Юрієве обличчя, Максимов вів далі:

— Вам слід навчитися спритно володіти зброєю і вміти ховати її. Ваша голова вже оцінена.

— Моя? Кому вона потрібна?

— Тим, хто вже давно прагне оволодіти Паміром і, ні в якому разі, не допустити Радянську владу, перешкодити розробці надр, стати на заваді будівництва автомобільної дороги Ош-Хорог. Вашу голову оцінили в англійських фунтах стерлінгів, юначе!

— Але ж ми з Англією в нормальних відносинах!

— Саме так. Королівська Англія була в ще нормальніших відносинах із царською Росією, але, як відомо, поцілунки, якими обмінювались царі, королі й президенти, не відвернули жодної війни між ними.

Максимов вийняв із срібного з золотою монограмою портсигара цигарку, прикурив од запальнички і, тримаючи цигарку в зубах, сказав:

— Традиційна політика Англії полягала в тому, щоб не дозволити Росії міцніти навіть тоді, коли Англія була з царською Росією в найкращих, здавалося б, відносинах. Ви пам'ятаєте історію Вітчизняної війни дванадцятого року з Наполеоном?

— Звичайно, пам'ятаю! — квапливо відгукнувся Юрій, не зводячи здивованого погляду з Максимова. Він не розумів, яке це має відношення до їхньої розмови.

— Виходить, ви знаєте про те, як Англія в період навали Наполеона організувала в Персії війну проти Росії?.. Та ви сідайте! Розмова тільки починається.

Юрій почервонів, сів на стілець, витер долонею спітніле чоло і промовчав. Цього він не знав.

— А що ви знаєте про дії Англії в тисяча дев'ятсот чотирнадцятому році, на початку війни, спрямовані на те, щоб примусити Турцію, яка пропонувала Росії нейтралітет, воювати з Росією на боці кайзерівської Німеччини, і в такий спосіб послабити військові сили Росії, примусити її воювати на два фронти?

Максимов пройшовся по кімнаті, присів на підвіконня і, тримаючи цигарку так, що вона ховалася в напівзігнутий долоні (давня звичка затуляти вночі вогник тліючої цигарки), не кваплячись затягнувся.

Він мовчки чекав, що відповідь юнак: чи стане йому сміливості визнати свою необізнаність, чи він почне крутити й хитрувати?

— Нічого цього я не знав, — твердо відповів Юрій.

Максимов співчутливо кивнув головою і весело подивився на нього.

— Ну, а що ви знаєте про те, як ставилась царська Росія до народів Середньої Азії?

— Не так вже й багато, — обережно відповів Юрій. — Я де-що читав. Перед від'їздом, дорогою і тут навіть учив киргизьку мову. Поїхав у Алайську долину, а там розмовляють по-узбецьки. Довелось переучуватись... Ну що я знаю... Знаю про двоякий вплив культури російського народу. Завдяки цьому була заборонена торгівля рабами в Бухарі. Спілкування з передовими російськими людьми й прогресивні ідеї також зіграли свою роль. Навіть на сільському господарстві Середньої Азії цей вплив позначився: з'явилася картопля, почали сіяти овес, розвинулось бджільництво, з'явилося тонкорунне вівчарство, поліпшили сорти бавовни, географи й геологи обстежили гори... правда, надто мало. Ну, а з іншого боку, як відомо, царській Росії було вигідно зберігати відсталість цієї своєї колонії. Ну, і влітку тисяча дев'ятсот шістнадцятого року нестерпне подвійне гноблення — царя та еміра — викликало заворушення, які переросли у повстання проти подвійної системи гноблення.

— Ну, а як вели себе при цьому Турція і Англія? — скориставшись паузою, спитав Максимов.

— Не знаю! — зізнався Юрій і винувато усміхнувся: питання Максимова підкреслювали його необізнаність.

— Ви не ображайтесь, я просто хочу допомогти вам краще зрозуміти обстановку. А щоб зрозуміти події, треба вивчати причини їх виникнення і взаємозв'язок з іншими явищами. Повстання шістнадцятого року — повстання стихійне і мало не зовсім народний характер. Місцеві націоналісти-феодалі, щоб відвести од себе гнів народу, подекуди спробували, за вказівкою закинутих із Турції агентів, спрямувати повстання в окремих містах і районах Середньої Азії проти росіян взагалі. Фанатичне духовенство робило спробу провести повстання під гаслом «джахіда», «газавата», тобто війни за віру проти всіх інаковірних. Втім, англійці доклали руку й до повстання шістнадцятого року в Середній Азії. Чорний Імам — священна особа, яка живе в Кашгарі, — за наказом своїх заокеанських хазяїв організував через своїх агентів масову втечу киргизів за кордон, в Кашгарію. Це послабило тил російської армії. Авторитет Чорного Імама серед релігійних мусульман був дуже великий. Десятки тисяч киргизів перекочували зі своєю худобою за кордон. Так чинила королівська Англія ще

стосовно царської Росії. Чому ж ви дивуєтесь? Адже вона була союзницею царської Росії у війні з кайзерівською Німеччиною... Зрадницька роль місцевої буржуазії виявилася також і в тому, що, боячись гніву повсталого народу, вона сприяла придушенню цього стихійного повстання.

А методи, методи які! Чорний Імам вирішив виконати діявольський план потопу і спустити озеро Іссик-Куль у річку Чу, щоб затопити переселенців у Чуйській долині і зруйнувати іригаційні споруди. Почали навіть рити такий канал. Сліди робіт збереглися і досі. Тому пам'ятайте: якщо по вас стріляють басмачі — кулі англійські.

— Та хай йому грець, — вигукнув юнак, — яке діло іноземцям до наших наукових експедицій, до будівництва доріг! Я ж не втручаюсь у їхні внутрішні справи. Я працюю для народу. Це мирна праця.

Максимов повільно затягнувся, випустив дим і тихо засміявся.

— Дуже давно, — сказав він, — ще в тисяча вісімсот тридцять шостому році, англійський мандрівник Вуд відвідав Памір. У шістдесятих роках, коли дрібні хани Бадахшана не пустили англійців на Памір, Англія організувала спеціальну школу шпіонів — пандитів, із них на Памірі діяли пандити Мірза й Абдул-Меджит. А втім, вам ці подробиці ні до чого.

— Ні, чому ж, це цікаво. Я краще розумітиму обстановку.

— Щоб розуміти, треба починати з економіки. Ну, що ви, наприклад, знаєте про дореволюційну економіку цього краю?

— Хочете проекзаменувати? — задерикувало спитав юнак. І оскільки Максимов мовчки чекав, то Юрій почав перераховувати різні галузі господарства: бавовнярство, тваринництво тощо...

Максимов докурив цигарку, сунув недопалок у попільничку і, походжаючи по кибитці туди-сюди, розповів Юрієві багато цікавого. Виявляється, «Російсько-азіатський банк» під контролем фінансиста Герберта Гувера мав відділення у всіх містах Туркестану й господарював, прибираючи до рук бавовнярство, рудники, нафту. Його «Бюро економічних робіт», яким керував американець Рум і компанія, збирало відомості економічного й політичного характеру і навіть проводило топографічні зйомки місцевості. Американські й англійські монополісти Г. Гувер та Л. Уркварт захопили нафтові райони в Туркестані й організували «Ферганське нафтопромислове товариство». Чи

треба після цього дивуватися спробам англо-американських імперіалістів захопити Середню Азію? Адже інтервенція не завжди означає введення іноземних військ на чужу територію, а й загарбання чужими руками.

З допомогою басмачів англійські імперіалісти прагнули захопити кам'яновугільні копальні Кизил-Кії та Сулюкти, нафтові свердловини, знищити посіви бавовни, викликати голод.

Басмачам доручили зруйнувати всю економіку Півдня Киргизії і Ферганської області з тією метою, щоб Туркестан лиши́ти без вугілля, а текстильну промисловість Росії без бавовни.

Наприклад, курбаші Умар-Алі в Маргеланському повіті наказав своїй банді зарізати п'ятдесятьох чотирьох селян-бавовнярів за те, що вони посіяли бавовну, й пригрозив бавовнярам збудувати курган з голів тих, хто спробує сіяти бавовну.

Курбаші Маддамін-беку, зачинателеві басмацького руху в Ферганській долині, ставкою Колчака в Сибіру було присвоєно чин полковника. Йому допомагали білогвардійські офіцери. Через генерала Дітеріхса і японського полковника Нагоміні з Західного Китаю йшли всі директиви Колчака й англо-американського командування у Фергану, Бухару, Хіву. Середня Азія мала грати роль моста між військами Колчака й Денікіна.

Звичайно, в умовах антирадянської інтервенції і внутрішньої контрреволюції розбити ворогів удалося не зразу. Тим паче, що на початку басмачі виступали під прапором газавату, священної війни.

Потім населення стало переконуватися, що басмачі не тільки не допомагають бідним, а самі ріжуть бідних і захищають баїв і манапів.

Особливо лютували джадіди. Вони проповідували об'єднання всіх народів, які сповідують іслам, під проводом Турції. Джадіди виступали заклятими ворогами Жовтневої революції. Після народної революції в Бухарі вони, виконуючи завдання авглійських імперіалістів, організували контрреволюційні басмацькі банди. Це джадіди поставили Енвер-пашу на чолі басмацьких банд.

Басмачі були різних напрямків. Були автономісти типу курбаші Іргаша або запеклі розбійники типу Ахунджана і Хал-Ходжі, які переходили на бік переможців, щоб зручніше було грабувати. Були відверті контрреволюціонери типу

Маддамін-бека й Курт-Ширмата і просто спровоковані селяни Курганської долини.

Часто, борючись проти регулярних частин Червоної Армії Туркестанського військового округу, національних формувань, добровільних загонів або міліції, вони ворогували й між собою.

Золото й зброя — з-за кордону. Якщо в роки після революції серед басмачів траплялись люди, які діяли за переконанням, — націоналісти й релігійні фанатики, то теперішні басмачі — це наймані диверсанти англійських імперіалістів.

— А Хамід до яких належить? — спитав молодий геолог.

— Це довга історія... Так ось, нова спроба захопити Памір здійснюється зараз, тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року.

— Як зараз? — здивувався Юрій.

— Одинадцятого квітня англійський агент Файзула Максум вдерся із Афганістану в Дарваз і захопив Кала-і-Хумб. З царською Росією Англія боролася за колоніальне панування, до Радянської ж Росії неависть англійських імперіалістів безмежна.

Радянська Росія, звільнивши від гніту народи Середньої Азії, показала тим самим шлях до звільнення іншим колоніальним народам. У які б личини басмачі не виряджалися, повторюю — це все англійські агенти, і мета в них одна. Тепер англійці засилають до нас басмачів через Афганістан і Кашгарію. Це диверсійні загони, і їхнє завдання, зокрема, — знищувати працівників експедицій, які вивчають «білі плями» на Памірі, допомагаючи упорядкувати заводи, колгоспи, дороги. А «білих плям» ще немало, і саме за Заалайським хребтом, Вами англійська розвідка теж цікавиться. Щоденники, захоплені Хамідом, — приклад тому.

— А Хамід теж басмач із цієї групи?

— З Хамідом набагато складніше, — ухильно відповів Максимов.

Він узяв із столу пошарпану книжку. Юрій з подивом пізнав коран.

— Ви читаєте коран! Навіщо? — спитав він.

— Ви іноді ставите воістину наївні питання. Коран не тільки священна книга, він — практичний порадник поведінки мусульманина на всі випадки життя. Мулла¹, тлумач корана, нерідко є членом таємної організації. До цієї організації має

¹ Мулла — мусульманський священник.

пряме відношення той же англійський агент Чорний Імам. Він тлумачить деякі положення, наприклад боротьбу з невірними, в інтересах Англії. Неписьменному віруючому дехканину важко зрозуміти, в чому полягає ця боротьба. Перед нами стоїть завдання: пояснити класову й соціальну суть цієї боротьби. Ми, більшовики, повинні за кілька років переробити те, що віками вкоренилося в свідомості народів. Ось чому, повторюю, кожна радянська людина, їдучи в гори в справах, повинна не тільки виконати своє завдання, але й діяти як представник Радянської влади. А тепер скажіть: ви не могли б визначити за зразками золота, в яких річках його наміто?

— Абсолютно точно не можу, приблизно — можу.

Максимов, піднявши з ліжка мідну тацю, поставив її на стіл перед Івашком. В дванадцяти білих папірцях, позначених цифрами, лежали дванадцять купок золотого піску й крихітних самородків. Юнак зацікавлено схилився над ними. Він обережно розсував купки і розглядав їх у збільшувальне скло, яке мовчки подав Максимов.

— Мені здаються особливо цікавими зразки під номером п'ять. Такі великі домішки платини трапляються тільки на Памірі, по той бік Заалайського хребта, в районі Алтин-Мазару. Золото під номером сім, можливо, знайдено в районі Ляхша, де Мук-Су впадає в Кизил-Су. Цей дрібний пісок, на якому позначений десятий номер, міг бути зібраний в річках Алайського хребта, навіть по цей бік. Номер другий — дрібненькі самородки — зібрано безперечно поблизу від золотої жили, корінного родовища. Якщо ви знаєте, де видобуто це золото, ми обстежимо місце і, можливо, знайдемо багатіше родовище... Ви мовчите? Це десь на Памірі, так?

— Я сам про це хочу від вас дізнатися.

— Ви просто випробуєте мої знання!

— Без жартів. Це золото виявлено в тому самому курджумі, який пощастило витягти з річки. Річ у тому, що ісмаїліти, члени таємної релігійної секти, посилають податок своєму живому богові Ага-хану в Бомбей золотом. Мені важко визначити, з яких місць послано це золото. І я певен, ви можете мені в цьому допомогти.

— Якби були наші щоденники, я міг би визначити точніше.

Максимов висунув шухляду стола, вийняв грубі пачки записників і мовчки поклав перед юнаком.

— От здорово! — радісно скрикнув Івашко, схоплюючись і перекидаючи стілець. — Це ж наші щоденники! Звідки? Яким побитом? Адже їх у нас захопили Хамідові басмачі! Ми гадали, вся робота пропала. Оце подарунок! Ой, спасибі! — Він схопив руку Максимова і потис її.

— Тепер ви зможете виконати моє прохання, — сказав Максимов, усміхаючись юначому запалові Юрія.

— Добуті Федором і Никоновим зразки були в курджумах... — почав Юрій.

Максимов відчинив шафу і витяг два курджуми:

— В цих мішках ваші зразки.

— Не знаю, як і дякувати! — вигукнув Юрій. — Можу зараз же звиряти.

— Не зараз. Заходьте завтра до мене і тут звирятимете. Ви давно працюєте?

— Два роки. Рік був у аспірантурі, а тут я працюю з весни. Мені випав не золотоносний район, але цікавий!

Юрій коротко розповів про наслідки своєї роботи. Згадав про недбалість Никонова, який тимчасово виконував обов'язки начальника групи. Всі свої надії Юрій поклав на відсутнього начальника групи Попова, який з дня на день мав приїхати.

— Стаж у Попова двадцять років. Він знає золоті родовища Паміру назубок.

— Та! вже й «назубок»? — весело спитав Максимов. — А як звуть Попова? — І поважно роз'яснив: — Щоб всебічно вивчити Памір, потрібен багаторічний труд сотень фахівців.

Юрій одразу ж застеріг, що їхній Попов — однофамілець того відомого геолога.

— Заходьте! — раптом крикнув Максимов, повертаючись до дверей.

Зайшов вістовий і, побачивши стороннього, запитливо подивився на Максимова.

— Кажіть по-киргизьки, — наказав той.

— Вернувся третій гонець. П'ять кишляків не прийняли курбаші. Він натрапив на засідку. В нього стріляли. Він лишився живий. Звернув на гірські стежки і їде назад.

— Я цього ждав. Хто влаштував засідку, з'ясували?

— Двох спіймали, привезли. Кажуть, кровні рахунки.

— Хай мій новий помічник допитає. Ідть... Ну, а тепер підемо до мого заступника Козубая, — по-російськи сказав

Максимов Юрієві,— виберемо вам провідника. Ви ж чули про Козубая? Цій людині ціни немає... Ех, попірнати б в річці, та все піколи! Ви плаваєте?

VI

Юрій Івашко і Максимов, розмовляючи про особливості плавання в гірських річках, прийшли до будинку, розташованого в глибині саду. Звідти линули звуки музики, і чийсь голос пронизливо й тонко виводив високу ноту. Звук обірвався. В будинку навстіж розчинилися двері.

У великій, яскраво освітленій кімнаті Юрій побачив п'ятеро чоловіків. З подивом він помітив серед інших Рахіма, юного помічника Абдулли. З дивана, застеленого білою кошмою, підвівся невисокий, кругловидий киргиз і поспішив їм назустріч, простягаючи обидві руки. Чотири чоловіки, що сиділи на кошмі, побачивши Максимова, підхопилися, закликавши в шанобливій позі. Максимов жестом запросив їх сісти.

— Змагаємось, хто приспів «Лейлі-ханум» довше веде,— весело сказав господар.

— Познайомтесь. Це заступник начальника золоторозвідки Юрій, а це мій помічник, киргиз Тактак,— сказав Максимов, сідаючи.

Івашко здивовано дивився на киргиза: це він не дозволив йому стріляти в Хаміда.

Киргиз співчутливо подивився на зніяковіле обличчя юнака й весело сказав, поплескуючи його по плечу:

— Так, так! Я той, хто боїться... Та ти сідай... Е, ні, не сідай,— раптом пустотливим тоном сказав він,— плати штраф — усе забуду, другом будеш... Ану, товаришу начальник, давай гостя випробуєм, хай виведе, га? Дивись, роби так...

Киргиз тричі глибоко набрав повітря і заспівав: «Лейлі-хану-у-у-у-у...» Минали секунди, десятки секунд, а Тактак виводив високу ноту, і обличчя його наливалось кров'ю. Присутні не приховували свого захоплення.

Обірвавши спів, Тактак звернувся до Юрія:

— Ну, тепер ти зроби так.

Юнак відмовлявся, але він помітив, як в очах Максимова заграли бісики, і йому здалося, що навіть суворий чекіст полишить тут свою військову зібраність і співатиме нарівні

з усіма. Юрій набрав у груди повітря і заспівав, напружуючись щосили. Всі з цікавістю дивилися на нього. Не протримавшись на ноті й третини часу Тактака, він умовк. Тактак поплескав його по плечу:

— Одрразу ніхто не може витягти, так. А я, побившись об заклад, хто кого переспіває, одного разу людині життя врятував.

Юнакові Козубай зразу сподобався своєю невимушеністю й простотою.

Кімната була вся в килимах і вишивках. У ніші, що сяяла білим алебастром, стояв патефон, на стінах висіли гвинтівки різних зразків і мисливські рушниці, а одна стіна геть уся була обвішана пожами й кивджалами.

— У вас чудовий голос,— не знаючи, як поводитися, сказав Юрій, звертаючись до того, кого називали товаришем Тактак.

— Він що завгодно і кому завгодно заспіває,— сказав Максимов.

— Я поведився в чайхані як ідіот, як хлопчисько! — палко сказав Івашко.— Мені просто соромно...

— Ет, облиште, мало що буває...

— Сміх та й годі! Козубая назвали боягузом! Дочекався! — весело зареготав Максимов.— Це хоч кого розвеселить... Одного разу Козубай беззбройний ходив підкорювати басмачів. Та найцікавіше те, що завдяки його красномовству понад триста басмачів у полон здалися. Відтоді слава про силу його слова мандрує по горах. Вороже настроєні мулли оголосили його слугою диявола. Він не тільки хоробрий, але й хитрий.

— Ви хочете сказати,— здивовано вигукнув Юрій,— що товариш Тактак пішов...

Тепер уже реготали всі.

— Ні, мене не одурите,— сказав юнак трохи ображеним тоном.

— А вони сміються не тому. Ви сказали «товариш Тактак», а його звати Козубай. Тактак — це прозвисько, ми так дражнимо його за звичку кожну фразу кінчати словом «так». Тепер він від цієї звички майже відучився.

— Ви твердите, що товариш Козубай сам, незбройний прийшов до кількох сотень басмачів і зразу вмовив їх здатися?

— Невже ви не чули про цей надзвичайний випадок? Він

зафіксований у військовій літературі. Розкажи, Тактак, товаришеві, йому це буде корисно.

— Хто багато згадує, той швидко сивіє,— сказав Козубай, з досадою махнувши рукою.— Ніколи, зараз будемо плов їсти.

— Доведете мені самому розповісти,— всміхнувся Максимов.— У Гармському вілайеті діяли басмачі Султан-Ішана. А ви ж знаєте, що місцями в горах буває тільки одна дорога, одна-єдина стежка. Вгору над карнизом — кілометр прямовисної стіни. Вниз — теж. Розминутися можна тільки на поворотах, у спеціально вирубаних заглибинах. Посиляли загони для боротьби з Султан-Ішаном — безуспішно. В нього кількесот бійців, і вони осіддали стежки. Нікого не пропускають. Тоді послали Козубая. Він пішов сам незобровний і дозволив себе полонити...

«Ви мене можете вбити, але дозвольте перш сказати вам слово»,— заявив він.

Зібрав Султан-Ішан майже всіх своїх басмачів, крім вартових, а серед присутніх було багато місцевих дехкан. Колоритність мови Козубая вражаюча, але, якщо перекласти її на російську, вона дуже багато втратить. Треба вам сказати, що Козубай заздалегідь підготувався. Від полонених і перебіжчиків він довідався про таємниці багатьох басмачів, був обізнаний з їхніми суперечками, чварами, особистими рахунками... Він звернувся не тільки до присутніх, але й до їхніх відсутніх батьків і дідів, звернувся до доброї пам'яті їхніх прадідів і пращурів. Він розповів про те, як неправда багатих убила правду бідних. Він зачепив найбільчіші струни бідняцької долі. Нагадав, що більшовики спалили «Кабальну книжку», за якою кожний боржник, не сплативши в строк боргу, ставав рабом того, хто сплатив за нього борг.

Він нагадав імена малолітніх дочок дехкан, яких забрали в рахунок боргу багатії. «Хіба це вода в річках? — казав він.— Ви п'єте сльози таджицьких сиріт. Хіба не печуть вони вам серце?..» І так далі... Він розповів про те, як добре жити без баїв і без насильства, і пообіцяв, якщо басмачі роззброяться, він, Козубай, гарантує їм волю. Тут він став фантазувати, яким радісним буде радянське життя через кілька років. Знаючи Козубаєві здібності, я думаю, це виглядало мальовничіше, ніж сьоме небо аллаха.

«Хто ж заважає будувати вільне життя? Хто ж украв сміх, усмішки й радість?..» І Козубай назвав двох старших басмачів,

які вимагали від Султан-Ішана активних дій наперекір бажанню решти басмачів, що вирішили чекати. Потім він мимохідь торкнувся історії басмацького руху. Він закликав не вірити англійським шпіонам, які роздмухують вогонь недовір'я.

Він так зворушливо говорив про страждання жінок, які втратили чоловіків, про страждання матерів і сиріт, які втратили синів і батьків, а потім так яскраво змалював їхню радість, якщо Султан-Ішан складе зброю і покаже всьому світові приклад справжньої людяності, що Султан-Ішан пустив сльозу. Може, він тільки сякався, але Козубай вхопився за це. «Ти плачеш? — вигукнув він. — Це сльози каяття!»

Ось тут Козубай вкрай розійшовся. Я кажу вам, що це пре-чудовий агітатор! Звичайно, його промову навряд чи можна було б видрукувати в газеті. Вона не дуже сподобалася б ортодоксальним начотникам, але що то була за промова!.. Можливо, ви скажете, що я байки розповідаю, що такого не буває? То це ж історичний факт, що Султан-Ішан наказав скласти зброю... В п'яти купах було понад триста гвинтівок. А як ви гадаєте, Івашко, що після цього зробив Козубай?

Козубай, який увесь час сидів з простодушною усмішкою на обличчі, вийняв з-за пояса маленького гарбузика з насвоєм і, відсипавши трошки тютюнової потерухи на долоню, поривчастим рухом кинув її під язик, а гарбузика передав Максимову.

— Думаю, що Козубай розстріляв курбаші Султан-Ішана.

Максимов досадливо поморщився:

— Він повернув усі гвинтівки Султан-Ішану і сказав, що він йому вірить і доручає знешкодити інші басмацькі банди, які заважають народу жити спокійно. Дивуєтесь? Рядовий начальник міліції так би не зробив?

— Звичайно!

— Але це привело до того, що здалося ще кілька банд. А ви — розстріляти! Поговоріть з Козубаєм, це вам піде на користь.

Внесли велику таріль духмяного плову. Козубай запросив усіх до столу. Гості вимили руки і почали їсти. Гарна піала з вином, налитим Козубаєм, обійшла всіх присутніх.

Веселощі були в розпалі. Раптом до кімнати зайшов киргиз з гвинтівкою за плечима. Він швидко заговорив по-киргизьки, звертаючись до Максимова. Максимов підвівся.

— У мене невідкладна справа, — сказав він по-російськи. —

Ти, Козубаю, лишайся. Я поїду сам і візьму десять чоловік.

— Товаришу начальник, візьміть мене! — по-російськи благає Рахім. — Я вже виправився, чесне слово!

— Знову будеш сваволити, уявляючи себе великим полководцем?

— Товаришу начальник, я вже майже бувалий прикордонник. Як цікава операція, так завжди без мене! А хто викрив рябого ісмаїліта? Хто відв'язав білу кобилу? Товаришу начальник!

— Умовив. Сідлай для себе Сірого. Скачи з моєю запискою до начальника міліції. Я все, що треба, напишу. Потім жди мене в чагарнику біля млина. Виконуй.

— Що трапилось? — спитав Івашко, коли вони лишилися вдвох з Козубаєм.

— Так, — нехотя відповів Козубай. — Банда схопила одну людину.

— Крупного партійця?

— Колишнього курбаші.

— Через колишнього курбаші така тривога? Хто ж цей курбаші?

— Ім'я йому Велика Таємниця, — з показною таємничістю сказав Козубай, притуляючи палець до губів і примружуючи ліве око.

— Не скажете?

— Ні, — рішуче відповів Козубай.

Юрій образився по-хлоп'ячому. Досада з'явилася на його обличчі. Він швидко закліпав очима, щоб не помітили несподівану вологу на очах. Він же запитав не просто з цікавості, а Козубай, тільки-но він захотів дізнатися більше, зразу провів різку межу між собою і ним. Він цікавиться тим, що сталося, бажаючи допомогти. Адже він теж радянська людина. Більше того — він комсомолец!

Максимов міг би його взяти з собою, але не взяв.

«Максимов гордий, — умить вирішив Юрій. — Гордий, гордий!» — подумки повторював він. А потім подумав, що б він зробив на місці Максимова, і зразу відчув, що неправий, напихуючи цю скромну людину гордою.

Козубай помітив вираз скривдженого самолюбства на обличчі юнака. Йому сподобався цей поривчастий, але над міру вразливий і, як видно, сміливий юнак, якому ще бракувало

гнучкості й тактовності, породжуваних життєвим досвідом і таких потрібних у цих краях.

Козубай весело засміявся, тицьнув Юрія пальцем у бік і сказав:

— Багато знатимеш — погано спатимеш, так! А погано спатимеш — лисим станеш, дівчата не любитимуть, так! Це військова таємниця. Не ображайся.

Юрій усміхнувся Козубаю. Він усміхався, аби показати, що цінує його дружню прихильність і не має наміру дутися, бо неправий. «Саме «неправий» — точне визначення знайдене!» — зрадів Юрій і раптом відчув приплив великої симпатії до Козубая, людини чарівної і до того ж мастака і воювати і веселитися.

— Як з провідником? — спитав він діловим тоном, підкреслюючи, що забув образу.

— Я тобі дам Ахмеда. Літня вже, але золота людина. Він був у особливій татарській бригаді. Служив прикордонником. Знає гори як свої п'ять пальців. Тільки, якщо не захоче, не вимагай від нього, щоб він їздив у кишлаки за кумисом, так... У нього з ісмаїлітами особливі рахунки.

— А хто такі ісмаїліти? Я багато про них чую.

— Не знаєш? Ай-ай! Це слід дуже добре знати.

Козубай розповів, як ісмаїлітські ватажки перетворили релігійну секту в широку бойову конспіративну організацію, зв'язану міцною і суворо дотримуваною дисципліною. Ісмаїлітами керував Ага-хан, дуже багатий капіталіст, якого члени секти вважали втіленням бога на землі. Цей «живий бог» учився в Англії, в Оксфорді, одружився з багатою французенкою і зараз живе в Бомбеї, де він збудував молитовний дім з різними «чудесами». За винагороду Ага-хан допомагав колонізаторам Німеччини й Англії, французькій буржуазії в Сирії і турецьким багатіям.

Козубай схарактеризував Ага-хана як запеклого ворога трудящих. Багато ісмаїлітських духівників — піри й імами — такі ж баї, і навіть гірші. Пір примушує мюридів, тобто свою «паству», виконувати всі його накази. Мюрид належить тому піру, предкам якого підкорялися предки цього мюрида. Мюриди — мовби кріпаки не лише тілом, але й духом. Покірність мюридів своїм пірам безмежна. Козубай навів як приклад слова одного піра: «Якби я наказав батькові вбити власного сина, то він не посміє би не послухатися наказу», Пір примушує

мюридів утримувати його худобу, і ті видають його худобу за свою. Тому довідатися з рівня заможності, по худобі, хто бай-пір, а хто дехканин — неможливо.

Треба пройти багато ступенів обману, випробувань, клятв, щоб із простого мюрида стати посвяченим. Козубай розповів про свідчення одного басмача-диверсанта, як той повірив у божественність і всевладність Ага-хана. Цього фідоя, тобто людину, яка погодилася приректи себе на все, навіть на смерть, щоб виконати наказ Ага-хана, спитали: хочеш бачити рай? Хто ж відмовиться спробувати райського життя? Цього фідоя усипили й перенесли в дім. Він прокинувся, чує — музика грає, перед ним стоїть плов, коньяк та інші страви. Гарні жінки розважали його. Фідой насолоджувався життям три дні, а потім його знову всипили й перенесли назад. А коли він прокинувся, йому сказали: «Хочеш вічно втішатися в такому раю, виконуй усі наші накази, і, якщо тебе вб'ють, ти знову опинишся в цьому ж раю». І фідой повірив.

А щоб ще сильніше перекопати простаків, приводять фідоя в кімнату, де на килимі стоїть таця з відтятою головою. Цей фокус роблять так: у яму під килимом садять свою людину — актора, і він висовує голову через отвір у блюді, политому кров'ю.

Подивився — жива голова на таці.

І от починається розмова піра з «живою головою». Пір умовляє фідоя-смертника, що загинув, виконуючи завдання, повернутися на землю, а «голова» захоплююче розповідає про подиву гідні радощі раю, не погоджується вернутися. І простаки цьому вірять. Вірив і басмач-фідой.

Чи багато треба для темного, неписьменного, щоб здивувати його? Козубай розповів про молитовний дім Ага-хана в Бомбеї. Побувши там, ісмаїліти розповідають про нього з почуттям священного трепету. Там із стіни, як натиснеш кнопку, злітає до неба й одразу опиняється на даху будинку. Молитовний дім повен таких чудес, як водопровід, ліфт тощо.

Але як розповісти ісмаїліту про ці фокуси, якщо не можна дізнатись, хто ісмаїліт, а хто ні. Ісмаїліт приховує від усіх, що він ісмаїліт. З іудеями він — іудей, з вогнепоклонниками — вогнепоклонник. Він співатиме радянський гімн і робитиме своє діло. Звичайно, підривна діяльність деяких ісмаїлітських ватажків на Памірі з його важкодоступними горами й

бездоріжжям дуже заважає швидкому здійсненню багатьох радянських заходів.

Закінчив Козубай так:

— Якщо почуєш од когось пароль: «Люби свою віру, але не гудь інші», то бережись цієї людини: це ісмаїліт. Багато з них — віддані агенти свого англійського бога Ага-хана, а отже, вороги Радянської влади. Ахмед добре знає всякі фокуси-покуси ісмаїлітів. Тільки слухайте його... Досить про діла, так!.. Тебе сьогодні Максимов лаяв? — добродушно спитав Козубай. — Гой, Ахмеде! — гукнув він несподівано. — Клич наших, і ходімо по росіян у чайхану Абдулли... Не заперечуєш?

— Ні, — відповів Івашко. — Мені й самому хотілося їх покликати, але не знав, чи зручно.

— Зручно, дуже зручно. Твої підійдуть — усім разом розповідатиму, щоб, коли один загине, інший знав обстановку.

— Ви думаете, будуть втрати? — спитав Івашко, прагнучи говорити спокійно.

— В горах? — здивувався Козубай. — А нащо ви тоді гвинтівки з собою берете? Хто може ручатися, що кінь не зламає ногу і не зірветься у прірву, так?

Поява чергового перервала бесіду. За ним, розмовляючи, зайшло п'ятеро росіян.

— Попов! — вигукнув радісно Козубай. — Ах ти, старий волюцюго, вічний мисливцю за каменями, як тебе досі гори посять, так!

— А ти, борсуче, сидиш у норі і боїшся висунутись, щоб басмачі скальп не зняли? Ну, скажи по секрету, скільки ти платиш відступного басмачам, що вони дають тобі можливість людям зуби заговорювати? Дай мені хоч помацати, скільки ти жиру накопичив. Давненько не бачились!

Приятелі міцно обнялися. Посміюючись, вони закружляли по кімнаті. Козубай підставив ногу. Попов, падаючи, встиг затиснути його голову під пахвою. Гості кинулися їх рознімати.

Незабаром обидва борці, закохано дивлячись один на одного, з апетитом уминали плов, а решта дружно їм допомагала.

Гора плову на великій мідній таці швидко зменшувалася.

— Так от, — сказав Попов, — цього року далеко в гори вже не поїдемо. Відмінили. По-перше, пізненько, зима на носі, а по-друге, одержали невелике завдання поблизу.

Юрій засмутився. Він схвильовано сказав Попову, що йому треба неодмінно побувати на Алаї, віддати борг за барана.

— Чув,— сказав Попов.— Не гаразд це у вас вийшло. І головне — наслідки всієї роботи прогавили.

— Та ні ж, ні! — закричав Юрій, піднімаючи з килима і підкидаючи вгору паку зв'язаних записників.— Ось вони! Зразки також врятовано.

— Ну що б ви робили без нас? — спитав весело Козубай, дивлячись на радісних гостей.

Молодь стала зосереджено розглядати врятовані записи, а в давніх друзів почалася розмова, яка буває нечасто, але, вже коли почнеться, ведеться щиро, на чистоту. Юрій захоплено слухав обох.

— Козубай, Козубай! — раптом долинули крики з надвору.

Двері розчахнулися, пропускаючи закривавленого літнього киргиза. Юрій пізнав у ньому нового знайомого з чайхани, раїса колгоспу «Світло зорі». Він швидко говорив по-киргизьки, розмахуючи руками.

Козубай кинувся до дверей.

— Допомогти? — спитав Попов і вийшов разом з усіма у двір.

— Самі впораємося. Іду,— відповів Козубай, швидко крокуючи до конов'язі.— Максимова поранено. Ти уявляєш, у сутичці брав участь сам Тагай! Та ти ж знаєш, Попов, хто такий цей Тагай, а ось вони ще не знають, так! Ну скажи, хто б подумав, що сам Тагай опиниться восени тут, замість того, щоб бути за кордоном! Він утрутився в історію з Хамідом. А якщо Хамід умре від ран, цілий курджум таємниць і секретів пропадає. Це неможливо!

З цими словами Козубай скочив на коня, і вершники зникли в темряві. За ними, гуркочучи залізним обідням по каменях, покотилась порожня гарба.

— Товаришу Попов, Микола Сергійовичу,— благально вимовив Юрій,— дозвольте, я поїду з Козубаєм! Мені буде це корисно, я зможу допомогти. А невідкладної роботи зараз нема.

— Що ж, їдь. За одного обстріляного сто необстріляних дають. Тільки будь обережнішим.

Скочивши в сідло, Юрій відчув таку жагу діяльності, що, задихаючись од нетерпіння, поскакав, підстьобуючи коня, туди, звідки долинав гуркіт гарби.

Курбаші Хаміда, випущеного Максимовим на волю, захопили, зненацька налетівши, басмачі і повезли в невідомому напрямку. Максимов розумів, що покора Хаміда — тільки маска, яка ховає його таємні плани.

Людина з ясним розумом, величезною енергією та ініціативою, обачний і витриманий, Максимов відчував насолоду, вирішуючи найважчі завдання. Справа Хаміда була особливо важкою і вимагала швидкого розв'язання. У Максимова в руках було багато мотузочків, які тягнулися за кордон, але були й прогалини.

Хамід був зв'язаний з Чорним Імамом, щодо цього Максимов мав тверде переконання. Отож він постарався зробити все так, щоб Хамід змушений був сам з'явитися до нього, Максимова, шукати захисту від своїх колишніх однодумців. Максимов розраховував, що Хамід пробуде вдома не більше доби і, повернувшись назад, розкаже все чесно. І враз Хамід повернувся назад, не доїхавши додому. Мабуть, для цього були дуже поважні причини. Максимов згадав долю курбаші Маддамінбека, який здався в полон. Басмачі з іншої ватаги захопили його і вбили.

Хаміда не вбили, а викрали. Чому? Хотуть випитати, що він устиг розповісти Максиму на допиті? Виходить, є якісь дуже важливі таємниці, розголошення яких бояться його однодумці, оскільки допит Хаміда не дав особливо цікавих відомостей. Припущень було багато, і, щоб про все довідатися, Максимува важливо побачити Хаміда живим.

Максимов і ще двоє киргизів, які служили раніше в киргизькому кавалерійському ескадроні, їхали крупною риссю. Решта скакала позаду коротким галопом.

Військовий, не обізнаний з тактикою басмачів, темної ночі їхав би обережно, ступою, виславши в усі боки дозори. Максимов же у таких випадках любив саме швидко їзду. Басмачі, непогані стрільки по нерухомій цілі, не вмiли стріляти по цілях, які рухаються швидко. Цим і пояснювалося таке, здавалося б, на перший погляд, дивне явище, що не піхота, маскуючись між камінням, а кавалеристи, велика й зручна мішень на полі бою, коли вони швидко, щодуху мчали на басмачів, розбивали їх вщент і майже не мали при цьому ніяких втрат.

Ця тактика не раз виручала Максимова. Ось чому й зараз

він швидко гнав коня вузькою дорогою, густо зарослою по краях деревами, за якими однаково не побачиш басмачів, і тільки швидке пересування оберігало вершника від кулі.

Максимов менш за все думав про небезпеку, яка підстерігала його за кущами. Він зник до неї. Зараз він думав про можливі зв'язки Хаміда з одним відповідальним районним працівником. Цей працівник, коли Максимов говорив йому про необхідність невідкладних заходів, навіть, здавалося, у найпростіших питаннях, як, наприклад, знищення сапних коней і протисапні щеплення, замість того, щоб вжити екстрених заходів, любив фантазувати про майбутні часи, коли цього не буде. Він говорив про хімічне очищення аричних вод, про повне знищення мух газами, про будівництво крематорію для спалення трупів дохлих коней і про повну заміну коней тракторами, які не хворіють сапом. Так він міг говорити без кінця, поважно й натхненно, переконуючи, що «нема чого організувати товариство спільного обробітку землі, коли ми можемо створити комуни».

Максимов одразу зрозумів, що Хамід не такий простака, за якого старався видати себе. Та й матеріал, одержаний про Хаміда «згори», характеризував його як розумного, хитрого й небезпечного ворога.

Що ж примусило Хаміда здатися навіть без спроби пробитися за кордон? Зимове бездоріжжя? Але ж Хамід був у горах і поблизу кордону ще до того, як настало бездоріжжя. Що ж спонукало його змінити коротку путь до кордону на більш довгу дорогу в Ферганську долину? Можливо, Хамід не порозумівся з однодумцями?

Хамід заявив, що він на власному досвіді переконався в повній безнадійності басмацьких спроб завадити радянському будівництву, що він розкається в заподіяному й тому вирішив скласти зброю і просити помилування.

Хамід, людина аж ніяк не дурна, звичайно, не міг не зрозуміти того, що навіть якби він спробував таємно сховатися в кишлаках до весни, його однаково б видали,— така велика була ненависть трудящих до басмачів. І все ж, піддавшись на вмовляння агента, підісланого Максимовим, Хамід ішов на ризик, і, мабуть, цей ризик він вважав виправданим.

Можливо також, що, надумавши відмовитись од будь-якої боротьби з Радянською владою, Хамід боїться помсти своїх закордонних хазяїв і тому не бажає повертатися за кордон. Або

поява Хаміда з наміром покаятись — тільки маневр, щоб на-весні знову організувати банду, а взимку Хамід спробує налагодити зв'язок з ворогами Радянської влади — націоналістами — і, зокрема, з тим, кого підозрював Максимов?..

Він напам'ять знав слова генерала Малессона, члена англійської військової місії в Середній Азії: «У мене було кілька прекрасних офіцерів, які розмовляли багатьма мовами, були агенти на відстані тисячі миль, навіть в урядових установах більшовиків, був контингент людей, які завжди їздили в тих місцевостях, які я вважав важливими. Навряд чи був хоч один поїзд на Середньоазіатській залізниці, в якому не було б нашого агента, і не було жодного значного пункту, де б не було двох-трьох наших людей. Коли ми починали, в нас не було жодного агента, а закінчили з великою організацією».

— Але ж виловили не всіх.

— Не жени так, товаришу Максимов, коні в милі,— сказав начальник міліції, молодий, старанний Шарафутдінов.

Вершники переїхали річку. З далекого кишлаку долинув хрипкий собачий гавкіт. Максимов зупинив коня.

— Шарафутдінов! — тихо покликав він.— Шарафутдінов, візьми двох бійців. Довідайся, що там. У кишлак не в'їжджайте. Пошліть у розвідку Рахіма: він здібний хлопець. Дійте.

Група поїхала.

Максимов з бійцями стояв на місці хвилин двадцять. Коні нетерпляче пирхали. Максимова непокоїла думка: живий Хамід чи ні?..

Нараз тишу почі розітнув постріл, за ним — другий, третій.

— Вперед! — крикнув Максимов.

Кінна група швидко мчала дорогою. З темряви з'явився вершник.

— Тисячоокий, це я! — почув він схвилований шепіт Рахіма.— Біля кишлаку б'ються дві групи басмачів. Одні обороняються, другі нападають.

Гілки кущів на узбіччі дороги зашаруділи. Всі навели туди зброю.

— Хто там?

— Начальнику,— почувся голос,— я голова колгоспу «Світло зорі». Тагай з басмачами везе Хаміда не в гори, а нашими слідами, до Кизил-Киї. Я їх сам бачив. Мабуть, сподіваються обдурити погоню, щоб потім звернути в гори.

— Найпростіше, розсипавшись ланцюгом, прочесати сади

в напрямку Кизил-Киї, але тоді басмачі, помітивши погоню, приріжуть Хаміда, щоб він не потрапив нам у руки,— висловив Максимов свою думку.

Він наказав одному бійцеві взяти до себе на коня голову колгоспу, щоб той показував шлях. Їхати було важко. Силуети дерев нагадували невиразні тіні вершників.

— Праворуч, праворуч! — крикнув голова.

Раптом кінь Рахіма, вирвавшись уперед, захрипів і поточився назад.

— Обережно! Тут полив. Грязюка! — сказав, підбігаючи, якийсь дехканин.

Голова колгоспу гукнув його. Вони зашепталися.

— Басмачі Тагая проїхали тут, — сказав голова, — і попрямували на північний схід.

Максимов квапливо розділив свій загін на дві частини.

Басмачі, їдучи один за одним біля тополь, краєм затопленого поля, почули ззаду тупіт коней. Бійці їм здалися своїми джигітами, які затрималися в кишлаку. Басмачі були насторожі, але все сталося так швидко, що вони не відразу збагнули свою помилку.

Максимов збив пострілом з нагана басмача, який вів за повід коня з людиною поперек сідла, гадаючи, що то Хамід. Виявилося — це поранений басмач. Тільки після цього Максимов побачив на передньому коневі двох вершників.

Постріли по коневі не одразу звалили його. Ті, що попадали, були зв'язані вірвовками. Коли Максимов наблизився, один з них, звільнившись од вірвовок, покликав басмачів на допомогу й почав стріляти. Максимов пристрелив його. Зчинилася сутичка, яка можлива тільки вночі, коли кожен боїться стріляти здалеку через небезпеку влучити в свого і б'ється здебільшого з короткої відстані, пускаючи в хід револьвери й шаблі. Максимов ладен був поклястися, що бачив самого курбаші Тагая.

Центр сутички швидко перемістився далі. На землі лишилося кілька трупів. Почувся стогін. Стогнав той, хто був прив'язаний до басмача. Він упав разом з ним і лишився лежати на землі.

Максимов спішився і, нахилившись, упізнав Хаміда. Свою рану, трохи вище ліктя, Максимов відчув тільки тоді, коли почав перев'язувати Хамідові груди. Ліва рука заніміла, кров склеїла пальці й бруднила наготовлений бинт. Максимов

свиснув, і до нього підскакав Рахім. Він допоміг Максимову перев'язати Хаміда, хоча всім своїм виглядом хотів показати, що це йому не подобається. Побачивши, що Максимова теж поранено, Рахім перев'язав йому руку.

— Товаришу начальник, я зараз гарбу привезу... Зараз ми заберемо вас у кишляк! — сказав хлопчик схвильовано.

— Це дрібниці, — відповів йому Максимов. — Скачи до начальника міліції! Мій наказ: щоб жоден басмач не досяг гір! Когось з легкопоранених пошли до Козубая передати, що Хаміда поранено. Та не забудь сказати, що я бачив Тагая.

Рахім поскакав.

Повз Максимова пропросилися вершники. Вони обережно зближувалися. Гриміли постріли. Басмачі поскакали в гори, але потрапили на затоплене поле і, спішившись, зникли в придорожніх кущах.

— Як себе почуваєш? — спитав Максимов, освітлюючи електричним ліхтариком Хамідове обличчя.

Хамід мовчав, його губи були в крові.

— Як почуваєш себе? — знову спитав Максимов.

— У живіт поранений. Погано, — простогнав Хамід і закашлявся, захлинувшись кров'ю.

— Ех, не помітив раніше! — сказав Максимов скрушно, нахилившись над Хамідом.

— Тагай, — прошепотів Хамід нерозбірливо, — в тебе стріляв... у мене стріляв... У Тагая фірман Ага-хана є. Він багато задумів Чорного Імама знає... Вловиш його — визнаєш багато... А я тепер умиратиму.

— Хаміде, я не хотів, щоб рука Чорного Імама дістала тебе. Я думав, ти сам прийдеш до мене.

— Я вже їхав до тебе... — насилу вимовив Хамід.

— Скажи мені зараз, який останній фірман послав Агахан своїй пастві, який наказ він дав Чорному Імаму? Не крийся, я знаю, ти маєш великий чин ісмаїлітського генерала Дайямі...

— Хіба про це мої думки? Дай вмерти спокійно...

— Ти не вмреш. За нами зараз прийдуть. Скажи мені все. Новже ти хочеш, щоб твій син прокляв твою пам'ять?

— Мій син? Що ти про нього знаєш! Він зник п'ять років тому. Він умер.

— Він живий. Він солдат Червоної Армії, служить на Далекому Сході і соромиться твого імені. Якщо ти все розкажеш

мені, я напишу йому: твій батько загинув у бою з басмачами Тагая. Я напишу про це в газеті, яку читають мільйони людей.

— А моя сім'я? Довгі руки в Ага-хана і його Чорного Імама!

— Я переселю твою сім'ю в Узбекистан. Там ісмаїліти нічого не зроблять твоїй сім'ї.

— Ти не знаєш ісмаїлітів. Їм відомий навіть розклад зміни на прикордонних постах.

— Розкажи мені все про Тагая, і я помщуся за тебе і за всіх, кого він убив. Хто він?

Запанувало мовчання.

Нарешті Хамід розплющив очі й вимовив:

— Ага-хан хотів призначити Тагая Верховним Дайї, замість того щоб призначити мене... Дайї має право підвищувати справжніх віруючих в сані... А сам Тагай хоче стати... В нього... фірмап Ага-хана...

— Ким хоче стати Тагай? А Чорний Імам? Яке його справжнє ім'я? Хаміде, прокинься!

— Це імам Балбак... у правій очниці в нього штучне око. Він ближче всіх до Ага-хана.

— А піри? Ти ж повинен знати пірів і їхніх помічників. Назови ж їх. Де вони? Хто?

Хамід попросив пити.

— Потерпи, я відвезу тебе в лікарню,— казав Максимов,— ти житимеш. Але скажи мені: в чому таємниця фірмана Ага-хана?

— Він називається «дівана». Чим гірше, тим краще. Дівана... божевільний... дервіш... хто проти — смерть... вступити в комсомол... комуністичну партію... готується... готується... щоб було готово... і потім... потім... потім...

Максимов припав вухом до губів Хаміда, який почав марити.

Басмач бурмотів:

— Зніміть вугілля — не треба палити... Двадцять сім років, як я... як і чому, але я у в'язниці...

Хамід умовк. Він знепритомнів. Максимов вилив із фляжки рештки холодного чаю йому на голову. Хамід забурмотів щось незрозуміле... Максимов уловив слова:

— Острів... острів... потоц... потоц...

Кінь Максимова, що стояв поруч, заіржав.

— Це я, Козубай! — донісся голос із темряви.

— Козубай, скажи до Кизил-Кие, підніми шахтарів, переверни гори, але спіймай Тагая: у нього новий фірман Ага-хана... Хто з тобою?

— Це я, Юрій Івашко! — не зразу відгукнувся юнак.

Він не знав, як Максимов сприйме його появу тут.

— Які острови ви знаєте в Середній Азії? — раптом запитав його Максимов.

— Острови? — розгубився юнак. — Тут немає островів.

— Острів, острів, — повторив Козубай по-киргизьки.

«Острів... Адже так називаються дванадцять країн, де утвердився ісмаїлізм; — спало на думку Максимову. — Але що таке потоп?»

— Ідь додому. Гарба тебе чекає, — швидко сказав Козубай. — Трос бійців допоможуть тобі й Хаміду.

— Дій! — сердито крикнув Максимов.

VIII

Наказавши начальникові міліції й далі тіснити басмачів до шахт, перекриваючи їм шлях у гори, Козубай з бійцями й молодим геологом поскакали слідом за головою колгоспу «Світло вори».

За півгодини вони досягли голих пагорків і проїхали через осипані старі окопи й обірваний колючий дріт просто в двір управління кизил-кийських кам'яновугільних шахт.

На окрик сторожа Козубай назвав себе і пройшов з Івашком, який не відставав од нього ні на крок, у контору. Черговий негайно ж подзвонив секретареві партійної організації.

— Дивись, Юрію, — сказав Козубай, — Кизил-Кия — це не просто шахти, так! Старі окопи бачив? Колючий дріт бачив? Кизил-Кия — це пролетарський бастион революції. Тут працюють шахтарі: киргизи й узбеки, росіяни й таджики, українці й татари. Пролетарська дружба як скеля. Курбаші Маддамінбек мав понад тринадцять тисяч басмачів та захопити Кизил-Кию не зміг, так! Було чотири тисячі шахтарів, працювали в три зміни. Одна зміна працює, друга відпочиває, третя зміна з гвинтівками шахти охороняє. Я сам шахтарем був.

Кизил-Кийська республіка! Так! Нащо усміхаєшся? Так її самі шахтарі називали, коли їх під час «кокандської автоно-

мії»¹ з усіх боків оточили басмачі. Думаєш, шахтарі тільки в окопах сиділи? Ні! В Уч-Кургані ватагу курбаші Джелалія ущент розгромили, так! До кизил-кийців за допомогою проти басмачів дехкани з кишлаку скакали. Коли ми йшли, ти бачив старий дзвін?

— Не помітив!

— Нащо не помітив?

— Ну не звернув уваги! Не до того!

Козубай невдоволено придмокнув язиком:

— Це дзвін тривоги! Якщо шахтарі «бам-бам-бам» чули, то хапали гвинтівки, на коней і гайда басмачів бити. Басмачі нас, як джинів, боялись, «карашайтанами» — чорними чортами і «караадамами» — чорними людьми називали. Якщо шахтар не вмився, то він чорний, тільки зуби біліють, коли сміється. Кизил-кийці й вугілля на-гора давали, і «кокандську автономію» допомогли розігнати, і банди Маддамін-бека й Курширмата допомагали громити, і нам зараз допоможуть. Ти добре стріляєш із гвинтівки?

— Ворошиловський стрілець!

— Дуже добре! Я дам тобі п'ятеро комсомольців, таких же гарячих, як і ти, — вогонь хлопці! Ваше завдання буде не пропустити басмачів мимо шахт, там, де тополі, в сади біля підніжжя гір. Стрілятимеш тільки в тому випадку, якщо басмачі побіжать у ваш бік. Але я знаю їхні повадки. Зараз вони вибралися із залитих садків і ждуть зручної нагоди, щоб піти в гори. Ви їх злякасте, і, найімовірніше, вони побіжать просто за мене. Якщо всіх не перехопимо, то решта поверне просто на нас. Почуєш постріли — нікуди не біжи, сиди на місці, жди. Затримуй усіх, хто йтиме повз вас. Хай це буде жінка під паранджею. Сади залито, і зараз дехкани тут не ходять. Не гарячкуй! — сказав Козубай і подав Юрієві дві гранати.

Незабаром Івашко з молодими шахтарями, які щойно піднялися з шахт, сидів у засідці біля тополь. Зійшло сонце. Стало гаряче. Минула година, друга, третя. Юнаки нудилися від петерпіння.

Раптом трава біля горба заворушилась, і перед Юрієм опинилися двоє спітнілих захеканих хлопчаків.

¹ «Кокандська автономія» — контрреволюційний рух у Туркестані (листопад 1917 року — лютий 1918 року). Об'єднання російської і національної буржуазії для боротьби з Радянською владою.

— Швидше, швидше! В очереті крадуться басмачі! Чого ж ви лежите? Ми бачили з горба... Швидше, а то втечуть!

Думка, що він прогавить басмачів, жажнула його. Він підняв комсомольців, і всі вони, ховаючись за чагарником, поспішили до очерету. Скоро вони побачили басмачів зовсім близько. Нагнувшись, басмачі квапливо бігли до заростей, де мав бути Козубай з бійцями, і ніхто в них не стріляв.

— Утікають, утікають! — розпачливо шепотіли ззаду хлопчачки.

У нестями від люті, забувши про Козубаїв наказ, Івашко підвівся на рівні ноги й жбурнув у ворогів гранату. Зеленаватий дим від гранати не встиг ще розійтися, як він опустився на одне коліно й почав стріляти по басмачах з рушниці. Молоді шахтарі не відставали од нього.

Басмачі, не відстрілюючись, різко повернули від них вбік, розсипалися й побігли на весь зріст.

І тоді з дальніх чагарників, куди спочатку прокрадалися басмачі, почувлися часті постріли. Юрій, спітнілий і розпалений, забувши про все на світі, побіг за басмачами, стріляючи на ходу.

А із дальніх заростей скакали до Івашка вершники.

— Прогавив! — сердито крикнув Козубай, проносячись повз юнака на коні до того місця, де, згідно з його наказом, мав бути Івашко і де тепер видно було, як утікають басмачі.

Пізніше з'ясувалося, що Тагай усе ж прорвався повз тополі в гори, скориставшись необачністю Юрія, який прийняв басмацьких розвідників за їхній головний загін.

— Я арештую тебе! Де твої очі були! — кричав розлючений Козубай, вернувшись до шахт на змиленому коневі. — Правильно говорив Максимов: запопадливий дурень небезпечніший за ворога! І як я, старий, стріляний вовк, міг так помилитися в людині? Адже від тебе вимагалось небагато — бути на своєму посту й виконати наказ. Ну що я тепер скажу Максиму? Ех я, синій осел! — І Козубай спересердя вдарив себе кулаком по лобі.

— Я ж хотів, як краще... — почав було виправдовуватись молодий геолог, але, зрозумівши з виразу Козубаєвого обличчя, що все це порожні й непотрібні слова, сказав: — Що я повинен зробити, аби виправити помилку? — І хутко додав: — Попов дозволив мені взяти участь в операції і не обмежив часом...

Клянусь, я злоблю Тагая, чого б це мені не коштувало! Скажи, що я повинен зробити?

Козубай кусав губи, і чорні вусики його сердито ворухилися:

— Та ти ж місцевості не знаєш!

— Я знаю Ісфайрамське міжгір'я. Тільки вчора звідти приїхали.

— Ісфайрам? Зробимо так: поїдуть два комсомольці-шахтарі й двоє моїх бійців. Командуватимеш ти, Гафізе, — звернувся Козубай до худорлявого бійця-киргиза, який сидів на вороному коні. — Поїдете Ісфайрамським міжгір'ям угору, до Кам'яного перевалу. Два дні дороги, якщо не поспішати, але ви поспішайте. Там, Гафізе, і засядеш. Ісфайрамське міжгір'я — гірська дорога в Дараут-Курган. Є й інші. В цієі дороги є немало відгалужень... Ось що ти накоїв, Юрію! Ідь з ними. Всі мої бійці шукатимуть Тагая... Але хто знає його путі!

— Хоп, — сказав Гафіз. — Двох коней ми візьмемо в кишлаку.

НА ДАХОВІ СВІТУ — БІЛЯ ПІДНІЖЖЯ СМЕРТІ

I

Кілька груп рушило в погоню за Тагаєм.

Над бурхливою річкою Ісфайрам, серед кам'яних осипів, вузькою стежиною, на якій не розминутися двом, Гафіз з групою пробрався в гори, до перевалу Тенгіз-бай.

Далеко позаду лишилося переддвір'я гір, край аддирів — невисоких жовто-сірих пагорків — і гарна дорога. Самотні скелі злилися в гірські тіщини, покраніні поперечними міжгір'ями, заповненими синюватим туманом. Блакитне небо пролягло над головою вузькою нерівною смугою.

Вже надвечір вони помітили басмачів, які виїжджали з міжгір'я ліворуч. Біля входу в міжгір'я і вище по ісфайрамській стежці височіли вже знайомі Юрієві величезні брили мармуру. Басмачі, скрадаючись між цих брил, погнали коней вгору, до перевалу. Тагай не хотів ставати до бою, розуміючи, що його рятунок тільки в квапливій утечі, проте лишив заслін.

В Ісфайрамському міжгір'ї з безліччю природних перешкод перевага була не на боці переслідувачів. Обійти ворогів не до-

зволюли прямовисні скелі, і довелося спішитися й наступати в лоб, щоб вибити басмацький засліз з «кам'яної фортеці». Басмачі відійшли, лишивши між каміння двох убитих.

Стежки на вузьких карнизах спускалися до мостів прямо-висно і так само стрімко піднімалися. Коні вибивалися із сил і часто зупинялися. Переправ через річки було багато, і там, де колоди не було закріплено, басмачі скидали їх, і доводилося перебиратися на інший бік через бурхливий потік. Ставало дедалі стрімкіше.

В Уч-Кургані була спекотлива осінь, але чим вище вони піднімалися в гори, тим ставало холодніше. Вони просувалися засніженою стежкою, і, щоб напоїти коней, доводилося рубати лід.

Коли наблизилися до Кам'яного перевалу, виявилось, що в групі Гафіза троє поранених: двох було поранено під час першої сутички. Всіх їх Гафіз одразу ж відіслав назад з донесенням Козубаю.

Юрій і Гафіз були вдягнені по-літньому й мерзли. На Юриві був штурмовий альпійський костюм з брезенту, м'які ічиги та вушакка; на Гафізові — гімнастерка, галіфе, чоботи й будьонівка. З перших же вбитих басмачів вони зняли теплий одяг і вдягли на себе.

Басмачі відступали одстрілюючись, а перед Кам'яним перевалом, цим останнім, дуже важким сходженням на голий перевал Тенгіз-бай, вони лишили в засаді двох. Гафіз поліз на урвище, щоб зайти згори, а Юрій стріляв по них, відволікаючи увагу басмачів, які сиділи в засаді, на себе.

На світанку вершини гір оповила непроглядна пелена сніговиці.

Тільки-но постріли з боку басмацької засідки припинилися, Юрій рушив уперед, ведучи за собою Гафізового коня. На місці засідки він знайшов пораненого в плече Гафіза і два басмацькі трупи.

— За перевалом, біля виходу з міжгір'я, розташований Дараут-Курган, — сказав Гафіз. — Треба йти за басмачами і стріляти. Коли будемо ближче до Дараут-Кургана, там почують.

Юрій перев'язав Гафіза, і вони поїхали вгору. Буран дужчав.

— «Не бійтеся ста богів», — сказав Юрій, лишившись майже сам проти десятка басмачів, які бовваніли темними плямами крізь снігову пелену далеко вгорі, вже за кам'яним перевалом, на засніженому схилі.

Басмачі виявилися хитрішими, ніж думалося Гафізу, і не пішли праворуч, на перевал Тенгіз-бай, до міжгір'я, а відходили ліворуч, стрімким засніженим схилом, на південні відроги Алайського хребта, очевидно, щоб спуститися по одному з «носів» — відрогів — у Алайську долину.

Щоб стріляти, дистанція була велика. На перевалі і в міжгір'ї почалася снігова завірюха, яка замітала сліди басмачів.

Як до фізкультурників приходить під час бігу на далекі дистанції друге дихання, так сильні відчуття першого бою викликали в молодого геолога прихований запас якоїсь лютої енергії, породженої ненавистю до басмачів і наполегливим бажанням досягти мети. Побачивши, що басмачі один за одним зникають за гребенем, Юрій почав стріляти з дистанції, що сягала більше тисячі метрів.

Гафіз сказав, що стріляти так далеко немає сенсу, а треба йти слідами басмачів і в першому ж кишлаку підняти тривогу.

Снігова буря шаленіла. Вітер зривав з навколишніх скель сніг і жбурляв униз, у міжгір'я, в поперечну долину між Кам'яним перевалом і вершиною Тенгіз-баю. В міжгір'ї, цьому кам'яному коридорі, ревів вітер, шалено мерехтів сніг, і скоро зовсім нічого не стало видно. Юрій і Гафіз спробували були їхати верхи, але коні провалювалися в кучугури й знемагали. Юрій відвів коней трохи вниз, до скелі, де він побачив рештки стіни кам'яної кибитки, і, лишивши тут Гафіза, пішов пішки по слідах басмачів. Проблукавши в сніговиці майже годину в пошуках слідів, Юрій вернувся назад. Він приніс із собою оберемок сухих арчових гілок і почав розпалювати багаття, щоб зігріти пораненого.

Гафіз був дуже занепокоєний бураном і не приховував цього.

Він добре знав Кам'яний перевал і радив не чекати, поки вгамується буря, бо доти все завадить непрохідними кучугурами пухкого снігу і не буде жодної можливості звідси вибратися. Якщо коні вже й зараз провалюються в деяких місцях майже по вуха, то, коли зовсім завалить снігом міжгір'я і перевал, їм уже ніяк не пройти. І якщо людям у такому становищі і вдається вибратися з снігового полону крутими схилами, де мало снігу, то для них це неможливо, бо він, Гафіз, не зможе дертися схилами. Тому лишатися ніяк не можна, а треба якось пробитися звідси, поки їх не засипав сніг. Нехай Юрій іде попереду, протоптуючи доріжку, й веде свого коня. Слідом за ним

їхатиме Гафіз. Треба спускатися з перевалу не в міжгір'я, де теж непрохідний сніг, а пробиратися гребенем і в міжгір'я спуститися на півдорозі до Дараут-Кургана. Можливо, коней доведеться кинути в дорозі, а потім послати за ними.

Юрій покинув Алайську долину в буран і в буран-таки вертався назад. Чи пройдуть вони? Але ж зумів Тагай пройти...

Того року Юрій і Гафіз були останніми, хто подолав з кіньми Тенгіз-бай. Безковечне протоптування стежки в сніговій трясовині, її ж бо весь час заносило снігом; сходження на гребінь гори у заметіль, до того ж коні то не хотіли йти, то дерлися, як коти, то ставали на коліна, щоб не впасти, — все це вкрай змучило Юрія і породило стан сонної байдужості. Ніч застала їх на гребені гори. Дороги вони не знали. Один кінь зірвався у прірву, інший, на якому сидів Гафіз, — втомився. Слід було дати коневі відпочинок і погодувати його. Довелося заночувати коло багаття.

II

Переїшовши Алайське пасмо і лишивши осторонь Дараут-Курган, Тагай повернув на схід, щоб через перевал Кизил-Арт пробратися в Маркан-Су, а звідти через кордон — у Кашгарію. Він поділив свій басмацький загін на дві групи, лишивши при собі п'ятьох; решту (сімох) він послав уперед. Із своєю групою він їхав річищем річки Кизил-Су, стараючись лишати менше слідів. Перша група їхала звичайною дорогою, біля Алайського пасма.

Уже вдень, біля Кашка-Су, ця група басмачів наразилась на один із загонів, висланих Максимовим через перевал Кичил-Алай напереріз басмачам.

Тагай зрозумів, що тут йому не пробитися. Він не поспішав на допомогу своїм, а повернув у чукури — морені пагорки біля підніжжя Заалайського пасма, неподалік од перевалу Кизил-Арт. Він вчасно помітив роз'їзд прикордонників і рвучко повернув на південь, до Алтин-Мазара, а потім на схід, у незвідані, дикі гори Паміру. Дорогою до Алтин-Мазара він лишив коней і захопив двох яків. Хазяїн яків простежив шлях басмачів до річки Мук-Су і повідомив про них у Дараут-Курган.

Прогавивши басмачів, Юрій, ведучи за повід украй втомленого, вкритого інеєм коня, на якому сидів Гафіз, ледве пробрався в Дараут-Курган. Весь у снігу, він ввалився у кибитку го-

лови сільради. Слідом за ним місцеві жителі внесли пораненого Гафіза.

— Чого сидите? — крикнув Юрій голові, літньому киргизові.— Басмачі поруч!

— Ти чаю випий, — спокійно одказав йому голова.

— Я кажу: басмачів догнати треба! — хвилювався Івашко.

Голова, примруживши очі, подивився на нього й спокійно сказав:

— Нащо кричиш? Я сам був начальником добровільного загону. Ми самі все знаємо. Сідай, чай пий.

Від нього Івашко дізнався, що за наказом Максимова ще кілька загонів послано навперейми басмачам. Голова сільради розповів, що є чутки, ніби Тагай перетнув Заалайське пасмо у напрямку Алтин-Мазара й заглибився в місця, куди не ходять навіть мисливці.

— Де це? — недовірливо спитав Івашко.

Голова взяв з книжкової полиці аркуш паперу і показав його Івашку. Це був схематичний начерк місцевості, зроблений невправною рукою.

— Ось тут! — сказав голова. — Але там сніг і лід, голі скелі. Палива нема. Дістатися туди неможливо.

Івашко сердито спитав його:

— А самі ви хоч пробували?

— Так, — відповів голова. — Я пробував багато разів, але з цього нічого не вийшло. Навряд чи там є населення. Я ні разу не чув, щоб хоч одна людина прийшла звідити, та й туди теж ніхто не добирався. Кажуть, там міститься вузол гір Гармо. І якщо басмачі підуть туди, вони напевно загинуть.

Юрій Івашко замислився.

— А якщо басмачі прорвуться в Китай?

— Не прорвуться. Вони однаково загинуть, — спокійно заявив голова.

— А якщо не загинуть? — розсердився було Івашко, але, трохи помовчавши, сказав: — Видно, страшне це місце. Та коли я вже взявся за діло, то доведу до кінця. Я читав книжки людей, які побували коло «білої плями». Про шлях венеціанського мандрівника Марко Поло, який проїхав через Памір і зустрів логнепоклонників, навряд чи варто говорити. Це було дуже давно. А от в книжці Касименка «Стежками, скелями й льодовиками Алтаю, Паміру й Дарвазу», який мандрував ще до революції, є дуже цікава згадка. Я знаю її напам'ять. Касимейко

писав так: «Тільки в ста десяти верстах од Алтин-Мазара в урочищі Кокджар, цій великій улоговині, ми зустріли людей і перший літній табір киргизів». А ви, товаришу голова, кажете: «Там сніг і лід, голі скелі. Проникнути туди неможливо». А там навіть людей бачили. Виходить, ви самі до пуття не знаєте і мене лякаєте.

— Чого знову кришиш? Я не глухий. Що знаю, те й кажу. Чув про Кокджар. Може, Касименко й бачив там киргизів на джейлау, по-вашому — в літньому таборі. Але ж це було давно і влітку. Взимку немає туди дороги.

— Ні, е! — вперто сказав Юрій Івашко.

Він послався на книжку російського мандрівника Поггенполя «До джерел Мук-Су через гірські перевали Паміру». Поггенполь писав про Зулумбаський перевал, що ним можна було пройти в малодосліджені місця, які лежать у верхів'ї і вздовж течії Мук-Су.

Молодий геолог напам'ять процитував такі рядки з книжки:

— «Південний Каїнди впадає в Біллянд-Кийк з такої вузької тіснини, що проникнути в неї неможливо...» — Тут Юрій затнувся і потім вів далі: — «Дорога веде в дике міжгір'я, завалене уламками... Єдино можливий шлях — річище бурхливого потоку». Виходить, — зробив Юрій висновок, — дорога, хоч і річищем, а все-таки є?

— Ні, — рішуче заперечив голова. — Взимку там не може бути дороги. Я не чув, щоб бодай одна людина побувала на середній течії річки Мук-Су. Там лід і сніг, розумієш! Там нема корму для худоби і нема палива. А якщо цього немає, то ні людина, ні тварина там довго не проживуть. Хто піде туди — вмере.

— Раз басмачі не хочуть здаватися в полон — виходить, вони на щось розраховують, ідучи в гори. І потім, я дав слово Козубасві, що привезу Тагая живим або мертвим, розумієте? Я не можу вернутися назад ні з чим. І я поїду... хоча б для того, аби переконатися, що басмачі загинули.

— Так... — сказав голова.

Івашко допитливо дивився на нього.

— В мене є один такий, як ти, — задумливо мовив голова.

— Що він за людина? — подікавився Івашко.

— Муса. Джигіт із добрзагону, комсомолец, заліковував у нас рани після однієї операції. Днями збирається їхати в свій загін. Нічого не боїться. Смерті не боїться...

Не минуло й десяти хвилин, як у кімнату, плечем уперед, мовби розптовхуючи натовп, зайшов високий молодий киргиз, одягнений в жовтий костюм із шкіри яка. Невеликі чорні вусики надавали йому молодцюватого вигляду. Правою рукою він стискував нагайку з візерунчатою дерев'яною ручкою; з нею він ніколи не розлучався.

Голова розповів, нащо він покликав його.

— Хоп, поїду! Я буду начальником,— швидко погодився Муса, всім своїм виглядом показуючи повну байдужість до того, що скаже його співрозмовник.

— Максимов доручив справу мені, і начальником буду я,— нахмурився Івашко.

Муса навіть оком не кліпнув.

— Чувш, моє слово буде останнім...

Але, не дочекавшись відповіді, Івашко знову спитав:

— Може, ти боїшся?

Муса знову нічого не відповів і оглянув Юрія оцінююче.

— Ну що ж,— сказав Івашко,— тоді я поїду сам.

Муса не любив зайвих слів.

— Хоп, я поїду з тобою,— швидко сказав він.— Нехай ніхто з нас не буде начальником.

— Гаразд,— відповів Івашко, і вони міцно потиснули один одному руки.

— Гей, голово! — подумавши, сказав Муса.— На конях і до Заалайського пасма не доїдеш, дай нам яків. Я знаю тут двох підходящих: один — чорний бик з надломаним рогом, другий бик рябий, з рваними ніздрями.

— Не можу, самому треба,— відповів голова.— Це кращі бики на всю долину. Їх недавно прислали нам на розплід з далекого Мургаба. Бики напевно пропадуть, а мені відповідати.

— Ти чого ж загодя нас ховаєш? — насмішкувато спитав Івашко.

— Голова жартує,— зауважив Муса,— голова дасть. Він хоче спокійно дожити свої роки. Голова знає, що інші яки не пройдуть там, де пройдуть ці.

— Хоп,— зітхнувши з жалем, відповів голова.— Я накажу нагодувати їх гарненько і приладнати до них кавалерійські сідла. Лягайте спати, бо це остання ніч, яку ви можете спати спокійно. А за товариша не хвилюйтеся — ми його вилікуємо.

Юрій Івашко мало не забув про свій борг — сплатити гроші за барана. Порадившись з головою, він передав йому гроші для власника барана. І тільки-но ліг на кошму, одразу заснув.

Наступного ранку, ледве розвиднілось, комсомольці Юрій і Муса виїхали в погону за басмачами. За плечима в них висіли гвинтівки. Голова дав їм хутрянні халати, валянки й рукавиці. Юрій надів зелені окуляри, які виявилися в нагрудній кишені. Мусі ж голова дав свої чорні. Без окулярів багатоденна їзда по блискучих і сліпучих снігах спричинила б запалення очей і сліпоту. До сідла кожного яка голова припасував по курджуму. В одній половині курджума, праворуч, були: зміна білизни, бинти, варене м'ясо, баурсаки — галушки, варені в маслі, щоб не замерзли, сухарі, цукор, чай; в другій половині, ліворуч, був насичаний ячмінь для яків. Обидві половини курджума були врівноважені і не перетягали одна одну.

Юрій з острахом уперше сів на яка. Це був великий волохатий, як мамонт, чорний бик з довгим хвостом і величезними, закинутими назад рогами. Кінець лівого рога був зламаний. Яка звали Тамерлап, і вигляд він мав жахливий.

Відчувши вершника, як рвонув уперед і побіг. Юрій на ходу всунув валянки в стремсена. Незвично було Юрієві бачити перед собою великі роги й керувати замість вуздечки мотузком, просиленим крізь носовий хрящ тварини. Як дуже швидко йшов, опутивши голову, і було таке враження, що кавалерійське сідло саме несе вершника.

Попереду на величезному строкатому яку їхав Муса, прокладаючи шлях через глибокі сніги Алайської долини до гір Заалайського пасма, які височіли вдалині. Муса був досвідчений провідник у памірських горах, але він погано знав дороги в ті місця, куди вони їхали.

Вони вирішили добутися Заалайського пасма й, дотримуючись поради голови сільради з Дараут-Кургана, розшукати сліди басмачів коло річки Туз-Су.

III

Перед тим як навесні 1929 року потрапити на Памір з бандою Файзули Максума, Тагай здійснив велику подорож з імамом Балбаком із Кашгарії в Індію. Вони їхали через перевал Гільгіт, відомий тільки дуже обмеженому колу впливових осіб. Тепер Тагаю полонили діла, які обіцяли більшу поживу, ніж

поїздка в кишлак Мін-Архар. Крім того, йому вдалося вбити китайського купця; тепер тільки він один знав дорогу в Мін-Архар. Приїжджаючи в кишлак, Тагай ретельно вивчав гірські стежки за дорученням імама Балбака.

В Бомбеї, після багатоденного перебування в палаці Ага-хана, Тагая негайно відправили на літаку в Афганістан, до Файзулі Максума. Він віз із собою фірман від Ага-хана, в якому наказувалось усім пірам беззаперечно виконувати будь-який наказ Тагая. В Афганістані Тагай зустрівся з курбаші Хамідом, людиною, яка також користувалася милістю Ага-хана. Вони обидва з військами Файзулі Максума проникли на Радянський Памір.

Метою Тагая і його спільників було підняти на Памірі повстання проти Радянської влади. Хамід повинен був всіляко цьому сприяти. Банди Файзулі Максума не залякали народ Радянського Паміру. Перша невдача спіткала басмачів у горах: кулеметний взвод червоноармійців, оточений басмачами, відбив усі їхні численні атаки. Басмачів на шляху до Гармо чекала нова невдача. Невелика група працівників ДПУ та інших радянських працівників усю добу відбивалася од ворогів. Ці люди загинули, але час басмачі втратили: підоспіли частини Червоної Армії, які оточили їх і знищили. Дванадцять басмачів утекли назад у Афганістан. Тагаю й Хаміду з небагатьма басмачами вдалося проскочити через гори до Алайського пасма. До самої осені Тагай діяв у горах, виконуючи те, що йому було наказано на випадок провалу басмацького вторгнення на Памір. Басмачі з його банди нападали на активістів, партійців і на працівників експедицій. Сам Тагай з невеликою групою налагоджував утрачені зв'язки. Його завдання полягало в тому, щоб озлобити дехкан проти Радянської влади, а крім того, брати зякет¹ на користь Ага-хана, попереджувати пірів, щоб ті були наготові... Він мав передати один із двох фірманів своїй людині, яка працювала в радянській заготівельній організації. Він ще не встиг цього зробити, як несподівано одержав наказ захопити Хаміда.

Хамід уже давно казав про безнадійність будь-яких спроб без підтримки народу захопити Радянський Туркменістан. Тепер, ображений, що його обійшли високим званням Верховного Дайї, він добровільно здався разом з рештками банди.

¹ Зякет — податок.

Тагай послав у чайхану свою людину з кіньми, яка мала допомогти Хаміду зникнути. Але Хамід не скористався цією можливістю втекти. Тоді Тагай зрозумів, що зрада очевидна.

Чорний Імам, не дуже розраховуючи на Тагая, дав такий самий наказ курбаші Сарибеку, який прибув із Кашгарії. Відбулася сутичка з басмачами Сарибека, яких Тагай у темряві прийняв за пересвідняених міліціонерів.

IV

І ось тепер, коли за ним гналися слідом, Тагай втівав у гори.

Багато днів минуло відтоді, як Тагай із своїми басмачами лишив останній кишлак. Давно вже блукали вони в горах Заалайського пасма. Без доріг, довірившись чуттю яків, рухались вони в східному напрямку. Десь там, у горах, загубився кишлак Мін-Архар, відомий Тагаю.

День за днем басмачі піднімалися дедалі вище. Вони досягли вічних снігів. Волога паморозь вкривала крижаним панциром їхній одяг і сковувала рухи. Кожен крок у пухкому снігу давався над силу. Басмачі, як риби, широко роззявляли роти, і все ж їм бракувало повітря. Від морозу розпухли й почорніли язики. Мучила спрага. Доводилося ковтати сніг, від якого ще більше хотілося пити.

Попереду на волохатому яку їхав Тагай з собакою на руках і двома в'язками сухих гілок. За ним ішов другий бик. Він віз поміччя Тагая, який обморозив ноги, і гвинтівки, бо басмачі вже не вважали за потрібне нести їх на собі в цій безлюдній сніговій пустелі. Слідом, хитаючись од втоми, брели ще два басмачі. П'ятий потонув у річці під час переправи.

Басмачі, над силу ступаючи позаду, благали Тагая кинути собаку й садити їх по черзі на яка. Тагай був невблаганий.

— А якщо з'являться ведмідь або вовк? Хто стерегтиме? — злісно питав він, не довіряючи розлюченим басмачам, і гладив тремтячого, охлялого пса. А раптом їм зустрінуться дикі гірські люди, свіжні люди?

А позаду, їхніми слідами, на відстані півтора дня дороги їхали Юрій і Муса. Юрій Івашко не тільки переслідував басмачів. Щойно вони переїхали Мук-Су і ступили в межі «білої плями», він знову відчув себе дослідником. Ним оволоділа жадоба пізнання незвіданого, великих відкриттів. Всі свої спостереження за місцевістю він занотовував у записник, доповнюючи

їх зарисовками. Орієнтуватися допомагав компас на руді. Треба було б визначити висоту, а нічим. Жаль, не прихопив барометра-анероїда. Не до того було. Скелі вкривав сніг. Він заважав вести геологічні спостереження, і це теж злило Юрія.

Ледве тримаючи олівець задубілими пальцями, він виводив карлючки та лінії в записнику і потім дбайливо ховав його у внутрішню кишеню і застібав на гудзик.

Їх оточував безмежний океан засніжених гірських гребенів і снігових шпилів. Наче розбурхані океанські безодні піднялися до небес і вмить замерли.

На дні вузьких ущелин синів туман, ревіли й гуркотіли потоки. Вода стрімко налітала на уламки скель і виступи, піднімаючи хмари бризок, які одразу ж замерзали на скелях. Юрій бачив химерні крижані фігури фантастичних людей, звірів, птахів, риб, крижані замки, крижані тунелі. Тільки такими крижаними мостами й можна було перебратися з одного берега бурхливої річки на інший. Так перебиралися басмачі, а за ними й Івашко з Мусою.

Глибокий сніг на вершинах примусив диких тварин спуститися вниз, на малозасніжені схили. Тут вони й паслися. Кішки, а їх було сотні, здивовано піднімали голови, побачивши якіс людей, але не втікали.

Тут же були й архари, й дикі індички, які приємно свистіли, і сила-силенна гірських куріпок, які неквапливо відходили з їхнього шляху з криком «кек-алик».

Це був воістину край неполоханих звірів і птахів, у порівнянні з ним гори Алайського пасма, які Юрій вважав мисливським раєм, видалися б просто пустелею.

Вони їхали вже кілька днів. Ліворуч бовваніли вершини Заалайського пасма. Вузол гір Гармо лишався праворуч, позаду. Тут не було ні лісів, ні чагарників, щоб розвести багаття. Траплялись сліди басмацьких зупинок. Басмачі розводили крихітні багаття. Мабуть, паливо в них було з собою, бо ж Тагай знав, куди їде.

Вночі Юрій безперестану тремтів од холоду. Було щось прилизиве в тому, що він не міг стримати тремтіння щелепи й не клацати зубами. Він стискував зуби й намагався згадати, чи не лишилось ще чогось здатного гріти. Вони спалили всі зайві папірці, порожні мішечки й навіть пробували палити вовну з сідел. Коли було зовсім несила терпіти, Юрій виривав аркуш із записника й спалював його. Вони обидва засовували пальці

у вогонь палаючого аркуша. А коли й аркушів не лишилося, Юрій, поклавшись на свою пам'ять, спалив частину списаних. Але аркуші з начерками місцевості він беріг.

Щоб зігрітися, вони пробували боротися й стрибати, але перший же різкий порух викликав дуже сильно віддишку. Навіть невелике зусилля, необхідне, щоб сісти в сідло, й те викликало віддишку. Юрій пробував визначити висоту: якщо плоскогір'я Паміру вищі од тибетських, а вони їхали на кілометр-півтора вище, виходить — вони перебувають на висоті від п'яти до шести кілометрів, тобто на висоті Ельбрусу.

V

Вдень була завірюха. На привалі яки розгрібали сніг і вигризали суху траву та мерзлий мох високогірних тундр. Юрій і Муса гризли дрібно настругане варене м'ясо, тепер ще й підморожене. Харчі кінчалися.

Мандрівники втомились. Їм увесь час хотілося спати. Вартували по черзі, спали уривками і, щоб не замерзнути, часто будили один одного.

Юрій погано спав ще й від збудження, викликаного незвичайною обстановкою, розрідженим повітрям і постійним холодом. Про те, що Памір лежить на широті Італії і що тут холодніш, ніж на полюсі, геолог знав, але вперше відчував сильний і, головне, постійний холод і переносив його важко. Коли ж настала його черга спати, він проводив у дивовижному стані якоїсь напівдрімоти безмірно довгі й морозні нічні години. Сон для Юрія перетворювався на звичайне перечікування ночі.

Небо раз по раз перекреслювали, падаючи без ліку, зорі. Чорні силуети яків чітко проступали на білому снігу. Яки голосно клацали зубами і то дружно сопли, то роккали. Нарешті й вони завмирили, неначе чорні, мовчазні та нерухомі статуї. З льодовиків долинали безперервна тріскотнява й гуркіт. А навкруги височіли білі гори.

Настав світанок. Цього четвертого дня мандрів сталося багато що. Серед безлічі величезних гострих кам'яних глиб, які захиращували схил, загубилися сліди басмачів. Яки, наче кози, стрибали з каменя на камінь. Муса зірвався з яка й сильно вдарився. Юрій витер кров з його обличчя й забинтував руку. Юрій шукав сліди басмачів на схилі, а Муса, у якого паморочилась голова, — біля річки. Муса напав на сліди. Вони вели в річку,

але на протилежному боці пропадали. Муса запевняв, що басмачі потонули в річці, а коли не потонули, то неодмінно загинуть у цих горах, і під впливом хвилиної слабості навіть запропонував Юрієві повернутися додому. Але Юрій так повірнув на нього, що Муса більше не наполягав на своїй пропозиції.

Юрій піднявся вище, щоб пошукати сліди басмачів з підвітряного боку «жандармів», так називаються прямовисні кам'яні брили, що загороджують шлях нагору. Можливо, біля їхньої основи басмачі пройшли далі, а сліди коло потоку замела віхола. Муса лишився внизу й обіцяв шукати сліди басмачів на березі. Він ішов, сильно кульгаючи, і стогнав од болю.

Всі схили гори були стрімкі, і цей виявився таким самим. Юрій лишив гвинтівку й курджум унизу, сів на Тамерлана і спрямував його вгору. Могутній бик рушив уперед, сопучи й видихаючи клуби пари. Де-не-де він підгинав коліна, щоб не впасти назад, і Юрій лягав грудьми на луку сідла і спускав руки вниз, прагнучи допомогти якові.

Як раз у раз зупинявся, важко поводив боками, повертав голову і дивився своїм темним сердитим оком на Юрія, мовби обурюючись, що на такій крутизні той все ще сидить на ньому. Юрій почував себе незручно перед Тамерланом. За час, що минув у дорозі, бик теж вимучився і схуд. Юрій, пам'ятаючи поради і настанови Муси про те, що вершник під час їзди в горах не повинен злазити з сідла, а якщо кінь втомиться, то треба дати йому відпочити, не підганяв яка, і той відпочивав. Так, крок за кроком, як підняв його високо на гору. Але слідів басмачів ніде не було видно. Муса і його рябий як видніли далеко внизу.

Тамерлан знайшов прохід серед «жандармів» і вивіз Юрія ще вище, до підніжжя кам'яного виступу, який оперезав схил і навис над ущелиною.

Юрій вирішив оглянути виступ. Тамерлан, опустивши голову, розкривши рота й висолопивши язика, як це він робив, коли пробивав тунель у снігу, нарешті пробився крізь замет, який засипав щілину у виступі, і піднявся нагору. Але й тут Юрій не побачив слідів басмачів.

Тоді він спрямував яка вздовж виступу. Виступ сягав завширшки два метри. Це був тонкий шар базальту, що вийшов назовні. Він був не рівний, правий край його піднімався вгору, утворюючи гребінь такий гострий, що сніг не затримувався на

ньому. Ліворуч, між гребенем і схилом, був сніг, туди Юрій сирямував яка. Тамерлан невдоволено засопів. Не слухаючи мотузка, він видерся на вузький гребінь і, балансуючи, пішов уздовж нього.

Гребінь був не суцільний, далі являв собою уже окремі кам'яні брили, що зависали над ущелиною, і Тамерлан рушив по оголених гострих шпильях. Юрій боявся ворухнутися, щоб не порушити рівновагу.

Тамерлан з легкістю кози стрибав через зяючі розколини. Юрій побачив річку на глибині близько тисячі метрів і більше не дивився вниз. Молодий геолог знову згадав щоденники памирських мандрівників, які рясніли словами: «зірвався», «розбився на смерть», «упав у прірву», «розчавлений лавиною», «утоюв», «зник у льодниковій тріщині», й відчув усі муки канатохідця, який не просто йде по канату, а пересувається на якові, бо верхні гострі краї кам'яних, а де-не-де вкритих кригою гліб, що зависали над прірвою, були не кращі від каната, протягнутого над землею.

Стрімкий «жандарм» перегородив дорогу. Юрієві вдалося примусити шпертого яка стрибнути з голого гострого гребеня ліворуч, у сніг, і полізти на гору в обхід «жандарма». І Тамерлан поліз. Нарешті як опустився на передні ноги, щоб не впасти назад, і так подивився на Юрія, що той поквапливо зліз. Схил був крутий і слизький. Тамерлан підвівся на ноги і став боком до вершини, під навислим каменем. Угорі, метрів за двісті, виднів майданчик.

«З нього й огляну околиці»,— подумав Юрій і, лишивши яка, поліз угору. Але скоро він почав задихатися. Скроні здавило. Заболіла голова. Юрій не йшов, а ліз навкарачки, проклинаючи басмачів, ліз, боячись зупинитися, глянути вниз. Великим зусиллям волі він примусив себе вивозти на майданчик. Подивився вниз і раптом злякався.

Він не зміг би пояснити, чому його поймав такий страх. Нічого схожого з ним досі не було. Він так боявся впасти вниз, що в нестямі обхопив руками великий валун і припав до нього. Страх скував його. Страх знесилював. Боліла й паморочилась голова. З носа капала кров і вміть замерзала на камені...І раптом Юрій заплакав. Він розумів свій жалюгідний стан, сердився на себе, але не міг перебороти раптової слабкості. Сцдивали нудні, нестерпні хвилини. Треба було щось робити. Юрій відпустив виступ, за який він тримався правою рукою, і витер

кров, що заливала губи. Він спіймав себе на тому, що ліва рука сильніше вчепилася в камінь.

— Яка дурниця! — голосно сказав Юрій і не впізнав свого охриплого голосу.— Дурниця! — промовив він голосно, і звук власного голосу трохі протверезив його.

Йому хотілося говорити, кричати, так іноді кричить льотчик для полегшення, виконуючи фігури вищого пілотажу. Юрій закричав, а потім почав читати рядки, які запам'яталися йому:

Ти безнадію кинь!.. Борися,
борися, скільки сил стає.
В бою ти переможцем будь
або віддай життя своє!

Людини ж бо не знайдеш ти,
яка б у щасті й вік жила.
Не трать надії, не кажи:
змагавсь — та сила не взяла.

Змагайся і далі, не спиняйся:
життя ж нам часто зло несе.
Як мужнім будеш ти весь час —
ти переможеш всіх і все.

Одвага й мужність — ось які
знаряддя в лютій боротьбі.
Як ними будеш володіть —
здобудеш щастя ти собі.

А що ж і справді: жить в ганьбі?
Себе в обиду віддавать?
Перед дрібним відходить вбік
і, мов той завць, утікать?

Немає вищого в житті.
як бути мужнім, бойовим...
Іди ж вперед — і будеш ти
здоровим, дужим і новим!¹

Звук власного голосу заспокоював. Юрій почав пильно оглядати околиці. Побачив кийків, архарів. І далеко внизу, по той бік кам'яного коридора, в якому шуміла річка, він побачив басмачів. Побачив і зрадів. Він навіть спробував махнути рукою Мусі, щоб привернути його увагу. Він прибрав праву руку з каменя і знову злякався. Юрій вилаявся. Незрозумілий страх не покидав його, і, спускаючись поповзом, судорожно чіпляючись за каміння, юнак мало не плакав од жаху.

¹ Вірш Мажида Гафурі переклав Ф. Скляр.

І нараз відбулась незрозуміла зміна. На півдорозі до яка страх лишив його. Біля яка Юрій зовсім не відчував щойно пережитого страху і не розумів, що ж це з ним сталося. А раптом він так само злякається басмачів? Цього не повинно бути!

Юрій вирішив перевірити себе і знов поліз догори, і знов усе повторилось, як і раніше, хоч свідомість Юрієва ніби збоку фіксувала всі моменти його душевного стану. І знову в якомусь певному місці спуску чи, точніше, на межі якоїсь певної висоти страх зник. Зник на півдорозі до яка. Юрій замислився. Що ж могло викликати цей дивний страх перед висотою? Особливий вплив радіоактивної породи? Дурниця! Чи це хвороба серця? Але в нього здорове серце! Найімовірніше, це один із різновидів гірської хвороби — тутеку: страх перед висотою і простором. Але як зробити так, щоб перебороти цю мерзенну хворобу, що перетворює хоробру людину на боягуза?

Це питання так і лишилося нерозв'язаним, бо треба було не прогавити басмачів.

Юрій сів на яка і спрямував його вниз. Досі він тільки піднімався на яку, спускатись йому ще не доводилося. Спочатку Юрій вирішив, що Тамерлан зірвався і мчить униз, не в змозі зупинитися, а тільки силкується втриматися на ногах. Як мчав по крутизні вниз просто до рябого яка, він пірнав у заметах, пронижуючи їх наскрізь, ковзав копитами по кам'яних плитах і косогорах, стрибав через каміння... Внизу він зупинився, наче нічого й не сталося, і почав пастися.

Юрій зліз із яка й мало не впав од несподіваної слабкості. Знову почала капати кров із носа. Муса підійшов до нього, вийняв пляшечку з насвоєм, насипав тютюну собі під язик і сказав, щоб те саме зробив і Юрій — для здоров'я. Порошок насвою був їдкий від домішаного в нього поташу, але паморочення в голові й нудота зникли, припинилася й кровотеча.

— Тобі слід пити свіжу кров кійка і смоктати насвій, тоді тутек не візьме, — сказав Муса.

Юрій розповів про те, де він бачив басмачів. Муса відразу пожвавішав.

— Треба кінчати! — сказав він. — Туди, де ти їх бачив, тільки одна дорога: треба йти проти течії по дну річки.

Він запропонував почекати і дати басмачам можливість відійти якнайдалі, а вночі напасти зненацька.

Настав час їхати. Муса попередив, щоб Юрій, переїжджаючи річку, не піднімав ноги з води на сідло.

Юрій вже на власному досвіді знав, що, переправляючись через бурхливу річку, вершникові не можна піднімати ноги на сідло, бо відбудеться зміщення центра ваги й течія може перекинути яка. Вони вирішили зняти валянки, щоб потім взути їх сухими.

Насунули хмари. Посипався сніг. Подув вітер, і стало ще холодніше.

Яки не хотіли йти у воду, але їх примусили. Вершники не виймали голих ніг із стремен. Спочатку вони відчули пекучий холод, потім нестерпний біль у ногах і ломоту в суглобах. До кінця шляху вони згагалі перестали відчувати ступні. Виїхавши на берег, вони пустили яків і заходилися відтирати ноги снігом. Вони так терли ноги, що стала злізати шкіра. Нарешті до ніг повернулася чутливість. З'явився сильний біль. І Юрій не втримався. Він вийняв рештки записника, і аркуш за аркушем вони спалили всі схематичні начерки місцевості. Тепер вони трохи зігрілися. Потім вдягли теплі, вовняні шкарпетки й валянки, поїли і віддали дві останні пригорщі ячменю якам.

Виїхали вони в передранковій темряві й уночі добулися льодовика. Тріск льоду лякав тварин. Юрій погнав Тамерлана на лід, але Муса сказав:

— Не треба, хай самі.

Яки зійшлись і почали хрюкати, немов радились, і затим Тамерлан без погейкування пішов уперед. Він опустил морду до снігу і сонів, обнюхуючи шлях. Слідом за ним рушив рябий як. На півдорозі через льодовик Тамерлан ліг, і тепер Рябий пішов уперед, а за ним слідом Тамерлан.

Другого дня ранком вони побачили басмачів зовсім близько. Вночі, коли бандити розташувались на нічліг, Юрій, взявши гранати, пішов по міцному сніговому настові до басмацького постою. Він ішов повільно й довго відпочивав. Нарешті підійшов до вузької, але глибокої прірви; по той бік її були басмачі. Їхні сліди вели через сніговий міст, утворений тут, очевидно, лавиною, яка впала недавно. Юнак, насилу втримуючись на цьому слизькому й вузькому мосту, переповз його. Йому лишалося пройти зовсім небагато, але його зупинив собачий гавкіт. «От чорти, собаку тримають!» — подумав Івашко і, ховаючись у тінь, за кучугурами, вернувся назад.

Ніч випала ясна й морозяна. Місяць світив яскраво, й тисячі сніжинок іскрилися вогнями. Випередивши басмачів, Івашко

й Муса вирішили влаштувати засідку. Вони відвели яків трохи далі, за кучугури, а самі полізли на скелю, щоб вибрати місце для засідки. Вони побоювались підніматися пологим схилом з боку плато, щоб їхні сліди не насторожили басмачів. А піднімається стрімким засніженим схилом, який прилягав до великої гори, було і дуже важко й небезпечно. Підійом забрав дуже багато часу. За цей час басмачі могли б минути гору. Коли Івашко й Муса піднялися на гору, виявилось, що басмачі ще далеко і рухаються дуже повільно. Для комсомольців плани басмачів, які забралися в оцю білу пустелю, лишилися загадкою.

Метрів за сто попереду двох яків і трьох басмачів ішов басмач з гвинтівкою в руках. Це було несподівано. Невже басмачів насторожив нічний гвалт собаки і вони виявили їхні сліди? Поруч з басмачем плівся сторожовий собака. Біля скелі собака люто загавкав, причому його голова була обернена не в бік тих, що сиділи в засідці, а кудись вище. І звідти, з вершечка скелі, донісся у відповідь гавкіт. Чи це луна? Ні, гавкає інший собака. Але коли це не здичавілий собака, то має бути й людина. Муса побачив цю людину. Спочатку він навіть не повірив власним очам і, торкнувши Юрія за рукав, мовчки показав на незнайомця. Це був чоловік з рущицею. Який дивовижний випадок! Виходить, поблизу є кишлак, а в Дараут-Кургані їх зачепили, що ці гори безлюдні. Тепер зрозуміло, куди йшли басмачі. Вони йшли додому. Не басмачі попали в засідку, а Івашко й Муса опинилися в пастці між двох вогнів. У цей час собака мисливця виявив чужинців на горі й загавкав у бік Івашка й Муси.

А потім відбулося несподіване. Юрій і Муса приготувалися стріляти, коли басмач, що йшов першим, почав кликати мисливця і погрожувати, а коли інші басмачі наблизились і мисливець спробував утекти, ковзаючи по снігу, постріл зірвав величезну лавину.

НЕСПОДІВАНІ ГОСТІ

I

Коли шум обвалу затих, з-під кучугури підвівся неушкоджений Івашко:

— Ходім!

Він штовхнув сусідню купу снігу.

Муса підвівся, обтрусився і, протираючи очі, спитав:

— А де кишлак?

— Не в кишлак підемо, а до обвалу.

Сніг, що зірвався з льодовика, спресувався в крижані цеглини, скрізь боввапіли великі купи таких крижаних цеглин. Пробираючись заметами, Івашко й Муса почули виск. Рудий з білими пятами пес сидів на купі снігу. Ланджожок-повідок було придавлено льодом.

Муса зрізав із собаки ошийника. Пес, який ще недавно гавкав на них, притулився до Муси.

Скрізь, куди дивився Івашко, все було мертве.

Хмара снігового пилу висіла в повітрі, затуляючи собою далечинь. Вирішивши, що басмачі загинули, юнаки вернулися до яків і, порадившись, вирішили їхати в той бік, куди пішов молодий мисливець.

Знесилені яки рохкали й нирхали. Підпускаючи під лоба налиті кров'ю очі, вони брели по мисливцевім сліду.

Після загибелі басмачів Юрій відчув страшенну втому й цілковиту байдужість до небезпеки, яка підстерігала їх в цих незнайомих горах.

Раптом пес басмачів голосно загавкав. Яки пішли швидше. Попереду на снігу ворухилася чорна пляма.

— Ведмідь! — хрипко сказав Муса.

Морозяне повітря синьої ночі, здавалося, ховало в собі тривогу. Пес підібгав хвіст і тихенько повискував од страху. Насилу зняли гвинтівки. Ще проїхали й зупинилися. Чорна пляма виявилась димом. Звичайним димом, який пахнув теплом вогнища і нагадував змерзлим мандрівникам про гарячий чай.

— А я думав, ми замерземо, — зізнався Юрій і вперше за багато днів засміявся.

— Тепер не пропадем, — весело відгукнувся Муса.

Вершники із зусиллям відірвали примерзлі до сидел штани і спішилися. Спотикаючись, ледве ступаючи задубілими ногами, вони зійшли по насту на дах кибитки і нахилилися над діркою. Юрій простягнув руку до диму, дим був холодний. Муса відсахнувся: в ніс ударив солодкуватий, нудотний запах. Муса злякано прошепотів:

— Гульджан! Розумієш? Коли людям нічого їсти, вони їдять борошністий корінь гульджан.

Знизу линув багатоголосий собачий гавкіт. Якийсь собака нестерпно вив. Пес басмачів тремтів як в лихоманці. Страх

пшовхав його назад, але пекучий мороз примушував повзти до димоходу, де було життя.

Невідомий край! Невідомо, чиї кибитки. Може, там спільники загиблих басмачів.

Проте виходу не було. Треба було йти назад, на неминучу смерть, або в кибитку.

Вирішили спуститися в кибитку. Підійшли до другого чорного димоходу, звідки не йшов дим, і побачили волосяну драбину.

— Гей, хто там? — крикнув Юрій по-російськи.

Лютий і злий гавкіт з новою силою наповнив кибитку.

Собаки з'юрмилися під драбиною й клацали зубами. В блідому місячному світлі, що проникало крізь димехід, мигтіли їхні ребра, що дугою випиналися назовні, і скуйовджена шерсть.

— Гей! Хто там? — закричав знову Івашко, погойдуючись на драбині й розмахуючи наганом.

Але гвалт голодних, розлючених псів перекривав його голос, Муса-по-киргизьки гукнув жителів кишлаку.

Хтось унизу відігнав собак. Юрій і Муса спустилися в темне приміщення. З'явився високий юнак з світильником і порухом руки запросив їх іти за собою. По проході під снігом вони зайшли до іншої кибитки, де тліло вогнище. Юнак запросив їх сісти біля вогню і пішов.

З темряви чувся шум і зляканий шепіт людей.

Тримаючи наган у піднятій руці, Юрій насторожено оглядався. Муса взяв його руку й сказав:

— Не треба. Якщо навіть господарі й проти нас, то в житлі нам нічого не заповідють: такий закон мусульман.

Вогонь у багатті тремтів од руху повітря; тіні й відблиски сплitalися у візерунки на чорних від сажі стовпах кибитки. До прибулих підкралися перелякані мешканці кишлаку. На грудях у кожного висів талісман од злих духів. Стара Айше шепотіла заклинання. Хтовна, може, це не справжні люди, може, це джини або альбести.¹ Чужі, незрозумілі слова першого чужинця видавалися їй заклинанням.

Івашка так трясло від холоду, що навіть стовп, до якого він притулився, тремтів. Не довіряючи мусульманському закону,

¹ Джини й альбести — за повір'ями, злі духи.

пін напружено вдивлявся в темряву й стискував рукою револьвер. Люди, які ховалися в кутках кибитки, дратували його.

Осмівівши, стара Айше підійшла ближче й стала роздивлятися гостей. Гамір у кибитці зріс. Юрій не витримав і, ступивши через вогнище в темряву, хрипко закричав по-киргизьки:

— Гей, чоловіки, йдіть сюди!

Муса по-узбецьки крикнув:

— Не розбігатися, не ворушитися!

Мешканці кишпаку перелякано заволали:

— О аксакале! Чи прийдеш ти врятувати нас?.. Де ти? Де ти, голодному їжа, пішому кінь?

— Вони, здається, говорять по-узбецьки? — здивовано зауважив Юрій.

— По-узбецьки, — підтвердив Муса. — В Алайській долині й на Сариколи всі киргизи говорять по-узбецьки.

— О аксакале! Чи прийдеш ти врятувати нас?.. Де ти?

Поки вони кричали, Муса швидко підкинув у вогонь полину. Вогнище розгорілося, й мешканці кишпаку, залишивши маленьку дівчинку, яка плакала від страху, втекли через двері в стіні.

В кибитці стало жарко, як у лазні. Одяг мандрівників одтавав, од нього відламувалися крижинки і дзвінко падали на підлогу. Полин згорів, і вогнище ледь тліло. А Юрій стояв, так само пильно вдивляючись у наповнену звуками темряву.

До вогнища, повільно перевалюючись з ноги на ногу, ходю ситого гусака підходив аксакал у старому китайському халаті з голубого шовку з золотими драконами. Так він, за старовинним звичаєм, одягався в урочистих випадках.

Не пізнавши прадіда в незвичному для нього одягові, дівчинка, що була вже примовкла, знову заплакала.

Юрій машинально підвів наган. Намагаючись не виказати страху, аксакал і далі поважно чалапав.

— Арвахи, — шепотів аксакал, звертаючись до духів добра, — тримайте мене за руки й підтримуйте під пахви.

Слідом за аксакалом зайшли Джура й низькорослий Кучак.

Джура взяв аксакала під правий лікоть, Кучак під лівий, і вони обережно посадили старого біля вогню. Аксакал, щоб здаватися слабким і немічним, кректів і стогнав: він хотів викликати до себе співчуття прибулих.

Івашко, змахнувши з лоба піт, сів біля вогнища.

— Почастуйте подорожніх чаєм, — прошамкав аксакал.

— Зейнеб! — покликав Кучак.

У кибитку швидко зайшла молода гарна дівчина й поставила на вугілля високий залізний чайник.

— Хто ви? — спитав Івашко.

Старий мовчав.

— Спитай їх, хто вони такі, — сказав Івашко й штовхнув розімлілого коло вогню Муса.

— Доки не вип'ємо чаю, питати не годиться.

Помовчали.

Чайник запырхав, заливаючи вогонь. Красуня Зейнеб принесла порцелянові китайські чайники, сполоснула їх окропом і піднесла аксакалові.

Старий розмотав довгий шовковий пояс, узяв із його складок чай і кинув дрібку в чайник. Зейнеб подала важку піалу з червоного каменю. Сполоснувши її, аксакал налив туди трохи чаю і подав Юрієві.

— Чого він мені наливає на денці? Хай наллє повну, я пити хочу, — ображено сказав Юрій.

Муса пояснив:

— Бери, бери. Чим менше в піалі чаю, тим більше поваги до гостей.

Запалені від сліпучого снігу очі сльозилися від диму.

Юрій роздивився. Вони сиділи в кімнаті, багато вбраній килимами, шкурами й подушками. Тут були зшиті в ковдри шкури лисиць, байбаків і горностаїв. Підлога була встелена шкурами китів. На жінках був домотканий одяг. Вони сиділи біля стін і з цікавістю дивились на прибулих.

За стіною рохкали яки. В Муси відлягло від серця: якщо в кишлаці є худоба, то, виходить, гульджан не свідчив про голод. Втім, борошнистий гульджан дехто полюбляв і не з годуючих. Муса сказав про свої спостереження Юрієві, але той навіть не відповів. Він сидів, пильно дивлячись на вогнище, та не вогонь, а горючий сланець привернув його увагу. Можливо, ця вимушена поїздка виявиться досить багатою на відкриття.

Після чаю захотілося їсти. В курджумі всі сухарі, цукор і м'ясо змерзлися в одну грудку.

Відігрівши біля вогнища піхви, мандрівники витягли ножі й розрубали харчі. Половину вони віддали аксакалові.

Муса розпитував аксакала, скільки в кишлаці людей, де чоловіки. Довідався про єдиний в кишлаці карамультук і про те, що чоловіків лишилося тільки троє: сам аксакал, Джура і Кучак.

Аксакал говорив нехотя й тихо:

— Це було давно, так давно... Тоді ще журавлі полки водили, а лукава лисиця, бажаючи ввійти в довір'я до лева, чинила суд над різними звірами...

Муса всміхнувся й підштовхнув ліктем Івашка.

— Байки для дівчаток, не хоче правди сказати, — шепнув він.

Юрій мало що розумів з мови аксакала, але слухав уважно.

Старий розповів їм про колишню славу роду. Розповів про те, що кишлак уже давно не спілкується з великим світом, що мешканці його живуть, як одна сім'я, розводять худобу й ходять на полювання. Добувають киїків, архарів, уларів¹, барсів, лисиць, байбаків. Вони нікуди не їздять, до них ніхто не приїздить. Правда, колись приїздили, але це було так давно, що він нічого не пам'ятає.

Іскандер поглядав то на одного прибулого, то на другого. Йому хотілося вгадати з виразу їхніх облич, чи не відчують вони, що він хитрує, але обличчя незнайомців були незворушні.

— А зараз дуже погано, — закінчив аксакал. — Мор був. Усі вівці здохли, кози здохли, багато кутасів пропало. Гульджан їмо. Худобу бережемо. Доці були. Скрізь під снігом крижана кора. Киїки й архари пішли в гори. Так мало харчів, що нічим угостити мандрівників.

Мусі не терпілося оглянути кибитки. Чи не ховаються у них басмачі? Може, аксакал бреше. Муса завів дуже хитру розмову. Аксакал зрозумів бажання Муси.

— Покажіть їм наші злидні, — прошамотів він.

Кучак узяв великий світильник, який дуже чадив. Масло, згораючи, не могло так чадити, і молодий геолог за давньою звичкою сунув палець в рідину, яка наповнювала світильник. Юрій виявив нафту. Це відкриття одразу збудило в ньому азарт, властивий «мисливцеві за каменями». В ньому прокинувся шукач скарбів природи. Безмірної втоми останніх днів як не було. Юнак зразу відчув приплив енергії і надзвичайний інтерес до «білої плями», яка, мабуть, обіцяла йому всілякі несподіванки. Івашко пошкодував, що надворі зима і він не може обстежити навколишні гори.

— Поспішаймо, дрібниці потім. Наган не ховай! — тихо сказав йому Муса, якого все ще не полишала недовіра.

¹ Улар — дика індичка.

З кибитки в кибитку вони проходили через ходи, прорубані в кучугурах снігу. Ці ходи нагадували шахти.

Обійшли п'ять кибиток, схожих одна на одну.

Оглянувши кибитки і перекопавшись, що басмачів і зброї в кишляку немає, Івашко й Муса вернулися в першу кибитку.

Айше щось поспіхом ховала в темному кутку кибитки.

«Зброю ховас»,— вирішив Івашко й кинувся до старої. Вона закричала й притиснула до грудей вузол.

— Покажи! — голосно наказав їй Джура.

У вузлі було хутро.

— Чого вона ховас? — спитав Івашко.

— Вони думають, що ми розбійники,— пояснив Муса.

II

Джура, всівшись біля Муси, любовно гладив приклад його гвинтівки. Весь вечір він не спускав з неї очей. Джура твердо вирішив, що цієї ж ночі оволодіє гвинтівками, а якщо джигіти чинитимуть опір, він уб'є їх. Нехай гніваються арвахи за порушення закону гостинності. Він повинен мати таку гарну зброю.

На волю трищав полин, розкидаючи іскри. Іскандер, крекчучи, знімав падаючі іскрилки з колін Івашка, виказуючи цим свою увагу гостеві. Юрій попросив Мусу перекладати, і Муса з готовністю перекладав. На прохання Юрія він питав Джуру:

— Чи є тут дороги?

— Дороги є, але тільки для тих, хто в горах уміє ходити по льоду, п'є свіжу кров киїків і архарів, кого гірські духи підтримують над безоднями.

— А річки?

— Є річки, є скажена річка Сауксай. Багато ічигів порвав я на скелях, скрізь облазив, але у верхів'ях Сауксаю не був. Туди пікому не можна ходити. Там живе арвах і водяться дракони. Кожен, хто піде туди, вмере страшною смертю.

Юрій засміявся й одразу ж скривився від болю: кров виступила на його потрісканих губах.

— Гості сміються. Не вірять? Спитайте мудрого аксакала Іскандера...

Джура вмовк. Його густі чорні брови суворо зійшлися над переніссям. Примруженими очима дивився він на нашішкуватих гостей.

Стара Айше, крекчучи, принесла важкий курджум і поста-

вила біля Кучака. Юрій з цікавістю подивився всередину мішка. Там був горючий сланець.

Юнака цікавило все довкола. Загублений в горах кишлак, люди, яких не торкнулася ні революція, ні сучасна цивілізація, — все це було таємниче й обіцяло безліч несподіванок. Він перший відкрив цей кишлак. Буде про що розповісти Максиму й Козубаю. А тут ще нафта, горючий сланець, а може, є і золото.

— Може, у вас є золотий пісок? Я куплю, — сказав Івашко й вийняв гроші.

Муса переклав.

Джура з інтересом тер пальцями папірці. Він не розумів їхнього значення. Аксакал заперечливо похитав головою. Джура відійшов до проходу в стіні й поманив Юрія пальцем. Івашко пішов слідом за ним. Дорогою Джура взяв світильник, і вони зайшли в порожню кибитку.

— Дай ніж, — сказав Джура, показуючи пальцем на мисливський Івашків ніж. — За нього дам золото й каміння.

Івашко відразу зрозумів, про що мова, і негайно погодився. Він погано знав узбецьку мову, але окремі прості фрази були йому вже зрозумілі.

Джура вийшов, сунув ніж за пояс і незабаром приніс мішечок золотого піску й кілька рубінів.

— Не кажи аксакалу, — попередив він і пояснив це на мигах.

— Хоп, хоп, — усміхаючись, відповів Івашко.

— Скільки хочеш за твою гвинтівку? — спитав Джура, спочатку зробивши вигляд, що прицілювся, а потім показавши на каміння і на свою порожню пригорщу.

Івашко заперечливо похитав головою.

— Це все не мені, а для науки, розумієш? — сказав він, плутаючи російські й киргизькі слова. — Розумієш?

Але цього Джура не розумів.

— Я хочу виміняти твою гвинтівку, — повторював уперто Джура.

Івашко заперечливо хитав головою. Джура рушив із світильником назад. Івашко помітив, що стіни випромінювали дивний блиск. Він узяв світильник з рук Джури і підніс його до стіни, складеної з каменю.

— Молібденіт! — закричав він, пробуючи витягти один камінь із стіни.

Джура, боячись, що завалиться стіна, ухопив його за руку. Не розуміючи один одного, вони сварилися. Нарешті Джура знайшов у кутку шматок молібденіту і віддав його Юриві. Івашко зовсім заспокоївся і весело подякував. Джуру здивувало, що прибулий поклав у сумку звичайний камінь разом із коштовними.

— Нащо? — спитав Джура.

— Цей камінь робить залізо міцним, — так не зовсім точно спробував пояснити Юрій.

Подумавши, Джура вийшов і швидко повернувся із шматком залізної руди.

— Звідки? — спитав Івашко.

Джура насмішкувато зробив широкий жест.

Вони повернулися назад.

— Я пояснив аксакалові, — сказав Муса Івашку, — що ми переслідували басмачів, які грабують народ. А він усе цікавиться, як ми пройшли через прірву. Я кажу — по сніговому мосту, а він запевняє, що ніякого мосту не було.

— Ти їм скажи, — відповів Івашко, — що ми переслідували бандита Тагая і що він загинув. Скажи йому, якщо в них колись з'являться басмачі, нехай розквітаються з ними самі. Скажи, що басмачі — це ті, хто допомагає баям тримати народ у темряві й нещасті, як рабів. Це ті, хто приносить злидні, сльози й нещастя...

Муса говорив довго, але Джура не все розумів і не всьому вірив. Він давно затамив із розповідей аксакала: раз людина із зброєю і не мисливець — виходить, це басмач, забирає чужі табуни худоби, грабує купців. Ці чужинці озброєні, — отже, вони басмачі й женуться за іншими басмачами. Одні награвували, а інші відбирають.

— Ми комсомольці, — перекладав далі Муса. — А до Комуністичної Спілки Молоді вступають найхоробріші із молодих. Вони нічого не бояться — ні ворогів, ні важких справ. Комсомольці хочуть все знати і все вміти, щоб зробити життя народу щасливим. А це нелегко, і комуністи — старші брати комсомольців — спрямовують їх на правильний шлях. Зараз ми вчимося і воюємо з басмачами, допомагаємо відбирати в багатіїв землі й худобу, щоб ними спільно могли користуватися трудящі. Хто не працює — той не їсть...

Останнє Джурі сподобалося. Виходить, аксакалу також треба буде працювати й нарівні з усіма їсти гульджан.

— Це все добре, — сказав Джура, хитро примружившись, — але чому гості вдягнені у звичайні кожухи, а не в горностаєві або лисячі халати? Погані ви, мабуть, джигіти, коли не тільки бідним, але й собі не змогли дістати гарний одяг.

— Справжній джигіт не про себе дбає, а про весь народ. Коли весь народ одягнений — і він одягнений, коли весь народ ситий — і він ситий. А хто думав тільки про свій добробут, той нікчемна людина. — Муса розійшовся. — Гарно за горами! Сядемо в залізну кибитку на колесах. Ви не знаєте, що таке колесо? Це така кругла штуkenція, вона котиться... Не розумієте? — Він покотив по кошмі піалу.

Присутні не зрозуміли і недовіжливо засміялися.

— А ще є інша річ, називається кіно. Прийдеш уночі у велику кибитку, в сто разів більшу від цієї...

— В ханську? — підказав Кучак нашішкувато.

— Правильно, в ханську: ми відібрали в ханів кибитки. Так от, дивися на білу стіну, а навколо більшовицькі світильники горять, вогонь у них холодний, білий і коли його гасять, так не дмухають на вогонь, а тільки натискають гудзик у стіні. Розумієте? А на стіні, — розповідав далі Муса, — тіні живих людей біжать, стріляють, по садку ходять, п'ють і їдять.

— Вай, вай, вай! — закричали перелякано старі жінки. — Він чаклун, він може викликати тіні мертвих людей. Може, його підіслали снігові люди?

Джура сердився і спідлоба дивився на прибулих. У його душі боролися заздрість і недовір'я.

Аксакал непокоївся. Йому було не до душі, що чужинці повернули таку увагу мешканців кишлаку і що країна, звідки вони приїхали, може видатися кращою від його рідного кишлаку Мін-Архар. Невиразно він уявляв собі небезпеку, яка крилася в словах комсомольця Муси. Якщо Джура і Кучак захочуть піти в іншу країну й покинути рідні гори, що робитиме він, старезний і немічний? Іскандер, намагаючись вдавати байдужість, кивав головою і промовляв: «Знаємо, знаємо, нас не здивуєш», хоча багато що він чув уперше.

Муса розсердився.

— Аксакал усе знає, то нехай і розповість.

Запанувала тиша. Всі нетерпляче чекали. Старий почав говорити.

— Немає юнака, який не сумував би за своєю батьківщиною, що не поступалася у його очах священній Каабі. Білий

сокіл у неволі сумує за своєю зграєю, згадуючи, як літав у надхмарній синяві. Немає мужа, який не піклувався б про безпеку свого роду; немає птаха, який би не піклувався про своє гніздо.

Аксакал говорив недаремно: він хотів утримати молодь від нерозважливих вчинків і підняти свій авторитет. Кожен може гнути молоді дерева на свій лад, тільки старий покручений стовбур вирівняти не можна. Аксакал розповідав казки про якусь невідому країну — так здавалося мешканцям кишлаку. Але гості кивали головою не знак того, що все це їм добре відомо. Вп'яте Лйше підливала в світильник нафти, а аксакал усе говорив. У мові старого було багато незрозумілого, але Джура повірив, що десь наву існує ця казкова країна.

Всі слухали затамувавши подих. Аксакал говорив про лютчий залізний килим.

— Це аероплан, — пояснив Муса.

— Є кибитки, що плавають... — вів далі аксакал.

— Пароплав, — устряв Муса.

— Тільки, — закінчив аксакал, — це все далеко за горами, а дурні киргизи, які спокуються цими чудесами і, полишивши рідний кишлак, ідуть туди, — накладуть головою. Навіть гості наші підтвердили, що я все знаю. А я знаю ще більше. — І він скося глинув на Джуру.

— Відповідай, діду, — сказав Муса, — де ти бачив усе те, про що розповідаєш? Чого ти втік у ці безрадні гори? Бай ти чи мулла?

— Тут я народився, тут я і вмру. Нізвідки я не втікав і нікуди не втечу. А показали мені все це арвахи-духи...

— Давно це було? — спитав Муса.

— Багато років тому... — І, помовчавши, старий додав: — Був у нас Ідиге. Батир був. Такий батир раз на сто, раз на триста років народжується. Якось пішов він на полковання. Дуже далеко. В чужі гори забрів. Великий водоспад побачив, п'яти захотів. Став біля водоспаду на коліна, щоб напитися, раптом згори разом з водою упав зелений плід. Поліз Ідиге нагору. Довго ліз Ідиге, мало не загинув. Видерся нагору і бачить — глибоко внизу великий ліс. Там людей з білими обличчями зустріє. Вони його в себе лишали, але не захотів Ідиге. Додому прийшов, солодких червоно-зелених плодів приніс... Багато розповідав мені...

— Ех, аксакале, ти розповідаєш так, наче бачив усе це власними очима! — знову засумнівався Муса.

— Нехай мене проклянуть і не їсти мені борошняного коржа! — прошемотів дід, ламаючи корж тремтячими кощавими пальцями. — Все життя прожив я в цих горах.

Іскандер, трохи помовчавши, шепнув Джурі кілька слів. Джура кинув шапку вбік, крикнув щось Бабу, й собака приніс йому шапку, Джура крикнув йому щось іще, і Бабу побіг. Незабаром він за халат витяг жінку, яка опиналася.

— Ідиге нас навчив, бачите, що скажемо — собаки все роблять, — поважно сказав аксакал. — Він сам усе вмів. Беркуту гукне — беркут лисицю ловить. Барс у нього був. Барсу накаже — барс для нього кийків у горах добуває. Ідиге в самого хазяїна звірів улюбленцем був. Великий батир був Ідиге. Все знав і все бачив.

Старий крєктав від хвилювання, змахуючи сльози нігтем.

Нараз гості почули тихий спів. Це співав Кучак. Увага гостей і мовчання аксакала підбадьорили співака: його полохливість зникла, голос зміцнів. Муса з радісним подивом слухав знайомі кожному киргизу вірші про Манаса¹. Івашко не міг вловити змісту пісні, але майстерне виконання полонило мимоволі. Негарний собою, миршавий Кучак зовсім змінився, він наче став вищим на зріст: Кучак прекрасно володів голосом і вмів умити перевтілюватися. Він бив рукою навідліг, як шаблею, робив пальцями окуляри, втирав сльози, в'язав вузли, гугнявив, удаючи говір багатого купця, простягав руки до неба, хапався за серце, махав руками, немов злітаючи, говорив у кулак, затуляв вуха, гладив бороду і «грав» плечима, танцюючи на місці. Він то тихо говорив, то журливо співав. Він удавав, що стріляє, відбивається, приставляв долоню, вдивляючись у далечинь. Це була пісня-спектакль. Швидко скоромовку змінював урочистий речитатив. Глядачі бачили перед собою то похмурого лиходія, то добродушного старця, то закоханого юнака.

Зачаровані слухачі стежили за Кучаком, затамувавши подих. Юрій зрозумів, що перед ним справжній артист.

III

Як, що на ньому сидів Тагай, почувши шум обвалу, захрипів і в смертельному перелякові метнувся назад. Стрибок був таким несподіваним і швидким, що Тагай випустив з рук собаку.

¹ М а н а с — легендарний герой киргизького народу.

Тагай умить підняв над головою поли халата, пробуючи втримати навальний натиск снігу, який засипав його. Над ним утворилася снігова стеля, в якій було видно невелику щілину. Це врятувало його. Як, затиснутий снігом, судорожно тремтів. Від кожного неправильного поруху снігова стеля могла впасти, і вони б задихнулися.

Тагай обережно опустив руки й почав підминати під себе сніг.

Спочатку Тагай побачив білу снігову пелену, потім свого собаку, що виліз з-під снігу. Помітивши двох незнайомих бійців, Тагай зачаївся. В розрідженому повітрі високогір'я він вразно чув слова, сказані юнаками про його загибель, і, дочекавшись, коли вони пішли, вибрався нагору. Потім обережно звільнив яка.

З усіх басмачів живим лишився тільки він один.

Тагай усі ці дні беріг свої сили, і вони йому тепер згодилися. Тремтячи від холоду, він насилу прив'язав яка до каменя і пішов по слідах у кишлак. Собаки зустріли його лютим гвалтом. До нього вийшла Айше і, дізнавшись, чого хоче Тагай, лишила його нагорі чекати. Внизу Айше покликала до себе аксакала і розповіла про прихід Тагаая.

Аксакал повів Джуру в темний перехід під снігом.

— Я зовсім старий і хворий, а Тагай вимагає притулку,— прошамкотів старий.— Він уб'є джигітів, а за їхню кров ми заплатимо своєю кров'ю. Негоже мені, аксакалові, порушувати звичай притулку. Піди ти, Джуро. Ти молодий і хоробрий. Поговори. Нехай іде звідси. Там Зейнеб стереже, щоб Тагаая не порвали собаки. А я немічний.— І він став голосно кашляти.

Джура почув Тагаїв голос:

— Дуже добре, що я не заблудився і прийшов у ваш кишлак. Я привіз багато шовку, щоб подарувати тобі, але він лишився з караваном за один перехід звідси. О Зейнеб, моя зірочко, ти, чії брови п'яні і чие око грає,— навіть я не маю ціни в твоїх очах! Будь мою дружиною. Аксакал старий, Джура хлопчак... Хто у вас зупинився на ніч?

Тагай старався триматися з гідністю.

— У нас чужі люди, Тагаю, вони називають себе червоними джигітами. Вони казали, що ти басмач і загинув під обвалом.

— Бачиш, вони брешуть. А багато їх? — поспішно, з триво-

гою спитав Тагай і, почувши у відповідь: «Двоє», додав: — А яке намисто з перлів, який пояс, оздоблений сріблом, я привіз тобі, моя кізочко! Проведи ж мене, люба, погрітися біля вогню.

Джура хотів послухати, що відповідь Зейнеб, яку він, Джура, хотів взяти собі за дружину, але звук поцілунку змусив його вибігти нагору.

— Ти! — крикнув Джура, не знаходячи слів, щоб висловити своє обурення.

Зейнеб прошмигнула в кибитку. Тагай повернувся до Джури.

— А-а-а! — з удаваною радістю закричав він. — Це ти, любий? — Але, помітивши розлючене обличчя Джури, сердито сказав: — Чому не вітаєш мандрівника? Що ти, забув звичай?

— Їдь звідси! — сказав Джура. — Сьогодні ми прийняти тебе не можемо.

— Хлопчисько, щеня!.. — презирливо відповів Тагай, гадаючи, що цю відповідь Джури підказали ревності. — Поклич сюди аксакала, і він навчить тебе поводитися із старшими!

Джура остаточно розсердився і з запалом крикнув:

— Так сказав сам аксакал!

— Брешеш! Брешеш, як баба! Аксакал не може сказати такі слова мені, своєму добродієві. Чи він зрікся аллаха? Ага, — люто хрипів Тагай, — я все знаю: стара лисиця хитрує! Він дав притулок червоним шайтанам. Він шкодуватиме... Ти, батир Джуро, забудь мої гнівні слова: я випробовував тебе. Ми вночі заріжемо прибулих і візьмемо собі їхні гвинтівки. А завтра я тебе візьму з собою в далекий край. Допомогатимеш великій людині воювати з червоними шайтанами... Ну?

Він весь тремтів, клацаючи зубами.

Джура нахмурився.

— Іди звідси, Тагаю. Я й сам можу їх убити.

— Слухай! — вів далі Тагай. — Твого батька отруїв аксакал. Він боявся, що той забере його багатство. Давай разом заріжемо червоних шайтанів, і тоді я вб'ю аксакала. Кров убивства не впаде на тебе. Ти станеш аксакалом роду. Ну?..

Джура добре пам'ятав загадкову смерть свого батька, якого всі в кишлаці поважали. Так, так... Він запам'ятає це!

— Йди звідси! — рішуче сказав Джура і взявся за ніж. Тагай вийняв револьвер.

Молодий мисливець засміявся:

— Стрляй! Червоні джигіти почують постріл — прибіжать і вб'ють тебе.

Тагай сховав револьвер.

— Запам'ятай, — сказав він, — ти і весь рід твій відплатите мені кров'ю.

Тагай мовчки повернувся, і наст зарипів під його ногами. Сівши на яка, згайомою дорогою Тагай поїхав до тайника, в якому минулого року він сховав теплий одяг, харчі й паливо.

IV

В пайдальшій кибитці неспокійно поревортався з боку на бік на шкурах Джура. Айше, глянувши на сина, спитала:

— Чи не блохи тебе кусають?

Джура не відповів. Йому хотілося потрапити за гори, в світ інших людей, і літати високо в небі на залізному килимі — літаку. Голодний Кучак у себе в кибитці мріяв про казковий ситий світ. Старі жінки й підлітки шепотілись у темряві.

Як тільки гості заснули і вогнище погасло, до сплячих почав підбиратися Бабу. Почувши його, чужий пес пасторожився. Коли Бабу підійшов ближче, той вишкірився й грайливо махнув хвостом. Бабу, звиваючись усім тілом, швидко вибіг із кибитки.

Слідом за Бабу до сплячих із ножем у руді кралася стара Айше. Вона згадала, що для лікування хвороб треба взяти часмо волосся від даванашті¹.

Пес, який не покидав юнаків, почув обережні кроки й загарчав. Жінка втекла. Пес кинувся за нею, але одразу ж злякано метнувся назад, помітивши за дверима єдине око аксакалового пса, на прозвісько Одноокий. Найжачившись і вишкіривши зуби, пес зупинився біля поснулик і почав дерти задніми ногами землю.

Втихомирившись, пес знову влігся, поклавши голову на випростані передні лапи.

За дверима почувся ледь вловимий шум. Джура тихо й хижо наближався з сокирою-тишею — на довгому топористі. Пес загарчав, юнаки голосно застогнали уві сні. Смерть була поруч з ними, але вони міцно спали. Пес гарчав тужливо й злісно. Боячись, що гавкіт розбудить чужинців, Джура відступив у темряву й несподівано зіткнувся з матір'ю, старою Айше.

¹ Даванашті (дослівно: той, що переходить перевали) — чужо-земець.

Вони заперечалися. Айше потрібне пасмо волосся з голови живого, а як почнеться боротьба за зброю, то все може статися. Адже Джура по ситав дозволу старшого в роду, і гнів аксакала буде страшний.

Порозумілися на тому, що передусім треба прибрати собаку, який стеріг сон прибулих. Айше відріже пасмо волосся, а потім Джура викраде гвинтівку, і краще, коли це обійдеться без крові. Але як прибрати пса без шуму?

Джура покликав Бабу...

Здалека долинуло жалібне виття собак, які зібралися за кишлаком.

Старий істеричний собака, що належав старій Айше, вив найголосніше: почавши вити, він уже ніяк не міг зупинитися.

Бабу прокрався в кибитку до тих, що спали, і попрямував просто до чужого собаки. Почувши і побачивши Бабу, чужий собака нашорошився. Бабу стунав тихо. Губи в нього відкопилились, і він помахував обрубком хвоста. Пес злякався, підібгав хвіст і прищулив вуха. Та коли Бабу підійшов ближче, той вишкірив зуби грайливо махнув хвостом. Бабу нюхнув його в ніс і, припавши головою до землі, закрутив задертим хвостом.

Пес посмілювався і також замахав хвостом.

Бабу, почухавши передньою лапою вухо й око, кілька разів стрибнув, припадаючи грудьми до землі.

Пес зовсім осмілів. Тоді Бабу, звиваючись усім тілом, помчав уперед, в темряву. Чужий пес кинувся за ним. По сліду Бабу він промчав до виритого в снігу ходу і вискочив нагору, в сліпучу від снігу місячну ніч.

Пес кинувся навздогін за Бабу, але паскочив на іншого собаку і впав. Він злякано підскочив і стрибнув назад. Але дірку загородив величезний чорний одноокий пес, і всі собаки в одну мить взяли чужака в кільце.

Він притиснув вуха, підібгав хвоста й заховав під черево, так що тільки кінчик того хвоста витикався побіля передніх ніг. Бідолаха вишкірився, вигнувся дугою і наїжачив шерсть: він хотів видаватися більшим і страшнішим, крутився на всі боки й грізно клацав зубами. Але собаки нерухомо сиділи довкола. Пес відчував їхні погляди й крутився як скажений, чекаючи нападу з усіх боків. Собаки не ворухилися і тільки стали частіше дихати.

Відчуваючи смертельну небезпеку, пес завив. У нього тремтіли лапи, він вив і просив пощади. І коли б вони завили, то,

мабуть, не зачепили б його. В тиші почувся шурхіт: це Айше підкрадалася до аскерів¹. Але псові було не до неї.

Величезні собаки, люті й голодні, сиділи й чекали сигналу ватажка.

Наймолодший пес не витримав і кинувся на чужака, але той, сильний і гладкий, вчасно відскочив убік, розірвав вухо в худого пса й повалив його на сніг.

Той, що нападав, із скавчанням відбіг, але й тоді собаки не ворухнулися. Чужий пес розгубився.

Нарешті Одноокий підвівся, ступив уперед і, вирячивши єдине око, помахав хвостом. Чужий так зрадів, що зовсім утратив пильність. Він сам подався назустріч, хоч усе ще боявся і підібгав хвіст. Одноокий знову ступив до нього. Чужий виявив легкодухість і перекинувся на спину, задерши ноги догори. Він без бою здавався на милість сильнішого.

Тої ж миті Одноокий несподівано схопив гостя за горло. За мить на нього накинулася вся ватага. Навіть передсмертний виск не вирвався з його горла. Над тісною купою собачих тіл піднялася пара і, замерзаючи в повітрі, взялася інеем на їхній шерсті.

Бабу задер до місяця голову й жалібно завив. І всі собаки, всівшись довкола, також завили. Сильні голоси, сповнені туги, танули безслідно в неозорому наджмарному просторі.

Джура обережно пройшов у кибитку й по недовгій боротьбі зв'язав вапівсонних юнаків, примовляючи:

— Не розплющуйте очі — я виколю їх! Не кажіть ні слова — я відріжу вам язика!

Це була традиційна погроза.

Він узяв гвинтівки й почав уважно роздивлятися.

— Я мусульманин! — кричав Муса. — Розв'яжи мене! Я тільки перекладач!

Але хитрість не допомогла.

— Байдуже, — відповідав Джура, — і білу й чорну вівцю прив'язують за ноги.

На шум і крики, кречучи від хвилювання, в кибитку швидко зайшов аксакал.

— Хлопчисько! — прошипів він. — Дурень! Який же правдивий грабує гостей і вбиває їх у своєму домі? Ти нагодуй, відпусти їх, а дорогою вбий і пограбууй.

¹ Аскер — солдат, боєць.

— Іди звідси, діду! — сердито сказав Джура. — Я сам знаходжу в темряві дорогу. Я забрав у них зброю і, якщо вони не скоряться цьому, вб'ю їх.

— Ти збожеволів! — казав далі аксакал. — Я багато бачив і чув на своєму віку й скажу тобі, що три роки тому бувалий провідник, батько Тагая, казав мені: якщо вбивають одного даванашті, на його місце приходять сто.

— Тисяча! — закричав Муса. — Сто тисяч прийдуть! Краще відпустіть! Я обіцяю, що ми не зачепимо Джуру, хоч він і напав на нас.

Юрій качався по підлозі, силкуючись розірвати ремені.

— Я прокляну тебе, хлопчиську! — хрипко кричав аксакал. — Знай, що я ворожив на «Юй-Ся-Цзи», священній книзі, подарованій мені купцями, і дізнався, що гостей слід відпустити, інакше бог страшно покарає і тебе і весь кишлак.

Джура розгубився і поклав гвинтівки. Комсомольці були врятовані.

V

На світанку аксакал розбудив гостей. Чай був уже готовий. Юрію коргіло затриматись на день-два, але Муса рішуче відмовився, назвавши безліч причин: виявилось, що в пошуках минулорічної трави їхні яки ходили всю ніч, пробували розбити копитами спідню крижану кірку й не змогли. Голодні, вони й зараз бродять по схилу в пошуках корму. Якщо ж якам доведеться поголодати день-два, вони зовсім ослабнуть. Крім того, снігові мости на шляху можуть бути зруйновані обвалом або провалитися, а найголовніше — після нічної події Муса зовсім перестав довіряти жителям кишлаку і вимагав негайно від'їздити. Більше того: Муса неодмінно хотів забрати з собою карамультук Джури.

Попри те, що сталося, Юрієві все ж подобався Джура, цей не по літах сильний і високий юнак, хай і надміру запальний, самобутній, але людина цільна і щира. Юрій не хотів позбавляти Джуру карамультука, Муса ж був непохитний і, посилався на свій досвід.

— Ти не знаєш, — сказав Муса, — а я знаю дуже добре, на що здатний горець-мисливець, якщо йому дуже сподобалася зброя і він її дуже хоче добути. Коли по дорозі назад не ти і не я, а як одержить кулю в бік, тоді й один із нас може не вернутись додому.

Поки Кучак ходив за яками, Юрій Івашко навіть за чаєм квапливо випитував у аксакала й Джури про гори, давні рудники, корисні копалини, перевали та інше. Перекладачу Мусі довелося прикрикнути на аксакала, бо той неохоче відповідав. Зате Джура відповідав охоче. Він розповів про мисливські угіддя, про повадки звірів.

Після чаю Юрій оглянув каміння, з яких було складено житло, оголені скелі в западині біля кишляку, виходи гірського сланцю й навіть помітив пару гарячих джерел у міжгір'ї поруч, куди зараз уже не можна було спуститися вкритою кригою стежкою.

Джура повів Юрія і показав повелику кам'яну піч, щоб виплавляти руду. Як розповідав Джура, піч до половини наповнювали горючим сланцем, а зверху насипали шар залізної руди на дві — дві з половиною долоні завширшки. П'ять жінок за допомогою міхів із шкур кийків нагнітали повітря через п'ять отворів у печі. За день залізо розплавлялося й стікало на дно. Виходило близько п'яти чернаків, тобто трохи більше тридцяти кілограмів. Джура повів Юрія і в крихітну кузню, показав зразок виплавленого заліза. Воно було низької якості, проте майстерність мешкапців захопила молодого геолога.

Джура знову попросив у Юрія гвинтівку. Той пояснив, що зброя не його і він не має права передавати, а тим паче дарувати її іншому. Джура не захотів після цих слів нічого ні показувати, ні говорити. Він замовк і насупився.

Від'їжджаючи з кишляку, Муса все-таки забрав з собою карамультук Джури. Айше та Іскандер просили лишити зброю для полювання, але Муса сказав:

— Дякуємо тобі, діду, ти дав нам притулок і зігрів нас, заради тебе ми помилювали Джуру. Але ми не хочемо, щоб кулі Джури наздогнали нас по дорозі назад. Улітку ми знову приїдемо сюди і привеземо з собою не тільки карамультук. Ми привезем борошно, цукор, чай, рис і ще десять мисливських рушниць і набої до них.

На прощання Івашко сказав Джурі:

— Тобі вчитися треба! Коли ти сам не в змозі найти дорогу через гори, іди нашими слідами або жди нас улітку. Будеш нам допомагати і з нами поїдеш — людиною станеш.

Муса переказав слова Юрія. В аксакала від злості тряслася голова. Він сердито цмокав і шепотів заклинання.

Тільки-но Юрій і Муса спрямували яків по старих слідах

і яки, очевидно, зрозуміли, що повертаються додому, вони радісно засопіли, і надалі їх вже не доводилося підганяти.

Так само височіли нагромадження снігу,

Так само блищала та іскрила крига.

Молодий геолог з іще більшою жадобою дивився навколо, прагнучи закарбувати в своїй пам'яті обриси ще не описаних гір, ще не відомих міжгір'їв і льодовиків. Він картав себе за спалені щоденники, брак найменшого шматочка паперу не давав йому спокою. Він навіть пробував накреслити схематичну карту місцевості чорнильним олівцем на руці.

В своєму пристрасному, романтичному захопленні робити відкриття Івашко згоден був на будь-які жертви. Він ладен був іти пішки руслом річки, але нізащо не хотів полегшувати курджум. Він віз з собою багато цінних геологічних зразків, але вже остерігався брати на віру те, чому так хотілося вірити.

Щоб визначити багатства краю, йому дуже кортіло повернутися сюди влітку і, звичайно, не самому, а в складі великої дослідної партії.

Було дуже холодно. Юрій тер то ніс, то щоки. Шкіра стала суха, шорстка, як пергамент, і набула бронзового кольору. Змінилася не тільки зовнішність — Юрій дивувався новим якостям, що несподівано проступали в його характері, — надзвичайній терплячості, обачності й здатності зносити злигодні, але бракувало натренованості.

«Воістину, — думав Юрій, — тільки сильні відчуття дозволяють нам зрозуміти самих себе».

ПОГАНІ СПРАВИ НА БІЛЛЯНД-КІІКУ

I

Біда ніколи не приходить сама. Після суворої зими вже на початку березня подув теплий вітер і почав танути сніг. Жінки й діти раділи, а Кучак проспівав пісню, присвячену ранній весні.

Аксакал не поділяв загального захоплення. Весна звичайно починалася в оцих горах з травня, і раннє потепління не провіщало нічого доброго. Аксакал, заклопотаний і невеселий, щовечора піднімався, незважаючи на ревматичний біль, на

південний схил міжгір'я — єдине місце, де після зимового джута крижана кірка стала тонка й кришилася під ударами копит яків. Джура розгрібав сніг, і аксакал помічав, що з кожним теплим днем кількість снігу на схилах зменшувалась, а шар криги під снігом товщав. Якось зірвався сильний буран, і наступного дня кутаси вже безсилі були розбити своїми копитами товсту крижану кірку.

Аксакал виголошував заклинання, приносив пожертви духам, а земля, як і раніше, була вкрита щільною крижаною корою. Тоді він вдався до надзвичайного засобу: вийняв священну книгу «Юй-Ся-Цзи». Її, таємничо жестикулюючи, в обмін на рубіни вручив якомсь Іскандерові купець, що приїздив із Китаю. Знаючи страх старого перед усім незвичайним, купець пишномовно повідомив йому, що ця книга допоможе йому в найважчі хвилини життя. «Тільки, — попередив купець, — з-за дрібниць не можна до неї звертатися: вона може назавжди втратити свої чарівні властивості».

Аксакал заховався з книгою в своїй кибитці. Він уникав Джури, який вимагав од аксакала по кілька разів на день використовувати чудодійну силу цієї книги, щоб повернути карамультик чи щоб знайти засинану обвалом зброю басмачів. Тоді б Джура не побоявся обвалів і добув кийків та архарів.

Джура кілька разів навідувався до місця обвалу, сподіваючись дістати з-під снігу зброю басмачів. Але там утворилася така велика гора снігу, спресована в крижини, що розрити її було неможливо.

Минали дні, а крижана шкаралупа не зникала. Книга виявилася безсилою. Про це голосно дорікнув Джура.

Старий скривився: останнім часом Джура дозволяв собі надто багато.

Коли стало дуже холодно й голодні яки не могли підвестися, аксакал наказав жителям знести до нього в кибитку всю суху траву, щоб годувати худобу.

Сухой трави знайшли небагато: вона була підстелена під шкури, на яких спали жителі кишлаку.

— Треба восени сушити траву, і якомога більше: худобу буде чим годувати, — сказав Джура і цим дуже розсердив аксакала.

— Де це видано, щоб підлітки вчили аксакалів! — сердито закричав старий. — Ніхто в роду не брався за таке нікчемне діло! Тварини самі повинні добувати собі корм з-під снігу. Так

було заведено здавна, й не хлопчиськові міняти звичаї прашурів.

Тим часом Іскандер віддав усю зібрану траву тваринам, які належали йому особисто.

Стара Айше витлумачувала всі нещастя тим, що відмовили Тагаві в гостинності.

Аксакал, після того як духи добра, талісман і книга «Юй-Ся-Цзи» виявилися безсильними, вирішив викликати джинів — духів зла, щоб прихилити їх на свій бік. Він зробив усе, що належало в таких випадках, і чекав чуда. Але чуда не було.

Довелося різати худобу, і в кишлаку смачно запахло м'ясним бульйоном. Вареного м'яса було вдосталь. Цьому радів тільки Кучак. Він жив сьогоднішнім днем і не замислювався про майбутнє. Кучак щиро дивувався Джурі, який байдуже ставився до їжі.

— Ти вмочи м'ясо в солону воду, смачніше буде, — радив Кучак, дивуючись, чому Джура їсть знехотя.

Джура довго не відповідав, а потім сказав:

— Нудно!

Цього Кучак ніяк не міг зрозуміти. От коли б не було чого їсти...

— Може, ти захворів? — питав Кучак.

Юнак не відповідав. Він нудьгував. І раніше він був байдужий до їжі, до балаканини. Зате він міг так довго слухати пісні Кучака про героїчні подвиги Манаса, що іноді сам Кучак просив дати йому перепочинок.

Джура не міг сидіти без діла і коли брався до чогось, то вкладав у роботу всю душу. Отож чи кував він ножа в кузні, чи робив ошийника Бабу, чи вирізьблював щось із дерева — усе виходило з-під його рук до ладу. У вільні хвилини Джура часто вирізав із дерева зображення тварин і птахів. Якось він так вдало вирізьбив голову аксакала, що старий жахнувся: він запідозрив у цьому чаклунство і заборонив Джурі займатися улюбленим ділом.

— Твою силу підточують джини. Це вони не дають тобі спокою і хочуть твоєї загибелі. Працюй більше, — радив аксакал, дивлячись на неспокійного юнака.

І Джура працював, тільки б руки не були без діла. Він не міг, як Кучак, годинами бездумно валятися на шкурах.

Відтоді як у кишлаку побували комсомольці, Джура втрапив спокій. Наслухавшись дивовижних речей про інше життя,

Джура не міг довго сидіти вдома і втівав у гори, прагнучи побачити, що за ними. Але далі здіймались такі самі суворі, безмовні гори, виблискуючи на сонці вічними снігами.

Джурою дедалі більше оволодівало пристрасне бажання проїти через гори, туди, де, за словами аксакала, жили тільки арвахи — духи мерців — і куди було заборонено ступати живим людям під загрозою смерті.

Джура вірив аксакалові і його розповідям про те, що китайський купець і комсомольці знали особливі заклинання, тому їх і пропускали арвахи. Однак іноді він був ладен кинути все і піти пошукати щастя. Він раптом почав поспішати: їв поспішаючи, ходив поспішаючи, наче боявся спізнитися. Все одразу йому надокучило, і коли б і була людина, яку він узяв би «туди», це була Зейнеб. Без неї він не уявляв собі життя в тому чи іншому світі. Він не міг піти сам. Та й куди підеш узимку? Він чекав літа.

Після сварки з Тагаєм погляд Джури частіше й частіше зупинявся на стрункій постаті поривчастої і свавільної Зейнеб, яка й хвилини не сиділа на одному місці. Він відчув, що любить її, але боявся виявити свою ніжність. Він сердився, коли аксакал лаяв її, а іноді й бив, але соромився заступитися за неї. З кожним днем росла його ненависть до аксакала, він твердо запам'ятав слова незнайомця про те, що в їхній країні всі люди рівні між собою.

Нарешті сталася подія, що на якийсь час відвернула Джуру від його дум: Бабу привела щеня.

Бабу була чудова мисливська собака. Її здібність відшукувати і настирливо переслідувати звіра, а найголовніше — виняткова кмітливість вирізняли її з числа собак. Аксакал, а особливо Джура, з нетерпінням чекали від неї потомства.

Як же вони були засмучені, коли народилося одне-єдине щеня! Великого потомства ніхто не ждав: у цих собак, родичів тибетських догів і монгольських вовкодавів, воно не буває численним: двоє-трьох щенят. Але народження тільки одного щенят було нещастям для киплаку. Тагай, знаючи чудові якості Бабу, ще раніше обцяв за кожне щеня по яку, і аксакал довго не погоджувався віддати щепи Джурі. Нарешті після запеклої суперечки Джура пересолив Бабу з її пащадком до себе в битку. Він боявся, що жадібний дід передумає.

Щеня було дуже велике, з білою цятою на грудях. За звичаєм, йому відтяли хвіст. Щоб щепи по минала вдача, Джура

дав йому ім'я Токо, так називали гірських козлів — київів. Теко швидко росло, і Джура майже всі дні проводив з ним, прагнучи якнайшвидше видресирувати собі гірського мисливського собаку. Щонайменше було молоде. Воно погано піддавалося дресированню, й це сердило Джуру.

Кучак, коли не було Джури, гріючись на сонці біля кибитки, дражнив Теке. Він давав щеняті шматочок м'яса і, ледь той встигав схопити його, тягнув м'ясо до себе. Теке не випускав м'ясо, впирався усіма чотирма лапами й гарчав. Так Кучак тягнув його праворуч і ліворуч, а коли виривав м'ясо, щеня люто кидалося на кривдника й кусало. Кучак заливався щасливим сміхом. Якщо щеня таке зле, виходить, з нього виросте славний пес, його боятимуться вороги.

Кишлак голодував. Тихо стало в кибитках, немов усе вимерло. Людям бракувало сили принести палива. Аксакал оберігав останню козу й козла від голодних людей. Що лютіший, ще більш зморщений, він стеріг худобу вдень і вночі. Голодні жінки разом з Кучаком пробували викрасти козла, але щоразу аксакал їх проганяв. Нарешті жінки так осмілилися, що мало не задушили аксакала. Тоді Джура доручив Бабу стерегти кибитку аксакала, й собака до неї нікого не підпускав.

Найгірше було собакам. Люди хоч і не досита, але їли бо-рошніший корінь гульджан, собак же майже зовсім не годували, тільки Бабу, найкращій мисливській собаці, і її щеняті Теке давали їсти нарівні з людьми.

Наближалася весна. Розтанули сніги на вершинах пагорків. Вітер здмухував з них пісок і глину. Жовті піщинки осідали на снігу й нагрівалися під сонячним промінням.

— Сарикар — жовтий сніг — прийшов! — раділи всі в кишлаку.

Собаки тепер цілими днями грілись на дахах кибиток.

У передгір'ях, біля кишлаку, Джура ловив сільцем куріпок. У кишлаку знову з'явилося м'ясо, стало веселіше.

II

А сонце пригрівало й пригрівало, злизуючи своїми променями сніг.

— Кучак, Кучак! — щоранку на весь голос кликав Джура. Але Кучак ніколи не озивався.

Тоді Джура давав Бабу понюхати старий Кучаків халат і посилав її на пошуки. І звичайно собака знаходила його сонного на покрівлі якої-небудь кибитки, під теплими променями сонця.

Джура і Кучак піднімалися на оголену вершину пагорба. Там, сівши навпочіпки, вони обережно зіскрібали ножами сирій наліт із просохлої, потрісканої щербенистої глини. Це була солітра¹. Вони пригоріцями асицали її в шкіряні мішки.

Бабу довго й уважно дивилася на їхню роботу, нюхала землю і втім старанно починала дряпати її кігтями; грудки глини й щербинь легли на всі боки.

— Лягай! — наказував їй Джура.

Бабу внохотя лягала. Знудившись, Бабу бігла до дівчат, які копали гульджаи на схилах гір. Кучак, вітхнувши, дивився їй услід.

— Вона розшукає всі гнізда й позбирає всі яйця куріпок, а я їх так люблю! — зі сльозами в голосі казав Кучак.

За роботою Кучак співав, а Джура слухав його пісні.

...Є привид там страшний Джабирбаян
І Ачалик -- кавковий полетень горяц,
Щоб змалювати його, не знайдеш слова арау:

Чотири ока має він, одразу
Подвійним поглядом всю землю обведе —
І спереду і ззаду бачить, що і де.
Немало там чудовиськ є,—
Стаповища у них там є...
Там — народ, з яким війну
Веде певтомпий джин
Цей джин живе в печері
І славен тим, що любить його пері...

Виходячи щоранку з кибитки, аксакал примруженими очима віддивлявся в сай — долину річки, туди, де з вічно гарячих джерел піднімалася водяна пара.

— Гей, Джууро, ну як? — питав він і жував губами.

— Нема ще дороги, обвалу по було,— відповідав Джура, поглядаючи на ближній схил гори, вкритий мерзлим снігом.

Якось уночі весь кишлак прокинувся від гуркоту. Гавкали собаки, й зликино мекала коза.

Джура прийшов до аксакала в кибитку:

¹ Солітра — калійна, амонієва сіль; використовують для виготовлення пороху.

— Обвал пройшов, шлях вільний.

Аксакал мовчки кивнув головою.

Лавина навалила снігом провалля, що перетинали гори, й прокляла суцільну снігову дорогу вниз.

Ранком Джура й Кучак пішли слідом за аксакалом униз, до снігу, захопивши з собою сокири й шкіряні мішки. Йшли сніговою дорогою, насипаною лавиною. Потім спустилися в глибоке міжгір'я і берегом гірської річки, яка протікала вниз, незабаром добулися гарячих джерел.

Клубочилась пара. Довкіл зеленіла трава й водорості. Пахло сіркою. Обережно переступаючи через потоки, підійшли до великої ями з гарячою водою. Джура розгріб гарячу землю і, поклавши туди яйця куріпки, засипав її.

Помолившись, аксакал скинув халат і, не знімаючи сорочки та штанів, щоб не простудитися, поліз у воду.

— Лізь сюди, — сказав він Кучаку, — ти також вилікуєшся від злих духів-арвахів, які викликають у людей біль у суглобах і кістках.

Кучак позадкував.

Джура швидко зірвав з нього одяг і, роздягнувшись сам, потяг його за собою. Вода була гаряча, й сидіти в ямі було приємно.

...В кишлак повернулися надвечір, задоволені й веселі.

Кілька днів підряд Джура полював з капканами. Подовгу стояв він на вершині гори Драконів, уважно вглядаючись у гори, й дивувався. Де ж квітки? Куди поділися архари? Не видно навіть вовків і барсів. Невже всі тварини перекочували на південь?

Одного разу, повернувшись увечері з куріпками, Джура страшенно розсердився, дізнавшись, що Кучак досі не заготовив кулі. Після довгих пошуків Бабу знайшла Кучака між каміння, куди він сховався.

— Ну нащо тобі кулі? Карамультука ж нема! — жалібно казав Кучак.

— А ти забув про два карамультуки, сховані коло Біллянд-Кііку? — нагадав йому Джура.

Кучак, обпікаючи пальці, всю ніч старанно допомагав Джури обливати крем'яшки розплавленим свинцем, який вони самі топили з видобутої ними свинцевої руди. Кулі наготували багато. Але мисливський закон вимагав: на двох козлів — одну кулю.

Рано-вранці, коли ще сонце не зійшло, Джура прийшов у кибитку до аксакала. Старий здивовано глянув на Джуру, чорного від незминої кіптяви.

— Киїків нема. Архарів нема. Всі пішли на південь. Чека-ти до осені, поки киїки відгодуються і вернуться сюди, не мож-на. Пошли мене з Кучаком на полювання!

— Сам знаю,— сердито сказав аксакал, невдоволений тим, що Джура надто сміливо дивиться йому в очі.— Я гляну в кни-гу долі й тоді скажу тобі, коли і в який бік треба йти на по-лювання.

Поки аксакал ворожив, Джура розшукав Кучака й розбудив його.

— Ось що,— сказав він.— Аксакал зараз ворожить, куди ми повинні піти. Але що ми робитимемо, якщо він пошле нас не на південь, до Біллянд-Киїку? Адже тільки там є у нас кара-мультики.

— На захід підемо — погано,— сказав Кучак,— на схід пі-демо — дуже погано, на північ підемо — ще гірше. Пальцем киїка не вб'єш, а капканом багато також не наловиш. Хіба попросити аксакала, щоб він вимолив для нас у хазяїна звірів щасливе полювання з капканами? Для цього треба принести в жертву білого місяцерекого киїка, а де його зловиш?

Джура виліз на дах кибитки й обережно зазирнув через димохід до аксакала. Вогонь багаття освітлював коричневе, зморшкувате обличчя старого.

Аксакал сидів біля вогнища, підібгавши під себе ноги. На колінах лежала груба стара книга. Він заплющував очі, роз-гойдувався, потім раптово розгортав книгу, тицвав у неї своїм кощавим пальцем з довгим кривим нігтем.

Джура прислухався до шепоту:

— В бік, де сходить сонце, на схід показує книга, але там вони нічого не вб'ють...

Подумавши, аксакал лягнув у долоні й наказав дівчинці, яка прибігла, покликати всіх жителів кишлаку.

Незабаром усі зібралися.

Аксакал підвівся, підняв над головою розшарпану книгу й урочисто показав на південь. Його очі насмішувато й хитро блищали.

— Дякуйте мудрості долі, вона посилає вас на південь,— урочисто сказав аксакал.— Там, коло Біллянд-Киїку, є багато вгодованих архарів і киїків. Хай буде ваша облава щасливою!

Джура всміхнувся. Виходить, духи кажуть так, як це вигідно аксакалу! Мабуть, і він, Джура, зможе примусити духів передбачати події на свою користь.

Аксакал опутив книгу. За звичаєм, він не вживав під час зборів слово «полювання»: бо не буде успіху.

— Та якнайбільше ковбас із уларів принеси, — додала Зейнеб, звертаючись до Джури.

— Це Кучаку треба сказати, — відповів Джура, — моє діло — полювання. Більше голодувати тобі не доведеться.

III

Рано-вранці Джура й Кучак, одягнені в пухнасті козячі шкури, рушили в дорогу. Кучак, який славився вмінням заготовляти на схов м'ясо, був сам не свій від радості. Високий, широкоплечий Джура йшов попереду й ніс у рушничному чохлі, розмальованому головами барсів, свинець і порох. Кучак, нав'ючений безліччю торбинок з пахучими травами й перцем, ледве встигав за ним. Крім того, він ніс у мішку дві пригорщі борошна і трохи тютюнового листя. Це був подарунок аксакала з його власних запасів. Солі не брали. Багато кам'яної солі — голубої, рожевої і сірої — було в горах коло Біллянд-Киїку.

Вдавана статечність Джури, тільки-но він покинув кишлак, розтанула під променями сонця.

Кишлак давно лишився позаду. Озброєні палицями і сокиркою, йшли вони по рипучому настові, skutому ранковим морозом.

З мисливцями йшли собаки: спритна, розумна Бабу й Руда. Поряд біг Теке, син Бабу, чорний, з білою цяткою на грудях. Він старався не відставати від матері, але в тужному снігу це йому погано вдавалося.

Відбігши далеко вперед, Бабу раптово зупинялася, нетерпляче очікувала мисливців і знову бігла, вловлюючи запах козлів.

Альпійські галки з червоними носами й червоними лапами кричали, літаючи над ними.

Чимраз вище піднімалися мисливці, долаючи гори. Шлях вони впізнавали за своїми прикметами, йшли над прірвами, йшли вузькими київковими стежками, де навіть не розминулися двом, йшли, прагнучи триматися сонячного боку. На сонці було тепло, зеленіли альпійські луки, а в тіні обличчя хололо від морозу.

Мисливці переходили лужки. Тюльпани торкалися їхніх ніг. Фіолетові, рожеві, жовті, з різнобарвними крапельками й смужками квіти кивали голівками під легеньким південним вітерцем.

— Гей, блошиний батире! Підспівуй! — кричав Джура Кучаку.

Але Кучак, ледве встигаючи за ним, тільки хитав головою: де вже тут співати, коли ледве встигаєш чіплятися за виступи скель, щоб не зірватися в прірву!

Голодні й втомлені, вони часто сідали відпочивати. Джура жадібно оглядав схили гір, на яких виділилися киїки, а Кучак розчулено гладив квіти руками.

Нарешті вони дійшли до перевалу. Сильний вітер валив їх з ніг. Кучугури снігу, шцерть засипавши широкі улоговини, перетинали мандрівникам дорогу.

— Спробуй перейти цю білу драговину! — злякано кричав Кучак.

Кучак знав, скільки небезпеки таїть пухкий, мокрий, підталий на сонці сніг. Ступиш на нього — провалишся, і тоді — смерть. Прощай, архаряча печінка з жиром!

— Рано йдемо! — буркотів Кучак. — Архари ще не обросли жиром. От восени і дороги гарні, і в архарів на три пальці жиру під шкірою.

Джура мовчав. Він наказав Бабу йти вперед. Бабу підійшла, ступила на сніг передньою лапою і швидко відскочила назад.

— Уперед! — крикнув їй Джура.

Але Бабу лягла й відвернулася вбік, удаючи, ніби не чує.

— Тепер бачу, що йти не можна, — сказав Джура. — Треба дочекатись ранку, коли підмерзне.

На нічліг спустилися до оголених синіх скель. Ночували під навислим каменем біля літнього пасовиська — джейлау, де ще з осені жінки лишили заготовлені купки хмизу. Розтопили в казанку снігу, у окріп засипали три дрібки борошна і з насолодою пили аталу — борошняну бовтанку.

Джура простягнув було піалу з бовтанкою Теке, але Кучак вирвав її в нього з рук.

— Ти з глузду з'їхав? — закричав він. — Собака — нечиста тварина і своїм чорним, нечистим носом лізтиме в піалу, звідки їдять мусульманці!

Він, буркочучи, відійшов, розшукав між каміння ямку й налив туди трохи атали. Решту ж хотів доїсти сам.

— Не будь жадібним! — крикнув Джура.

Кучак вилив лишок в іншу ямку.

Руда, штовхнувши Кучака, кинулась до атали. Вона почала жадібно хлєбтати, обпикаючись і повискуючи. Бабу теж була голодна, але вона зачекала, поки атала прохолоне, й не поспішаючи заходилася їсти. Поряд із нею, повискуючи від задоволення, хлєбтав бовтанку Теке.

Ранком, до схід сонця, мисливці почали переправлятися через спігові перепони. Вони лягали на підмерзлий сніг і повзли, загібаючи руками. Коли сніг з хрускотом осідав під вагою їхніх тіл, вони завмирили від жаху, стараючись навіть не дихати. Бабу й Теке обережно йшли за ними. Це була найнебезпечніша частина дороги.

Так ішли мисливці через гори, річки й льодовики. На схилах вони помічали табуни тварин, які паслися. Побачивши мисливців, вони тікали в гори, й тоді Джура голосно проклинав людей, які забрали його карамультук.

Шлях кінчався. Біля вододілу соляної річки Тууз-Су, яка збігала донизу двома водоспадами з величезної висоти, Джура повернув до червоних скель. Унизу, в міжгір'ї, мчала швидка річка Сауксай. Величезна кам'яна стіна була розколота тріщинами. Вибравши одну тріщину, яка доходила до річки, Джура вирішив спуститися нею.

— Обійдемо пошукаємо стежку,— попросив Кучак.

Але Джура згадав батькові слова: «Прокладай дорогу першим, нехай по твоїх слідах ідуть каравани. Тільки люди-вівці ходять однією й тією ж доріжкою, а хороброму мисливцеві-батиру сором ходити стежками. Як козел-ватажок прокладає стежинку і йде попереду стада, так і ти йди попереду племені».

Джура прив'язав Теке до каменя, покликав Бабу й поклав її на плечі. Бабу лежала спокійно, звісивши ноги по обидва боки шиї Джури. В її карих очах були покора й довір'я до хазяїна.

Притримуючи собаку за ноги, Джура став навколішки, опустив ноги в щілину, яка була завширшки якраз така, як і мисливець, і, впираючись ліктями й коліними у виступи, почав спускатися.

Кучак, спочатку помолившись, крекчучи від хвилювання, наготувався був теж спускатися, але Руда совалася в нього на плечах і жалібно вила. Тоді він арканом прив'язав її в себе поза спиною й поліз. Ноги й руки йому тремтіли від страху та

великого напруження, він стогнав, благав добрих духів — арвахів.

«Дурний Джура! — думав він. — Через його гордість ми загинемо тут».

Джура спускався обличчям до річки, а Кучак, — спиною, до болю заплющивши від страху очі.

Вже зовсім унизу, коли Джура стояв на високому березі, в Кучака під рукою зірвався камінь.

— Падаю, тримай мене! — закричав він, але втримався, розплющив очі й побачив: йому лишається ступити тільки крок, щоб опинитися на березі.

Джурі довелось повернути назад і спуститися вниз із Теке за плечима.

Підійшли до Сауксаю.

Грімкотнява і стогін зависали над запіненою річкою, пойнятою від бризок туманом. Навіть Джура здивувався: він ніколи не бачив, щоб навесні річка була така багатоводна. Влітку — інша річ: тоді тануть льодовики, і Сауксай розливається на всю широчінь свого величезного річища. Спонтелечений стояв Джура на березі. Подумавши, він усміхнувся і сказав переляканому Кучаку:

— Дивись, вода зменшується щомиті. Бачиш грудки снігу у воді? Це десь угорі лавина завалила річище й зупинила воду, а зараз вода прорвалася.

Через дві години вода спала. Потік, лишаючись таким же бурхливим і страшним, став набагато вужчим. Джура взяв довгий аркан і кинув його через річку. Петля попала на камінь протилежного берега. Джура й Кучак скинули халати. Вантаж склали й прив'язали на плечі.

З верхів'я Сауксаю долинав гуркіт грому. Це падали лавини. Сніг то лягав на дно і стримував воду, то плив за течією, і річка через те текла нерівномірно, то розливаючись, то звуваючись.

Виждавши тимчасового затишшя, Джура, тримаючись за аркан, увійшов у бурхливу воду. На руках він ніс Теке. Бабу, перехоплена арканом попід груди, обережно зайшла у воду. Течія одразу збила її з ніг і понесла.

В бризках і піні водного потоку Джура вже не бачив Бабу і сам ледве тримався на ногах.

Коли він вискочив з виру, Бабу вже була на березі і, щоб підсохнути, качалася на спині в гарячому піску. Прив'язавши

до кінця аркана камінь. Джура перекинув його назад Кучаку. З протилежного берега долинули Кучакові прокляття і виск Рудої. Вона виривалася й кусалась, боячись води. Навіть пробувала перегризти аркан, яким Кучак насилу обв'язав її.

Відплювуючись і пирхаючи, Кучак виліз із річки. Руда захлапулася, і її довелося підтягти за аркан. Джура підняв її за задні ноги і став трясати. З пащі в собаки полилася вода. Руда захрипіла. Джура поклав її на пісок і почав качати. Нарешті вона опритомніла.

IV

Перейшовши річку, мисливці опинилися в урочищі Біллянд-Киїк. Це було те місце, куди вони так прагнули. Урочище було цілою маленькою державою з безліччю пологих схилів, вкритих альпійською рослинністю. Снігові шпилі піднімалися довкола. З півдня Біллянд-Киїк завершував величезний льодовик. Нижче, в міжгір'ї, зеленів гай. Дерева найхімерніших форм росли поміж скель. У скелях ховалися печери.

Біллянд-Киїк був краєм, заселеним неляканими тваринами. Козли й ведмеді, архари й барси почували себе тут як удома. Кучаку, який побачив неподалік дику індичку-улару, якою він любив поласувати, урочище здавалося раєм.

Мисливці вдягли халати й пішли, стараючись зігрітися швидкою ходою.

Вони квапились до заходу сонця добути печери, в якій уже багато років містився мисливський табір.

Мисливці піднімалися голими скелями вище й вище. Минули кілька річечок, вкритих кригою. Нарешті повернули в міжгір'я. Тут на білому снігу яскраво зеленів гай; між сірих скель він здався дивовижною зеленою оазою.

Мисливці розійшлися. Джура пішов за двома карамультаками, які він, повертаючись додому, торік сховав у дуплі великої арчі. За старовинним звичаєм, дещо із зброї залишалося в схованках на місці полювання.

Джура швидко йшов уперед. Ніздрі його роздувалися, вдихаючи знайомий дух торішнього листя й гіркуватий аромат бруньок. Забувши про втому, він стрибав з каменя на камінь, із замета на замет. Дерева пмагали його гіллям по обличчю. Сонце ще не зайшло, але сині тіні вже дихали морозом. Мокрий сніг змерзався. Здалеку почувся уривчастий гавкіт Бабу, яка побігла вперед. Джура швидко подався на її клич,

Нарешті останні гілки розсунулись. Гай відступив. Од величезної арчі, яка була недалеко від гаю, втікали на гору два ведмеді. Третій, присівши на задні лапи, відмахувався передніми від наскоків Бабу. Помітивши Джуру, ведмідь злякано гарикнув і побіг геть.

З-під ніг звіра покотилася палиця і, дзенькнувши об камінь, вибила іскри. Джура кинувся до неї.

— А-а-а!.. — закричав він у гніві й горі, піднімаючи погнуте дуло карамультука, і побіг до арчі.

Зоналу він спробував його вирівняти. Ні, не вилетить куля з нерівного дула. Немисливець не зрозумів горя мисливця, який лишився без зброї. На щастя, в дуплі є ще два карамультуки. Джура жбурнув зігнутий ствол і побіг до арчі.

Старанно прикрите ним минулого року дупло, в якому зберігалися карамультуки, було зруйноване. Під деревом валялися безладно зім'яті рештки двох карамультуків і мисливського начиння.

Джура зрозумів, що то бурі ведмеді, зголоднівши після зимової сплячки, почули в арчі запах людини, розламали дупло і витягли звідти загорнуті в просалені шкури карамультуки.

Джури аж серце защеміло: всі надії добути м'ясо пропали. Як полювати без рушниць? Но тільки кишляк не врятуєш від голоду, але й самим нічого буде їсти.

Джура люто метався, піднімаючи погнуті стволы карамультуків і знову шпурляючи їх убік.

— Ай, синій віслюк, синій віслюк! — лаяв він себе.

Знову ведмеді, з якими він щороку вів уперту боротьбу, посміялися з його молодості й недосвідченості. Джура був певен, що ведмеді хочуть прогнати його з мисливських угідь! Але дзуськи! Розгніваний Джура вихопив ніж і кинувся за ворогами.

Але не встиг він пробігти кілька кроків; як повз нього із свистом промайнув камінь: за ним ще кілька великих каменів покотилося по схилу.

Джура розгубився. Може, це землетрус? Але гора не дрижала. Продзижчавши, камені заривалися в глибокий сніг, який лежав у видолинках.

Руда й Теке, перелякавшись, тулилися до Джури. Він лаяв-ся й посилав їх угору, звідки долинав гавкіт Бабу. Але тої миті, коли, розсердившись, Джура відкинув Руду ногою вбік, камінь, що пронісся згори, розчавив її.

Джура нарешті догадався, що це ведмеді скидають на нього з гори каміння. Йому розповідав аксакал, що ведмеді так полюють за архарамми, але досі Джура цього ніколи не бачив. А може, це просто осип каміння?

Нещастя з Рудюю протверезило Джуру. Він відкликав Бабу і, схопивши Теке на руки, побіг униз. Там він склав на купу весь брухт і сів поряд навпочіпки, скривджений і лютий. Потім ліг на землю і заплакав.

«Ау-ууу!..» — завила Бабу, вловивши в голосі хазяїна відтінок жалю. Теке, дивлячись на матір, став тихенько підвивати.

Джура отямився вже вночі. Він витер очі й швидко оглянувся: чи не бачив хто його ганебної, жіночої слабкості?

* * *

Розпрощавшись з Джурою, Кучак спочатку йшов швидко й мугикав собі під ніс. Але що більше темніло, то повільніше він ішов, витягуючи, як гусак, голову. Він оглядався на всі боки. Кучак боявся гірської людини. Дерева обступали його щільніше й щільніше, а химерне плямисте каміння видавалося людськими постатями. Кучак із жахом чекав появи злих і огидних гірських духів. Щохвилини він зупинявся, щоб розгледіти свою тінь: чи не дух це йде слідом за ним?

Побачивши печеру, до якої він і хотів дістатися, Кучак радісно зітхнув, з його обличчя зникло нервово напруження.

«Які зміни відбулися за рік у моїх володіннях! У великої арчі зламано верховіття, молоденька арча біля каменя всохла». Він заходився збирати сучки й кору для багаття.

Зненацька на дереві щось зашаруділо. Кучак завмер, сучки, яких він назбирав, випали йому з рук. На радість, Кучак побачив пугача — птаха, який охороняє людей від злих духів. Мисливець зрадів, що в нього є такий надійний захисник. Осмілившись, він спочатку вилаяв пугача, а потім приязно йому підморгнув. Пугач почистив дзьоба кігтем і вп'явся в Кучака круглими жовтими очима.

Кучак розселився і швидко зібрав паливо. Біля кам'янистих осипів, де колись, як переказують, Кучаків дід убив урукопаш ведмедя, він помітив горностая.

— А-а-а! — вже зовсім весело крикнув Кучак. — Якнайбільше плоди дітей — якнайбільше буде мені на шубу шкурок!

Коло входу в печеру він уповільнив кроки і, сховавшись за камінь, голосно закричав:

— Гоп-гоп-гоп-гоп!..

Але з печери ніхто не вискочив. Кучак не довіряв печерній темряві: мало хто міг там бути.

Із складок на поясі він дістав згорток, розгорнув промаслену шкурку, вийняв торбиночку, дістав з неї кресало, кремінь та гніт, скручений із козячої вовни й вимочений в розчині селітри. Сівши навпочіпки, він узяв у ліву руку кремінь, притиснув великим пальцем гніт і вдарив по кременю куском гартованого заліза. Посипались іскри, гніт задимів. Кучак сунув його в суху траву й, роздмухавши вогонь, жбурнув вогняний жмут у печеру. Ніхто не вискочив. Кучак вніс дрова..

Чи тому, що він дуже змерз, чи страх скував йому пальці, але Кучак довго висікав вогонь. Руки його тремтіли, й іскри сипались мимо. В печері було темно, і Кучак боявся оглянутися. Він був певен, що злі духи стоять за його спиною і заважають йому розпалити багаття.

Нарешті трут задимів. Гучно втягуючи в себе повітря, Кучак тужився, роздмухуючи трут, обкладений мохом і корою.

Голубий язичок поповз і зашипів. Сухі сучки затріщали й відразу спалахнули, розприскуючи іскри.

Темрява зникла, а разом із нею зникли й невидимі духи, які лякали Кучака. Печера освітілася. Величезна, закіптюжена, метрів сорок заввишки і тридцять завширшки, вона могла вмістити чоловік сто. Тут споконвіку зупинялися мисливці.

Кучак, вискочивши з печери, кинувся до місця, де з минулого року лежали заготовлені ним дрова. Він вніс їх і підклав у багаття.

— Фу-у! — полегшено зітхнув Кучак і, розгорнувши халат, наблизив до вогню оголені груди.

Вогонь обдав його жаром, але Кучак все нижче нагинався до багаття. Відігрівшись, він висипав із мішка поклажу, побіг у гай і швидко нагрів мішок снігу. Вернувшись до вогнища, він узяв палаючу галузку й пішов у куток печери. Закріпивши її в тріщині, Кучак виголосив закляття. Потім відсунув убік кілька валунів, підняв кам'яну плиту і з тайника, що знаходився під нею, витяг великий казан, щоб варити їжу. Давним-давно завезли сюди цей казан його предки. Кучак притягнув казан до вогню, вийняв з нього предмети, які зберігалися там, і звалив у купу перед багаттям. Потім старанно вишкріб бруд та іржу й поставив казан на вогонь — кип'ятити воду.

Всівшись біля купи металевих речей, Кучак став перебирати

їх. Чого тут тільки не було! Наконечники для списів, два крем'яні ножі, чотири грубі кам'яні чари, жменя самоцвітів, зібраних торік і прихованих від аксакала, та кілька старовинних монет. Кучак мугикав під ніс пісню. Він знав багато пісень і любив їх співати.

Є земля там, і в тій землі
Однокрилий птах є.
Хто про дикого верблюда чув?
Хто про те, що є дикі люди, чув?
Хто про ведмедя Алатхаке чув?
Про нього не кожен чув.
Жорстокий і лютий цей ведмідь,
Подібний до жінки цей ведмідь.
Мухи водяться там
Як казарки завбільшки.
Миші водяться там
Як вівчарки великі.

Потім Кучак надійно сховав своє багатство, про яке він не говорив навіть Джурі. Йому вже хотілося їсти, а Джура все не йшов. Кучак вірив, що завтра він їстиме печінку архарара. Адже Джура — найкращий у світі мисливець. Іншим далеко до нього! Не маючи сумніву щодо успіхів у завтрашньому полюванні, він висипав у окріп останні три пригорщі борошна й заспівав:

Завтра їстиму печінку в жирі...

Але тут прибігла Бабу і зовсім недоречно завила.

Кучак з несподіванки здригнувся, жбурнув у неї поліно й вилаявся, закликаючи на допомогу добрих духів.

«Чи не скоїлося що з Джурою?» — подумав він. Але йти шукати побоявся.

Тричі Кучак приносив у печеру дрова, перш ніж прийшов Джура. Кучак з радості навіть не помітив, що товариш без карамульчуків.

— У, дурна! — він обурено плюнув на Бабу, яка, гавкаючи, стрибала навколо господаря.

Теке ліг біля вогню і зразу заснув.

— Погані вісті, — сказав Джура, — ведмеді дупло розламали. Все з дупла витягли й потрощили. В карамульчуків дерев'яні лежа розбиті вщент, а стовпи погнуті... стріляти не можна.

— Ай-ай-ай! — у розпачі заверещав Кучак. — Це не ведмеді, це господар звірів Каїп не хоче дозволити нам щасливого полювання!

— А твою Руду ведмеді вбили камінням,

— Ай-ай! — крикнув Кучак. — А в мене в схованці шури всі ложки погризли.

— Ти синій вісюк! — вилаявся Джура і, сердитий, сів коло багаття сушити ічиги.

Кучаку не терпілося обговорити те, що сталось, але Джура так уперто мовчав, що Кучак не наважувався заговорити. Так само мовчки вони стали пити аталу.

— Погано, — сказав Джура й ліг спати, з головою загорнувшись в шкури.

V

Знову голод. Час минав повільно. На казан окропу кинули крихітну пучку чаю, щоб був хоч якийсь навар, а не просто вода.

Бабу ждала, коли Джура піде на полювання. А він зосереджено й довго пив чай, піалу за піалою, і не квапився.

Бабу оббігала й обнюхала всю печеру, але рушници ніде не було. Стоячи біля входу, вона скавчала від нетерпіння. Джура не рухався. Тоді вона помчала до заповітної арчі.

Мисливці все ще пили чай, коли Кучак сказав:

— Глянь!

Бабу, вхопившись зубами за ошимок ремня, тягла в печеру погнутий ствол карамультука. Поклавши його Джурі до ніг, вона зазирнула йому в очі, чекаючи подяки. Але очі Джури заблищали від люті.

— Поламаний, не годиться! — сердито закричав він.

Бабу відійшла. Вона лягла біля входу, на сонечку, і скося спостерігала за хазяїном.

Опівдні, доручивши Кучаку насушити гульджана, Джура пішов у гори, брязкаючи залізними пастками. Він вирішив спробувати щастя, поставити пастки на архарячих стежках через льодовик. Теке прив'язали в печері.

Кучак пішов копати корінь гульджана.

На південних стрімких схилах гір тяглося до сонця його молоде пагіння. Кучак ішов і, розмахуючи сокиркою, постукував обушком по каменях. Байбаки, побачивши його, із свистом мчали до вірок і завмирили на задніх лапках біля входу. На горах серед снігових плям прокльовувалась зелень. Руді скелі пахли сонячним теплом. Внизу зеленіли високігірні тундрові болота. Примостившись навпочіпки біля гудьджана, який нещодавно посходив і стримів між каміння з щербенистого ґрунту, Кучак

заходився копати його. Він викопав п'ятнадцять коренів, обмив їх і просушив. Корені треба було стругати. Кучак вийняв ніж і понюхав його. Перед виходом з кишлаку він ледве відмив його від причепливого духу гульдждана, і йому не хотілося знову його бруднити.

Кучак оглянувся. Снігові грифи літали низько, над самою горою; від помаху крил котилися камінці, зрушені повітряним потоком. Задивившись, Кучак не помітив Бабу. Вона потягла його за полу халата.

— Ох-хо-хо! — крикнув він радісно і, кинувши коріння в прірву, швидко побіг за Бабу.

Кучак сопів від радості й цікавості. Він знав, що Джура даремно не покличе. Бабу забігала вперед і, очікуючи його, гавкала від нетерпіння.

«А раптом живий ведмідь?» — подумав Кучак і зупинився. Бабу загавкала. «Радісно гавкає», — вирішив він і побіг далі.

На підталих рештках старої лавини, на одному з розкиданих нею каменів, сидів Джура, поставивши ногу на непорушну тушу маленького ки́ченяти. Він кивнув на тушу. Кучак зрозумів без слів. Насилу відрубав він шмат твердої, як камінь, шкури, оголивши сухе м'ясо.

Багато років пролежало ки́чення в льоду.

— Ямав, погано, — сказав Кучак, гірко зітхаючи.

За старовинним звичаєм, м'ясо тварини можна було їсти, тільки випустивши кров. Джура вийняв мисливський ніж, розрубав тушу на кілька шматків. Частину він дав Бабу і взяв для Теке, решту розіклав по капканах.

Спускаючися з гори, Кучак роздратовано цмокав язиком. Його сердили близькі, але недоступні архари і ки́ки, які паслися на схилах гір. Він щиро пожалкував, що відмовився від козеняти. Кучак сказав Джури, що гульдждан ще не просох і для борошна не годиться. Джура не розсердився. Він ненавидів цей корінь, як тільки міг його ненавидіти мисливець, який любить м'ясо.

Увечері знову пили чай. Теке зварили шматок ки́чення.

А другого дня голодний, ще більш знесилений Кучак накопав гульдждана й поклав його сушити. Джура після обходу капканів приніс орля. Кучак злякано подивився на нього. Орел — священний птах. Джура мовчки дістав ножа. Кучак, охоплений жахом, затулив обличчя руками, щоб не бачити святотатства. Коли він розплющив очі, орел був мертвий. Кучак вирішив, що

краще раз у житті покуштувати трохи забороненого орлиного м'яса, ніж знову їсти гульджан.

Минуло ще кілька днів. Джура потемнів, ослаб. Кучак мовчав цілими днями. Нарешті він не витримав і настругав тонкими смужками гульджан, який сушився на камінні. Бабу й Теке їли байбаків.

На шостий день вітер повівся з іншого боку. Холоднішало. Вдень Джура кілька разів видирився на скелю, в якій була їхня печера.

— Хмари вирують! — кричав він згори Кучакові.

Між гірськими вершинами певнокіійно клубочились хмари; вони падали по схилу вниз, щоб, промчавшись біля печери, злетіти знову догори.

Коли б похолодало ще більше, архари перемандрували б на південний бік льодовика і, можливо, хоч один попав би в пастку.

Джура пішов у гори. Кучак недалеко від печери перетирав між каменями гульджан. Йому здавалося, що весь світ пропах гульджаном.

«Піти. Але куди? Додому? Там теж голод. А крім того, гордий Джура швидше вмире, ніж повернеться без м'яса. Одному йти неможливо: страшно», — сумно думав Кучак про свої невдачі.

Раптом прибігла Бабу й потягла його за халат. Кучак здив, проте гульджан цього разу не викинув, а сховав під камінь і поспішив слідом за Бабу.

Кучак твердо вирішив: хоч би що б там знайшов Джура — хай це буде орел, старий архар чи мертвий киїк — він, Кучак, його візьме, зварить і буде їсти. Навіть байбака, в якому живе душа лихваря, також їстиме.

Дорога ставала дедалі важча. Кучак швидко втомився і часто відпочивав, прикладаючи руку до серця, що сильно билось. Безладно нагромаджені скелі перетинали шлях, і Кучак, витираючи рукавом піт, насилу карабкався нагору.

Незабаром він добрів до місця, де каміння було навергане одне на одне купами.

Бабу побігла вперед. Кучак поволі повз рачки, як зненацька прямо на нього з ревом кинувся барс.

Кучак, знесилений і втомлений, підскаочив угору, як пружина, і стрибнув назад. Шапка злетіла в нього з голови, але він навіть не нагнувся за улюбленою лисячою шапкою, яка ле-

жала поруч. Вирячивши від страху очі, з верещанням помчав він по каменях і скелях, рятуючись од величезного лютого барса. Кучак біг до води, знаючи, що барс боїться її.

«Тільки б добігти! Тоді я врятувався в струмку...» — думав Кучак, чуючи за собою барса.

Він перескочив камінь, посковзнувся і впав на спину. Барс кинувся на нього.

Кучак пронизливо закричав і захвищав ногами.

Нараз він відчув, що барс лизнув його в ніс. Кучак ще дужче закричав і забився. Потім стих і нерішуче розплющив повіки. Перед ним стояла Бабу.

— Ах ти шайтанка! — розсердився Кучак. — А я подумав, що це барс.

Він швидко підвівся й хотів іти, але Бабу вхопила його за халат.

Здалоку долинали заклинання Джури. Кучак витер очі й поплентав слідом за Бабу, яка тягла його за полу халата. Скориставшись з того, що Бабу випустила його халат, він виліз на уламок скелі і, роззирнувшись, помітив неподалік Джуру, який сидів на такому ж великому уламку скелі. Джура поманив його рукою.

— Там барс! — перелякано крикнув Кучак.

— У пастці, — спокійно відповів Джура.

Зрадлий Кучак нарешті видерся до Джури. Вони разом пішли до пастки.

Барс потрапив у пастку задньою ногою і шкiрив зуби при найменшому порухові мисливців. Кучак узяв важкий камінь і кинув ним у барса, але той відскочив убік. Розсердившись, Джура і Кучак почали засипати його камінням. Барс кидався з боку в бік, спритно ухиляючись від ударів. Каміння не чинило йому великої біди.

— Ех, — крикнув Джура, — карамультака нема! Я б убив його за одну мить! — І він знову кинув камінь.

Барс знову ухилився. Час од часу він розлючено гриз ланцюг. Паща його була в крові.

Руки й ноги в Кучака тремтіли. Джура поранив собі камінням руки. Він проклинав барса: той все ще був живий. Лишивши барса в пастці, Джура й Кучак, злі, пішли в печеру.

Дорогою Джура вирізав дві довгі палиці.

З купи кремінних і залізних наконечників він вибрав найкращі, відточив їх і надів на держаки. Вийшло два гарних

списи. Вимучені і втомлені, мисливці зварили перемелений гульджан.

Згодом пішов сніг. Усю ніч Джура й Кучак сиділи біля вогнища, пили чай і з нетерпінням чекали ранку. Вони вирішили ранком іти на південь, до льодовиків, перевірити пастки. Джура слухав Кучакових пісень, і перед очі йому ставали чарівні картини, одна краща іншої.

VI

На світанку мисливці рушили в дорогу. Йшли і йшли крізь мокру хмару вгору. Нарешті піднялися над хмарами. Сонце сліпило, але не гріло. Холодний вітер з льодовика щипав обличчя й руки. Йшли понад силу: бракувало повітря. Маленькими кроками, опираючись на списи, мисливці карабкались все вище, до льодовика.

Грифи з похмурою люттю дивилися на них з великих каменів. Бабу рвалась на реміні вперед. Теке стрибав поруч.

Нарешті вони досягли кам'яного острова, який височів над льодовиком.

Гігантські брили громадилися довкола, затуляючи небокрай. Мисливці потрапляли з одної крижапої ями в іншу. Брудна кірка льоду змінилася білим рипучим настом. Наст перейшов у сипій і нарешті в зеленувато-чорний лід. Тріщини перетинали шлях. Джура посковзнувся на рівному льоду й упав. Кучак старався бігти по слідах Джури. Він боявся тріщин, ступав невпевнено і часто падав...

Нараз Теке загавкав і кинувся вперед. Неподалік по льодовику тікав старий козел. Його задня нога була ушкоджена пасткою. Бабу рвонула. Кучак, загавившись, замість того, щоб зняти ремінь, випустив його з рук. Бабу помчала. Вона ковзала й падала, наступаючи на ремінь.

Оглядаючись назад, козел люто тряс сивою бородою і ребристими рогами. Вже два роки він жив пустельником: молоді сунерники прогнали його із своєї отари. Тепер, поранений, зовсім старий, але ще досить сильний і витривалий, він утік далі й далі в гори.

Козел підходив уже до краю льодовика, коли Бабу перетяла йому шлях. Він розгубився. Замість того щоб бігти вгору, він повернув на рештки старого снігового обвалу і незграбно застрибав по ньому вниз, де його було легко зловити.

Все це відбувалося біля кам'яного острова, відомого під назвою Чортова Труна, який високо здіймався над льодовиком.

Там течія льодовика поділялася на два рівні потоки. Лівий круто повертав. Величезні крижані вали притулились до скелі. Багато глибоких тріщин розтинало кригу.

Першим догнало козла щеня Теке і, гавкаючи, кинулося на нього. Теке спиритно ухилився від рогів. Злякавшись, що недосвідчене щеня загине під рогами козла, Джюра побіг навпростець по льодовику йому на допомогу.

Це сталося в ту мить, коли Бабу, стрибаючи на козла, посковзнулася на слизькому ремені, який волочився за нею, впала, козел ударив її рогами, а Теке стрибнув ззаду на козла. Раптом наст рипнув, зашурхотів, і всі три тварини провалилися в сховану під снігом тріщину.

...Пізніше Кучак запевняв, що в цю мить він почув із тріщини голос: «Кучак, тобі щастя посилаю». Але Джюра чесно розповідав, що Кучак дуже злякався, впав пузом униз і, хапаючись за лід розчепіреними пальцями, волав: «Ай-ай-ай!..»

Так само сліпило сонце, клубочилися хмари. Здавалось, ніщо не змінилось.

Джюра, примружившись і витягнувши шийку, старався заглянути в темну тріщину, звідки долинав, гаснучи, дзвін крижаних скалок. Із глибини льодовика почулося тихе скавучання.

— Собака, собака! — заметушився Джюра на краю тріщини й завмер, очікуючи.

Кучак лизав лід і сопів.

— Тихше! — крикнув Джюра і, стрибнувши до Кучака, вдарив його носком ічига.

Запанувала тиша, і знову пролунав хрипкуватий, далекий, благальний зойк. «Втратити собаку! Втратити знамениту Бабу, за яку Тагай давав двох кутасів! Втратити Теке! Без Бабу полювати не можна. Ні рушвиці, ні Бабу, ні Теке...» — в розпачі думав Джюра.

— Кучак! — покликав він.

Кучак, сидючи навпочіпки, молився аллахові. Як вимагав того коран, під час молитви він міг і не чути оклику. Кучак вирішив скористатися з того й не оглянувся. Розлючений Джюра так вилаявся, не поминувши й аллаха, що Кучак ще більше злякався: «Чи при своєму розумі Джюра?»

— Що? — спитав він, забувши про молитву.

— Вірьовку подай.

Джура швидко зробив на вірьовках петлі. Відрубавши сокиркою лід, закріпив у ньому списа, прив'язав до списа кінець зв'язаних мотузків і, опустивши другий кінець в бездонну крижану щілину, наказав:

— Лізь!

Кучак заперечливо похитав головою і позадкував.

— Слухай, клянусь, я вб'ю тебе, якщо ти не полізеш по Бабу й Теке.

Кучак унаві на коліна. Він знав, що тікати нікуди: Джура вірний своєму слову.

— Швидше! — крикнув Джура, вихопивши ніж.

Кучак нехотя підійшов до тріщини й довго вдивлявся вниз.

— Швидше, — квапив Джура.

І Кучак скорився. Діставши ножа, він різнув по мизинцеві, й краплі крові закапали на лід. З піною на губах Кучак бив себе в груди, закликаючи арвахів допомогти йому за ту жертву, яку він щойно приніс.

— Холодно, дуже холодно, — були останні слова Кучака, який спускався в розколіну.

ЧОРТОВА ТРУНА

I

Джура повільно спускав на вірьовці Кучака, міцно вперши-ся п'ятами у вирубані заглибини. Вірьовка важко вповзала у тріщину в кризі, тругчись об її гострий край.

«Стане чи не стане вірьовки?» — думав Джура, неспокійно поглядаючи на неї. Нарешті вона ослабла.

Джура хотів змінити положення рук, як вірьовка несподі-вано смикнулася з такою силою, що він її випустив. Джура швидко схопився обома руками за спис і наліг на нього всією вагою свого тіла. Глибоко внизу пролунав одчайдушний крик.

«Мабуть, Кучак зірвався з виступу», — подумав Джура. Він потяг було вірьовку, щоб допомогти, але над краєм тріщини з'явилися волохаті Кучакові руки. Зриваючи нігті, він ухопився за край щілини і, виважившись на руках, вискочив нагору.

— Я не думав, що ти можеш так швидко лазити... — почав було Джура і затнувся.

Кучак, глянувши на нього божевільними очима, кинувся бігти геть, але посковзнувся і впав.

Джура догнав і наліг на нього, притиснувши до льоду.

Кучак виривався, кричав і підпускав під лоба очі, ніби збожеволів. Джура тряс його й голосно називав на ім'я. Нарешті Кучак отямився й затих, немов щойно його помітив. Він ухопився за Джуру і з переляку припав до нього.

— Тікаймо швидше! — злякано сказав він. — Там, унизу, чорти, джини й альбести... — І постукав кулаком по кризі, показуючи вниз.

— А де собаки? — схвилювано перебив його Джура.

Але наляканий Кучак не міг нічого розповісти до ладу, він благав Джуру тікати від цієї страшної тріщини.

Потім з безладної розповіді Джура зрозумів, що ні Бабу, ні квіка Кучак не знайшов, а щеня, упавши в щілину, зачепилося на крижаному виступі. Він навіть нагнувся, щоб узяти Теке, але тої ж миті оглянувся на протилежну стіну й побачив у льоду чортів. Один з них простяг до нього свою ногу з копитом, і Кучак так злякався, що зовсім забув про щеня і постарався якнайшвидше вибратися.

З досади Джура навіть зубами заскреготів; він не вірив боягузливому Кучакові і вилаяв за те, що той не взяв щеня.

Джура звелів Кучакові знову спуститися в тріщину, але той навідріз одмовився. Цілуючи руки Джури, Кучак благав його зараз же піти від цього проклятого місця. Але Джура був непохитний: аксакал казав, що коли самка гине, то душа її переселяється в перше маля; Теке треба врятувати.

Не довіряючи кволішому Кучакові, Джура закріпив у льоду списа й прив'язав до нього вірвочку. Він наказав Кучакові сісти на кінець вірвочки і впертись п'ятою у вирубану в кризі заглибину.

Тремтячи від страху, Кучак скорився.

Джура повільно спускався на вірвочці у вузьку розколину. Вгорі розколина була ширша, а лід на її краях світліший, та з кожним метром крига ставала чорніша, від неї що далі, то більше несло холодом.

Хвилювання Джури теж зростало. Чи не загинув Теке? Внизу Джура помітив білий кут виступу, а на ньому темну рухливу цяточку. Джура навіть зажмурився. Намацавши виступ ногою, він розплющив очі і в сутіні розгледів Теке.

Джура опустилвся на коліна, взяв тремтяче щеня й насилу засунув його собі за пазуху, таке воно вже було велике,

Джура стояв на виступі обличчям до стіни. Щоб не зірватися, він обережно повернувся і глянув на протилежну стіну. Те, що він побачив там, було таке страшне, що Джура мимоволі відсахнувся і, зірвавшись з виступу, повис. Він швидко поліз по вірвощі вгору, але, діставшись п'ятої петлі, опанував себе і озирнувся. Ніхто його не переслідував.

Поволі, готовий щомиті кинутись нагору, Джура знову обережно спустився на крижаний виступ, не зводячи очей зі стіни.

В льоду, вицинаючись плечем із стіни, сидів замерзлий чоловік. Він був схожий на киргиза й тримав у руках рушницю, а поряд з ним Джура побачив диню, ніколи не бачену тварину. Копито її стирчало із криги. Ще нижче в льоду видніли якісь невиразні плями. Може, це були також замерзлі люди? Вражений Джура вглядався, але розгледіти, що це було, не міг. Все-таки йому здавалось, що це були люди. Хто міг відповісти на ці питання?

Над усе його увагу привернув чоловік, у руках якого була рушниця. Якщо зважити на восьмигранний ствол, це був карамультук. Джура з острахом дивився на загиблих людей і на рушницю в руках мерця. А що як це тільки сон? Джура став щосили рубати ножем лід. Оголивши на третину ствол карамультука, він схопився за нього, побоюючись випустити. Ствол задзвенів. Джура помітив у крижаній стіні ще один темний предмет, мабуть, вмерзлий у лід в'юк.

Кучак, поіннятий страхом, чекав Джуру нагорі.

«А раптом замість Джури вилізе із щілини гірська людина в образі Джури і, за звичаєм гірських людей, почне боротися зі мною на смерть?» — думав Кучак.

Але із щілини виліз Джура, синій від холоду, дуже схвилюваний. Джура квапливо розповідав Кучакові про те, що він бачив у тріщині.

— Це гірські люди, це альбести або джини. У них, мабуть, залізні руки й немає спини. Ти бачив спини? — недовіриливо питав Кучак.

Джура, сердячись, наполягав:

— Треба дістати карамультук, інакше ми вмеремо з голоду. Ти розумієш, яке щастя мати карамультук?

Але Кучак боявся: чи не заворожену рушницю бачив Джура? Чи не послана вона лихими духами?

— Ти божевільний! — гнівно крикнув Джура. — Якщо її по-

силають нам духи, то, звичайно ж, добрі. Зрозумій: треба скористатися з їхньої милості, а то вони передумують.

Кучак, звичайно, і сам розумів, що значить для них рушниця. Яке без неї полювання! Нарешті він погодився: карамуль-тук треба добути з льоду. Він із страхом знову поліз у тріщину, взявши з собою сокирку. Незабаром звідти почувися глухі удари.

Кучак і Джура тричі по черзі спускалися в щілину. Лишаючись нагорі, кожен з них грів Теке теплом свого тіла. Довго працювали вони і нарешті вирубали рушницю разом з грудкою льоду.

Кучак, несподівано наважившись, поліз ще раз і вирубав шмат м'яса невідомої тварини і курджум. На цей раз Кучак працював добре. Вони разом витягли нагору здобич і насилу понесли її. Тільки опівночі прийшли вони в печеру й розіклали багаття. Речі коло вогнища швидко відтавали. Коли м'ясо було готове, вони нагодували голодного Теке.

Джура розібрав карамультук, відокремив ложе, а ствол поклав біля вогню. Лід у стволі танув. Вода витікала з нього каламутними краплями. Джура пробував прочистити ствол. Рушниця виявилася зарядженою. Куля була загнана міцно, і порох під нею зволожив.

Тоді Джура став гострою кісткою виколупувати мокрий порох через маленьку дірочку-запал біля порохової полицки.

Так він пропрацював майже всю ніч. Вранці Джура зарядив карамультук порохом, принесеним з кишлаку, приладнав до курка гніт і вийшов з печери. За ним поплентав Кучак. Джура й Кучак були дуже схвильовані — вилетить куля чи розірве рушницю: від того, чи вціліє карамультук, залежала доля всього кишлаку.

Джура поклав рушницю на камінь і прицілився в байбака, який сидів неподалік на горбку. Гніт димів. Джура натис курок. Порох на полицці вибухнув, але рушниця не вистрілила. Байбак спокійно сидів біля нори.

Джура знову підсипав пороху. Знову прицілився в байбака. Порох вибухнув, обпаливши Джури щоку. Гримнув сильний постріл.

Поки Кучак біг до горбка подивитися, чи вбитий байбак, Джура переконався, що рушниця була ціла. Але в самого Джури права щока так напухла, що навіть заплющилось око.

— В голову вцілив, в голову! — кричав Кучак,

І вперше за весь цей час Джура усміхнувся.
Кучак весело заспівав, розмахуючи вбитим байбаком!

Е-е-гей, е-е-е-егей!
Кращих від мисливців немає людей!
Кращих від мисливців немає друзів!
Хто сміливіший од нас, хто хоробріший?

Радісні, сіли вони коло багаття. Кучак розрізав ножем шкіряний курджум і висипав усе, що було в ньому, біля вогню. На землю посипались золоті й срібні браслети, каблучки, чари, ланцюги. Золоті монети покотились по печері. Біля ніг божевільного від пасти Кучака, сяючи, лежало незліченне багатство. Розколовши сокирою велику, ще не розтанулу грудку льоду, Кучак виїняв кілька мерзлих, твердих, як камінь, пшеничних коржів.

Але вигляд золота навіть у Кучака відбив апетит. Вражений небаченим багатством, він, як зацькований вовк, оглядався на всі боки, чекаючи нападу, і нараз, схопивши речі, кинувся в куток — заривати.

Джура лодве вирвав у нього одну срібну чару. Він накришив у неї м'яса, розігрів його і дав Теке.

Кучак кипувся до сплющеної срібної скриньки, сподіваючись знайти в ній цю скарби. Він швидко зірвав з неї кришку. В скриньці, викладеній червоним оксамитом, лежали пергаменти, згорнуті в трубку і перев'язані червоною шовковою ниткою, три гусячі пера й пляшечка.

— Аксакалу віднесем, — сказав Джура.

Кучак закопав скриньку разом з рештою скарбів. Потім їли м'ясо й коржі, які встигли відтанути.

Кучак їв без апетиту. Він жував і ковтав м'ясо, а сам усе думав про золото: «Яке багатство! Хоча б ніхто його не відібрав. Треба пошукати, чи не лишилося ще чогось у тріщині».

Джуру розбудив Теке. Ганяючись за щурами, щеня наскочило на нього.

Помітивши в кутку розриту яму, Джура здивовано спитав у Качака:

— А де золото?

Кучак оглянувся і тихо сказав:

— Я його сховав ще надійніше. В іншому місці.

Але Джура золотом не цікавився. Він був зовсім байдужий до золота і щиро дивувався незрозумілій владі цього жовтого металу над душею Кучака.

Джура доручив Кучакові годувати Теке, а сам пішов на полювання. Він ішов, уважно оглядаючи схили...

А в цей час Кучак, гріючись на сонці біля печери, знову дражнив Теке. Подавши йому шматок м'яса, він тримав його головою так, що щеня тільки торкалося їжі носом і не могло їсти. Щеня сердилось і, розізлившись, гарчало й гавкало.

В горах гримнув постріл: це стріляв Джура. Пронизливий звук зірвав десь лавину. Гуркіт від її падіння кілька секунд лунав у горах.

З-за каміння вискочив архар і, побачивши Кучака, завмер. Кучак затремтів од жадібності. Архар — майже поруч! Кучак голосно закричав:

— Джура! Джура!

Архар утік. Знову гримнув постріл. Кучак видерся на високій камінь і озирнувся. Зовсім недалеко він побачив Джуру: той уже виїмав шкуру з убитого козла. А ще через півгодини Кучак, наспівуючи, підсмажував печінку з нутряним жиром.

Почалося сите й гарне життя. Час було вже заготовляти м'ясо.

II

Минуло півтора місяця. Теке швидко ріс і дедалі більше звикав до Джури. Йдучи на полювання, Джура щоразу наказував Кучакові притримувати Теке.

— Хіба ти не бачиш, що він хоче бігти за мною? А яка користь від молодого щеняти на полюванні? Тільки завада, — кавав Джура.

Одного разу, коли Джура був уже далеко, Кучак від'язав Теке. Збуджене щеня гасало по печері й гризло все, що траплялося йому під ноги. Воно ганялося за щурами, гризло Кучакові ічиги, порвало халат і шкіри. Кучак упіймав його й міцно прив'язав ременем до каменя біля казана, а сам сів варити м'ясо.

Теке безшумно перегриз ремінь і побіг по сліду Джури. Кучак кинувся навздогін:

— Сюди, Теке, сюди!

А Теке, зрадівши свободі, мчав од Кучака далі й далі через каміння і вибоїни, лишивши осторонь слід Джури.

Коли Кучакового крику не стало чути, Теке побіг не так швидко. Він зацікавлено роздивлявся незнайомі місця. Ящірки

розбігалися перед ним. Але незабаром це йому набридло. Він вліз на великий уламок скелі.

Вітер з льодовиків ворухив на ньому шерсть і обдавав холодом. Тисячі шерехів і шумів линули з усіх боків. Поблизу в горах щось загриміло, і від снігового обвалу затремтіли скелі.

Теке стрибнув, болячо вдарився об землю і з виском помчав додому. Помітивши дорогою байбака, він зупинився й хотів його зловити, але байбак сховався в пору. Теке тихо побіг далі.

Раптом він спіткнувся. Під його ногою хруснув білий камінець, і з нього щось потекло. Найжачивши шерсть, Теке загарчав, понюхав камінець, потім лизнув. Рідина була смачна, і Теке злизав її. Він набрів на гніздо гірської куріпки. Так вперше він з'їв яйце. Ненароком він наступив на друге яйце і теж з'їв його. Решту яєць він уже роздушив зубами.

Гніздо пахло гостро, запах легко запам'ятовувався.

Пробігши ще трохи, Теке знову вловив запах гнізда. Він кинувся просто до нього. Але з гнізда злетіла куріпка й сіла поряд. Теке погнався за нею, але куріпка знову злетіла й, ніби дразничи його, пурхала перед ним, відводячи його чимраз далі від свого гнізда. Теке стомився ганятися за птахою і приліг, але його увагу привернули ящірки.

Вони сновигали зовсім поруч. Теке шакрив одну ящірку лапою, потім трохи підняв лану — ящірка втекла. Він упіймав другу ящірку, понюхав її і зжував.

Третя ящірка була велика, темна, з смужкою на спині і неляклива. Теке також прикрив її лапою і хотів з'їсти, але вона раптом ущипнула його за ніс.

Щеня пронизливо й жалібно заскавучало і помчало в гай.

Ніс у Теке розпух і дуже болів. Сам не розуміючи нащо, він з'їв якусь траву. Собачий інстинкт підказав йому, що ця трава потрібна.

В Теке підпухли очі, зникло відчуття. Він хотів бігти додому. Понюхав повітря, але домом нізвідки не пахло. Він пішов навпростець у гори і відходив далі й далі від дому.

Вночі Теке приліг біля каменя. Десь зовсім близько завили вовки. Теке найжачився, підібгав хвіст, прищулив вуха й опшкірив зуби. Вовки завили ще ближче. Теке злякався й побіг від них. Але, вискочивши на галявину, він побачив поряд із собою нового ворога. Це була його власна тінь. Теке, гавкаючи, кинувся на неї, але вона метнулася вбік. Щеня побігло за нею,

потім закружляло на місці, але не в змозі було її зловити. Він ліг, і тінь вляглась з ним поруч.

Тоді Теке сів і тужно завив на місяць, скосивши очі на невідчепного супутника.

Світанок застав Теке далеко від печери. Знесилений і голодний, він тремтів од нічного холоду. Зійшло сонце. Теке, відігрівшись, побіг шукати Джуру й Кучака. Голод гнав його вперед.

Ящірки розбігались перед ним, але тепер він боявся їх. Теке біг увесь день.

Піднявшись на високий пагорб, Теке побачив труп киїка, а довкола нього борсуків. Звірі відбігли, але зразу ж, люто гарикаючи, повернули назад.

Помітивши сильних противників, Теке опустив голову, ліг і жалібно заскапував. Борсуки заклацали зубами. Теке відступив назад. Він теж гарчав, вишкіривши зуби. Борсуки й далі жерли киїка.

Раптом з'явився барс, і борсуки розбіглися.

Голубувата, в цятках шкіра барса здалася Теке знайомою, але якесь незрозуміле почуття страху примусило його прирости до землі.

Барс тільки-но з'їв киїченя і був неголодний. Він оглянувся навколо і понюхав труп киїка. Раптом Теке чхнув. Барс здригнувся і помчав по камінні вгору.

Теке зачекав, оглянувся й, підбігши до ренток м'яса, з гарчанням став їсти. Злякавшись тіні, яка впала згори, він кинувся вбік. На камінь біля трупа всівся гриф, хижо озираючись довкола. За кілька хвилин прилетіли ще три снігові грифи.

Теке, звикнувши до нових гостей, підійшов до них, але сильний удар крила збив його з ніг. Він упав і, покотившись по схилу, звалився в калюжу з джерельною водою. Вибравшись на камінь, Теке, повискуючи, облизував мокру шерсть.

Настав вечір. Зійшов місяць і освітив скелі й каміння, бурхливі річки й провалля.

На одному камені самотньо сидів заблуда Теке і вив.

III

Джура повертався з полювання.

— Не бий мене, я не винен! — закричав Кучак, побачивши Джуру.

— Де Теке? Чому він не вибіг мені назустріч? — спитав Джура, скидаючи на землю вбитого кїйка.

— Ай-ай, велике горе! — застогнав Кучак. — Я не винен!

— Де Теке? — сердито повторив Джура. — Чи ти розучився говорити?

— Я все розкажу, все! — сказав Кучак, злякано стежачи за правою рукою Джури, в якій той тримав палицю. — Сиджу я біля казана, — Кучак показав у бік казана пальцем, — і варю м'ясо. Раптом, — і він показав на небо, — з'явився джин в образі величезного птаха і кинувся згори на Теке. Я вихопив ніж і стрибнув на нього, як барс, але дракон відкрив пащу і дунув на мене вогнем. Я упав на спину, а він забрав Теке.

— Хто він?

— Дракон.

— А чого ти спочатку сказав, що це був джин в образі птаха?

— Сказав — дракон, страшний дракон з тринадцятьма головами! — кричав Кучак.

— Ти не мисливець, ти навіть не друг мисливця! — гірко сказав Джура. — Ти поганий пастух. Хто ж доганятиме поранених кїйків? Ти, чи що? Ех ти... синій пісюк!..

Джура пішов у гори.

Він вернувся пізно вночі, поїв холодного м'яса й ліг спати.

Кучак удавав, що спить.

Десять днів не розмовляв Джура з Кучаком. Ранком на одинадцятий день після того, як Теке зник, Джура спитав Кучака:

— Ну, а Теке чинив опір?

— Ай-вай-вай! — сказав, зрадивши, Кучак, бачачи, що в Джури відлягло від серця і він нарешті заговорив. — Теке борювався, як барс! — І Кучак поворушив у повітрі пальцями. — Я тобі все розкажу докладно. — І він усівся зручніше біля казана.

...Минали дні, і щовечора, коли Джура, повернувшись з полювання, сідав коло багаття, Кучак розповідав про те, як Теке бився з драконом і відгриз йому п'ять голів і прогриз груди, щоб дістати і жерти серце, але прилетів другий дракон...

Щодня кількість драконів збільшувалась, і до кінця місяця Кучак твердив, що їх було десять, а до кінця другого місяця виявилось, що драконів було двадцять п'ять, і Теке бився з усіма ними.

— Теке такий розумний, такий хитрий, він сам утече від

драконів, — сказав заповідливо Кучак. — А якщо він не втече — значить, він поганий пес, не варто за ним шкодувати.

Але Джура жалкував за Теке. Повертаючись у печеру після невдалого полювання, він лайв Кучака:

— Чи розумієш ти, старий тхір, що два поранені киїки втекли в гори тільки тому, що не було собак? Ти винен, що дракон забрав Теке. Ти не допомагаєш мені полювати, тільки їси та спиш! В'ялити м'ясо — не чоловіча робота. Добувай собі м'ясо сам, більше я тебе годувати не стану. Зрозумів?

— Зрозумів, — сумно відповів Кучак.

Кілька днів він їв гірських куріпок, яких ловив у сільце.

Якось надвечір, повертаючись із полювання, Джура почув бекання козеняти. Джура поклав на землю вбитого киїка і, обережно ступаючи, пішов до струмка, звідки долітали жалібні звуки.

Джура підкрався зовсім близько. Крики чулися поряд, але на лужку було порожньо. Він обійшов навколо — киїчення кричало за каменем. Джура перестрибнув через камінь і побачив Кучака. Той сидів навпочіпки і, приклавши пищик до губів, кричав, як киїчення.

— Пищик? — насмішкувато спитав його Джура.

Кучак здригнувся і відсахнувся, випустивши пищик.

Джура підняв пищик. Він був зроблений з кості улара. Джура подув у пищик — пролунав крик киїчення.

— Ти добре зробив ловецький пищик, — сказав Джура. — Коза побіжить рятувати чужо киїчення, навіть якщо з нею поряд стоятиме її власне.

Ранком Джура пішов на полювання разом з Кучаком. Вони розставили пастки і сховалися неподалік. Не минуло й години, як на клич ловецького пищика прибігла коза. Джура хотів її пристрелити, але Кучак заперечливо похитав головою.

В цей момент коза попала ногою в раму пастки. Під вагою її ноги зуби пастки роздалися, пропускаючи копито. Коза смикнула, ремінь, прив'язаний до рами, напружився, і коза гепнула на землю. Кучак витяг ніж і кинувся до неї.

— Я вгощу тебе, Джуро, печінкою з нутряним жиром, — сказав він, самовдоволено облизуючись. — Тепер я теж мисливець.

Вечорами він знову розповідав Джурі казки про Манаса або про те, як Теке боровся з драконами. Він стругав ножем грубі гілки й гострив на камені залізні наконечники,

Але час минав. Сніги тавули під літнім сонцем, оголюючи нові лужки. Козенята підростали, і кийки піднімалися чимраз вище в гори. Майже щодня ходив полювати Кучак, але вже не приносив дичини.

— Йди далі, може, й зловиш, — радив йому Джура.

Кучак пішов далеко в гай і зловив там киїчку й мале киїчення. Успіх так захопив його, що наступного дня Кучак пішов ще далі і, прив'язавши до каміння настки, які він називав «киїчині ічиги», сховався за арчею з розламалим дуплом і, виїпавши шицик, став кричати як киїчення. Але киїчиха не з'являлася.

Довго ждав Кучак, але підо не було видно киїків. Сонце пекло. Кучак втомився. Він поїв холодного м'яса, напився води з джерела, потім, відпочивши, сховався за арчею і знову приклався до шицика. Десь у гаю почувся тріск. Кучак запищав дужче. Незабаром зашурхотіло ближче, біля каменів.

«Матка йде!» — зрадів Кучак і запищав ще жалібніше.

Шурхіт почувся зовсім поруч, і з-за каменю просто перед Кучаком з'явилася велика ведмежа голова.

Ведмідь задер морду, понюхав повітря й вискочив на галювину, оглядаючись на всі боки: він теж шукав киїчення.

Кучак випустив шицик і швидко поліз на арчу. Дряпаючи руки і задихаючись од жаху, він ліз дедалі вище по стовбуру, а внизу рикав ведмідь, стараючись дістати його пазурами.

Кучак виліз на гілку й подивився упиз. Уже не один, а два ведмеді зацікавлено й жадібно дивились на нього. Кучак поліз ще вище. Тоді найбільший ведмідь підійшов до дерева й трусонув його. Кучак мало не зірвався.

Ведмеді з гарчанням ходили біля дерева, а надвечір пішли. Кучак почав було спускатися вниз, але вчасно помітив ведмедя, що визирав одним оком із-за уламка скелі, і поліз знову вгору.

Ведмідь зрозумів, що Кучак його побачив. З ревом підвівся він на задні лапи і пішов до дерева. Кучак жбурнув у нього сухою гілкою і попав в око. Ведмідь розлютився. Обнявши стовбур лапами, він поліз угору, до Кучака.

Ведмідь ліз вище й вище. Дерево тремтіло.

«Кінець!» — подумав Кучак і, заплющивши очі, щось вчепився за гілки арчі.

Звідкись прогрімів постріл, і дерево здригнулося.

— Гей, Кучак, ти, мабуть, придумав новий спосіб ловити

ведмедів! долинув до Кучака насмішкуватий голос Джури.

Кучак розплющив очі й побачив, що ведмідь у передсмертних судорогах дряпає пазурами землю.

IV

В печері на дерев'яних кілках, вбитих у тріщини кам'яних стін, уже висіло кілька десятків шматків в'яленого м'яса. І хоч їв кишлаку досі чомусь ніхто не приходив за м'ясом, Джура й далі полював за киїками, а Кучак — заготовляв м'ясо про запас.

Якщо Джура приносив старого киїка, Кучак сердився і вимагав, щоб він стріляв тільки молодих, у яких м'ясо ніжне й жирне. Для цього Джурі доводилось іти на кілька днів у гори.

Якось він ночував високо в горах на безері озера Мама на узліссі арчевого гаю. Прокинувся він, коли ще тільки почало світати, швидко з'їв холодного вареного м'яса й пішов на полювання.

Джура так тихо йшов берегом, що навіть табуни гусей на березі не чули його кроків. Іти довелося недалеко. У досвітній імлі бовваніло багато киїків. Вони паслися на зелених лужках, що терасами спускалися до озера.

Джура присів за камінь, вийняв кремінь, висік іскри на трут, а від нього запалив гніт на карамультукові й прицілився. Пороху й куль лишалося мало, і він не квапився. Виждавши, поки два молоді киїки, що паслися поруч, зійшлися й один зайшов за другого, Джура прицілився й вистрілив.

Обидва киїки впали на землю, влучені однією кулею.

Злякані пострілом гуси й качки з галасом злетіли в повітря. Киїки, що були поблизу, із страху розбіглися в різні боки.

Джура, не поспішаючи, дорізав киїків і здер шкури «панчохою». Потім він зрізав з кісток м'ясо і склав його в «панчохи», зав'язавши їх якнайміцніше. Кістки викинув.

Обидві «панчохи», напхані м'ясом, він повісив високо на гілці, щоб не дістали вовки й лисиці, а сам пішов на гору.

Мисливець піднімався з виступу на виступ, вище й вище над озером. Попереду на краю скелі стояв архар. Архари траплялися рідко, і Джура вирішив його підстрелити.

Чи то архар не стояв на одному місці, чи то Джура погано прицілився, але куля тільки поранила архара, і він, накульгуючи, побіг на гору. Мисливець подався за ним.

Нараз з-за виступу вискочив і погнався за архаром вовк. Джура, вкрай здивований, зупинився.

«Невже це вовк? — подумав Джура. — Ні, великий... Чорних вовків не буває. Що ж це таке?»

Джура побіг уперед.

Чорний вовк обігнав архара, відрізав йому шлях у гори, і, гавкаючи, кружляв навколо нього.

«Та це ж собака! — вирішив Джура, почувши гавкіт. — А раптом це Теке?»

У Джури аж очі заблищали. Але він одразу ж розсердився на себе за цю безглузду думку. Адже Кучак клявся, що Теке забрав дракон.

Джура не зводив очей із чорного пса і біг усе швидше.

— Ну звичайно, це Теке! — кричав він голосно, помітивши на грудях у пса білу цятку, й засміявся з радості. — Теке! Теке! — захоплено кричав Джура, підбігаючи до нього.

Великий пес мигцем глянув на Джуру, але й далі переслідував архара.

— Теке, Теке! — кричав Джура і, кинувши карамульток, радісно ляснув себе по стегнах. — Киш, киш!

Але Теке не треба було нацьковувати. Вибравши момент, він спритно схопив пораненого архара за ногу, той упав.

Теке вчепився архарові в горло.

— Іж, Теке, їж, — приказував Джура, нахилиючись над ним і непомітно обв'язуючи ременем йому шию.

Теке найжився, загарчав й заходився жадібно жерти м'ясо.

Через деякий час, незважаючи на те, що Теке огинався, Джура привів його в печеру.

Гладкий і ситий Кучак був вражений, побачивши Джуру з собакою. На м'ясо він навіть не глянув.

— Який він великий! — захоплювався Кучак і простягнув руку, щоб погладити Теке.

Але той люто прищулив вуха і стрибнув. Кучак ледве встиг відсмикнути руку.

— Ану, збрешти ще раз про те, як дракони забрали Теке! — насмішкувато сказав Джура.

Але Кучака присоромити було важко.

— Я ж казав, що він прийде... Розумний пес!

Джура прив'язав Теке ременем до каменя, але він рвався і гриз ремінь.

— Треба прив'язати пса на палицю, — вирішив Джюра. — За три місяці він здичавів. Його треба приручити.

Джюра і Кучак підійшли до пса, але він кинувся на них. Тоді Джюра приніс барсову шкуру і накинув її Теке на голову. Вони повалили собаку на землю, прив'язали до опийника палицю, а другий кінець її міцно прив'язали ремешем до каменя.

За один день Теке погриз три палиці.

Два дні Джюра не давав йому ні їсти, ні пити. Очі Теке налились кров'ю. На третій день йому дали напиться. Теке гарчав, але пив жадібно. На четвертий день Джюра дав йому шматок м'яса.

Незабаром, побачивши Джюру, Теке вже весело махав хвостом і дивився на руки, ждучи м'яса.

Ранком на десятий день, як повернувся Теке, Джюра підійшов до нього. У руці він тримав золотий ланцюжок і шматок м'яса.

Цей ланцюжок Джюра взяв у Кучака, коли той переглядав свої скарби.

Кучак ішов слідом за Джурою:

— Ну хіба можна чіпляти на собаку золотий ланцюг?

Поки Теке жадібно їв м'ясо, Джюра обережно прив'язав ланцюжок до опийника і перерізав ножем ремінь, потім відійшов убік, тримаючи в руці кінець ланцюжка.

Теке стрибнув і, відчувши свободу, почав бігати навколо Джюри. Він хотів відбігти трохи далі, але ланцюжок його не пускав.

Через кілька днів Джюра взяв Теке з собою на полювання. До цього Теке два дні не годували, щоб він був зліший. Зустрівши стадо киїків, Джюра навмисне поранив одного з них в ногу і, знявши з Теке ланцюжок, нацькував його на киїка. Легко поранений киїк швидко втікав із стадом у гори. Голодний і лютий Теке помчав за ним.

Коли Джюра піднявся на гору, він побачив Теке, який кружляв навколо пораненого киїка. Джюра пристрелив киїка, оббілував і нутрощі кинув собаці.

Поки Теке їв, Джюра пришнуровував його знову ланцюжком.

— Гарний, розумний, Теке, гідний син Бабу! — приказував Джюра.

Минуло ще кілька днів, і Джюра вирішив спустити Теке з ланцюжка.

Пес помчав у гори. Джура хвилювався: а що як Теке не вернеться? Але він прийшов.

— Ба-ба-ба!..— покликав його Джура.

Теке недовіжливо позадкував і скосив очі. Джура кинув йому шматок м'яса. Теке понюхав його і з'їв.

— Ба-ба! -- знову сказав Джура і знову кинув йому м'яса.

Тієї ночі Теке спав на своєму старому місці біля печери — під каменем, де він раніше сидів на ланцюжку.

Він був приручений.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДЖЕЗ-ТИРМАК

I

— «Зима підкрадається, холод заносить свій меч», — заспівав одної днини Кучак.

З дерев осипалося пожовкле листя.

Незабаром з навислих над горами хмар пішов лапатий сніг. Потім трохи потепліло, і він розтав.

Надвечір, коли Джюра приніс із полювання двох козлів, Кучак, розвішуючи в'ялене м'ясо, розсердився:

— Не можу я більше їсти тверду козлину! Де улари? Я хочу їсти їх ніжне м'ясо. Воно рятує людей від віспи. А ти приносиш мало уларів. Я більше не буду розповідати тобі казок, якщо ти не принесеш уларів.

Джура мовчки дістав ніж і, оббілувавши тушу, вийняв печінку.

Теке, облизуючись, сидів цоруч.

— Ех, смачна печінка, з жиром! — мовив Джура до Кучака. — Та коли ти не хочеш розповідати мені казок, я віддам печінку Теке.

І не вагаючись, одразу вчищав, як погрожував.

Кучак кинувся на печінкою, та не встиг вирвати її в Теке: собака кусив його за руку.

Кучак розлютився. Він схопив палицю, якою перегортав у вогнищі жар, і намахнувся на собаку. Теке здавав печінку і втік.

Кучак побіг був за псом, але повернувся засапаний, спітний і сумний.

Джура сміявся, дражнив його:

— Взимку ти був виснажений і мовчав. А тепер чомусь багато патякаєш. Навіть м'ясо кийків стало тобі тверде. А ти ж розтовстів од нього. Чому не білуєш шкуру з кийків? Це ж твоя робота, а не моя. За яку я дарував тобі печінку. Але тобі все мало... Другу печінку я, мабуть, теж оддам Теке.

Кучак заперечно затряс головою і витяг ножа. Він оббілував шкуру з другого кийка і бережно випустив кров у маленький казанець, примовляючи:

— Хіба не киргизський звичай їсти підсмажену кров?..

Джура приніс із ліска двох уларів і кинув їх Кучакові на коліна:

— На, їж! Я пожартував.

Кучак зацмокав від задоволення і ніжно погладив величезних жирних птахів по сірому пір'ї.

— Ти вцілив їх у голову! — захоплено вигукнув він. — Джуру, ти великий мисливець!

Джурі було приємно чути це. Він вважав, що лише мисливці — справжні молодці, а хто не мисливець — той нещасна й нікчемна людина.

Аксакал особливо цінував Кучака за вміння смачно готувати уларів. Весело потріскувало багаття. Кучак готував навар із трав. Примруживши вузькі, маленькі очі, він хитро спитав у Джури:

— А чи знаєш ти, до паше щастя?

Джура з подивом глянув на нього.

— В нашому животі, — сказав серйозно Кучак. — Найкра-

що жити, коли їси багато жирного м'яса та довго спиш. Добре пити вранці айран *, холодний і свіжий. Після нього справжній чоловік може цілу вівцю з'їсти... Ось ти, Джуро, батир і хоч багато їси, а смаку в їжі не знаєш. Ти ще молодий, не справжній батир. Був один знаменитий батир, то він одразу дві вівці з'їдав, а по тому спав підрад три доби...

Улари довго кипіли в наварі з пахучих трав. Коли м'ясо закипіло, Кучак відділив кістки від м'яса й викинув їх. Він ровім'яв круглою палицею умліле м'ясо і вкинув туди велику грудку топленого жиру. Жир розтавав, від нього йшли приємні пахощі. Взявши очищений шлунок кійка, Кучак перебив у нього вариво, натоптуючи копісткою. Вийшла товста, жирна ковбаса.

— Нехай охолоне, — з ніжністю промовив він, старанно обливав копістку й поніс ковбасу з печери, щоб закопати в сніг. Теке побіг попереду, щораз зупиняючись.

— Назад! — крикнув Джуро, і Теке, огинаючись, неохоче повернувся.

II

Стемніло. Дрова легенько потріскували, виприскуючи снопіскор. Кучак повернувся веселий.

— Незабаром будемо їсти, — мовив він, присідаючи навпочіпки.

— Розкажи казку, — попросив Джуро.

Кучак якийсь час роздумував. Хитро посміхнувшись, він влучніше вмовився, підбгав під себе ноги й, розтираючи на долоні тютюнове листя, почав розповідати:

— В одному ханстві, за багатьма високими горами, жив собі хоробрий мисливець. Він сам з'їдав цілого барана. Мисливець був дужий, усіх чоловіків у кишлаку змагав у боротьбі. Міг цілу добу спати. А були в тому ханстві гори, в яких заборонялося полювати. Що то були за гори! На кожній галявині лежало по п'ятсот великих теке. Казали, що у найголовнішого єдинорога роги з чистого золота. І хто туди тільки не ходив, а назад не повертався. Лише згодом знаходили біля підніжжя розтерзанне тіло. Одні казали, що там водяться залісні орли, другі говорили, що джиги, а треті — що там живуть гірські люди. От і подумав мисливець піти туди полювати. Він збирався

* Айран — кисле молоко.

одружуватися, але наречену ні за що було викупити в батька й матері: бідний був. Зібрався він у дорогу, а його друг, старий мисливець, і каже йому: «Візьми мене, батире, з собою, я тобі козлів носитиму. На заваді тобі не буду, а допомогти можу. А за те,— каже,— ти віддаси мені половину дичини, що вполюєш».

Засміявся батир та й мовить: «За що ж я віддаватиму тобі дичину?» А той відповідає: «Там побачимо. Коли не буде за що, то нічого й не даси». Приніс батир у жертву богові білого баранчика, і вони вирушили в дорогу. День лізуть на гору, два дні лізуть, а кийків нема. Розгнівався батир. «Куди,— каже,— ти мене, старий, завів? Брешеш усе, нічого ти не знав». Старий змовчав, і пішли вони далі. Ідуть, не розмовляють.

Пройшли ще одну гору і раптом бачать: ціла отара козлів пасеться і не лякається їх. Ось тут і почав батир стріляти. Стрельне, а куля одразу по три, по чотири козли вбиває. Набили вони багато козлів — не забрати. А вже сутеніє, спати треба. Підійшли вони до гаю. Батир хотів вогонь розкласти, а старий каже: «Не треба вогню. На цій горі колись жив злий хан, він багато люду порубав. Душі їхні блукають ночами. Побачать нас джини та альбести і вб'ють». А мисливець гордо: «Не боюся я!» — і велить розпалювати багаття. Старий йому: «Добре, розкладемо багаття, та коли повечеряємо, почувати перейдемо в інше місце».

Розклав старий вогнище, мисливці наварили м'яса, наїлися. «Ну, ходімо на інше місце»,— каже старий. «Не хочу»,— відповідає мисливець. Та все-таки старий умовив мисливця відійти вбік. Сіли вони за каменем. Бачать: підходять до вогнища дві вродливі дівчини. Мисливець хотів був уже кинутися до них, але старий затримав його: «Не треба, почекай ще. Подивимось, що буде далі. Якщо вони тут живуть, то ми їх і завтра знайдемо». Ледве вмовив старий батира. Лиш почало біліти на сході, дівчата пішли.

На другий день старий і каже: «Зроби так, як я тебе попрошу, і якщо з цього нічого не вийде, то не давай мені моєї мисливської частки». Мисливець посміявся, а потім згодився. Зрубали вони два дерева. Старий обтесав їх і сказав, що ці колоди треба одягти як людей: в халати й шапки. Натягли на них мисливці свій одяг, покладали колоди біля багаття і знову заховаляся за камінням. Дивляться, аж на вогонь прийшли двоє інших дівчат. Щоки в них червоні, як кров, а очі чорні,

як ніч. «Я візьму їх собі за жінок» — мовив мисливець. А старий все просить: «Почекай трошки». Сидять дівчата біля багаття, а руки ховають в рукави. «Я знаю, хто це,— прошептав старий.— Це джез-тирмак. Якщо хочеш жити, то не йди до них». А мисливець не вірить йому: «Брешеш ти все, діду». Посиділи дівчата біля багаття, посміялися. Бачать, що люди міцно сплять біля багаття і не просинаються. Засукали вони рукави, і побачив тут батир, що руки в них мідні, а нігті на руках довші, ніж у ведмеда, справжні тобі кігті. «Я їх не боюся,— мовив батир.— Застрелю». Старий каже йому: «Подивимось, що буде далі». А дівчата розпекли на вогні мідні кігті, тоді підступилися до колод, що геть були закутані в халати, і вп'ялися в них своїми пазуряками, а вони й застрягли в дереві. Зрозуміли джез-тирмак, що їх ошукали, смикають руками, а кігті вирвати не можуть. Тут розлютився мисливець і постріляв їх. Але кулі він затовкав не простим пижем: старий дав йому особливий. Підійшли вони до дівчат і бачать: руки у них по лікті не мідні, а золоті. Повідтінали вони ножем золоті руки і забрали собі. І впольованих кийків розділили порівну... Аллах і арвахи велять усе ділити порівну. А особливо золото...

Кучак підкинув у багаття дров і хитро поглянув на Джуру.

— А все-таки вже пізно. З'їдять твоїх уларів вовки,— засміявся Джура.

— По ковбасу треба йти тоді, коли Пастухова зоря підніметься на два пальці над горою. А щоб вовки не з'їли ковбасу, я запалив там вогне дерево, і вогонь горітиме цілу ніч. А тим часом я розповім тобі, Джуру, про Манаса, як він горами річки завалював і воював з ворогами.

Джура нахмурився:

— Ти краще розкажи мені про те, як Манас здіймався в небо на залізному килимі-літуні, як він їздив на залізному ящері. Розкажи мені ті казки, що їх розповідали аксакал і червоні джигіти.

Але не було в піснях такого про Манаса, бо не літав Манас на залізному килимі-літуні і не їздив на залізному ящері, і Кучак не міг про це заспівати. Не був він і в верхів'ї річки Сауксай і не бачив того, про що розповідав тоді аксакал. Він і признався в тому Джурі.

Тоді Джура гордо мовив:

— Я сам піду на Сауксай. Хто може заборонити мені?

— Тихіше, замовкни, зухвальцю! — благав Кучак. — Вони ж можуть почути твої бездумні речі...

— Хто?

— Арвахи! — прошепотів Кучак, злякано оглядаючись. — Не гніви духів, Джуро, не чини необдумано. Нічого не починай, не принісши їм у жертву зоряногого, роздвоєнокопитего білого кійка. Може, це пом'якшить їхній гнів. Не йди від нас, Джуро, ми загинемо з голоду.

— А я пікуди не піду, — відповів Джуро. — Я тільки зйду на найвищу гору і звідти погляну на весь світ... Прийшли ж до нас звідти люди, й духи їх не чіпали.

— Ти вже дорослий, Джуро, сам знаєш, що треба робити, — ухильно відповів Кучак і подався за ковбасою.

Уже здаля він кинув:

— У мене тісні ічиги, я не можу іти з тобою в верхів'я Сауксаю.

— Звичайно, — відгукнувся до нього Джуро, — якщо ічиги в тебе тиснуть ноги, то яка тобі користь з того, що світ широкий!

III

Теке сховився і глухо загарчав. Джуро стривожився. З вираченими від жаху очима до печери влетів Кучак і впав біля вогнища. Він не мав духу заговорити і лише показував палицею в темряву. Теке неспокійно крутився поруч і, скімлячи, позирив на Джуро.

— Барс? — запитав Джуро.

Кучак заперечно закрутив головою.

— Ведмеді? Вовки?

Той знову захитав головою.

Джуро показав рукою в темінь нетерпеливому Теке:

— Киш, киш, киш!

Теке з тихим гарчанням вискочив з печери. Кучак довго не міг отямитися і з жахом вдивлявся в темряву, куди побіг Теке. Врешті, проковтнувши грудку снігу, що йому дав Джуро, він закричав:

— Там джез-тирмак, присягаюсь! Нехай уб'є мене мій воґоць!

Джуро недовіриливо посміхнувся.

Кучак, збиваючись, розповів йому, що біля багаття, яке він

розклав, сидить джез-тирмак. На вигляд це ніби й дівчина, але руки в неї, як і в усіх джез-тирмак, із щирого золота. Треба зараз же застрелити цю джез-тирмак. Вона й одягнена не так, як люди.

Джура не вірив.

— А ти пам'ятаєш, як біля Чортового Гроба ти запевняв, що в крижаній розколіні арвахи, а там виявилось...

— Не згадуй! — пошепки спинив його Кучак. — То було зовсім інше. Я ж тебе прошу одне: коли ти застрелиш її, я відріжу в неї золоті руки й візьму їх собі. Тільки треба зарядити особливим пижем, а то куля її не візьме.

Кучак одрізав жмуток шерсті з вовчої шкури і, скачавши пижа, дав Джури. Той забив його шомполом у дуло.

Стискаючи в руці рушницю, Джура вибіг з печери. Кучак вчепився за його рукав.

— Я буду підтримувати тебе, — сказав він і повис на Джури, але швидко йти не міг, бо надто розтовстів.

Джура не звертав уваги на Кучака, що вчепився за його руку, і швидко йшов уперед. Теке не було видно. Кучак заборонив кликати його, боячись, що їх почує джез-тирмак.

— Джез-тирмак, напевно, вбила Теке, — мовив злякано Кучак.

Джура заквапився.

«Нехай лишень уб'є, нехай спробує! — подумав він. — Я порубаю її на дрібні шматочки!»

Вони швидко пройшли зарості. Не доходячи до галявини, Кучак спинив Джуру і розсунув гілляки:

— Дивись.

Біля курного багаття сиділа дівчина й гріла руки. Дим так курів, що не можна було розгледіти її обличчя, та за незвичайним вбранням, дивними ічигами і, основне, за жовтими, наче мідяними, руками мисливці вирішили, що це справді джез-тирмак.

— Дай я стрільну, ну дай! — настійливо шепотів Кучак.

Єдиний раз у житті доля підсунула йому нагоду прославитись героєм. Він благов Джуру, зазирив йому в очі, клявся бути вічно його рабом. Та Джура не згоджувався: він хотів сам застрелити джез-тирмак.

Повз них пробіг Теке.

— Нема сумніву — це джез-тирмак. Навіть собака знесомовитів! Ясно, що тут чари, — невгавав Кучак.

Теке знову прошмигнув мимо, а попереду бігла чужа руда собака.

— Це її собака. Стрільай, а то покусає нас! Вона скажена! Теке бігає за нею, як очманілий! — закричав Кучак.

Дівчина почула голоси, схопилася і вигукнула:

— Джуро!

Голос видався знайомий. Кучак помітив, як Джура зробив поривчастий рух уперед, і стримав його:

— Не йди туди, вона вб'є тебе.

Джура голосно покликав:

— Теке, Теке!

Руда собака, почувши його голос, побігла повільніше, спинилась і раптом, ласкаво оцирившись, поповзла до нього на животі.

— Кучак, — шепнув Джура, — це Одновуха з кибитки Зейнеб. А дівчина, здається, сама Зейнеб.

Але Кучак злякано замахав руками:

— Та що ти! Це джез-тирмак, вона лише прикидається. Це щоб привабити нас і вбити, зумисне перекинулась у Зейнеб.

А Зейнеб стояла біля вогнища й тривожним голосом гукала:

— Джуро, Кучак!.. Ого-го!..

— Теке, ба-ба-ба... — покликав Джура.

Теке підбіг. Джура взяв його за ремінець. Тим часом Кучак насипав пороху на полицю зарядженого карамультука, запалив гніт і, поставивши на камінь розсішку — підпорку для карамультука, почав старанно цілитися в Зейнеб. Гримнув постріл, і сива хмарина диму закрила дівчину. Джура випустив Теке, Кучак кинув карамультук, і обидва побігли до вогнища. Кучак на ходу вихопив ножа, щоб відрізати золоті руки джез-тирмак. Дівчина стояла біля вогню неущкоджена.

— Що з вами? — спитала Зейнеб, налякана ворожою зустріччю.

— Хто ти? — спитав її Кучак.

— Я Зейнеб. Ти що ж, не впізнаєш мене? Ми з жінками прийшли по м'ясо. Нас послав сюди аксакал. Вони не змогли перейти річку, чекають по той бік Сауксаю. А я прийшла до вас. Невже ви не впізнаєте мене? Що, я дуже змінилася?

— Чому в тебе мідні руки? — ще сумніваючись, запитав Кучак. З переляку він аж примружився й присів, але згодом ледь-ледь розплющив одне око.

Дівчина розсміялася.

— Це називається «рукавичка»,— мовила вона.— Рукавички в'яжуть з вовни і надягають на руки.

— А що це за одяг на тобі? — похмуро, але вже відчуваючи сором і незручність, спитав Джура.

Зейнеб заспокоїлася, помітивши, що Кучак засунув свій ніж у піхву.

— Ви по впізнали мене, бо я в новому вбранні. Та погляньте ось на мою ліву руку. Бачите шрами від молодого барсеняти, якого Джура зловив три роки тому? Впізнаєте? — Зейнеб розвеселилась.— У нас стільки новин, стільки новин!

Кваплячись, ковтаючи слова, Зейнеб розповідала мисливцям про те, що відтоді, як вони в горах, сталося в Мін-Архарі:

— Ми нікого не ждали і збиралися йти до вас по м'ясо, та раптом з півночі до нас прибув караван...

— Зі сходу,— поправив її Джура.

— Ні, з півночі,— уперто повторила Зейнеб,— саме з півночі.

— Неправильно кажеш,— заперечив Джура,— звідти нема доріг.

— А взимку, пам'ятаєш?

— Тоді стався обвал, лавина засипала провалля, і через сніговий завал ті незнайомці дісталися до нас.

— Не перебивай мене,— розсердилася Зейнеб.— Хіба ви не чули страшного грому, від якого здригнулися гори? Ці люди все можуть. Вони викликали грім, і частина гори обвалилася. От вони й приїхали. П'ятеро їх: троє киргизів і двоє росіян... Один — той, що взимку був: Івашко, комсомолец. Ми знову полякалися: думали, грабуватимуть. Усі жінки втекли в гори. Аксакал теж... Залишились тільки твоя мама Айше і твій маленький брат. Аксакал сказав Айше, що вона стара і їй смерті нічого боятися. Айше прислала за нами твого брата, Джуру. Ми повернулись. Дивимось — Айше сміється, і гості сміються. Вони подарували нам чай, рис, мило, борошно. Ви гадаєте, ячмінне борошно? Ні, пшеничне, і не одну піалу, а сорок, п'ятдесят піал, та ще ячменю багато: цілих два мішки. Аксакал, як завжди, прикинувся хворим, а як побачив дарунки — враз видужав. Потім вони запропонували: давайте шкури міняти на крам та їжу. Аксакал згодився і заправив в десять разів більше, ніж з китайських купців. Навіть я розсердилася на ненаситного аксакала. А росіянин, той самий, що раніше приїжджав, засміявся і каже: «Давайте по-чесному».

Аксакалові стало соромно, хотів був збавити ціну, але що ви думаєте?.. — і Зейнеб гордо взялася в боки.

— Ну? — спитав Кучак, певен, що все забрали даром.

— Російський червоний джигіт з роду більшовиків заплатив у двадцять разів більше того, що правив аксакал, та ще й сказав, що й це не дорого за такі славні шкури. Вони гостювали у нас, лазили по горах, збирали камінці й малювали значки на білій матерії. Називається «папір». Ми всі шкури заміняли, золотий пісок заміняли й рубіни, щодня їли пшеничні коржі й пили справжній чай.

— І все з'їли? — невдоволено спитав Кучак.

Зейнеб зміряла його зневажливим поглядом і вела далі:

— Дев'ять днів жили вони у нас і залишили нам дві худобини. Вони називаються «коні». Ти, Кучак, розповідав нам про них казки. Коні гарні й розумні. Лише до них треба звикнути. А ще зброю басмачів джигіти знайшли в горах.

Джура вилаявся: він сам хотів це зробити, повернувшись.

— Вони розпитували аксакала про Тагая. Спочатку він нічого не хотів казати, та почала Айше, і йому довелося розповісти далі. Вони подарували Айше і ще декому гарні халати. А яку матерію вони привезли! Бачиш сукню на мені? Це російська сукня, її привезли готову. А ось черевики! — І вона підняла ногу.

Кучак підступився ближче, сів навпочіпки й почав м'яти в руках матерію.

— За північними горами стоїть великий кишлак, — розповідала далі Зейнеб, — а ми й не знали. Там живе багато-багато народу, і всі їдять пшеничні коржі, ходять у гарному вбранні і не голодують. Там живе рід більшовиків, і ми теж забажали так жити, як вони. Аксакал заховав був усе собі й не хотів нам давати, але росіянин сказав, що все це спільне. Росіянин говорив, що все треба ділити порівну. А ще нам дали папір, киргиз прочитав його, і ми всі приклали до нього великі пальці, намочені в чорну фарбу. Тепер ми — мисливська артіль. Багато-багато розповідали нам люди з роду більшовиків про те, як вони живуть. Ми вірили й не вірили. До себе в гості запрошували нас. Багато худоби обіцали дати: кутасів, кіз, овець.

Джура жадібно слухав новини, та нічим не виказував свій подив, а Кучак сидів навпочіпки і ловив кожне слово.

— А мій карамультук? — ревниво спитав Джура.

— О, твій карамультук теж привезли! І пороку багато до

нього і свиндю. Я не принесла рушниці, бо аксакал сказав: у вас є два карамульки. Червоні джигіти обіцяли дати ще мисливську рушницю з патронами.

— Тому ви й не квапилися за м'ясом, що їли пшеничні коржі? — кинув Кучак і, засмучений, пішов до печери.

— Звичайно! — Зейнеб посміхнулась. — Ми їли не раз у день, як раніше, а вранці, в обід і ввечері. Я прийшла до вас з новинами, а Кучак мало не застрелив мене. Невже я така гарна, як джез-тирмак? І ти, Джуро, ти теж не впізнав мене спочатку? Де ж твоє зірке мисливське око? Чи ти осліп? Чого це так дивишся на мене? Чи до лица мені ця славна шовкова хустка? Дома є ще дві хустини!

Джура розлютився: дівчисько сміється з нього!

— А чим це так пахне? — спитав він.

— Це така пахуча вода, мені Івашко подарував. — І вона знову засміялася.

Джура почорвопив од гніву: чужак підносить Зейнеб дарунки!

Джура замахнувся на радісно святкову Зейнеб і кулаком збив її на землю. Зейнеб заплакала від кривди:

— Ти без голови, ти злий! Ті були добріші!

Та Джура вже охолов.

— Ну, не плач, — винувато промовив він.

Зейнеб заплакала ще голосніше. Джура розгубився. Зейнеб виросла за літо і стала якоюсь іншою, ще кращою... Він не знав, як її заспокоїти. Джура поплескав її долонею по спині, та вона все плакала. Джура переступав з ноги на ногу і врешті незграбно погладив її по голові. Вона одразу перестала плакати і здивовано подивилася на нього.

Джура швидко закинув на плечі важкий курджум, що його принесла Зейнеб, і сказав, не дивлячись на неї:

— Ходімо, я нагодую тебе, поки Кучак сам не з'їв уларів.

Мовчки дійшли вони до печери. При вході вже сидів Кучак і грів на чай воду.

— Ага, дуже важкий курджум, я бачу! — радісно зустрів їх Кучак, кидаючись до Джури.

Кучак витяг з мішка великий бурдюк.

— Це айран, — сказала Зейнеб. — А ось рис, бачите?

Кучак сам витяг коржі, загорнуті в хустку.

— Пшеничні! — гордо мовила Зейнеб, передаючи їх Джурі, що мовчки стояв біля багаття.

Зніжковілий Джура сидів і з напускною бундючністю розповідав Зейнеб про те, як вони жили з Кучаком у печері. Зейнеб, слухаючи, крутила в руках ножа й раптом скрикнула:

— Та він же із золотими зарубками!

— Хіба це золото? — спитав Джура і, згадавши про знайдене багатство, додав: — А знаєш, ми знайшли...

Але тут Кучак зашепотів йому на вухо:

— Не розказуй Зейнеб про золото. Аксакал каже, що хитроців одної жінки вистачить шпозити сакви сорока віслюкам.

Джура пахмурився, але промовчав.

— Що ж ви знайшли? — спитала з цікавістю Зейнеб.

Та Кучак, аби відвернути увагу Зейнеб, закричав:

— Я вам зараз розповім цікаву казку про смерть Кукотая-батира... От бачите, в казані вже закипіла вода!

Зейнеб розв'язала хустку, що оповивала її стан, і розстелила її біля вогнища. На скатертині Кучак розкидав коржі й шматки ковбаси з уларів. Він поклав їжі більше, аніж могли з'їсти трое людей. Це означало достаток, розкіш.

Кучак говорив, невгаваючи: він хотів, аби Зейнеб забула про своє запитання.

Всі присунулись до їжі.

— Беріть, беріть! — припрошував Кучак.

— Беріть! — сказав Джура.

За звичаєм, у кипляку першим брався їсти найшановніший член роду. Таким був тут Джура. Він поважно простягнув руку і неквапливо взяв шматок коржа.

Зейнеб їла ковбасу і хвалила її. Вона пишалася тим, що сиділа між хоробрими мисливцями і їй діставались кращі шматки. Зейнеб знала, що, вийшовши заміж, вона стане рабинею чоловіка і не зможе отак сидіти в гурті чоловіків.

Вони скуштували ковбаси й напилися чаю. Джура розповідав про Теке, про полювання.

Ніч була тиха, безвітряна, але Кучак переніс вугілля і казан у печеру і розклав велику вогнище.

— Гей, Джуро, принеси сухих дров! Та захопи з собою Зейнеб. Ти ж сам знаєш: коли жінка стоїть біля казана, плов не вдається.

Ніхто не вмів так смачно готувати плов, як Кучак, а хто готує смачний плов, тому на цей час усі мусять коритися.

І Джура слухняно пішов по дрова, а позаду, не встигаючи за ним, побігла Зейнеб.

Вони ще не відійшли від печери, як їх догнав Кучак. Він підбіг до Джури й прошепотів на вухо:

— Не говори Зейнеб про золото, а то я буду тривожитись, і плов підгорить.

— Добре! — кинув Джура і закрокував далі.

Кучак, засапавшись, побіг у печеру. Поки кипіла вода, він сім разів прополоскав рис і трісочкою виловив смітинки. Тоді розтопив у казані багато жиру і вкинув у киплячий жир дрібно нарізане молоде, ніжне м'ясо. Підібгавши ноги, сів біля казана і, вдихаючи пару, тихо замуркотів.

Кучак зняв з вогню казан і відставив набік, накривши покришкою й кожухом. Жарини повільно згасали, вкриваючись сірим попелом. А Джура все не повертався.

Кучак розсердився:

— Я сам з'їм плов! Плов не може чекати: він охолоне і втратить смак.

«Проміняти плов на дівчину!» — подумав Кучак і, взявши таріль, пішов до казана.

В цей час до печери швидко зайшов Джура і кинув дрова на землю. Вони розкотилися в усі боки.

Кучак розкрив був рота, щоб вилаяти його, та, побачивши, що Джура сердитий, стримався.

За Джурою мовчки зайшла Зейнеб і теж кинула дрова. Вона стала на коліна біля багаття і почала роздмухувати його. Кучак зрозумів, що вони чомусь гніваються одне на одного. Джура теж сів біля вогнища. Зейнеб розіслала достурхан і, взявши чайник, злила трохи гарячої води Джури на руки. Той обмив руки і витер тканим поясом.

— Несу, несу! — радісно закричав Кучак.

Високо піднімаючи велетенський оповитий парою таріль плову, він підніс його до вогнища й поставив на достурхан. Зейнеб радісно заплескала в долоні.

— Де ви взяли такий красивий таріль? — спитала вона і здивовано глянула на Джуру.

Кучак посів і аж ніби зморщився. Він непомітно штовхнув Джуру ліктем.

— Знайшли, — знехотя відповів Джура.

— Де знайшли? — наполегливо розпитувала Зейнеб. Вона розуміла, що від неї щось приховують.

— Іжте плов, він холоде. Беріть, беріть! — припрошував Кучак, а голос у нього тремтів, зривався від хвилювання.

Джура взяв пучку гарячого жирного плову і, стиснувши в пальцях, щоб рис не розсипався, вкинув його в рот.

— Добрий плов! — похвалив він і облизав пальці.

Плов був справді смачний, але Кучак їв без апетиту: він боявся за долю знайденого золота. Якщо Зейнеб дізнається про золото, вона розкаже аксакалу, і той забере собі все багатство.

На дні тареля показалося зображення людей і звірів.

— Погляньте: ось водміді, лисиця! — весело говорила Зейнеб, тицяючи пальцем.

Після плову пили чай.

— Послухай, Кучак, — заговорив Джура, — Зейнеб розказала мені, що після того, як з кишлаку поїхали більшовики, туди з Кашгарії приїздив Тагай. Аксакал винен Тагаєві золото ще з минулого року, і Тагай погрожував, що восени прийде знову і забере аксакалів горностаєвий кожух і всіх дівчат. Він усе розпитував, де червоні джигіти і скільки їх. Хотів дізнатися, де ми...

— Аксакал хоче, щоб ти, Кучак, одружився, — мовила Зейнеб. — Він каже, що вже минув рік відтоді, як померла твоя жінка, і не гаразд чоловікові бути нежонатим. Він казав також, що і Джура мусить оженитися на його внучці Бібі. А мені, — тут голос Зейнеб здригнувся, — мені аксакал звелів готуватися стати жінкою Тагая. За мене Тагай дасть аксакалові п'ять кутасів, десять кіз і простить, що ми взимку не дали йому притулку. Шкода, що про все це я дізналася, коли червоні джигіти з роду більшовиків уже поїхали. Вони не дозволили б цього, я певна. Вони казали нам, що приїдуть на́рік. А ще вони казали, що в інших кишлаках... кишлаків, виявляється, так багато!.. в інших кишлаках більше нема аксакалів.

— Як це — нема аксакалів? — здивувався Кучак. — А хто приносить жертви духам?

— Івашко казав: ніяких духів нема, — тихо відповіла Зейнеб, — і аксакали про це знають.

— Не мели дурниць! — сердито перебив її Кучак. — Як це — нема духів?.. Мовчи!..

— А дівчата Сет і Зора, — вела далі Зейнеб, трохи ніяковіючи, — вийшли заміж за караванників з Дараут-Кургана... Тагай

ще казав, що у нього багато лавок у Кашгарії і що я кожен день їстиму пшеничні коржі й плов. Він прислав у дарунок мені перстень.— І вона показала золотий перстень з бірюзою.

Джура зло вирвав перстень і шпурнув його в огонь. Зейнеб заплакала і, вхопивши поліно, почала порпатися в перетлілому приску.

V

Другого дня зранку Джура, Кучак і Зейнеб вирушили до Сауксаю. Вони несли на плечах повні курджуми в'яленого м'яса. Попереду бігли Теке і Одноуха.

Зейнеб весь час намагалася дізнатися, звідки в мисливців срібний таріль і золотий ланцюжок. Кучак, як міг, відвертав її увагу розповідями про чудові, небачені місця, що траплялися їм у дорозі.

— О-о-о, Зейнеб, поглянь ліворуч, подивись на гору! — викрикував Кучак, ніби Зейнеб ішла протилежним схилом гори.— О-о-о, Зейнеб, дивись туди не змигаючи, і ти побачиш дірку в вершині гори, а звідти сяє вогненне око дракона. Дивись, дивись! А ти казала, немає духів!

— Справді, сяє,— дивувалася Зейнеб, вражена дивними червоними відблисками, що час від часу з'являлися в чорній печері на горі.

— О-о-о, Зейнеб, поглянь праворуч, он туди, де чорне і синє каміння! Бачиш сіру гору? Отож, має народитися такий батир, що зможе зважити цілу землю, і ця гора буде за гирю, як золотник.

— Ти все знаєш, Кучак,— глумливо промовив Джура.— А скажи: куди діваються старі місяці, коли народжуються нові?

— О, їх розбивають на шматки і з осколків роблять нові зорі,— не замислюючись, відповів Кучак.

— А-а-а!..— вигукнула Зейнеб, не знаходячи слів, щоб висловити своє захоплення всезнайством Кучака.

Джура не знав, що сказати, і насупився.

Розмовляючи, вони вийшли на берег Сауксаю. На протилежному березі стояв гурт жінок і підлітків, що прийшли з кишляку. Вони розмахували руками і щось кричали, але шум річки заглушував їхні голоси.

А Джура думав, що м'яса багато і що переправляти його

через річку доведеться не одну ніч, бо вдень тають сніги. Тоді жінки прийшли разом з аксакалом. Джура порадив йому перекинути ремінь через ущелину, з одного берега Сауксаю на другий, і так переправити м'ясо. Аксакал, що не терпів нічого нового, розсердився, назвав це хлоп'ячими витівками і наполіг, щоб робилося все по-старому. Цього року аксакала немає. Чому б не спробувати?

До глибокої ночі вони носили м'ясо із своєї печери на берег, а Зейнеб стерегла його. Вночі, дочекавшись, коли тала вода пішла на спад, Кучак закинув на плечі курджум з м'ясом і, підохочуваний Джурою, рушив до протилежного берега. Води в річці було багато, і Кучак переправлявся дуже довго. Жінки обступили його, взяли курджум, зварили м'яса і цілу ніч розповідали про приїзд каравану від більшовиків.

Джура, не дочекавшись сходу сонця, вирушив до скелі Чорний Ворон. Там береги річки зближалися, утворюючи межигір'я. Протилежним боком за Кучаком ішов натовп жінок і підлітків, а Джуру на цьому боці супроводжувала Зейнеб.

Прив'язавши камінь на кінець ремінного каната, Джура розкрутив його над головою і кинув на другий берег річки. Кучак зловив і замотав канат круг великого каменя; те саме зробив Джура зі своїм кіпцем. Жінки, ще вночі почувши від Кучака, що м'ясо буде переправлятися на ремені, недовіриливо посміювалися. На ремінь Джура надів петлю, що могла вільно рухатися по канату, і до неї підвісив курджум. До курджума він за середину прив'язав аркан, один кінець якого теж перекинув Кучакові. Поклавши в курджум м'ясо, він крикнув: «Тягни!» — і дав знак рукою. З того берега долинув сміх молоді. Кучак невпевнено смикав за аркан. Курджум розхитувався, але не рухався.

Джура стояв, широко розставивши ноги і стиснувши від хвилювання кулаки. Він знав: якщо його задум не вдасться, над ним будуть глумитися все життя і неодмінно вигадать йому образливе прозвисько. Кучак смикнув аркан, і курджум загойдався на петлі. Ремінь розм'якв від бризок, і канат поволі опускався до води, провисаючи під вагою м'яса дедалі нижче. Кучак розгубився і перестав тягти.

— Пропало м'ясо! — кричали жінки.

— Тягни, тягни! — дзвінким голосом загукала Зейнеб, скочила на камінь, що нависав над обривом, і нетерпеливо затупотіла ногами.

Раптом вона похитнулася і, змахнувши руками, впала в річку.

Жінки заверещали від жаху, а переляканий Кучак несподівано для себе легко потягнув до берега курджум.

Джура цього не бачив. Він скавав по слизькому прибережному камінню, намагаючись не втратити з поля зору червону сукню Зейнеб, що багряніла в коловоротах Сауксаю.

Дівчину кинуло на камінь, і на мить вона піднялася над водою. І тієї ж миті аркан метнувся до неї, обвив за плечі. Джура щосили вперся ногами, стримуючи Зейнеб на місці, і закріпив аркан між валунами. Притиснута течією до великого каменя, оглушена, дівчина задихалася від пани, що біла їй в обличчя.

Згодом, коли вода спала, Джура переніс Зейнеб на берег. Допоміг їй скинути мокру, подерту сукню, закутав у свій хутряний халат і поніс до стоянки. Зейнеб була така квола й беззахисна, що він мимоволі пригорнув її до своїх грудей.

Цілу ніч Джура не склепив очей — підтримував вогонь, біля якого спала Зейнеб. Він дивився на її чорні кучеряві коси, на заплющені очі з довгими тремтливими війми, на руки, гладенькі й округлі... Він думав про цю вродливу, жваву, життєрадісну дівчину й мовчки слухав балаканину Кучака, який перебрався до нього.

Зейнеб прокинулася здоровою, наче й не сталось злочасної пригоди. Вона жартувала, сміялася.

Повеселілий Кучак показував, як Джура скавав по камінню берегом, рятуючи Зейнеб. Лише Джура був суворий і мовчазний.

— А мене ти як переправиш? — спитала Зейнеб, коли все м'ясо було вже на тому березі.

— Джура нахмурився.

— А чого тобі йти? Ти нам ще не попраля, а казала, що акакал звелів випрати всю нашу білизну.

— Ми б і самі впоралися, — заперечив Кучак.

Зейнеб замислилася. Вона була найвродливішою дівчиною в кишлаку. Жінки, збираючись на посиденьки в довгі зимові вечори, видавали її за Джуру, але сам Джура про це не говорив...

Зейнеб морщила лоб, а Джура мовчки ждав її відповіді.

— Гаразд, — погодилась Зейнеб, і її очі хитро блиснули, — я виперу вам білизна. А що ти мені за це даси? Тагай просто так, ні за що, подарував мені перстень. Ти подаруєш мені таріль?

— Таріль? — зневажливо повторив Джура. — Я тобі дам золотий обруч на руку, такого немає ні в кого.

Зейнеб більше не вагалася. Вона крикнула жінкам на той берег:

— Несіть м'ясо в кишлак самі! Я залишусь допомагати Джури й Кучакові! — І помахала на прощання рукою.

VI

Зейнеб випрала білизна і в нагороду отримала золотий браслет. Милуючись браслетом, вона надягала його то на праву, то на ліву руку. Кучак аж схуд від заздрощів.

— За такий браслет можна п'ять жінок купити, а ти подарував дівчиськові! Забери назад браслет! Жінка не доведе до добра, якщо її не бити.

Якось увечері Кучак почув тихий голос Джури:

— Зейнеб, я беру на себе всі твої гріхи.

Кучак знав, що це були найпіжпші слова, які, за звичаєм, казав у кишлаку наречений дівчині поред весіллям. Відповіді Зейнеб Кучак не розчув. Хлопець і дівчина пішли з печери. Кучак вийшов за ними, але не помічав ні краси залитих місячним сяйвом гір, ані пахощів альпійських луків. У нічній тиші він чув, як лунко калатає в нього серце, розтривожене долею скарбу.

Весь час Джура й Зейнеб були разом. Джура дарував їй коштовності. Кучак лютував.

— Ти, Кучак, хотів мати золоті руки, то маєш їх, — жартував Джура. — Хіба могла б Зейнеб так варити, прати і прибирати, якби руки в неї не були золоті?

Джура перестав полювати, і вони їли в'ялене м'ясо із запасів.

— Чому вона їсть разом з нами, а не сидить позаду і не жде, щоб поїсти залишки після чоловіка? Хіба вона не твоя жінка? Ви весь час разом, і вона співає тобі пісень! — сердився Кучак за обідом.

А Джура робив усе, що скаже Зейнеб. Далеко від сварливого аксакала вона була цілком щаслива і дивувалась: «Як мож-

на було вагатися між Джурою й Тагаєм? Хіба є ще на світі людина краща за Джуру, є ще такий великий мисливець, як він? Хіба ще хтось міг так добре ставитися до жінки, як Джура?» Зейнеб не квапилася в кишлак, хоча їй і кортіло показати подругам свої коштовності.

Інколи Зейнеб із страхом згадувала слова Тагая: «Гляди, Зейнеб, якщо ти вийдеш заміж за іншого, то я заріжу тебе!» А Тагай незабаром має знову приїхати в кишлак. «Може, Тагай дізнається, що я залишилася з Джурою, і поїде собі», — заспокоювала себе Зейнеб.

Якось вранці Джура вдарив Теке ногою, щоб той не гарчав: він міг розбудити Зейнеб.

Кучак аж плюнув від обурення. «Загребе Зейнеб усе наше золото!» — бідкався він. Цілу ніч думав Кучак про золото, але нічого придумати не зміг.

— Ішак я, старий ішак! — бурмотів Кучак. — Чому я погано цілювся того вечора в Зейнеб? Чому я промахнувся? Чи, може, її порятував амулет, який вона носить на шиї?

VII

Голодний Теке весь ранок бігав з Одноухою по горі. Ховрахи вже залягли в норах на зимову сплячку. Миші поховалися. Земля зверху промерзла, і нір тепер не розриєш. Собаки повернулися додому голодні.

Зейнеб зашивала сукню, коли Одноуха, а слідом за нею Теке вбігли до печери і всілись під розвішаним м'ясом. Високо підстрибнувши, Теке вп'явся зубами у великий шмат м'яса, і жердка, на якій воно висіло, з тріском обламалась. Зейнеб обернулася. Теке вже вибігав з печери, волочачи за собою м'ясо. За ним бігла Одноуха.

Зейнеб зірвалася з місця, вхопила палицю і, навіть не взувши грубих шкіряних калош, побігла за Теке. Її розгнівало, що собаки на очах нахабно вкрали м'ясо! Шмат був важкий, і Теке повільно біг схилом. Зейнеб, задихавшись, доганяла собак і була вже далеко від печери. Раптом Теке кинув м'ясо і присів, вишкіряючи клики. З-за каменя на нього налетіли два велетенські пси.

Теке зчепився з ними. Пси накинулися на нього, намагаючись повалити. Теке вискочив на високий камінь. Один із псів плигнув за ним, але Теке вкусив його за горло і зштовхнув.

Зейнеб почала кидати в собак камінням, та в цей час з-за скелі вийшов гурт озброєних людей. Один з них назвав Зейнеб по імені.

Вона в страху сіла на камінь, не одриваючи погляду від чоловіка, що гукнув її: це був Тагай.

— Кок! Тог! Сюди! — крикнув Тагай своїм собакам.

Вони ще лютіше напалися на Теке.

— Розбороніть собак! — наказав Тагай і швидко підійшов до Зейнеб.

Вона вже переборола страх і встала.

— Чому ти тут? — спитав він її. — Звідки в тебе браслети?

До Тагая підійшли його помічники: Безносий і Чир.

— Золоті! — прошептав Безносий.

— Скидай! — Безносий вхопив Зейнеб за руку.

Тагай штовхнув Безносого, і той, застогнавши, відскочив від дівчини.

— Ти, очевидно, забула, що аксакал віддав тебе мені за борги? — спитав Тагай.

— Візьми краще браслети, — мовила Зейнеб, зриваючи їх з рук і подаючи Тагаві. — Я не піду з тобою. Пусті мене, а то Джура тебе вб'є! Відпусти, він дасть тобі багато золота.

Вона, прошмигнувши між басмачами, чимдуж побігла до печери.

Чир клацнув затвором гвинтівки.

— Не треба! — звелів йому Тагай.

Він погукав свого собаку і показав йому на Зейнеб. Сірий пес наздогнав дівчину і схопив її за сукню. Зейнеб, зірвавши з голови хустину, шмагнула пса по голові, але той швидко повалив її з ніг.

Підбігли басмачі і прогнали собаку.

Тагай потягнув Зейнеб за руку. Вона плакала і не хотіла вставати.

— Підведіть її! — наказав Тагай.

Зейнеб схопилася. Вона люто відбивалася, але басмачі зв'язали її. Зейнеб швидко обернулася і вкусила Тагая за руку. Він розмахнувся і вдарив її кулаком по голові.

— От шайтан дівка! — мимоволі милуючись, вигукнув Безносий.

ЛЮДИНА ТО ТВЕРДІША ЗА КАМІНЬ, ТО НІЖНІША ВІД ТРОЯНДИ

I

Зейнеб, оглушену вдаром, басмачі переправили через Сауксай і покляли на березі. Вони пішли, щоб, за наказом Тагая, спіймати і вбити Джуру.

Тагай навпочіпки сидів біля Зейнеб. Зачерпуючи долонею каламутну крижану воду, він хлюпав її дівчині на обличчя.

«Ай-ай-ай, яка красуня! — думав курбаші. — Якщо про її вроду розказати в Сариколі, ніхто не повірить. А якщо показати?.. О! Всі будуть ще більше поважати мене і заздрити. За цю жінку можна отримати ціле багатство, якщо її продати. А яка скажена! Буде багато тяганини. Треба, щоб їй звелів аксакал. Залякати старого дуже легко».

Нарешті Зейнеб розплющила очі. Тагай спокійно витирав руки довгим шовковим поясом. Кінець пояса він кинув Зейнеб, щоб вона витерлась теж.

Зейнеб, опритомнівши, підхопилась, відбігла вбік і сховалась за скелею. Тагай неквапливо попрямував до неї, замотуючи на ходу пояс.

— Не підходь! — закричала вона і кинула в нього каменем.

Курбаші не встиг відхилитися, і камінь боляче вдарив його в плече. Він схопився за руків'я ножа.

— Чого б'всься? Поговорити треба.

Та Зейнеб, тремтячи від холоду і хвилювання, уже тримала другий камінь і майже не памятаючись, повторювала:

— Не підходь — уб'ю! Не підходь — уб'ю!

Тагай відійшов і сів збоку на камінь.

— Хто ти така, щоб порушувати давні звичаї? Аксакал віддав тебе мені за борги, ти моя рабиня. Захочу — заріжу, захочу — зроблю посудницею. Та я добрий, і ти станеш моєю дружиною. Ти не будеш бігти поруч мого коня, тримаючись за стремено, ти поїдеш на коні, сидячи позад мене.

— Не підходь! Джура вб'є твоїх басмачів і тебе! Іди геть! — закричала Зейнеб, помітивши, що Тагай встав.

Вона знову шпурнула в курбаші каменем. Камінь за цим разом не долетів. Тагай стиснув губи, що вони аж побіліли, та, подумавши, здивовано спитав:

— Хто тобі сказав, що я ворог Джури? Цей молодий, але великий мисливець — мій друг. Я його зустрів на полюванні,

і він мені сказав: «Візьми Зейнеб у заклад. Я принесу золото і заплачу борг. Це дівчисько мені надокучило!»

— Ти брешеш! — верескнула Зейнеб, сердито тупнувши ногою.

Тагай поволі відкрив сумку, витяг корж і, розламавши його па шматки, мовив:

— Не їсти мені більше хліба свого, нехай мене грім поб'є, якщо я брешу!

Зейнеб якийсь час з жахом дивилася на нього, не знаючи, що робити. Її все життя вчили вірити цій клятві. Дівчина випустила камінь і заплакала. Тагай швидко підбіг, схопив її і попіс на гору, де чекав басмач з ківми.

Зейнеб, відбиваючись, знову його вкусила за руку.

Тагай з прокльонами випустив дівчину і з розмаху шмагнув її по спині нагайкою. Удар був такий сильний і несподіваний, що Зейнеб похитнулася і впала на коліна.

— Іди вперед! — люто закричав Тагай, показуючи нагайкою на гору.

Басмач, що пас коней, почувши кроки, злякано схопився. Забобоний, він боявся всього. Побачивши курбаші Тагая, басмач побіг збирати коней, що розбрелися по горі. Тагай чекав своїх басмачів годину, три і п'ять. Коней розв'ючили і знову пустили настися. Настала ніч. Басмачі не повернулися. Зійшло сонце. Тагай виліз на вершину і довго вдивлявся в бік Сауксаю, піднімався на узгір'я, щоб краще бачити довкола. Басмачі не з'являлися. Тагая це дуже тривожило. Та він заспокоював себе думкою, що вони не беззбройні. Може, зустріли ще когось. Це було б дуже не до речі, бо саме тут Тагай надумав влаштувати свою таємну базу.

Коні тих басмачів, що пішли на завдання, пофоркували, поскубуючи траву, і тим самим нагадували про відсутніх своїх господарів. Під ранок Тагаєві майнула думка, від якої його аж кинуло в жар.

— Зейнеб, прокинись! — крикнув він гнівно. — Та просни-ся ж! Багато було в Джури золота?

— Багато! — буркнула дівчина.

— Стільки? — спитав Тагай, показуючи пригорщу.

— Десять разів стільки, двадцять разів стільки, тридцять разів стільки! — сердито відповіла Зейнеб. — Там були ось такі золоті дошки, — і Зейнеб широко розвела руки.

— А ти не брешеш? — недовіжливо спитав Тагай.

— А це? Ти ж бачив? — І Зейнеб, закативши рукави, знову показала свої браслети.— Відпусти мене, і Джура озолотить тебе з ніг до голови.

Тагай, що смоктав насвою, сердито сплюнув і зло вперіцив нагайкою сонного басмача.

— Поїхали! — гнівно крикнув він і пішов підтягувати коням попруги.

Тагай догадався, що басмачам, очевидно, вдалося захопити все Джурине золото. А найкращий спосіб посварити між собою однодумців — це дати їм золото, щоб вони ділили його між собою. Всі вони служили Тагаєві за гроші й щохвилини ризикували накласти тут своєю головою. А тепер, можливо, захопивши золото і ставши незалежними, вони зможуть утекти в Кашгарію і, звичайно, покинуть тут свого курбаші.

В минулі роки йому вдавалось за допомогою баїв і таємних ісмаїлітів вербувати в басмачі наївних, як дітей, горців, готових за наказом своїх пірів іти в вогонь і в воду. Але що тепер діється в цих горах? Колишні ісмаїліти повстають проти своїх пірів, виганяють аксакалів, пастухи посягають на хазяйську худобу. Відданих людей лишилось мало! Ось і ці продажні шкурі, очевидно, покинули його. І це після того, як він втратив у сутичці з прикордонниками більше половини загону!

Тепер доведеться йому швидко повертатися назад у Кашгарію. Якби лишень аксакал Іскандер погодився бути його агентом... Але старий — боягуз. А кишлак Мін-Архар — вигідне місце для бази... Що ж, він порідниться з аксакалом, і тоді в старого не буде вибору.

Багато думок обсідало Тагаєву голову, поки він, посадивши Зейнеб на коня, їхав у кишлак Мін-Архар.

Зейнеб була така приголомшена останніми подіями, що ледве трималася в сідлі. Гордість не дозволяла їй признатися в своїй слабості, і вона не скаржилась. Лише пальці, що вп'ялися в гриву коневі, виказували хвилювання Зейнеб.

— Я великий чоловік, Зейнеб,— говорив Тагай.— У мене дуже багато джигітів. Мені навіть не треба самому класти собі їжу в рот, бо це роблять за мене інші і мають те за велику честь. Багато дівчат мріють про щастя бути мою жінкою, а я навіть не дивлюся на них. Мої друзі — всевладні люди, і вони допоможуть мені відвоювати в більшовиків і всі ці гори, і всі ці ріки. Тоді я буду володарем велетенської країни. Хто друг мені, той може на цьому світі дихати спокійно. А ворог нехай

наперед копає собі могилу. Я нікого не боюся. Всі бояться мене, Я їжджу на кращих конях, їм найкращу їжу... Пам'ятай, Джура відмовився від тебе, він одружиться з Бібі. А що ж тобі залишається? Вийти заміж за Кучака? Він гірший за брудного пастуха.

Обличчя Зейнеб виражало рішучість. Щоби в неї горіли.

— Джура кохав мене! Я знаю!

— А борг? Кишлак дуже багато заборгував мені: за рис, за борошно і тютюн.

— Ми віддамо тобі все. Більшовики привезли нам.

— Хто водиться з більшовиками, той мій ворог. Запам'ятай це. Я міг би весь кишлак вирізати і спалити. О! Джура вже шкодує, що не пустив мене взимку до вогню... Якщо він взагалі ще може щось відчувати... А аксакал — мій боржник до кінця життя... Я озолочу тебе, Зейнеб, і ти забудеш свого пмаркато-го хлопчиська!

Зейнеб неохоче слухала Тагазві теревені. Вона не знала, чому вірити. В одному вона була певна: Джура не міг їй зрадити.

На другий день, надвечір, вони приїхали на літнє кишлячне пасовисько. Стопи синього диму здіймалися в небо. Чулося гавкання собак. Зейнеб зраділа, побачивши маленького Джуриного брата. Хлопчина підбіг до неї, але Тагай одразу ж прогнав його.

II

Місяць піднімався над горою, і нічні тіні поповзли з ущелини, а Зейнеб і не думала йти спати. Оточена жінками й дітьми, вона розповідала про все, що сталося.

В юрті аксакала, біля вогню, сиділи один проти одного аксакал і Тагай. Аксакал цмокав губами і поважно мовчав.

— Іскандере,— суворо говорив Тагай,— я чекаю. Нікому я ще не повторював накази, а ти мовчиш, як камінь. Чи ти онімів?

Старий закашлявся і скрипучим голосом відповів:

— Тагаю, я старий, ох, який старий і від хвилювання можу вмерти. Чого тобі треба від нашого бідного кишляку? Я вірю твоїм словам, що ти тепер спадковець померлого багатого купця. Все, що я винен йому, я виплачу. Та не змушуй мене ховати твою зброю і твоїх людей від більшовиків. Вони сильні...

Не сердься... і ти сильний. Ми хочемо жити в спокої. Я буду торгувати з тобою теж... Але вони дали за червоний камінь ку-таса, а ти — лише трохи борошна і дві піали рису...

— Якщо ти ще посмієш торгувати з більшовиками,— по-грозливим тоном сказав Тагай,— я знищу твоє зміїне гніздо. Ти не сказав їм, де береш червоне каміння?

— Вони самі лазили по скелях і все знайшли. Залиш мене! Ти сам тепер бачиш, що це місце стало відоме багатьом... Я старий, я хворий. Я все тобі віддам, Тагаю!

Старий дістав важку торбинку і подав Тагаєві. Той заглянув усередину.

— Добре,— сказав Тагай.— Я беру це в рахунок боргу, але ти будеш допомагати мені в усіх моїх ділах, як членові свого роду. Я одружуся на Зейнеб і вивезу її з собою. Я залишу тут свого чоловіка, він буде берегти твою старість і спокій твого кишлаку.

— Жінки завжди приносять нещастя. Ти великий, Тагаю, ми малі. Джура все одно вб'є мене, якщо ти забереши Зейнеб. Я знаю.

— Старий, я подарую тобі четверо коней — накажи Зейнеб іти зі мною.

Після довгої мовчанки аксакал плаксивим голосом мовив:

— Не могу!

Розлютований Тагай схопив аксакала за тасьму, що висіла на шиї, і зтягнув її. Очі в аксакала розширились, вена на лобі здулася.

— Не можеш? Не можеш? — люто повторював він.

Раптом тасьма лопнула, аксакал упав на землю, а в руках у Тагає опинився трикутний талісман з матерії.

Тагай ножем розпоров шви талісмана, дістав поживклий від часу папірець, складений у кілька разів, і розгорнув його. На обличчі курбаші з'явився крайній подив.

— Старий! — іншим тоном мовив Тагай.— Цей талісман належав великому чоловікові. Він був правою рукою живого бога Ага-хана, мав право карати й милувати. Розкажи, як цей талісман попав до тебе. Клянуся, я нічого не зроблю тобі лихого. Скажи мені всю правду про те, коли і як цей талісман потрапив у твої руки.

Аксакал, перебиваючи свою розповідь клятвами, розказав, що він знайшов цей трикутничок на шиї в чоловіка, якого присинало лавиною.

Тагай, вислухавши оповідь аксакала, довго мовчав, вчитуючись у папірець.

— Якби ти цей папір показав пірам, вони б зробили для тебе все. Даремно ти раніше не віддав мені цей талісман. Іскандере, я звірю тобі тасмпицю справжнього вчення, і ти станеш моїм учнем.

Аксакал у горі підняв руки:

— Я нічого не розумію! Бери Зейнеб і їдь собі. Кругом дуже багато злих духів, і я живу в вічному страху. Я накажу Зейнеб їхати з тобою. Але ти, виславши иранці басмача із Зейнеб уперед, сам затримайся і стрельни вгору. Всі мусять бачити, що ти забираєш Зейнеб без моєї згоди. Так треба! А Зейнеб я скажу, що по дорозі ми її звільнимо. Вона поїде раніше і не буде знати всього.

— Хоп,— сказав Тагай.

— Тільки ти вистрелиш в повітря, Тагаю,— помовчавши, додав аксакал.

— Хоп,— відповів Тагай.

— Їдь з ним, Зейнеб,— сказав він дівчині, коли та зайшла, вказуючи рукою на Тагаю.— Він візьме тебе в заклад, поки Джура не привезе йому викуп у Кашгарію. Змирися. Нічим виплатити борг кишляку.

Зейнеб опустила очі під сердитим поглядом аксакала.

— Иди, где спочатку випий ось це.— Аксакал подав їй піалу.

Дівчина здивувалась, але випила якийсь напій.

— Иди! — Аксакал боявся сліз і голосіння.

Тагай відступився, і дівчина вийшла.

Зейнеб провела рукою по своєму обличчю і лише тепер усвідомила, що її вивезуть з кишляку. Що ж робити? Може, втекти до Джури?

Просто перед нею на стежці, що вела до Сауксаю, сидів басмач в оточенні хлопчент і щось захоплено розповідав. Дівчина зрозуміла, що втекти неможливо.

«Треба втікати, незважаючи ні на що!»

Зейнеб швидко зібрала свої сорочки, сукні, хустки і зв'язала в клунок.

— Треба втікати! — прошепотіла вона і зморено схилилася на клунок головою.— Відпочину і втечу,— подумала, заплющуючи очі, і... міцно заснула.

Вранці Зейнеб розбудили. У неї боліла голова, в роті було гірко. Сідати на коня вона рішуче відмовилась. Аксакал підійшов до неї і прошептав:

— Дурна! Ти знову поїдеш на південь, до Сауксаю, до Джури. Джура звільнить тебе. Я вже дав йому знати. Тагай про це не відає.

Зейнеб за допомогою Тагая сіла на коня і весело поглянула на заплакані обличчя рідних.

— Не плач,— шепнула вона матері, що підбігла до неї.— Я незабаром повернуся.

— Поїхали,— сказав басмач, спрямовуючи коня на південь. Зейнеб зраділа і навіть ударила коня ногами.

— Встигнеш ще! — буркнув басмач.

На повороті Зейнеб оглянулась. Аксакал щось говорив Тагаю, розмахуючи руками. Кінь повернув за виступ скелі, і більше нічого не було видно.

Долинув постріл. Крики. Незабаром з-за повороту стежини показався Тагай.

— Що там? — спитала Зейнеб.

— Нічого,— сухо відповів Тагай.

До полудня вони досягли гірського потоку. Тагай в'їхав у воду і спрямував коня проти течії. Кінь Зейнеб пішов за ним.

— Нам не сюди! — крикнула Зейнеб, натягуючи поводдя.

Та басмач, що їхав позаду, вдарив її коня нагайкою.

Потік з ревом мчав їй назустріч вузькою ущелиною між прямовисними скелястими берегами. Каміння перегороджувало дорогу, бризки попадали в очі. Коні ступали важко, борючись із течією і спотикаючись на слизькому камінні.

— За мною, за мною! — кричав Тагай.

І Зейнеб, якій хотілося пустити коня на мілкіше, де в прозорій воді виднілося каміння, мусила їхати за Тагаєм.

— Не піднімай ніг, коня зіб'є водою! — погукував Тагай.

Зейнеб слухняно опустила ноги в холодну воду.

Вони довго їхали звивистим руслом і до ночі дісталися витокую струмка. Прямовисні скелі й провалля заступали їм дорогу. Коли Зейнеб уже думала, що шляху далі немає, Тагай за помітними лише йому ознаками знаходив дорогу. До ночі, пе-

ревалівши через скелю, вони спустилися в ущелину і спинилися на ночівлю. Наказавши басмачеві й Зейнеб сидіти на місці, Тагай кудись зник. Коли він повернувся, вимучена Зейнеб уже спала.

Рано-вранці, ще до світанку, Тагай розбудив її, торсаючи за плече:

— Вставай, пора їхати!

— Я вже встала,— мовила Зейнеб, але не мала сили розплющити очі.

Все тіло болячо няло. Її морозило.

Зейнеб згадала пройдений шлях і затужила: погоні не було, а їй самій не знайти дороги назад!

Тагай дав їй шматок холодного вареного м'яса, корж і налив у залізну квартиру гарячого чаю. Зейнеб ніколи не пила із залізної кварти, тому одразу обпекла собі губи. Сердито покинувши квартиру, вона з'їла м'ясо й коржа, а чай випила потім, коли він уже охолов.

Оглянувшись, Зейнеб побачила, що зі всіх боків їх обступають круті гори, і не могла зрозуміти, як вони спустилися сюди вночі.

— Іди за мною й роби так, як роблю я,— сказав Тагай і, подумавши, додав: — Якщо хочеш залишитися живою.

Курбаші підвів коня до крутого схилу, зайшов ззаду, намотав хвіст на ліву руку і шмагнув коня нагайкою. Кінь швидко поліз угору, чіпляючись гостр'яками підків за нерівності ґрунту.

Таким схилом людина могла підніматися лише повзучи.

Курбаші хльоскав коня, не даючи йому сповільнити ходу. Найменша зупинка могла загрожувати смертю. Кінь хрипав, важко дихав і, викотивши наліті кров'ю очі, дерся вгору.

Зейнеб відчула себе вільною. «Втечу, поки не пізно!» — подумала вона, озирнулася і злякалась: голі гори і нерівні кам'яні скелі обступали її зі всіх боків. Вона глянула вгору. Там розкинулось чисте блакитне небо.

— Тримайся за хвоста! — крикнув їй басмач, розмахуючи нагайкою.

Зейнеб, як і Тагай, вхопилася за хвіст свого коня. Басмач ударив коня, і той, рвонувшись вперед, поліз угору. Зейнеб, задихаючись, ледве встигала за конем.

Якщо лише кінь, що тремтів від натуги, сповільнював ходу, басмачева нагайка гнала його вгору.

— Бий, бий! — кричав він Зейнеб. — А то зірвешся вниз. — Не озирайся. Та бий же, бий!

Зейнеб почала шмагати свого коня, не розуміючи, як вони виберуться на цю прямовисну гору.

Зейнеб добре бачила Тагаю, що досягав уже гребеня скелі, як раптом він зник. Через якийсь час він з'явився знову, але вже без коня. Перед Зейнеб відкрився вузький прохід, що розтинав усю стіну зверху донизу. Кінь рвонувся туди і спинився весь у милі; запали боки в нього важко здувались. Тут же стояв і Тагаїв кінь.

Трохи згодом піднявся басмач. Він витер піт, що котився з лоба, і довго лаявся, проклинаючи дорогу.

Вузьким, покрученим проходом вони піднялися вище, на кам'яну вершину, але перед ними, заступаючи дорогу на схід, здіймалась ще недоступніша скеля. Зейнеб гадала, що за нею почнеться спуск. Коли ж подорожні поборолі наступний підйом, перед ними постала гора, що іскрилась на сонці вічними снігами. Проти неї всі попередні здавались невеликими горбам. До заходу сонця подорожні досягли її вершини. Крутом стояли покриті снігом гори. Виморена Зейнеб уже не мала сили про щось інше думати, крім перепочинку.

Тагай і басмач злізли з коней.

Накинувши аркан на свого коня, басмач повалив його на сніг, міцно зв'язав ноги і зштовхнув униз. Збиваючи снігову пилюку, кінь котився крутим схилом і, нарешті, досягши підніжжя, застряг у заметі.

— Інакше не можна, — сказав Тагай, помітивши здивований погляд Зейнеб. — Якщо коня спустити незв'язаним, він почне опиратися і поламає ноги.

Спустивши коней, Тагай сказав Зейнеб: «Ну!» — і сів на сніг, підібравши поли халата. Зейнеб невпевнено зробила те ж саме, і тієї ж миті басмач зіпхнув її вниз.

Зейнеб отямилась лише в заметі. Коли вона вилізла, обтріпуючи сніг, Тагай і басмач розпутували коней і виводили їх із снігових кучур.

Усі знову сіли верхи. Вимучена Зейнеб уже не дивилась, куди вони їдуть. Очі самі злипались, і дівчина насилу трималася на коні. Їй здавалося, що рідний кишлак залишився десь на краю світу.

— Приїхали! — нарешті сказав Тагай. Він зняв Зейнеб з коня і заніс до якоїсь печери. Там вони розмістились на ніч.

Кілька днів їхали на схід. Вночі на п'ятий день дороги, ховаючись від роз'їздів прикордонників, вони перевалили через останню снігову гору і опинилися в Сариколі.

— От ми й дома! — весело промовив Тагай. — Тут немає більшовиків, і я тут хазяїн. Можу сказати тобі одверто: аби ти їхала спокійно, я попрохав аксакала сказати тобі, що в дорозі тебе звільнить Джура.

Зейнеб ахнула і з жахом подивилась на Тагая.

— Це треба було, бо твій крик на кордоні міг привернути увагу прикордонників і я загинув би через тебе. Тепер ти розумієш, що назад тобі вороття нема. Пам'ятай, що тут жінка — рабиня чоловіка. Вона говорить лише з ним, слухається лише його, і ніхто не сміє дивитись на її обличчя...

Зейнеб оглянулася назад, побачила рідні снігові гори, і на її очі навернулися сльози. Неприязнь до Тагая виростала в ненависть. Крізь сльози Зейнеб дивилася довкола. Дорогою йшли небачені звірі, велетенські, кошлаті, з кривою шиєю. Ось пройшла череда рогатих худобин, схожих на яків, але без волосатих хвостів і горбів.

— Верблюди і корови, — сказав про них Тагай, якого веселив подив дівчини.

Зейнеб те знала, куди дивитися: Зустрічні чоловіки безцеремонно розглядали її, не приховуючи свого захоплення. Вони голосно перемовлялись. Тагай пишався своєю супутницею, але суворо поглядав на пройжджиків.

Тагай думав, що Зейнеб сподобається життя в багатому домі і, погорувши, вона звикнеться. Він вирішив не звертати на дівчину уваги, аби вона могла освоїтися в новому оточенні. На ніч зупинилися в юрті одного Тагаєвого знайомого, а надвечір наступного дня подалися далі. Нарешті, вони в'їхали у великий кишлак. Уздовж широкої вулиці стояли високі глиняні загорожі — дували, через які не можна було побачити, що діється в дворах. Мешканці кишлаку вітали Тагая голосними окриками. За кишлаком, на лугах біля річки, стояли юрти. До них і поїхав Тагай.

— Багато таких юрт розкидано по цій країні, — говорив Тагай, — і в них живуть мої джигіти. І куди б я не приїхав, мене будуть зустрічати з почестями.

Біля великої білої юрти він зупинив коня. Враз збіглися басмачі, вітаючи його звичним: «Агман-хірман?» — «Чи не голодні ви, чи не стомились ви?» Одні тримали коня, другі — стремена, треті підтримували під лікоть. Всі витріщились на Зейнеб. Це драгувало Тагай. Він зліз і звелів принести паранджу.

Тагай подав Зейнеб паранджу.

— Одягни! Не годиться мусульманці показувати лице чоловікам. Ми вже в Сариколі, де шанують коран.

— Не одягну! — відповіла Зейнеб і кинула паранджу на курну дорогу.

— Одягнеш! — закричав Тагай.

— Не одягну! Я киргизка. Моя мати не носила цього, і бабка, і прабабка... Не одягну!

Басмачі вичікувально дивились на курбаші.

— Одягнути паранджу! — наказав Тагай.

Басмач швидко стягнув Зейнеб з коня і підвів до курбаші, тримаючи її за руки. Тагай накинув паранджу дівчині на голову.

— Відвести Зейнеб до жінок! — владно промовив він.

Тагай був невдоволений. Він зник до жіночої покори. Подобалась і злила ця горда дівчина, що посміла йому перечити.

БАГАТО ЧОГО МОЖЕ СТАТИСЯ, ПОКИ НАСТАНЕ ДЕНЬ

I

Повертаючись із полювання, Джура, як завжди, ще здаля покликав Зейнеб.

З ліска вийшов Кучак.

— Де Зейнеб? — спитав Джура, кидаючи йому двох уларів. Кучак тривожно подивився на нього.

— Не знаю!

У цей час, кульгаючи, підбіг Теке. Помітивши на його шерсті кров, Джура сів навпочіпки і уважно оглянув його рани.

— З ким же це кусався Теке? І де Зейнеб? — знову спитав він Кучака. — Нікого тут не було?

— Не знаю! — відповів Кучак і опустив голову, спідлоба позираючи на Джуру.

Біля перетлілого вогнища Джура побачив шкіряні калоші Зейнеб. Він вийшов з печери і голосно покликав її, але відповіді не було. Дуже схвильований, Джура покликав Теке і дав понюхати калоші Зейнеб.

— Киш, киш!..

Теке слухняно побіг з печери. А Джура з рушницею за плечима і списом у руці швидко пішов за ним. Раптом йому назустріч вискочив великий сірий пес. Здивований, Джура зупинився. Теке скочив назустріч ворогові. Собаки люто почали гризтись.

Джура влучив мить, вдарив чужака списом у бік. Собака упав. Недалеко на схилі, між камінням, лежала червона хустина Зейнеб. Джура підняв її. Тут на всьому ще збереглися сліди недавньої боротьби.

Джура сів навпочіпки, уважно оглянув землю і помітив відбитки чобіт з каблуками.

Поруч почувся шарудіння. Джура підвів голову і побачив озброєних людей. Їх було п'ятеро. Чоловік з побитим віспою обличчям і без носа мовив до Джури:

— Чи добре пасти овець і кіз?

Джура по відповів.

— Чи добре пасти коней? — запитав другий.

Джура перевів погляд на маленького, старого горбуна, що звертався до нього, і знову нічого не сказав.

— Чи добре полювати? — промовив третій незнайомец з густою чорною бородою.

— О так, добре! — відповів Джура і швидко схопився на поги.

Його не здивували запитання незнайомих. Вони запитували так, як належить з чемності запитувати за старовинним звичаєм. У Безпосого Джура помітив чоботи з каблуками.

— Ви звідки? — спитав Джура, поглядаючи на свій спис, на який ніби ненароком наступив Чорнобородий.

Один з незнайомих відповів:

— Ай, ай! Нагодуй, а тоді розпитуй!

Джура мав намір іти на розшуки Зейнеб, та звичай змушував його запросити подорожніх до печери. Намагаючись говорити якпайснокійпіншим топом, Джура промовив:

— Господини моя пішла по дрова. Ви не бачили її?

— Вперше бачу, щоб мисливець шукав свою бабу,— лукаво посміхнувся Безносий.

Він поплескав Джуру по плечі, та на Безносого кинувся Теке.

— Стрільтиму! — закричав Безносий, клацаючи затвором.

— Геть! — сказав Джура до Теке.

«Не мисливці вони,— подумав Джура.— Ідуть до чужої оселі, а погрожують убити собаку». Він повів незнайомих до печери. Біля печери сидів на камені Кучак і, грючись на сонці, патрав уларів. Старий ворожив на пір'ї. Він висмикував по кілька пір'їн і кидав їх, загадуючи: якщо пір'я полетить на схід, життя буде щасливе. Він уважно стежив за польотом пір'їн і раптом помітив гурт чужих людей. Кучак схопив уларів і побіг до печери. Він забився в найтемніший куток і захріп.

— Вставай! — гукнув Джура.

Та Кучак захріп ще дужче. Лише коли Джура сильно штовхнув Кучака, той схопився.

— А-а-а-а! — вигукнув він, вдаючи, що радий бачити незнайомих.— Як доїхали? Як здоров'я?

— Доїхали,— відповів незнайомий, сідаючи до вогню: — Зустрічай, як братів. Бо ж мусульманин мусульманинові брат.

— Зготуй чай,— мовив Джура.

Хлопець сидів, ледве стримуючись, і вирізав з дерева фігурку. Він не знав, що йому робити. Виказати неспокій — означало б принизити себе в очах незнайомих і дати їм зрозуміти, що він щось підозрює. Вирішив виждати якийсь час, а тоді вже діяти.

Напившись чаю, старший з гостей витяг пузатеньку глиняну пляшечку з тютюном-насвоєм, всипав пучку на долоню і поклав у рот. Потім передав пляшечку сусідові.

Поки Джура брав насвой, старший кивнув басмачам.

Один з гостей, ніби милуючись різьбою на руків'ї, взяв важкий Джурин ніж. Другий гість неквапливо підвівся і став при виході з печери. Безносий підморгнув решті, і ті взялися за зброю.

Безносий нахилився і швидко підніс до очей Джури золотий браслет з рубінами, якого витяг з-за пояса у нього.

Джура схопився, вдарив у підборіддя басмача, що сидів поруч, і кинувся до виходу. Той підставив йому ногу. Джура впав.

Усі басмачі напали на нього.

Чир вихопив ножа, але Безносий спинив його:

— Не треба, Джура мусить жити. Без нього ми не дізнаємося, де заховане золото.

— Теке! Теке! — закричав Джура.

Але Теке в печері не було.

— Кучак! Кучак! — покликав Джура.

А Кучак бігав по печері і хапався то за карамультук, то за палицю.

Басмачі зв'язали Джуру, виволокли на середину печери і кинули біля вогнища.

— Послухай! — сказав йому Безносий. — Зейнеб — жінка нашого курбаші Тагая. Вона з радістю поїхала з ним до Кашгарії. «Візьми мій браслет, — переказала вона мені, — піди до мисливця Джури, і нехай він вам віддасть решту золота». Якщо ти віддаси нам золото, ми пощадимо тобі життя.

— У мене золота немає, — відповів Джура.

— Але ж нам сказала Зейнеб. Коли б вона тебе кохала, то хіба говорила б про твоє багатство?

Джура мовчав, тужачись розірвати ремені.

— Ось цей таріль срібний, і ця чаша теж із чистого срібла, та Зейнеб сказала, що у нас є і золото, — далі вів Безносий.

Кучак сидів біля вогнища і, сховавши голову між коліннями, повторював, важко дихаючи:

— Немає в нас золота, нема...

Басмачі вкинули в мішок срібний таріль і чашу.

— Ну, а де решта? — спитав Чорнобородий.

— Шукайте самі, — прохрипів Джура, — я не боюся вас.

— Немає у нас золота, Зейнеб набрехала. Хто вірить жінкам, той осел, — доводив Кучак.

Старший звелів зв'язати його ременями.

— Ну? — Старший підскочив до Кучака і вдарив його кулаком.

Кучак упав на землю. Його довго били, та він стогнав і клявся, що нічого не знає про золото. Сльози котилися в нього по щоках.

Басмачі почали катувати Джуру. Зв'язаний, він одбивався від них головою й ногами. Кололи його ножами, випускаючи кров по краплині. Вони чекали, коли Джура признається, — біль був нестерпний і мало хто витримував це страшне мордування. Раптом вони почули дивний, скрипучий сміх.

Джура сміявся. Чи їм зламати його дух!

Вони можуть колоти його не лише кінчиками своїх ножів, а відрізати руки, ноги і вийняти серце — все одно він нічого не скаже. І зовсім не тому, що золото дуже дороге для нього, — свого собаку він годував із срібної чаші і тримав його на золотому ланцюжку. Він ненавидів басмачів за брехню і не вірив у зраду Зейнеб. Він не вірив, що вона пішла добровільно. Був певен, що вороги викрали її. Юнак ненавидів їх за свій біль, але найбільше — за свою ганьбу. Не було такої людини, яка була б зараз гіршої думки про Джуру, ніж він сам.

— Ти хоробрий джигіт! — мовив з повагою Безносий, дивуючись його стійкості. — Невже золото дорожче тобі за життя? Я залишу тобі життя, але скажи: де золото? Я кажу чесно. Твоя жінка — погана жінка. Забудь її. Є багато жінок крапчих!

Джура мовчав.

А Кучак весь час кричав:

— Нема золота, нема!..

Безносий розсердився:

— Чого ти каркаєш, стара вороно? У мене аніскільки немає бажання сидіти в цій смердючій печері, і морочитися з тобою, брудний ховрах! Ану припечить його.

Чир, якого Кучак випадково вдарив ногою в живіт, вирішив випробувати на ньому найнадійніший спосіб, який він не раз вживав. Він витяг з гвинтівки шомпол і розжарив його на вогні. Потім почав ним пекти Кучака.

Кучакові здавалося, що у нього горить утроба. Він голосно кричав:

— Я все скажу, все!..

Кучак не витримав болю і виказав, де заховано його скарб.

Басмачі жадібно вихоплювали з ями золоті речі.

Кучак лежав, закотивши очі, і повітря зі свистом вилітало крізь його стиснуті зуби.

Хтось із басмачів вилив йому на голову бурдюк води. Кучак розплющив очі.

— Звідки в тебе золото? — запитав Безносий.

Кучак мовчав.

— Де знайшли золото? — знову спитав Безносий.

— На льодовику... Біля Чортового Гробу... в тріщині... біля неї лежать дрова і мотузка... Там багато... ще... — про всякий випадок збрехав Кучак.

Чорнобородий витяг ножа, але Безносий схопив його за руку.

— А якщо там нічого нема, то хто нам розкаже правду? Нехай вони поки що живуть.

І, закидавши камінням вузький вхід до печери, басмачі завкапалися до льодовика.

II

Незабаром після того, як басмачі пішли, до печери підбіг Теке.

— Теке, сюди! Теке! — ледве долинав з печери Джурин голос.

Теке кинувся до заваленого входу. Він скакав перед камінням, скімлив від нетерплячки, чекаючи свого хазяїна. Він чув його приглушене, але наполегливе погукування. Собака помчався угору, виліз на скелю і зазирнув до печери через димар.

— Теке, сюди! — закричав Джура, помітивши його.

Теке знову збіг униз. Він метнувся перед входом і, врешті, надібав щурячу нору. Колись, ще цуценям, він пролазив нею із печери надвір. Зупинившись біля нори, Теке обнюхав її і почав рити землю. Мерзлі груди летіли з-під його кігтів. Він розранив лани, але рив далі. Джурин голос наполегливо кликав:

— Теке! Теке! Сюди!

Теке повискував і рив ще швидше.

Минуло чимало часу. Джура вже втратив надію на звільнення. Він пробував розірвати пута, але ремені ще дужче впивалися в його шкіру. Він хотів підповзти до Кучака, але тіло боліло від найменшого руху.

«Не зможемо звільнитися, — думав він. — Повернуться басмачі і вб'ють нас».

А Кучак усе стогнав, заплющивши очі.

Раптом Джура відчув, що Теке лизнув його в обличчя. «Як пояснити Теке, що треба перегризти ремінь?» — подумав Джура. Піднявши руки, зв'язані за спиною, він крикнув Теке:

— Візьми, візьми!

Теке, не розуміючи, обнюхав руки і лизнув йому пальці. Потім понюхав ремені і знову лизнув.

Джура хвилювався і тикав у морду Теке зв'язані руки. Теке задкував.

Джура зрозумів, що таким чином нічого не досягне. Він під-

кликав Теке і подивився йому в очі. Хвилювання Джури передалося собаці: Теке схопився, потім знову сів. Він допитливо дивився Джури в очі.

— Теке, Теке! Гризи ремінь, гри-зи, гри-зи! — повторював Джура, впиваючись поглядом в очі Теке. Собака не розумів і відвертався.— Перегризи! — повторював Джура, підставляючи Теке зв'язані на спині руки.

Теке, граючись, схопив зубами ремінь і почав гризти, та немало часу минуло, поки пес зрозумів, чого від нього вимагають, і перегриз ремінь, що стягував Джурині руки. Занімілими пальцями Джура схопив голову собаки і радісно притис її до своїх грудей. Перетявши ремінь на ногах, Джура звільнив Кучака.

З останніх сил Джура розкидав каміння, вийшов з печери і виліз на найближчу скелю. Басмачі вже поверталися. Вони були ще далеко, але треба було квапитися. Кучак, розплутавшись, одразу кинувся втікати, але Джура змусив його взяти трохи в'яленого м'яса, а сам захопив із собою карамультук, набой, шкुरи, шило й казан.

Вони пішли на схід, у гори, де навесні їм у капкан попався барс.

Теке, весело помахаючи хвостом, біг попереду. Вони знайшли нору барса і через вузький хід пролізли в неї.

Повернувшись до печери, басмачі побачили розкидане каміння. Зв'язаних у печері не було.

— Брехунів знайти і вбити! — вигукнув Чир.

— Ідіть шукайте, а я почекаю вас тут,— запропонував Безносий, який тримав курджум із золотом, захопленим у печері.

— Ні, іди ти, а я постережу золото,— заперечив йому Чир. Басмачі з недовірою поглядали один на одного.

— А ти не розгубив по дорозі золото? — раптом спитав у Безносого Чорнобородий.— Ану покажи!

— Покажи, покажи! — закричали й інші.

Вони посідали і жадібно вдивлялись у золоті речі.

— Я візьму цей кубок для Тагая,— сказав Чир і простягнув руку до золотого кубка.

— Віддай! — сердито крикнув Безносий і накинувся на Чира.

Чорнобородий схопив гвинтівку і вистрілив угору. Басмачі поклали золото назад.

— Давайте поділимо його порівну на всіх. Чому лише Старший та Безносий бережуть золото? — злісно спитав Чорнобородий.

— Правильно! Діли порівну! — закричали всі і теж похапали гвинтівки.

Клацнули затвори, і чотири дула вперлися Безносому в груди.

— Добре, будемо ділити, — промовив він.

Довго сперечались вони, погрожуючи один одному, і, врешті, якось зговорилися, розділивши золото на п'ять часток.

Надійшло позаховувавши його в хустини, вони попідперізувались ними і розійшлися в різні боки шукати Джуру й Кучака. Всі вони поклялися до вечора повернутися в печеру. Розставалися похмурі, підозріло оглядали один одного, стискаючи в руках зброю.

Безносий пішов зі Старшим. У Старшого була золота дошка завдовжки з лікоть, і він не захотів її ділити.

Вони чули про те, що Джура меткий стрілець, і тому йшли, обережно виглядаючи з-за каміння. Раптом Безносий показав убік і закричав:

— Джура!

Старший оглянувся, і тієї ж миті Безносий вистрелив йому в спину. Старший упав мертвий.

Безносий перекинув у свою сумку золоту дошку, забрав речі убитого і пішов назад, сподіваючись зустріти інших і перестріляти їх по одному. Він вирішив залишити живим Чира, котрий знав дорогу в горах. А із золотом Безносий надумав податися в Кашгарію і зажити там ситно в добрі, купивши десяток гарних молодих жінок...

Над головою в Безносого просвітіла куля. Він заховався в камінні.

Стемніло. Ніхто з басмачів не повернувся до печери: один з них пішов до Сауксаю, щоб втекти у Кашгарію; Чорнобородий пішов міжгір'ям у бік Афганістану; Безносий і Чир, випадково зустрівшись, ховалися в камінні і всю ніч не спали, чекаючи світанку.

Теке вночі вивіз із нори і по сліду підкрався до Безносого, що саме задрімав. Під головою в того лежав мішок. З мішка пахло м'ясом. Теке обережно витяг його з-під голови в Безносо-

го і поніс. Безносий прокинувся, схопився і вистрелив наваздогін в собаку, але не попав.

Джура виліз з нори і побачив, що Теке їсть м'ясо, а поруч лежить розідраний мішок, з якого висипались золоті речі. Коли Джура заніс мішок у нору, Кучак від радощів аж перестав стогнати.

— Золото, золото! — шептав він і подав Джурі якусь дивну річ.

Джура неохоче взяв.

— Подивись, подивись, — наполягав Кучак.

Джура оглянув. Це був розламаний навіпіл келих.

— То басмачі ділили золото. Вони посварились! — закричав Джура.

— Візьми браслети для Зейнеб, — уїдливо посміхнувся Кучак і подав їх Джурі, але той з гнівом кинув копитовності в куток.

III

Вранці всі гори білили в снігу, що випав за ніч.

Кучак зробив з жиру й трави, яку він довго шукав під скелею, мазь і помастив рани собі й Джурі.

Цілий день Джура встежував басмачів. Сніг засипав сліди. Все ж Джура знайшов труп Старшого і проказав слова старовинної клятви:

— Нехай я умру, якщо не нап'юся вашої крові...

Розчистивши сніг і уважно оглянувши зсунуті камінці біля трупа, Джура зрозумів, що басмач, який убив Старшого, пішов до верхів'я Сауксаю, в бік, звідки Тагай приїздив у кишлак.

Знемагаючи від ран, Джура й Кучак багато годин пролежали в своїй печері. Якось увечері Джура й Кучак сиділи біля багаття. Кучак хотів було вже розповісти Джурі казку, аби розвіяти його сумні думи.

Несподівано Теке схопився і грізно загарчав. До печери вбіг молодший Джурин брат.

— Ай, ай, Джуро, я приніс погані вісті! — схвильовано говорив хлопчина. — Тагай був у кишлаку. Він забрав Зейнеб у Кашгарію і всім сказав, що вона не буде твоєю дружиною. Він сказав, що ти помер, а Зейнеб показувала золоті браслети і казала, що їх у тебе багато. Потім Тагай убив аксакала і погрожував вирізати всіх, але я втік.

Хлопчик сів біля вогнища.

Джура не проронив жодного слова. Стиснувши губи, він довго дивився в вогонь. Мовчав і Кучак.

Пізно вночі Джура сказав Кучакові:

— Тугай забрав у мене Зейнеб, а я вб'ю його. Я піду до верхів'я Сауксаю по слідах басмачів. Я мушу їх упіймати, і я це зроблю. Ти, Кучак, іди з хлопчиною в кишлак. А я повернусь лише тоді, коли виконаю свою клятву.— І Джура урочисто повторив слова старовинної клятви: — Нехай я умру, якщо не пап'юся вашої крові.

Кучак благав Джуру залишитися.

— Не йди у верхів'я Сауксаю. Згадай, що говорив аксакал,— злякано шептав він.

— У мене тепер немає іншої дороги,— відповів Джура.— Чи мені боятися смерті? Я пройду весь світ, але доберусь до Тагая, і, якщо Зейнеб стала його жінкою, вона пожаліє, що народилася. Нехай басмачі не думають, що втекли від мене, сховавшись за горами. Я наздожену їх, що б там не сталося.

Він закутався з головою в шкури, але довго не міг заснути.

Кучак теж не спав: «Золото пропало! Його вкрали! А те трошки, що залишилось, Джура, напевне, віддасть богам у жертву. Може, взяти це золото і залишитися тут? Але ж узимку самого з'їдять вовки. А в кишлаку спитають: «Де Джура?» Може, піти в Кашгарію?.. Кажуть, що із золотом там можна прожити».

І цієї ж ночі, захопивши золото і кілька шматків в'яленого м'яса, Кучак потихеньку вибрався з печери. Він хотів було взяти карамультук, але подумав, що тоді Джура обов'язково поженеться за ним і вб'є... Срібну скриньку Кучак теж залишив як річ малоцінну і незручну.

Джура прокинувся пізно і спитав брата, де Кучак. Хлопчина нічого не міг сказати. Джура перелякано глянув на стіну. Карамультук висів на місці. «Що ж,— подумав Джура,— у кожного пальці гнуться до себе, як казав аксакал»,— і мовив уголос:

— Иди в кишлак! Візьми на дорогу їжі. Скажи, що я повернуся не скоро.

Хлопчина послухався брата.

Джура взяв карамультук, порох, кулі, кілька шматків в'яленого м'яса, барсову шкуру, вогниво і вирушив на схід. Довкола нависали неприступні скелі. Непомітно він дійшов до гори, яку називали Каїнд. Це була та межа на сході, далі за яку ак-

сакал не дозволяв заходити. Глибоко внизу звивався грізний Слуксай. Вітер завивав на вершині гори. Над велетенськими льодовиками сяло сліпуче сонце, а внизу повзли розірвані клуби хмар. Біля самого Сауксаю Джура помітив дві маленькі рухливі п'ятки. «Басмачі»,— подумав він. Треба було квапитися, але Джура вирішив насамперед принести жертву. Ледве стримуючи Теке, що рвався на ланцюжку, він підкрався до отари кіз. Вибравши великого сірого, майже білого козла, Джура вистрелив і поранив його в ногу. Отара розбіглась. Теке допоміг упіймати білого козла.

Через півгодини Джура розводив вогонь.

На сніговій вершині, яку зі всіх сторін обдувало вітром, Джура приніс у жертву білого козла.

Він знав перші слова обряду: «Тобі приношу я місяцерогого, роздільнокопитного, із запахом мускусу, з білими зубами й рогами, що, закручуючись догори, спускаються нижче спини...» Далі він не пам'ятав, але не це тривожило Джуру.

Кому ж все-таки він присвячує свою жертву, звертаючись зі словами «тобі»,— арвахові чи аллаху? Хазяїнові всіх звірів Каїпові чи іншим духам, що населяють гори? Хто сильніший?

«Тобі, хто допоможе мені виконати клятву»,— додав Джура.

Дивлячись запаленими очима в небо, він проголосив страшну клятву. Джура клявся помститися басмачам за все: за Зейнеб, за себе, за смерть аксакала... Чи правду казав Тагай, переконуючи тоді взимку, після обвалу, що аксакал Іскандер отруїв його батька?

Закінчивши обряд, Джура від'язав Теке і швидко пішов далі на схід.

І вдень і вночі йшов Джура. Ні на крок не відстаючи, за ним біг Теке. Зорі показували їм дорогу, коли хмари застиляли підніжжя гір. Якось Джура знову помітив дуже далеко внизу басмачів. Він вистрілив, хоча знав, що куля до них не долетить. Від пострілу зірвалися велетенські пласти снігу й льоду і грізною лавиною полетіли вниз.

Гори задвигтіли, і все небо затягло хмарою дрібного снігу.

А коли сніговий пил розвіявся, Джура побачив, що обвал пройшов боком і вороги залишилися живі.

— Аллах! — закричав він. — Я приніс тобі жертву, чому ж ти не допомагаєш мені? Чому ти не допомагаєш мені? Чому ти не вбив їх лавиною?

Та довкола все мовчало. Іскрилися льодовики, повітря було тягуче і проворе.

Басмачі, налякані обвалом, часто оглядалися назад. Високо над ними, на самому краю провалля, стояв Джура, та вони не бачили його.

ДЖАДУ — ЧАКЛУНСТВО

I

Джура ще ніколи не піднімався так високо. Ніколи в таку височінь не забирався Теке. Рухатись було дуже важко, та вони йшли все вперед і вперед.

Гірське пасмо повернуло круто ліворуч і привело до великого гірського потоку.

Джура затривожився. Він здивовано оглядався, намагаючись знайти Сауксай, та навкруги здіймалось громаддя гір. Джура подався берегом потоку вниз. Незабаром він підійшов до того місця, де скеля спадала стіною і з неї зривався водоспад.

Джура поглянув вниз, праворуч, ліворуч і, врешті, зрозумів, що стоїть біля витoku Сауксаю. Тепер він опинився попереду басмачів. Заховавшись за камінням, у засідці намислив ждати їх. Басмачі піднімалися вгору по течії і мали б вибратися сюди, до витoku. іншого шляху не було.

Джура переможно посміхнувся і, ставши на коліна, напився чистої холодної води.

Цілий день пролежав він біля каменя, даремно ждучи басмачів. З голоду жував шматки шкури, які відрізав від ічигів. Басмачі не показувалися.

На третій день, знесилений і вихудлий, шулячись від холоду, він ледве підвівся. «Треба йти їм назустріч»,— вирішив Джура і підійшов до обриву, шукаючи зручного спуску.

Здалека долинуло страшне вовче завивання. Кругом була така тиша, що Джура зрадив навіть цим звукам. Зійшло сонце і розігнало туман. Звідкись згори долинув звук далекого пострілу, а луна повторила його багато разів.

Ховаючись за прибережним камінням, Джура обережно поліз вгору. Теке сумно плівся позаду.

Раптом собака загарчав, і шерсть на його загривку настовбурчилась. Джура уважно приглянувся і побачив недалеко за

камінням ледь помітний димок. Джура запалив гніт на карамультиці і поповз уперед. Поруч нього плазував Теке. Врешті Джура зважився піднятися з-за каменя. Він побачив дотліле багаття й попіл.

Джура побіг уперед і жадібно вихопив з вугілля шмат обгорілого м'яса. Теке накинувся на голову архара, що валялася збоку. Тут, очевидно, ночували басмачі. Тепер було ясно: постріл, який він чув, був спрямований в архара. Недалеко від цього місця, ліворуч, ішла глибока ущелина; цією ущелиною і піднялися басмачі від підніжжя водоспаду.

Підживившись, Джура вирішив іти далі. Він ліз схилом з каменя на камінь і не помічав, що ноги були в крові. Шкіряні штани на колінах попоривалися, крижана льодовикова вода збивала з ніг; чорні провалля, звідки тягло холодом і смертю, підстерігали Джуру. Піт щипав за очі, і Джура весь час тер їх пальцями. Пригрівало сонце. Джуру дивувала жара. Він ніколи не думав, що на такій висоті восени може бути душно. Він не знав, що вже майже поруч розкинулася пустеля смерчів — Маркан-Су. Там багато верблюдячих, кінських, осличих і людських черепів показують давній караванний шлях з Ферганської долини в Кашгарію.

У перші дні дороги Джура щодень чекав дива: він сподівався побачити те, що арвах відкрив аксакалу. Та поступово, захопившись погонєю за басмачами, він почав забувати про це.

II

Тим часом басмачі Безносий і Чир, не догадуючись про погоню, дерлися по горах. Вони хотіли перевалити в Маркан-Су і пройти звідти в Кашгарію.

Безносий задумав у Маркан-Су пристрелити Чира і забрати його золото. Та поки що Чир був ще потрібен: він знав ту-тешні місця.

Басмачі вийшли на широке плато. Повітря дедалі більше мерехтіло над землею, змінюючи обриси скель довкола.

— Море! — несподівано крикнув Чир, показуючи на безкраю рухливу синю поверхню.

— Невже це Кара-Куль? — здивувався Безносий.

— Кара-Куль, Кара-Куль! — радісно закричав Чир і, показуючи пальцем, збуджено сказав: — Дивись, он караван з Маркан-Су підходить до озера!

І вони спинилися вражені.

Біля озера ішов великий караван верблюдів. Вони розмірено похитувалися, і пилюка здіймалася у них з-під ніг.

Чир упав на коліна: він молився аллахові.

— Алла, алла! — бурмотів Безносий, піднісши руки вгору.

Тієї ж миті гримнув постріл, і Чир, що стояв поруч на колінах, повалився на бік.

Безносий оглянувся. Прямо на нього мчав чорний собака. Безносий подивився на караван, та караван зник, зникло й озеро; лише повітря, як розплавлене скло, текло над землею і далекі скелі, наче в криному дзеркалі, змінювали свої обриси.

Безносий розгубився і, рятуючись від собаки, кинувся навтіки.

Теке раптом повернувся, підбіг до басмача, що лежав на землі, і з гарчанням понюхав його. Той був мертвий. Біля нього валялася гвинтівка.

Джура підбіг, тремтячими руками вхопив гвинтівку і притис її до грудей.

«Гвинтівка, нарешті гвинтівка у мене, в моїх руках. Лише заради цієї гвинтівки варто було переслідувати басмачів. А я думав, що у басмачів прості мисливські рушниці... Та де ж другий басмач?»

Раптом він побачив попереду велетенське озеро.

Озером пливла велика кибитка, а з її труби йшов дим. Джура затремтів од радості. Нарешті він побачив джаду — чаклунство, про яке говорив аксакал. Джура сів навпочіпки.

Озеро зникло. Повітря пливло над землею, і в цьому тремливому повітрі показалися обриси велетенських кибиток. Ішли якісь великі тварини, кривоногі, з довгими шиями і двома горбами на спині; на маленьких довговухих тваринках їхали люди.

Наче зачарований, дивився Джура на це чудо.

Так от воно, джаду! Ось про що казав аксакал! Але ж гості взимку говорили, що це не казка, що є така країна, де літають килими-літуни... І Джури знову захотілося побачити цю країну.

Сильний удар повалив Джуру на землю. Долинув звук пострілу.

— Джаду! — прошепотів він і втратив свідомість.

А Безносий, який встиг сховатися за камінням на другому кінці плато, закладав у гвинтівку другий патрон. Він хотів ще

раз вистрелити в Джуру, та побачив, що на нього біжить пес. Безносий прицілився, вистрелив і промахнувся. Помітивши націлену на нього гвинтівку, Теке скакав з боку в бік, а Безносий тремтячими руками спрямовував на нього гвинтівку і ніяк не міг прицілитися.

— Заговорений! — перелякано прошепотів басмач, дряпаючись на скелю.

Стомлений Теке, сховавшись за камінням, люто гавкав, підкликаючи Джуру. Та вже напливали вечірні тіні, а Джура все ще нерухомо лежав на камінні.

III

Джура опритомнів у калюжі крові. Хотів підвестися, та не було сил, і він знову із стоном упав на землю. Теке крутився біля нього і зниклом злизував кров.

— Помру... — прошептав Джура.

Виснажений погонею і знесилений утратою крові, лежав не рухаючись.

Сині тіні заповнювали долину. Сходив місяць.

Згадавши денні видіння, Джура подумав, що все йому тільки приснилося. Та, простягнувши руку, він намацав гвинтівку.

Умерти! Умерти, не виконавши клятви! Чи для того він приносив у жертву «роздільнокопитного, із запахом мускусу»! Що ж із ним трапилось? Як міг він бодай на мить забути про близького ворога? Хто ж його обдурив і звабив? Принісши в жертву цілого козла, не взявши ані шматка, Джура свідомо прирікав себе на голод. Другий раз він не міг вистрелити: звук пострілу насторожив би переслідуваних.

— Я ж просив допомогти мені, — шепотів Джура обпаленими губами, — але ти вчинив як брехун. Хто ж ти і де? Убий же мене зараз, якщо можеш...

Місяць дивився Джури в очі, і він уже не міг одірвати від нього погляду.

— Блідоліций дідиську місяцю, дивися, дивися на мене і рахуй мої вії. Я не боюся дивитися на тебе...

Мовчазні стояли гори. Джура здивувався, які вони високі.

— І ніхто не допомагав мені перейти, — шептав він, — мої ноги зробили це. І мої руки зробили це, і очі, і серце. Все зробив я сам. Треба було просто з'їсти білого козла. Це дало б сили і рукам, і ногам, і очам. А я віддав усе м'ясо духам,

понадіявся на них, знесилився — і ось маєш... На полюванні я вірив у твердість Своєї руки, і в зіркість Свого ока, в силу Своїх ніг і в міцність Свого серця і не покладався на духів. Навіщо ж я зрадив собі? Хіба це було не те ж саме полювання? Все життя чоловіка схоже на полювання, та я ще не став у ньому Чонмергеном — Великим Мисливцем. Якщо хтось на що-небудь здатний, той і в п'ятнадцять років чоловік, а хто ні на що не здатний, той і в сорок років дитя!

Теке, задравпи свою волику, схожу на ведмежу, голову, вив на місяць. «Ось і Теке відчуває, що я помру», — подумав Джура, провалюючись у забуття.

Минуло кілька годин. Джура опритомнів від лютого гавкату Теке. Біля нього стояли люди і щось говорили. Хтось підняв його. «Басмачі», — подумав Джура і знову втратив свідомість.

ПЕРЕЛЯКАНА КАЧКА І ХВОСТОМ ПІРНАЄ

I

Втікаючи від Джури, Кучак сподівався, що сніг і вітер заметуть його сліди. Та сніг ішов недовго: лиш Кучак добрів до джерела Блакитна Вода, як вітер ущух, хмари розступились, і в небі показалися яскраві зорі. Він боявся іти по свіжій поросі, на якій чітко залишалися сліди, вирішив переждати день, а коли настане темнота, іти далі на схід, звідки прибували в кишпак кущі і де, мабуть, було те ситне, казкове життя, яке так гарно оспівували старовинні пісні.

Багато цих пісень, переказів і легенд знав Кучак напам'ять із усї матері. У важкі хвилини він співав пісні про щасливе життя, і йому ставало легше. Адже він мріяв про таку землю, де ніхто нічого не робить, де багато їдять, сплять, не працюють, а все чиниться само.

Кучак і раніше бачив золото. Після виснажливої праці в крижаній воді цей жовтий, добутий ним пісок здавався нічого не вартим. Жадібний аксакал одразу ж односив його в свою кибитку. Ставши власником багатства, Кучак одразу втратив колишню байдужість і добродушність. Він щохвилини думав про те, як не втратити золото.

Згадка про Джуру наводила на нього жах. Він думав про

те, що Джура не простить йому втечі й жорстоко розправиться з ним при зустрічі.

Світало.

Кучак забився в заглибину під скелею біля джерела Блакитна Вода і весь день просидів, тремтячи від страху й холоду: він боявся, аби Джура не помітив його здалека. Увечері, коли вже почало темніти, Кучак зважився вийти.

Він ледве випростав затерплі руки й ноги, та одразу ж злякано сховався назад під скелю: він побачив поблизу Одповуху — собаку Зейнеб. «Собака не буде бродити сама, — подумав Кучак. — Я пропав!»

Одновуха, почувши запах в'яленого м'яса, насторожилась, підбігла до скелі і побачила Кучака. Зупинившись перед ним, вона жалібно повискувала, випрошуючи м'яса. Кучак шпурнув у неї каменем.

Одновуха не втекла. Аж спитіювши з переляку від думки, що собака приведе Джуру, Кучак поманив її шматочком м'яса, прив'язав за ший своїм поясом і втягнув під скелю.

Він хотів убити Одновуху, щоб вона не виказала його своїм скімленням, але в цей час почали кричати пугачі. Кучак вірив у прикмету, що своїм криком пугачі відганяють альбатросів і джинів, попереджаючи подорожніх про небезпеку. Пам'ятаючи слова аксакала, що в цей час треба причаїтися і мовчати, щоб не накликати їхнього гніву, Кучак вирішив перечекати ніч.

Але наступний день був теплий, яскраво світило сонце. Кучак подобришав і вирішив узяти собаку з собою на схід. «В дозорі стане в пригоді, буде за сторожа», — думав він.

Кучак вів собаку на поворозці, та, пересвідчившись, що вона не думає втікати, зняв поворозку. Одновуха побігла попереду, часто озираючись. Кучак заспокоївся: коли собака біжить попереду і озирається на людину, то вона вважає її своїм господарем.

Ховаючись за каміння, Кучак ішов берегом річки, все далі на південний схід, де іскрилися на сонці сніги перевалу.

Він промок і змерз, та розводити багаття боявся: дим міг привернути увагу Джури. Ночами Кучак забивався в розколинах скель і, тремтячи од холоду й страху, нетерпеливо ждав світанку.

Перейшовши через сніговий перевал на плоскогір'я, Кучак зібрав сухого полину і розклав велике багаття. Думаючи, що Джура вже далеко, з насолодою вдихав гіркий дим і грівся

біля вогню. Він просушив одяг, витяг з курджума великий шмат м'яса, нашпигованого його салом і поклав у гарячий присок на два плоскі камінці.

Чекаючи, поки засмажиться м'ясо, Кучак задрімав. Він цілком довірився Одновухій, що сиділа навпроти і гавканням могла попередити його про небезпеку. Несподіваний удар по плечі і сердитий окрик розбудив його. Подумавши, що це Джура, Кучак, тремтячи всім тілом, впав на коліна, та, піднявши голову, побачив багато незнайомих людей.

Кучак протер очі і швидко порахував їх. «Семеро»,— подумав і стримав крик.

Найтовщий із незнайомих, він одразу ж у думці прозвав його Кабаном, спитав Кучака, як його звать і звідки він.

— Я Кучак, іду здалека.

— Ти не мусульманин, — важко дихаючи, сказав Кабан, — ти не гостинний, не запрошуєш нас до вогню.

Не встиг Кучак відповісти, як другий, худий і верткий, якому він пізніше дав прізвисько «Гадюка», підскочив до нього і ударом ноги відкинув від багаття.

— Іди геть! — крикнув йому третій.

Усі зареготали і сіли довкола вогню.

Сівши навпочіпки збоку, Кучак горбився від нічного холоду, позіхав і тер очі.

До нього підійшов худорлявий чоловік, з шумом втягнув кризь стиснуті зуби повітря і лагідно заговорив. Переляканий Кучак був радий почути привітний голос. Він сподівався знайти в цьому чоловікові з чорними очима, скошеними до носа, доброзичливця і порадника. Незнайомець покликав з собою Кучака збирати полин на вогнище, і той з радістю погодився.

— Я Саїд, провідник. А хто ти? Звідки йдеш і чого ти тут?

— Я? — перепитав Кучак, не знаючи, що сказати, і показав рукою назад.

— З Фергани? Бай? Рятуєш свою шкуру від суду і втікаєш у Кашгарію?

— Тут, у горах, наш кишлак Мін-Архар... А я... я посварився і пішов від них.

— От не знав, що в цих горах є кишлак! А що ж ти робиш? Контрабандою займаєшся? Ну, перестань корчити з себе придурка! Мене не бійся. Сам такий. Ти, я бачу, чоловік незлостивий. Допомагай мені, слухайся мене — і не пропадеш...

— А хто ці люди? Чому вони злі? — тихо спитав Кучак.

— Оці? Баї, багачі... Вони спробували було переправитись через кордон з худобою, та прикордонники всю худобу переловили, кількох чоловік забрали, а ці втекли назад. Тепер я веду їх цим шляхом... будь він проклятий! — Він махнув рукою вбік. — То ти контрабандист?

— Ні, ні! — заквапився заперечити Кучак, мало розуміючи з того, що казав йому Саїд.

— А куди йдеш?

Кучак махнув рукою на схід.

— Ага, хочеш втекти через кордон у Кашгарію! Ми йдемо туди ж. Мої баї землі покинули, худобу продали, жінок залишили і втікають, не шкодуючи грошей. Мені — чистий заробіток! Побільше б так! А може, ти лазутчик з добрагону Козубая? Лише спробуй нас виказати! Не встигнеш крикнути, як я перетну тобі горлянку. Ось! — І Саїд показав ножа.

— Та що ти! — злякано закричав Кучак. — Я сам не знаю дороги в цих горах, куди ж я втікатиму, кому скажу?

— Ну, ото ж бо! — примирливо мовив Саїд і добродушно поплескав Кучака по плечі.

Той важко зітхнув і спитав:

— Чого багатим людям іти пішки майже непрохідними горами? Хіба не краще їм було поїхати на яких добрих дорогах?

Саїд клацнув язиком і з шумом втягнув повітря крізь затиснуті зуби.

— А ти хіба не знаєш, чи що? Зараз у Туркестані в багатіїв відбирають землю й худобу. Все одібране віддають бідним.

— Ну-ну, не бреш! — мовив Кучак і аж засміявся: він уявив собі аксакала бідняком, а себе, Кучака, в горностаєвім кожусі аксакала.

Саїд розсердився:

— Нехай я буду синім ослom, якщо те, що я кажу, неправда! Багачі втікають у Кашгарію. А ти чого втікаєш від влади бідняків? Тобі й тут добре буде. Адже в тебе немає золота.

Кучак наїжачився.

— Звичайно, нема золота, звичайно, ні! — бурмотів він, злякано поглядаючи на пустельні гори.

Він почав підозрювати, що Саїд не просто завів його далеко від табору, і вже шкодував, що пішов з ним. А Саїд, не помічаючи лякливих поглядів Кучака, далі розповідав про життя в Кашгарії. Він казав, що в кашгарському місті важко тримати

коня, бо в'язка сіна коштує дванадцять пулів¹. Кучак мало що розумів із Саїдової розповіді, та намагався не показувати цього.

— Саїде! — долинули здаля голоси баїв.

— Зараз!

І вони взялися збирати полин.

Повернувшись до багаття, Кучак побачив, що баї доїдають його підсмажене м'ясо архара. Вони голосно плямкали, оближуючи пальці.

Кучак випустив з рук полин.

— Зупиніться, шановні! Що ви робите? — закричав він, але ніхто не звернув на нього уваги.

Кучак, охаючи, дістав із свого курджума ще шматок м'яса, але високий бай мовчки вирвав його з рук. Кучак навіть не пробував з ним сперечатися. Бідолаха сидів і гірко думав, як же він буде жити разом з такими людьми, коли навіть у цих горах, де кругом багато дичини, вони, замість того щоб добути її, одбирають у нього останнє? У цих людей розбійницький закон, і чого ради йому йти туди, де дотримуються таких законів?

Баї йшли розмовляючи. Кучак слухав їх, намагаючись не пропустити жодного слова. Якщо самі баї лають Кашгарію за безплідні піски, що тягнуться на кілька десятків днів дороги, лякаються беззаконня і кажуть, що вода і гній там на вагу золота, сумують, що покинули надзвичайно врожайні землі біля Фергани та Андижану, які дістались біднякам, то що ж тоді робити йому, Кучакові? Чи варто залишати рідні гори й води? А може, йому звернути на північ? Адже з півночі приїздили взимку комсомольці Івашко й Муса. З півночі, як розповідала Зейнеб, на початку літа знову приїжджав Івашко. Звідти пригнали худобу, привезли борошна, рису, краму... Але ж тоді доведеться проходити через кишлак, а раптом Джура туди вже повернувся! А може, і звідси є дорога на північ? Кучак не знав, на що йому зважитися, і прямував далі.

II

На другий день вранці Кучак хотів звернути вбік, але баї його не пустили.

¹ Пул — дрібна монета

— Гей ти, ослячий хвіст! — сказав йому Кабан. — Ти понесеш наше майно.

— Мені не по дорозі, — заквапився відповіді Кучак. — Я не хочу йти в Кашгарію: я передумав і піду додому.

— Не придурюйся! — крикнув Гадюка. — Бери і неси речі: ми стомилися.

І вони погрозливо взялися за ножі.

Кучак застогнав і, хитаючись під важким байським добром, побрів разом з ними.

Попереду, насупивши брови, ішов Саїд: йому не подобалося, як поводяться баї з Кучаком. Останнім ішов Гадюка і колов Кучака кінчиком ножа в ший, аби той не відставав.

Уночі Кучак намислив утекти від баїв. Він встиг уже далеченько відповзти від стоянки, та Одновуха, прокинувшись, скажено загавкала і всіх наполохала.

Кучак сам палякався. Опам'ятавшись, він крикнув:

— Це я, не лякайтеся!

Розсерджені баї побили його і наказали ночами нікуди не відходити.

Уже п'ятий день ішов горами Кучак з баями. Вони з'їли все в'ялене м'ясо з його курджума.

— Чому у вас немає рушниць? Тут так багато дичини, — говорив Кучак і показував на схили, де спокійно паслися стада архарів.

Саїд пояснив йому, що баї зумисне не взяли зброї, щоб не скидатись на басмачів.

Вночі Одновуха вкрала шматок м'яса з-під голови в Гадюки, який тепер спав поруч з Кучаком. Підозра впала на Кучака, і його знову побили.

Кучак клявся, що йому ні для чого красти, бо він товстий і харчується власним жиром; пропонував помацати складки на його тілі і переконував, що після того, як він нагуляв такий жир, харчуючись ніжним м'ясом уларів, його вже не спокушає несмачне в'ялене м'ясо. Щоб остаточно переконати баїв, Кучак розповів, які смачні улари і як багато він їх з'їв.

— Казочки розкажеш! — глумився Кабан.

— О ні, Кучак каже правду, — підтримав Саїд. — Ви, мешканці долини, уже тепер, коли йдете гарною стежиною, кажете: «високо», «страшно», «немає дороги», і хапаєтесь пальцями за виступи скель, щоб не зірватися в прірву, чи повзете на колінах, а пройшовши п'ять кроків, задихаєтесь і сідаєте перепо-

чивати. А чп вистачило б у вас серця забратися он туди? — І він показав на гору, снігова вершина якої була закрита хмарою. — Там, високо, водяться улари, та ви, мешканці долини, як і кашгарці, лише чули про уларів, але ніколи не бачили їх. А Кучак каже правду. Він жив на високих горах і їв м'ясо уларів.

Кучак звів плечі, щоб здаватися вищим, і сміливо глянув на баїв.

Баї дивувалися, але повірили.

Саїу був задоволений Кучаком: той замість нього збирав хмиз, доглядав за багаттям, носив воду і грів чай. До того ж іноді йому вдавалося упіймати куріпку, і тоді Саїд був тут як тут. Потираючи руки і посміюючись, він чекав, поки Кучак за смажить її.

Їжі було мало, і тому всі були голодні й злі. На щастя, підходячи до Кашгарії, вони зустріли гурт подорожніх. Це були баї, які теж втікали до Кашгарії, пробираючись потаємними стежками. У них вдалося купити трохи їжі: м'яса і коржів.

Увечері на перепочинку Кучак підсів до баїв.

— Я ніс ваші курджуми. Ви з'їли моє м'ясо. Невже ви не дасте мені коржа? — спитав він.

Баї їли і голосно вицямукували, вдаючи, що не помічають Кучака.

«Ні,— сумував Кучак,— цих негідників, видно, і присоромити не можна!»

Найстарший бай, сивобородий, примружився і в'їдливо сказав:

— Розвесели нас. Може, ми тоді й дамо тобі перекусити.

Кучак недовірко подивився на бая.

— Я розповім вам веселу небилицю, але, прошу вас, не їжте так швидко.

І він почав розказувати:

— Ще не народився я на світ, а вже пас череду. Та якось вона розбіглася. Шукаючи череду, я виліз на найбільшу гору, та нічого не побачив. Тоді я вткнув у гору палицю, виліз на неї, та і з палиці нічого не було видно. Я вткнув у палицю ніж, а в ручку ножа — шило. Виліз нагору, і земля видалася мені манюнім міхурцем... Слухайте ж, шановні, не їжте так швидко!

— А ти розкажуй! — озався Гадюка.

І Кучак вів далі:

— Стомившись, я заснув на шилі. Прокинувся, дивлюся: вдалині на землі калюжка, а за нею пасеться одна кутасиха з

телятком. Приглянувся я й бачу, що це не калюжка, а річка. Скочив я з шила вниз і опинився на березі річки. Витяг піхви, сів у них і гребу ножем замість весла. Підплив. Телятко взяв на руки, скочив на кутасиху, а з місця зрушити не можу. Що робити? Тоді я сів на теля, кутасиху взяв під пахву і переплив ріку назад.

Кучак, помітивши, що їжі залишилось геть мало, мовив:

— Я закінчив.

— Не бреш, — кинув Кабан. — Розкажуй до кінця. Обдуриш — нічого не отримаєш.

Кучак цямкнув від невдоволення і заговорив далі:

— Дивлюсь, аж під куцями заєць. Убив я того зайця, тоді назбирав дров і склав їх на купу. Викресав вогню, роздмухав трут. Лиш хотів я розпалити багаття, як раптом дрова змахнули крильми і полетіли собі, як галки... Поїхав я далі. Їхав, їхав — аж утомився. Снішився і прив'язав кутасиху до кілка, що стирчав посеред стопу. Враз — дивлюсь і очам своїм не вірю: моя кутасиха летить уже під хмарами. Виявляється, то був не кілок, а лелека... Настала ніч. Я роззувся і ліг спати. Вночі чую шум. Прокинувся, дивлюсь, аж то мої ічиги бються: я неоднаково змастив їх жиром. Ічиг з правої ноги встиг майже геть роздерти лівий. Ледве їх розборонив. Озувся і знову заснув. Раптом бачу — іде дідок, очі потирає: соломинка попала йому, і він ніяк не може витягти її. «Допоможіть!» — кричить. Прибігло сорок джигітів, сіли на колоду, попливли по оці на колоді і витягли не соломинку, а цілу кістку форелі. Кинули її на землю, а з неї вода потекла і почала заливати все кругом. Я злякався, думаю: «Втоплюся». Глядь, аж із кістки жила стирчить. Ухопився я за жилу, потягнув і витяг таріль плову.

— Ну, якщо ти великий таріль плову сам за жилу витяг, то і їж собі його, — сказав Кабан.

Усі зареготали. Кучак насупився. Кабан простягнув йому шматок коржа.

— Їж. Ти будеш нашим кзиком — блазнем. Сміши нас.

Кучак вирвав корж із його рук і, розв'язавши свою хустку-пояс, розстелив її на колінах. Він поламав коржа на дрібні шматочки, розклав на хустці і неквапливо почав їсти. Тоді старанно позбирав усі крихти з хустини і з'їв їх кожну по черзі. Одновуха жадібно дивилася на нього, сподіваючись, що він кине їй щось, та Кучак лише погрозив собаці кулаком. Він

уклався на сон біля великого каменя, та не встиг заснути: його знову покликали.

— Пора йти. Збирайся в Кашгарію, бери курджум.

Кучака долала втома, голод, і йому дуже хотілося спати. Снігові гори залишились позаду.

— Не хочу я в Кашгарію, я піду додому! — пробурчав Кучак.

Та Гадюка крикнув на нього і завдав тому на плечі курджум, а щоб Кучак не втік, прив'язав його за шию мотузкою, а кінець її засунув собі за пояс.

І хотів утекти Кучак, та не міг.

Вони йшли вночі долиною біля підніжжя гори. Кучак часто спотикався об каміння.

— Піднось вище ноги! — сичав на нього Гадюка.

Кучак ішов і дивувався.

— Ей, Саїде, — спитав він, — чому ми йдемо вночі?

— Тихіше... тсс... — засичали баї, і хтось ударив його по шиї.

Скориставшись тим, що Гадюка й Кабан в нічній темряві не бачать його, він проколував пальцем дірку в курджумі й витяг звідти шматочок м'яса.

В темноті Кучак не бачив дороги, якою вони йшли. Він ступав за іншими, і якщо чув шум, то слухняно лягав на землю, не розуміючи, навіщо він це робить.

III

Перебрели невелику річку і зійшли стежкою на горб. Кучак побачив кибитку; з неї вийшов якийсь чоловік з рушницею.

Незнайомий був одягнений у синю кофту і сині штани. Спираючись на рушницю, він чухав правою п'ятою ліву ногу. Коли баї підійшли, чоловік скинув з голови шапку і мовчки простягнув її. Саїд перший вкинув йому в шапку срібну монету. Те ж саме зробив кожен баї.

А Кучак нічого не поклав у шапку. Незнайомець кинув шапкою об землю, виставив рушницю наперед і сердито закричав щось по-китайськи.

— Цей китайський солдат вартує кашгарський кордон, — сказав Кучакові Саїд. — Кинь йому монету. Так треба робити завжди, коли ти переходиш кордон.

— Але ж я не хочу в Кашгарію, я хочу додому, і грошей у мене немає,— мовив Кучак і подався назад.

Солдат боляче вдарив його прикладом і підштовхнув коліном. Кучак упав. Баї зло зареготали.

Саїд кинув монету в солдатovu шапку.

— Якщо нічого не даси солдатіві, доведеться тобі відробити на його полі. Назад підеш — тебе прикордонники ввіймають. І тоді тобі непереливки буде. Чого, спитають, ходив з баями? Я заплатив за тебе, але ти за це відробиш мені. Не забудь.

— Чого ти хочеш? Я вже старий, у мене болять рани! — нарікав на своє життя Кучак.

Гадюка зняв з нього мотузку. Похнюпивши голову, Кучак побрів за баями.

Перед заходом сонця вони досягли вершини гори в Сарикольському хребті. Ще вранці Саїд казав, що це останній великий перевал.

— Це Китайський Сарикол, Кашгарія. Дивіться і запам'ятовуйте, — говорив Саїд, зупиняючись на перевалі, — бо лише тепер, восени, коли стоїть «індійське літо», повітря чисте й прозоре.

Баї й Кучак зупинились, вибалушивши очі.

— Он там, на півдні, — Саїд показав палицею на далекі, вкриті снігом гори, — Індія. Туди ведуть три дороги. Найосновніша — це дорога семи перевалів на Лех, друга дорога — на Читрал, і третя — на Гільгіт. Дорога довга, дорогá, й не кожного пропустять.

— Лех, Читрал і Гільгіт, — повторив Гадюка, намагаючись усе запам'ятати.

— Там, — і Саїд показав на схід, — там місто Яркенд, а за ним страшна пустеля Такла-Макан, а ще далі на схід, за Керією, пустеля Лоб. А он там, — і Саїд ткнув палицею в бік півночі, — іде північна дорога Небесних гір — Тянь-Шань-Пе-Лу. За ними, дивіться і запам'ятовуйте, лежить Джунгарія. Вам не слід іти в глиб Китаю. Там не будуть вам раді. Населення не любить чужаків. Живіть краще тут, у Кашгарії. Тут, біля кордону, між високих гір ховаються самотні кишлаки, де урядує імам Балбак і його права рука Кипчакбай. Живіть у них. Вони заплатили, кому треба, аби їм не заважали вершити суд і розправу. Ідїть же, поклоніться імаму Балбакові, і ви будете ситі по горло. Ходімо ж, шановні, швидше. Нам треба встигнути

пройти в лянгар¹ ще до сутінків. Там у мого друга в чайхані ми можемо напитися гарячого чаю і поїсти жирного плову.

Тепер Саїд говорив спокійно, і з кожним його словом баї почували себе бадьоріше. Вони вже не мали вигляду загнаних лисиць.

Кабан стис одвислі від втоми губи, поправив свою зелену чалму.

— Помолимося, правовірні, — сказав він і, ставши навколішки обличчям до Мекки, молитовно провів долонями по обличчю і поклонився.

Баї зробили те ж саме. Кучак тож став на коліна. Саїд, сівши навпочіпки, пригадував, скільки йому належить грошей з кожного бая.

Закінчивши молитву, Кабан спитав Саїда:

— А багато муллів у Кашгарії?

— А скільки коштує кінь? — водночас спитав його Гадюка, засукавши рукави.

— А де дешевше жити?

— А якою мовою там говорять?

— А як дійти до Яркенду? — перебиваючи один одного, розпитували баї.

Саїд повертав голову до кожного, але нікому не відповідав.

— Тут вітер і сніг, шановні. Поквапимося прийти завидна до гостинного лянгара, і я відповім на всі ваші питання і розповім багато важливого про життя в Кашгарії. Поквапимося ж, шановні, в лянгар. — І він швидко пішов стежкою вниз, у міжгір'я, заповнене вечірніми тінями, вологою й холодом.

Баї, штовхаючись, заквапилися за ним, забувши про Кучака.

А він стояв нерухомо, навалившись грудьми на палицю, і куди б не дивився, скрізь бачив лише снігові вершини, що сяяли в променях призахідного сонця, і затуманені далі. Давно вже затихли збуджені голоси баїв, а Кучак усе ще стояв і втомлено дивився вперед. Самотній, геть самотній! Нема Джури, який, незважаючи на суворість, завжди опікав його, Кучака, немає веселої Зейнеб, Айшо, Бібі! І гори не ті, і київів не видно. А річки? Хіба це річки! Кучак гірко замислився, що ж тепер буде з ним у цій чужій і страшній країні.

Порив холодного вітру вдарив його, запорозивши очі сні-

¹ Лянгар — заїжджий двір.

гом. Кучак здригнувся, провів долонею по обличчю, злякано оглянувся і, як звична до отари вівця, побіг у глиб ущелини за своїми сусутниками.

IV

Кучак наздогнав баїв уже внизу, на дні ущелини. Вони стояли, збившись тісною купкою біля повороту стежини, і про щось тривожно говорили.

— Егей, Кучак! — гукнув Кабан. — Скинь курджум і піди поглянь, що там діється на заїзді, і ми тебе нагодуємо досита.

Кучак підійшов до них, скинув важкий курджум і заглянув за виступ скелі. Він побачив низькорослий гайок. У гайку стояла велика кибитка, обнесена високим тином. Тяжким духом гнилого м'яса заносило звідти.

— А може, там живуть дракони? — спитав Кучак, недовіжливо розглядаючи високі ворота з дашком, ріжки якого були загнуті догори.

— Іди, іди! — хором закричали баї.

— А Саїд де? — спитав Кучак.

— Саїд пішов уперед оглядати стежку.

— Іди, іди, а то плакати будеш.

Кучак тихо зайшов у двір кибитки. З жаху спинився: там на циновках лежали трупи. Лякливо озираючись на всі боки, Кучак підійшов до стіни кибитки й заглянув усередину. Щоб краще роздивитися, подряпав нігтем напівпрозорий папір, натиснув дужче, і він, тріснувши, розірвався. Кучак відсахнувся, та все ж устиг побачити через прорвану дірку собак, що пожирали трупи.

Нажаханий, побіг до баїв.

— Не підходь до нас близько! — закричали вони, помітивши Кучака.

— Чому? — спитав він, підходячи.

Але баї вже відбігли вбік, а Кабан навіть видерся на високий камінь. Лише Саїд непорушно стояв, прихилившись плечем до скелі.

— А-а-а! Ти вже прийшов! — вигукнув зрадлий Кучак.

— Погано, — мовив сумним голосом Саїд. — У Сариколі віспа. Кругом віспа. Ці трупи в заїзді — померлих од віспи. Я зустрів знайомого мисливця, він ловить здичавілих коней, господарі яких померли від віспи. Впіймає і поїде полювати на ула-

рів. За одного улара платять сто баранів. Сам знаєш: хто їсть м'ясо уларів, той не захворіє на віспу, а хворий, з'ївши улара, виліковується. Кажуть, що за один палець людини, яка їла уларів, платять двадцять баранів, бо м'ясо такої людини теж цілюще і вберігає од віспи. Не бійтеся Кучака: він їв м'ясо уларів!

...Ходило дивне повір'я, ніби людина, що їла уларів, не тільки сама не захворіє на віспу, але навіть маленька часточка такої людини має цілющу силу. Були такі, що вірили цьому. Недарма кажуть: переликана качка і хвостом пірнає.

Баї, згадавши про це, заспокоїлися і підійшли до Кучака й Саїда, обережно ставши за стіною, щоб вітер з боку лянгара не дув на них.

— Що ж нам робити? — спитав Саїда найстарший бай.

Саїд сердито сплюнув і повторив:

— Мисливець розповів, що люди в Кашгарії мруть од віспи, як мухи під час морозу. Людям, котрі вже перехворіли віспою і тому не бояться заразитися, платять великі гроші за те, аби вони закопували трупи померлих од віспи. Усі мисливці полюють на уларів, та улара дуже важко вбити: вони водяться лише високо в горах, а тут їх мало.

Саїд помовчав і додав:

— Вам не можна іти зраз у місто Кашгар чи Яркенд. Треба купити якіс чини коней і виїхати в киргизькі кишлаки, до південних гір Сарикоу: там немає віспи і там охоче дадуть притулок багатим пришельцям.

На тому й порішили. Саїд зібрав зі всіх баїв плату.

Лянгар, що стояв на дорозі, баї обійшли стороною і, трохи відійшовши, вирішили заночувати. Саїд марно вмовляв їх відійти далі. Знесилені довгим переходом, подорожани так зморились, що у них навіть не було сил зготувати їжу. Полягали спати голодні.

Настав ранок. Баї спали. Сонце піднялося високо, і Саїд почав розбуркувати сонних, а якщо це не допомагало, викручував на шию сплячого воду з хустки, намоченої в струмку.

Найдовше не прокидався Кучак. Лише після того, як Саїд облив його водою, він підвівся і довго не міг зрозуміти, де це він.

Кучак тер очі і здивовано озирався на всі боки. Він бачив запухлі зі сну обличчя і злі очі.

— Ти не поважася сон! — сердито кинув він Саїдові.

— Треба квапитися: кругом віспа, — відповів Саїд.

Кучак з цікавістю розглядав кущі шишини і рідкі зарості колючих дерев і ялівцю. Усі подорожні сиділи на галявинці біля струмка. Прозора холодна вода шуміла на камінні і, оббігаючи скелю, вливалася у великий гірський потік на дні ущелини. По ширині і силі потоку, що збігав з перевалу тонкою струминкою, Кучак зрозумів, що вони далеко забрались од перевалу.

Шли далі. Ущелина звивалась то на південь, то вела на схід. Кучак праворуч і ліворуч від себе бачив лише гірські схили.

За кожним поворотом ущелина дедалі більше розширювалася, і незабаром перед ними відкрилося поросле лісом узгір'я і кам'яниста долина, затиснута між горами.

Вони йшли протоптаною стежкою, яка біля самого схилу розгалужувалася: одна стежина вела вниз на південь, друга, більше протоптана, — на північ.

Подорожні подалися на північ.

— Тугракові¹ зарості, — пояснив Саїд і показав униз, на лісок.

Обабіч здіймалося каміння.

— Егей, стій! Не рухайся! — пролунав несподівано окрик, і зліва, з-за каменя, раптом показався чоловік з рушницею. — Не ідіть цієї стежкою: ви занесете в наш кишлак віспу! Вертайтеся назад!

— Шановний, — мовив Саїд, виступаючи наперед, — ми йдемо з Паміру і про те, що люди хворіють на віспу, не знали. На Памірі ми їли уларів і тому віспи не боїмося.

— Чого ви йдете в наш кишлак? Чого нам треба? — спитав чоловік.

— Продай нам дев'ятеро коней, — відповів Саїд.

Чоловік свиснув. З-за іншого каменя вийшов другий озброєний і підійшов до першого. Вони порадилися.

— Ми продамо вам чотирьох коней, — по одному на двох, а ви дайте нам м'яса уларів.

— У нас немає уларів, ми з'їли їх, — сказав Саїд.

— Тоді ви, що їли уларів, заплатіть за коня і право проходу, дайте кожен по пальцю, інакше ми не продамо коней і не пропустимо вас.

¹ Туграк — вид тополі.

Баї захотіли відкупитись, пожертвувавши Кучаком. Лише він один не розумів того.

Баї хитро перезирнулися і подивилися на Кучака.

— Втікай,— тихенько шепнув йому Саїд, що стояв позаду.

Кучак закашлявся і мимоволі схопився за пояс, де було зашито золото.

— Іди сюди, Кучак! Іди, дорогий,— роблено лагідним голо-
сом сказав старший бай, підходячи до нього.

— Тікай же, дурноверхий, або тебе продадуть! — прошепотів Саїд.

Кучак підскочив і помчав щодуху вниз по стежці, повз чоловіка з рушницею. За ним — Одноуха.

Баї розгубились, але невдовзі побігли доганяти Кучака.

— Спиніться, не біжіть до кишлаку! — закричав сторожовий.

Але баї його вже не слухали.

Вистреливши в натовп, вартовий одного вбив, та решта встигла пробігти стежкою до кишлаку.

— Він втече на коні! — засапавшись, кричали баї, побачивши, що Кучак підбігає до спутаного коня.

Але Кучак несподівано спинився біля коня, злякано крикнув, шарахнувся від нього вбік і побіг не стежкою, а праворуч, до підніжжя гори, в ліс. Кінь схарапудився і кинувся в другий бік.

— В лісі ми його не наздоженемо,— мовив Саїд.

Він біг попереду всіх.

— Кучак, божевільний! Коня перелякався! — кричали баї.

— Не дивуйтеся, шановні. Він вперше в житті побачив коня і, напевне, подумав, що це дракон! — засміявся Саїд.— Ось я зараз зніму пута і загнуздаю коня, на ньому поїде старший.

Баї повсідалися на камінні. Саїд спокійно підійшов до стриженого коня, розв'язав пута, загнуздав його і скочив у сідло.

— Прощайте, шановні! Я довів вас до Кашгарії, я зробив свою справу. Мені дуже приємно бути у вашому товаристві, та я кваплюся додому. Аллах з вами, хай не з'їдять вас, тих, що їли уларів, божевільні жителі!

З цими словами Саїд ударив коня нагайкою і помчав униз до лісу.

— Тримай його! — закричали баї.

— Тримай, тримай!..— почувлися голоси довкола, і на галявину вибігло кілька чоловік з рушницями.

Один з них виступив уперед і сказав:
— Якщо ви зараз же не підете від нашого киплаку, ми перестріляємо вас!
Баї кинулися навтьоки.

V

Досягши лісу, Саїд спинив змиленого коня і озирнувся. Неорганізованою юрмою баї бігли схилом гори в другий бік. Саїд зсунув баранячу шапку на потилицю і витер долонею мокрий лоб.

Кінь потяг вуздечку і жадібно почав скубати траву.

Саїд свиснув і вдарив його нагайкою. Кінь скочив уперед, та Саїд стримав його і поїхав ступою, пильно роздивляючись на боки.

Увечері Саїд вибрав місце біля струмка, прив'язав змореного коня за повід якнайвище до дерева, щоб він до того, як пастися, охолов і перепочив. Зібрав хмизу і розклав багаття. З сідла зняв забутий хазяїном коня курджум і витяг звідти шматок сиру з верхків — курут, кілька ячмінних коржів, бурдюк з кумисом і шматок в'яленого м'яса.

Підсмаживши м'ясо, Саїд зі смаком з'їв його, закусив коржем із сиром. Після того він розпалив ще більше багаття. Вогонь пугав високо, освітлюючи багряним полум'ям усю галявину.

Саїд поклав на сідло курджум, скочив на коня і, мовивши сам до себе: «Шукайте мене тут», — поскакав у гліб лісу. Там, не розпалюючи вогню, він заночував під кущем, а спутаного коня пустив пастися.

Вночі він прокинувся від того, що хтось у нього з-під голови обережно тягнув курджум з провізією.

Саїд, прикинувшись сонним, ледь-ледь повернув голову, щоб побачити злодія.

— Одноуха! — крикнув він.

Собака злякано відскочив вбік.

— То десь недалеко й Кучак, — вголос сказав Саїд, встаючи, і потягнувся так, що в нього хруснули кістки.

Розвиднялося. Небо на сході здавалось коричневим.

Одноуха вперто дивилась на Саїда, чекаючи, що той дасть їй чимось поживитися.

— Кучак, Кучак! — закричав Саїд.

Та ніхто не одзивався.

Тоді він почав кидати в Одноруху камінцями і кидав доти, аж поки вона не зрозуміла, що треба втікати і рятуватися біля свого господаря.

Саїд швидко йшов за собакою і незабаром опинився біля густих заростей шипшини. Одноруха прошмигнула в зарості. Саїд пішов за нею, обережно розсуваючи кущі. Враз він відчув, що земля під його ногами провалилася, і він клубком скотився вниз, в глибоку, порослу травою яму.

— Ой! Не треба, не треба! Ай-ай-ай!..— закричав у ямі чийсь переляканий голос.

Саїд став на ноги і схопився за ніж, та, побачивши Кучака, що забився в куток, посміхнувся і промовив:

— Чого репетуєш? Хочеш, аби тебе баї почули і прийшли сюди?

Кучак одразу стих.

— Не бійся,— сказав йому Саїд,— я сам утік від баїв. Вилізай з цієї вовчої ями. У мене є кінь, поїдемо разом. Будеш слугувати мені.

Кучак мовчав і намагався намацати рукою золото, підв'язане на животі.

— Чи ти дуже багатий і візьмеш мене до себе на службу? — спитав Саїд.

— Ні, ні,— квапливо відповів Кучак і знову доторкнувся рукою до золота, аби пересвідчитися, що воно не зникло,— я піду до тебе працювати!

Саїд допоміг Кучакові вилізти з ями, і вони пішли разом. Нагодувавши Кучака, Саїд привів коня.

— Що це, що це? — злякано спитав Кучак.

— Це кінь. Ти хіба не чув про коней? — спитав Саїд.

— Ах, це кінь! — з полегкістю зітхнув Кучак.— Я про них багато чув, та ніколи не бачив.

Він невпевнено підійшов до коня.

Кінь похрапував і задкував.

Врешті вони всілися: Саїд на сідлі, як хазяїн, а Кучак насили вмостився на крупі позаду.

— Не бійся, не стискай мене так руками: не впадеш,— заспокоював його Саїд і розповідав, яка їх чекає дорога.

Вони їхали ступою лісом понад річкою, поминаючи гущавину шипшини й малини.

— Ти міцніше тримайся за мене,— сказав Саїд.

І Кучак ще дужче обхопив його руками.

— Та ні, ти не так мене зрозумів,— вів далі Саїд.— Я кажу про те, що ти сам пропадеш і тому повинен допомагати мені, триматися за мене. Я про твоє щастя думаю, Кучак.

— Дякую, ти добрий чоловік,— відповів Кучак і хапався за золото на животі.— А що ж ти сам робиш?

Саїд цмокнув губами.

— Не було такої справи, яку б я не робив, не було такого місця і в Сіньцзяні, де б я не був,— мовив він.— Я вимивав золото із блакитнуватої глини і каміння в Соургаці і Чижгані, біля Керії. Був жебраком, просив милостину, потім посварився із старшиною жебраків — не поділили краденого, і я втік. Працював ще на перекиданні трупів.

— Як, як? — злякано спитав Кучак.

— Ех, Кучак, нічого ти не знаєш, погано тобі буде самому! Не знаєш того, що суддя відповідас за кожного вбитого в його окрузі. Якщо людина була вбита далеко від місця, де живе суддя, його менше штрафують. Ось чому суддя завжди хоче підкинути труп убитого в чужий округ: тому, хто це зробить, добре платять. Це добрий заробіток, та не часто трапляється. Зрозумів?

— Зрозумів,— озвався Кучак.— Але ж це страшно — вночі трупи возити.

— Працював ще я шукачем скарбів. Ох, багато добра в забутих містах у Такла-Макані!

— Але ж ти сам казав, що там пустеля.

— Звичайно,— погодився Саїд,— а в пустелі стоять цілі міста, засипані піском. От і копаєш там. У Кашгарії багато місць, де можна шукати скарби. А надокучить копати, можна контрабанду возити чи баїв переправляти через кордон.

— Ні,— жалібно сказав Кучак,— краще полювати чи худобу розводити.

Саїд розреготався.

— Ех, ти! — мовив він.— Та чи знаєш ти, як важко жити дехканам, скільки з них деруть податей? Адже дехканам дістається лише солома од пшениці, та й то не вся. Хердж — десятину врожаю — треба віддати? Треба! Зякет муллам треба заплатити? Треба! Танап — збір з бавовнику і з садів — теж дай, а не даси — візьмуть. А скільки ще: саманцуль — збір за соломі, кяфес — на збирача податків, тарикора — податок зі всього майна. А збір на утримання начальства і війська, а безплатний

обробіток землі! Ще треба платити суддям, тлумачам законів, далі сотникові, писарям, старостам — усім треба платити. Тепер тобі зрозуміло, чому я кажу, що в дехкан лишається від ишениці солома, та й то не вся? А ти ще хочеш стати дехканином!

— Так, — сказав Кучак, — краще бути мисливцем.

Розмовляючи, переїхали вони ліс і спустилися в долину, на курну дорогу. Сонце сильно приікало.

— Ох, — стогнав Кучак, — я краще піду пішки: у мене болять рани!

Він зліз, і вони рушили далі: Саїд їхав на коні, а Кучак ішов поруч, тримаючись за стремено.

— Куди ж ми йдемо? — спитав Кучак.

— Ми захищаємося від віспи в кишляку прокажених. Туди всі бояться ходити, а я не боюся: проказа буває від їйе¹, а від їйе знахар може заворожити, — відповів Саїд.

Коли зайшло сонце, вони побачили на самій горі, біля входу в ущелину, юрти. Звідти долинали мукання корів та іржання коней.

— На тобі двадцять тегів, — запропонував Саїд, — піднімися до кибиток і купи м'яса. Я сам пішов би, але я ворогую з цим киргизьким родом.

— Як це — купи? — спитав Кучак.

— Обміняй срібло на м'ясо.

— А, — мовив Кучак і попримував до юрт.

Однорука побігла попереду.

— Та спочатку прислухайся біля юрти, що там говорять, а тоді вже заходь! — крикнув Саїд.

Кишлячні собаки з гавкотом вибігли назустріч Однорукій. Кучак скористався з цього: підкравшись до кибитки, припав вухом до повстини і раптом почув: «Немолодий уже такий, волосатий киргиз з довгими руками», — говорив хтось у кибитці низьким, густим голосом.

Кучак подумав, що в юрті говорили про нього.

Він затремтів від нереляку і кинувся втікати, забувши про все. Він так летів, як ще піколи не бігав. Засапавшись, падав на землю, щоб передихнути, вставав і знову біг.

Собаки біля юрти загавкали, почувши чужого, і господарі вийшли надвір. Та Кучак був уже далеко. Вони його не помі-

¹ Ійе — дух: зобобонні киргизи вважали його «хазяїном» хвороби.

тили. А от Саїда побачили і впізнали. Сівши на коней, вони помчали до нього. Два роки тому в цьому кишляку Саїд в одного киргиза вбив і пограбував сина.

Саїд ледве врятувався від погоні.

Тим часом Кучак ховався між високими кущами жорсткої трави. Однорука лягла з ним поруч.

Почало розвиднятися.

Перепочивши, Кучак підвівся, оглянувся довкола. В цьому місці гори розступались, і між ними лежала велика рівнина. Посередині було болото, а по краях росли високі кущі трави. Там, де трави не було, блищали калюжі, біля калюж червоніла потріскана глина.

В цій безраднісній долині Кучак почував себе сиротинно. Не було видно жодної пташки. Тут навіть вітер не повівав.

Кучакові хотілося пити, і він підійшов до найближчої калюжі з каламутною водою.

У гладенькій калюжі, як у дзеркалі, Кучак побачив себе і згадав слова, сказані про нього в юрті: «Волосатий киргив». Вдивляючись у воду, він почав висмикувати волосся із своєї надто густої бороди, аби хоч трошки змінити зовнішність, але спрага змусила покинути це. Він нагнувся до калюжі; вода виявилася гірко-солонною. Тоді Кучак пішов до великої калюжі в глибині долини. Він ішов сухою, потрісканою глиняною шкаралуцею, і йому здавалось, що ґрунт під його вагою хитається. Він зупинився і тупнув ногою. Шкаралуца тріснула, і Кучак провалився в багнюку.

— Вай, вай! — закричав Кучак і смикнувся всім тілом назад.

Та болото засмоктало його вище колін. Він упав. Однорука сіла поблизу й завилала.

Чимало зусиль затратив Кучак, поки виліз із багнюки. Якби він провалився трохи ближче до болота, то не вибрався б, бо це був край страшного болота пухких солончаків.

Тремтячи від втоми, Кучак знову пішов до маленької калюжі, щоб змити грязюку. Нахилився над водою і злякано відсахнувся: з калюжі дивилося на нього страшне лице. Раптом Кучак посміхнувся: якщо він сам себе не впізнає, то хто його ще зможе впізнати. І вирішив не змивати болота з обличчя.

Вийшов на схил пагорба, де виднілася стежка, і подався нею на південь. За ним бігла Однорука.

Через кілька годин шляху зустрів він вершника. Побачивши Кучака, вершник з'їхав із стежки і почав лаятися:

— Ти, прокажений, як ти смієш ходити між здоровими людьми? Іди до своїх прокажених у гори!

— Куди? — спитав Кучак, втягуючи голову в плечі й підкоцюрблюючи руки, щоб здаватися ще меншим.

Вершник показав нагайкою на велику гору вдалині і, вдаривши коня, поскакав далі.

Кучак згадав, що Саїд теж говорив, наче в прокажених можна сховатися, і пішов до гори. Золото він загорнув у брудну хустину і обв'язав неначе ошийником Одноуху.

Вночі по гальці, що різала ноги через подерті ічиги, ішов Кучак до гори. Так ішов він ніч і день, вже знову наставав вечір, а гора все була на такій самій відстані.

Минуло кілька днів. Кучак так голодував, що якось уночі вбив Одноуху і з'їв її. Тепер він спав на її шкурі і пропах собачатиною. Вівчарки, що вибігали йому назустріч з гір і ущелин, почувши цей запах, нападали на нього і довго гавкали йому вслід.

Кучак шептав заклинання, але це не допомагало. В що тільки не вірить людина, втративши віру в себе!

VI

Здалеку здавалося, ніби прямовисний берег річки розсічений на велетенські жовті брили десятиметрової висоти.

На самій вершині таких глиняних скель виднілись будиночки. Внизу, біля води, стояв млин. Тут же на березі, біля виходу одного широкого водорію, яким збігала вниз стежка, лежав пліт з бурдюків. Ці мішкоподібні, голі, надуті повітрям, баранячі шкури були єдиним засобом переправи через калатутно-жовту швидку річку.

Деякі бурдюки поморщилися, і їх мало не до половини затягло намулом, нанесеним дощовою водою з водорію. Та й зрозуміло: в самотньому кишляці жило багато прокажених, тому сюди рідко хтє забредав. Недобрі чутки ширилися про кишляк. Тут бували контрабандисти, грабіжники, що ховалися від властей. Це були вигідні зайди. Вони приносили з собою багато грошей і дорогих речей, які Янь Сянь, старшина кишляку і господар чайної, опіскурильні й млина, спритно прибирав до рук.

Одного такого дня «індійського літа», коли дівчата прикрашають червоним осіннім листям свої голови, в кишпаку прокажених усі сполошилися.

Баби перестали збивати повсть, дзенькіт молота перестав долимати з кузні. Цікаві з'юрмилися на самому краю обривистого берега і з цікавістю дивилися на протилежний бік річки.

А на тому березі стояв чоловік, невисокий на зріст, щось кричав і махав рукою.

Янь Сянь, піднявши поли синього халата, повільно зійшов до річки, став біля самої води і, прикривши долонею очі, довго вдивлявся в незнайомого на тому березі. Він ніяк не міг вирішити, чи треба перевозити в кишпак цього брудного старого в подертому халаті, та все-таки звелів мельникові перевезти незнайомця. Янь Сянь, хитрий і досвідчений пролаза, знав, що за одягом не можна судити про людину.

Незабаром Кучак — а це був він — стояв перед натовпом прокажених. Вопи видалися Кучакові гидотними.

Янь Сянь повів Кучака в свою чайхану, а юрба цікавих пішла слідом за ними. Кучак сторонився прокажених і людей з віспяними виразками на обличчі. Він боявся заразитися, хоч добре пам'ятав, що від віспи оберігає з'їдене ним м'ясо ударів. У чайхані Кучак здивував усіх своєю ненажерливістю, а коли господар Янь Сянь почав вимагати плату, Кучак дав йому шматок від розплющеного золотого кубка.

«Ага,— подумав Янь Сянь,— це, мабуть, переодягнений багач, який не знає ціни золоту».

— Шанований,— сказав він уголос,— я виділю тобі зручну кибитку, дров, ти зможеш приходити до мене щодня протягом чотирьох місяців і за своє золото з'їдати вранці і ввечері по дві піали рису й курити опій.

— Але я не бажаю курити,— заперечив Кучак.

— Як — не бажаєш? — здивувався Янь Сянь.— Усі прокажені курять, аби хоч трошки зазнати насолоди в своєму важкому житті, сповненому горя і мук. Чи ти не прокажений? Ти прийшов сюди з іншою, особливою метою?

— Я буду курити,— покійно відповів Кучак.— Та нехай піхто не торкається до мене: я хворий багатьма страшними хворобами. Їх наслав на мене арвах за те, що я зарівав сотні людей. Я буду жити між вами, о шановні! Ви допоможете мені виконати обітницю не доторкатися жодним пальцем до інших людей. Немає бога, крім бога, і Мухаммед — пророк його!

Того ж вечора, щоб не викликати підозри, Кучак пішов до опіскурильні, яка стояла поруч чайхани. Зайшовши до невеличкого приміщення, він опинився в чадному тумані, сповненому тяжким хрипінням, зітханнями й бурмотінням. Далі він розгледів низькі стіни, засновані павутинням, і брудні циновки попід стінами, на яких лежали люди. Янь Сянь потяг його за рукав і промовив:

— Лягай!

Кучак слухняно опустився на брудну цинковку і поклав голову на дерев'яну колодку. Янь Сянь відламав шматочок від довгої плитки, наколів його на шишляку і почав розігрівати над вогником світильника. Коли опіум розм'як, він скачав його в малесеньку кульку і знову почав нагрівати над вогником. Коли кулька зверху задиміла, він узяв довгу люльку з мідною чашечкою, поклав опіум на мідну сіточку чашечки і сказав:

— Видихни все повітря, що набралось в тебе в грудях, і вдихай найсолодший опій.

Кучак сперся на лікоть, видихнув повітря і взяв у руки мундштук. Янь Сянь підніс мідну чашечку люльки до вогню, і кулька закипіла. Кучак глибоко вдихнув, витріщив очі і закашлявся.

— Навчишся, — глузливо сказав Янь Сянь.

Люлька була порожня. Кучака трохи одурманило. Він відчув полегкість, біль притупився, а незабаром геть зник. Розвіявся і сумний пастрій. Ще чотири люльки викурив Кучак. Він відчув дивну легкість тіла, наче став безтілесним. Звуки голосів долинали звідкись здалеку. Життя здавалось йому сном, а теперішній напівлихоманний райдужний стан — реальністю.

Пробудження було жахливе. Кучак не міг підвестися від болю і вирішив, що його отруїли і він помирає. На його окрик підійшов Янь Сянь і, дізнавшись, у чому справа, сказав:

— Це від незвички. Треба дати тобі анаші.¹ — І подав Кучакові люльку, набиту зеленкуватою потерухою.

Кучак закурив люльку і знову нічого, крім нудоти, не відчував. Потім йому здалось, що стіни кибитки розсунулись. Він глянув на ноги, а вони стали довгими. На душі в нього зробилося легко й весело. Сп'янівши від анаші, він голосно реготав.

Пізно вночі Янь Сянь ішов із чайхани додому. Ніч була тем-

¹ Анаші — гашиш, наркотик з насіння коноплі.

на, і він засвітив ліхтаря. Проходячи повз опіекурільню, він почув дикий, верескливий регіт. Янь Сянь підійшов ближче і освітив ліхтарем обличчя реготуна. Це був Кучак. Вибалушвивши очі, він дивився собі під ноги. Пальцем, що виліз із ічига, він упирався в невеличкий камінець, і йому здавалося, що перед ним велетенська скеля. Кучакові було дуже весело, хоч він не міг переступити через цю перепону, що виросла в його уяві з камінця.

Янь Сянь самовдоволено посміхнувся: що швидше Кучак привчиться до опіуму, то краще.

Верескливий Кучаків сміх переслідував Янь Сяня до самих дверей його кибитки.

Ніколи так погано не почував себе Кучак, як наступного дня після куріння анаші. Голова боліла, все тіло нило. Та найбільше тривожили його незакриті рани. Не хотілося ані їсти, ані пити. Він почував до всього огиду і довго лежав отупілий, не знаходячи сил змусити себе поворухнутися.

Надвечір двері ринули, прочинилися, і в щілину Кучак побачив хитрецьку пику Янь Сяня. Хазяїн запитав, як почував себе Кучак, і пообіцяв прислати люльку анаші.

— Ні, ні! — простогнав Кучак. — Я нічого не хочу.

Настирливий погляд Янь Сяня налякав Кучака. Лиш пішов Янь Сянь, страх підняв Кучака на ноги, змусив замкнути двері на засув і перевірити свої скарби, зашиті в поясі. Довго мучився Кучак, придумуючи, як найкраще заховати своє багатство, та нічого путнього придумати не зміг.

Згадав учорашній день. Чому в нього не вкрали золото, поки він спав? Може, тому, що він налякав усіх, оголосивши себе страшним злочинцем і заразним? Якщо це допомогло тоді, то допоможе й тепер і в майбутньому. Треба тільки нікуди не виходити з дому, хіба що лише до чайхани, та й то коли-не-коли. Він може варити в себе на вогні і, звичайно, не курити опій та анашу.

Увечері хтось постукав і до смерті налякав Кучака. Він довго розпитував через замкнуті двері, хто прийшов. Це виявився сусід, наймит Янь Сяня, що жив у другій половині цього будинку, в невеличкій кімнаті, разом з жінкою і п'ятьма дітьми. Він прийшов за дорученням Янь Сяня дізнатись, чи не треба чогось.

Кучак просив принести йому дров, води і чаю, якнайбільше чаю.

Наймит приніс усе і на додачу мідний високий кумчан, щоб кип'ятити воду, фарфоровий чайник, піали і навіть хотів розпалити вогонь, та Кучак не впустив його до кімнати.

Відтоді їй повелося: наймит Янь Сяня приносив дрова, воду і залишав під порогом знадвору.

На третій день Кучак пішов до Янь Сяня і приніс додому півбарана, борошна, рису, баранячого лою, чаю в плитках і розсипного різних сортів, казан варити їжу, велику фарфорову ложку та багато всякої всячини. Найбільше його вразили сірники.

В чайхані він побачив, як паличкою з темною головкою черкають по темній стінці коробочки — і спалахує огонь. Сірники Кучак купив заради цікавості.

І він влаштував собі банкет.

Кучак варив усе сам, їв у самотності, злякано поглядаючи то на двері, то на вікно, то на дірку в стелі над вогнищем. І дивно: Кучак, що понад усе любив поїсти, не відчував тепер радості од їжі. Йому заважав страх. Він боявся, коли б у нього не відібрали їжу і не перешкодили йому з'їсти все. Тому він їв недоварене, квапився, обпикався і, лише наситившись, полегшено зітхав, але глибоко дихнути не міг, бо йому заважав біль одкритих ран.

Дні минали за днями. Сніг усе засипав землю, а спокій не приходив. У шарудінні мишею Кучакові вчувалися кроки грабіжників, у завиванні хурделиці — голоси його можливих тут убивць. Він цілі ночі пролежував без сну, стискаючи в правій руці велетенський ніж, куплений у Янь Сяня, і прислухався до всіх звуків.

Під ранок Кучак забувався в тяжкому сні. Прокидався пізно. Довго дивився не змигаючи у вогнище, де замість веселого вогню був холодний попіл, і намагався зрозуміти значення своїх кошмарних снів.

Тривожили його й рани. Заживаючи, вони покривалися струпами. Коли Кучак вставав і починав рухатись, вони тріскались, спричиняючи сильний біль. Потім Кучак готував їсти, жадібно їв і, наситившись, ставав млявим і сонним. Щодня він точив свій ніж, щоб той став гострий, як бритва. Кучак купив дутар і пробував розвеселитися піснями. Та це йому не вдавалось: не було настрою, не було слухачів, і пісні виходили сумні.

Кучак вірив, що із золотом, далеко від Джури, матиме

сите, а отже і щасливе життя. Та дивна річ — він наїдався од пуза, а все ж почував себе нещасним.

Чому? Причиною цього був страх, який отруював Кучакові існування. Страх не покидав його й на хвилину. Він навіть почав подумувати про одруження, але тут жили тільки родичі проклятих і до того ж, очевидно, послухні велінням Янь Сяня.

Янь Сянь стежив за Кучаком і намагався вивідати, хто він, шідки і як його звуть. Спочатку Кучак назвався Саїдом, потім Джурою і, врешті, сказав, що він Кучак. На всі інші запитання Кучак одчайдушно брехав, і Янь Сянь, який за чотири місяці зими встиг виманити в Кучака під анашу й харчі понад фунт золота, все ще мав Кучака за переодягнутого багача. Янь Сянь хотів привчити Кучака до анаші, щоб легше було випитати у нього про його багатство. Кучака давно вже пограбували б і зарізали, якби не особлива прихильність Янь Сяня. Наймит Янь Сяня ночами охороняв Кучака. Це звали всі, крім Кучака.

VII

Іноді Кучак, не витримуючи самотності, блукав вулицями. Він бачив виснажених чоловіків, худих жінок, брудних, одягнених у лахміття дітей.

Тепер він уже знав, що все тут належало Янь Сяню: лавка, чайхана, опікурільня і місце, де під заклад речей давали гроші. Янь Сянь був хазяїн млина, і його люди пильно охороняли не тільки новий млин, а й велику закинуту будівлю старого млина, що стояв біля заростей.

Рани не загоювались, і Кучак вирішив піти до знахаря. Знахар жив край прірви над річкою.

На стінах великої кибитки знахаря висіли амулети¹: ішекташ — «ослячий камінь», голови й кістки пугачів, бубони, дудки й скрипки. Попід стінами стояли якісь тюки, шкатулки, лежали скочені кошми. Довкола вогню сиділо кілька дідів. Кучак сердито сопів і, нахмурившись, дивився на них. Йому не сподобалося, що знахар не сам.

Знахар, високий, худий, з носом як у пугача, подивився на Кучака і мовив:

¹ Амулети — речі, які забобонні люди носять на тілі як засіб, що ніби оберігає від хвороби, ран, ворожого «чаклунства» тощо.

— Я бачу, ти хворий. Я вижену з тебе хазяїв твоїх недуг, але ти даси мені за це шматок золота.

Спочатку Кучак клявся, що він бідний, але потім дав йому золоту обручку. Кучака посадили на долівку, спиною до каната, що звисав із стелі. Два діди, знявши зі стіни бубони, почали гупати в них, у такт підспівуючи. Знахар спочатку витанцьовував доюкола Кучака, а потім витяг легені із тут же зарізаного півни. Кучак з недовірою стежив за ним. Поки оди з дідів притискав півнячі легені Кучакові до спини, знахар шмагав хворого по спині прутом, вигукуючи: «Кач! Кач!»

— О святий ходжа,— кричав знахар, входячи в роль,— вижени йїс! Він боїться тебе, о ходжа! Вижени йїс!

Діди підклали в багаття дров; знахар, потримавши на вогні дудку, приклав її Кучакові до вуха. Кучак відсмикнув голову: трубка була розпечена.

— Ага! — крикнув знахар. — Йїс боїться! Давай вухо, давай!

Кучака повели до покинутого млина, який ще чомусь охоронявся, посадили на землю і накрили халатом. Кучакові було дуже боляче, і він стогнав. Знахар бігав кругом нього, вдаряв його по спині півнем і голосно кричав. Тоді він змастив рани хворого гусячим жиром, і діди повели Кучака назад у кибитку — сніткувати одужання хворого.

Знову сидячи біля вогню, Кучак не відчував полегшення. Рани нили. Кучак дивився через димар на Пастухову зірку, згадував аксакала, Зейнеб, Джуру. Діди пили чай, їли варене м'ясо, вмочаючи його в розсіл і запиваючи просяною горілкою. Знахар узяв очеретяну сопілочку і заспівав веселу пісню про Янь Сяня. Здавалося, всі забули про Кучака.

«Шахраї й пройдисвіти! — думав собі Кучак. — Я знаю всі ці витребеньки! Та аксакал робив це хитріше. А толк був такий самий. Треба втікати, поки живий і поки не видурили все золото...»

Кучак швидко вибіг з кибитки.

— Куди він? — спитав п'янений знахар. — Ех ви, сині осли, не могли поцупити в дурня золото!

Рани так боліли, що Кучак пішов у опієкурильню, накурився опіуму і впав у напівзабуття. Навідувався він до опієкурильні і в наступні дні. Кучак якось поскаржився наймитові, що болять рани. Наймит приніс настойки з тополиних наростів. Ліки допомогли, рани почали швидко загоюватись.

В опієкурильні Янь Сяня годинами стояли худі обідра-

ні опікурці. У них не було ні грошей, щоб купити опіуму, ні сили, щоб відробити за нього на полях Янь Сяня. Вони стояли, як тіні, вимолювали хоч затяжку диму в тих, що заходили в опікурильню.

І якось Кучак раптом подумав, що нікому більше, ніж цим біднякам, не треба золота. Може, дати трохи золота нещасним? Невже настане такий час, коли й він буде такий: обідраний, до всього байдужий, з погаслим поглядом і простягнутою рукою? Може, пора перестати відвідувати опікурильню?

— Ходімо! Усі ходімо! — крикнув Кучак до натовпу злиденних.

Вони спочатку не зрозуміли, а зрозумівши, не повірили.

— Ходімо, я вгощу вас, — повторив Кучак.

Усі захвилювались. Старий, що стояв поблизу і до якого дійшов смисл сказаного Кучаком, тихо мовив:

— Ти б краще нагодував їх, а так лише збагатиш Янь Сяня. Чи, може, ти його крикун? Опіум убиває душу і робить людей безвольними рабами.

Кучак розгубився.

— Не треба їсти, одну лише трубочку! Хоч на годинку забутися! Затяжку диму! — кричали нещасні, затигнувши Кучака в опікурильню.

Цього вечора Кучак накурився анаші. Він вийшов надвір пізно вночі. На небі, як йому здалося, світило чотири місяці. Він погрозив їм пальцем і побрів до річки.

Наближалася весна, та було морозяно. Річка очистилася від криги. Сніг осів, почорнів і провалювався під ногами.

А Кучак ішов далі й далі в гори і, нарешті, побачив джипів, які сиділи кругом каменя і грали на дутарах. А Кучак був хитрий, і він не пішов до них. Він раптом побачив, що поруч стоїть, притупуючи, сорель¹.

— Це ти? — здивувався Кучак.

Та сорель, не відновивши ні слова, почав танцювати.

— Еге-ге, — сказав Кучак, — тобі легко танцювати, коли груди в тебе такі манюні, як голова, а все решта — ноги!

Та сорель, простягнувши руки, вхопив Кучака під пахви і почав лоскотати. Кучак реготав до болю в щелепах і теж танцював, високо підкидаючи ноги. Духу в нього не вистачало, тіло дерев'яніло, і йому привиджалося, ніби він сягнув тих

¹ Сорель — лісовик.

місць, де проходять свою дорогу місяць і сонце. Ледве вирвавшись, він побіг уперед. Серце шалено билосся, губи дрижали. Кучак умить придумав ульон¹.

Чи я минуле верну,—
Користь яка ж бо від гніву?
Чи уперед зазирну,—
Лайки й погрози не зброя...—

прошептав він і здивувався.

— Хто це сказав? — спитав він голосно. — Що це за прекрасний ульон?

І Кучак оглядався на всі боки, бажаючи побачити, хто це сказав. Та він одразу ж забув про ульон, побачивши в темряві страшного джина. Що Кучакові привиділось далі, він не пам'ятав, але то було щось жахливе. Він біг, спотикався, падав, знову біг, поки не впав без сил.

Вранці Кучак прокинувся в незнайомому приміщенні. Велике й напівтемне, воно навівало на нього страх. Він сів, помацав довкола себе і зрозумів, що сидить на мішках. Мішків було накидано скрізь: поїд стінами, посередині. Раптом Кучак почув шарудіння. Він схопився, готовий побачити найжахливіше. Та це був кіт, що прошмигнув у куток.

Кучак підійшов до великих, масивних дверей і натиснув плечем — вони ані порушилися. У стелі біліла невелика дірка. Її прикривала густа дерев'яна решітка, проламана посередині. Глянувши на неї, Кучак зрозумів, що саме через неї він утратив сюди. Тут він відчув і біль у лівій нозі.

Високо в стіні, біля дверей, ще дірка, забита залізними ґратами. Вона була високо, і, щоб дотягтися до неї, треба було щось підставити. Кучак подумав, що найкраще тут скористатися мішками. Сопучи від натуги, він переніс три мішки і ледве поклав один на одного. Кучак із задрістю побачив, що в мішках зерно.

«От би нам в Мін-Архар!» — подумав він, забувши на мить про складність свого становища. До віконця було все-таки ще далеко. Кучак узявся за четвертий мішок — під ним виявились дерев'яні продовгуваті ящики. Вхопився за ящик, щоб теж піднести його до вікна. Та ящик був тяжкий і не зрушився з місця. Кучак, роздумуючи, смикнув його зверху. Враз

¹ Ульон — імпровізація.

відчинилась кришка. В ящику, як дрова, тісно лежали новенькі жирно змащені гвинтівки. Кучак помітив, що таких довгих ящиків у приміщенні було багато. Побачивши гвинтівки, Кучак згадав про Джуру і уявив собі, як би той зрадів такій знахідці, такому багатству. Якесь шарудіння повернуло його до дійсності.

Де ж це він? Як сюди потрапив? Що все це означає?

Кучак виліз на складені мішки, вхопився за ґрати вікна і підтягнувся. Він побачив знайомі місця: річку, переправу, кущі. Кучак опустил руки і скочив на підлогу. Сумнівів не було. Йому було ясно, що вночі, сам того не усвідомлюючи, він заліз в старий млин Янь Сяня. Його охопив страшний переляк. Він добре пам'ятав, як одному злодієві, спійманому в новому млині, обрубали руки по лікті, а другого качали в бочці, оббитій цвяхами.

Кучак з надією подивився на стелю.

Треба було щонайшвидше втікати звідси, але як? Дірка збоку була надто мала. Він вирішив спорожнити ящики від гвинтівок і, поскладавши їх один на одного, вибратися через дірку в стелі.

Кучак узявся за роботу. Під довгими ящиками виявилися інші, трохи менші. З них він витяг круглі металеві штучки, кожна завбільшки з кулак. Ледве видряпавшись на підставлені один на один ящики, Кучак дотягся до стелі. Зірвав залишки дерев'яної решітки і висунув голову назовні. На дах можна було вилізти легко, та вдень його могли помітити сторожі. Треба було ждати вечора.

Кучак, злізши додолу, сів перепочити.

Раптом загуркотів замок. Кучак швидко шугнув у куток і сховався за мішком. Він почув лютий крик Янь Сяня і чийсь голоси. Собака, що непомітно підкрався до Кучака, вкусив його за ногу. Кучак схопився і голосно закричав од болю. Він побачив великий гурт незнайомих людей. Між ними був Янь Сянь.

Кучака побачили, і чийсь сердитий голос наказав йому підняти руки вгору. Кучак послухався. Янь Сянь заверещав від люті і з силою вдарив його в обличчя. Кучак упав. Хтось допоміг йому підвестися.

Він побачив перед собою товстого чоловіка, одягнутого в яскравий шовковий халат. У нього на голові була зелена чалма. Поруч нього стояв худорлявий блакитноокий незнайомець.

Покусуючи верхню губу, він різко кидав то одне, то друге слово, що змушували Янь Сяня присідати і принизливо посміхатися. Потім блакитноокий презирливо звернувся до товстого, називаючи його Кипчакбаєм.

Янь Сянь питав Кучака, як він сюди заліз і хто його сюди послав, та Кучак лише моргав очима, прикидаючись ще більше переляканим, ніж був насправді.

— «Люби свою віру, але не гудь інші»,— сказав Кипчакбай, допитливо дивлячись на Кучака.

— Ти ісмаїліт? — спитав Кучака блакитноокий.

— Ні, ні! — закричав Кучак, не розуміючи, про що його запитують.

— То ти комуніст, агент,— твердо мовив блакитноокий.

— Ні, ні, це не так, я знаю,— почув Кучак голос, що вже десь чув.

— Ні, ні! — відчайдушно закричав Кучак і раптом упізнав того, хто говорив.— Тагай! — радісно вигукнув він і кинувся до нього. Та від страшного удару нагайкою по голові полетів навзак.

— Він не комуніст, але з Радянського Паміру,— говорив далі Тагай.— Я знаю це отруйне плем'я.

— Ти шпигун,— сказав блакитноокий Кучакові, що лежав на землі.— Признавайся, хто послав тебе викрасти зброю, інакше ми тебе присилусмо сказати все, що ти знавш.

Ті, що стояли в дверях, розступилися, даючи дорогу літньому чоловікові.

— Імам Балбак,— мовив блакитноокий, поштиво нахиливши голову,— спіймано більшовицького агента, очевидного шпигуна. Погляньте, він склав зброю і гранати, мабуть, маючи намір знищити їх, підірвавши. Його впізнав Тагай. Це старий, досвідчений диверсант, киргиз із Радянського Паміру.

— Він бачив цей тайник і мусить вмерти... Але! — Імам Балбак підніс палець і обвів поглядом присутніх. Кучак помітив, що його праве око залишалось нерухоме.— Але перш ніж умре, він повинен сказати все. І про себе, і про тих, хто послав його.

— Я вирву в нього всю правду,— промовив Кипчакбай,— не будь я більше казій — військовий суддя ваших джигітів.

— У мене немає джигітів, запам'ятайте! Це у Тагая є джигіти. Я допомагаю правовірним знайти шлях істини. Я імам, а все інше не стосується мене.— Звернувшись до блакитноокого,

Імам тихо сказав: — З цього молодця витягти все! Обстежте інші склади. Перевірте охорону і цим складом більше не користуйтеся.

Блакитноокий нахилив голову.

— Говори! — крикнув Кипчакбай, наступаючи ногою на груди Кучакові.

— Тільки не тут, — сказав імам Балбак. — Вивезіть його до себе і допитуйте... Може, він нам ще знадобиться.

Кипчакбай затиснув ганчіркою рот Кучакові, а Янь Сянь тремтячими руками набивав люльку анашею, розтрушуючи порошок на підлогу. Він силою всунув мундштук Кучакові в рот. Кучак спробував виштовхнути мундштук язиком, та це йому не вдалося; він засопів, але чиїсь пальці боляче затисли йому носа, і, щоб не задихнутися, він почав курити.

І знову побачив веселі гори в танку і хоровод сонць. Багато чудового бачив Кучак, і щораз, коли він почував біль і хотів пити, мундштук насильно ліз йому в рот.

Янь Сянь полегшено зітхнув і без нічиєї допомоги витяг його надвір. Кучака посадили на верблюда і прив'язали мотузками, аби він не впав. Кипчакбай їхав попереду на коні, ведучи верблюда на повіді, протягнутому через ніс.

VIII

Кучак опам'ятався від болю в тісному, темному приміщенні. Він побачив нахилене над ним обличчя Кипчакбая, спітніле й червоне.

— Золото! — ніби здалеку почув Кучак його голос. — Звідки золото? Говори! — І він тряс його за плече.

Кучак злякався й хотів схонитися рукою за пояс, але не зміг навіть поворухнутися руками, зв'язаними за спиною. Лиш тепер він відчув холод і зрозумів, що нічого на ньому немає, немає і звичної ваги потайного пояса, де було зашите золото.

Кучак голосно застогнав з горя.

«Усе пропало! Загинув!..» — мертвіючи від жаху, подумав Кучак.

Такі люди, як Кипчакбай, були в тисячу разів страшніші за будь-які сорелі. Та й чи є сорелі й джини насправді? Може, це лише привиджалось в мороці. А може, й цей череватий — привид?

Але тут «привид» випростався, розмахнувся і вдарив Кучака камчею. Кучак одчайдушно завив і рвонувся. Ремені тримали міцно.

Кипчакбай сів навпочіпки і промовив:

— Тебе жде смерть. Ти можеш відкупитися, якщо розкажеш, звідки в тебе щире золото.

— Поважаний,— через силу заговорив Кучак,— я знайшов скарб. Зберсжи мос життя, а я... я... я... проведу тебе. Там багато, багато золота!

— Казій,— почувся голос із темноти,— до вас прийшов Саїд. Він клинеться, що знає вашого полоненика, який приїхав до Кашгарії з кишлаку Мін Архар.

Кипчакбай в шаленстві вдарив Кучака в лице і закричав: — Ти займався шпигунством проти ісмаїлітів! Говори, де знайшов золото? Уб'ю! Гукніть сюди Саїда.

І він ще раз затопив Кучакові кулаком в обличчя.

— П'яти, п'яти... — прошепотів Кучак, запускаючи під лоба очі. Невдовзі до кибитки зайшов Саїд.

Він сів біля Кучака і з докором сказав:

— Мені, своєму другові, хто врятував тебе від рук баїв, ти не сказав ані слова про золото! А тепер сам Кипчакбай дізнався про це. А він же наглядас за дотриманням мусульманських звичаїв, поспийний суддя басмачів Тагай, мулли і до того ж, ходжа. В нього багато ще різних чинів і титулів, але від того тобі тільки гірше. А Тагай! Він не просто курбаші одного загону басмачів. Йому скоряються й інші курбаші, а коли Памір та Туркестан займуть англійці, він буде дуже великою людиною. Він знає гори Паміру, як свої п'ять пальців, і вже не випустить твоє золото. Де ти взяв його?

В Саїдовому голосі звучало дружнє співчуття, та він ледве стримувався: не міг простити собі, що випустив таку жирну птицю і золото, що було майже у нього в кишені, дісталоса не йому.

Кучак слухняно відповідав:

— Ми взяли його в крижаній розщелині на Біллянд-Кіїці.— І, подумавши, додав: — Там ще багато залишилось. На тисячу тисяч людей вистачить.

Кучак думав тільки про те, як залишитися живим. Позбувшись золота, він раптом відчув дивну полегкість.

Саїд оглянувся і, нахилившись до самого Кучакового вуха, прошептав:

Роби все так, як я тобі скажу. Ти в домі Кипчакбая. Я обіцяв йому витягти з тебе, де ти знайшов золото. Я обдурю Кипчакбая і врятую тебе, а золото з Біллянд-Киїку ми поділимо між собою.

— Хоп,— відповів Кучак.— А що я мушу робити?

— Ти скажеш Кипчакбаєві, що знайшов золото в пустелі Такла-Макан, в одному з мертвих міст, засипаних піском.

— Хоп,— відгукнувся Кучак.

...Через кілька днів Кучак і Саїд виїхали на схід у супроводі трьох озброєних басмачів.

Минуло два тижні, та Кипчакбай не отримав ніяких вістей від Саїда. Минуло ще два тижні, і Кипчакбай, підозрюючи недобре, послав на розшуки.

Були перші дні весни. Незабаром він отримав від одного гендляря, що торгував кіньми, сповіщення про своїх коней, проданих у Хотані Саїдом. Кипчакбай наказав привести до нього коней і розпізнав тих, на котрих він відправив Саїда, Кучака і з ними трьох басмачів.

За словами гендляря, Саїда супроводжував тільки пристаркуватий довгорукий киргиз, безвусий і безбородий, рожевоцоклий.

Кипчакбай розіслав таємних гінців, давши їм прикмети Саїда й Кучака. Була обіцяна велика грошова нагорода тому, хто спіймає їх. Кипчакбаєві сповістили, що втікачів бачили біля Керії.

Імам Балбак запитував Кипчакбая про Кучака. Боячись гніву імама, Кипчакбай відповів, що Кучак помер від катування, нічого не сказавши.

В газетах повідомили, що Кучак — шшигун Козубая.

IX

Вперше за багато-багато місяців Кучак засміявся, сідаючи на коня в дворі Кипчакбая. Користуватися стременами він не вмів, тому, як порадив Саїд, підвів коня до купи дров і з неї сів у сідло.

Це йому вдалося не одразу. Дрова розсипалися, кінь відступався — Кучак падав, і всі реготали. Засміявся і Кучак. Засміявся й здивувався. Звичайно, він кумедно вилазить на коня, не так, як інші, але ж він позбувся свого багатства,

йому б побиватися, бо ж лихо спіткало його, плакати й горювати, а він сміється, наче звільнився від страшного тягара.

— Дурний — той благоденствує і в нещасті,— сказав йому тоді Саїд і вдвіжив нагайкою.

Кучак закричав і мало не заплакав від кривди.

— Чого ж ти б'єшся? А ще другом назався!

— Сокіл ворону не товариш. Чап-кипа!¹ — сердито гримнув Саїд і навідліг шмагонув Кучакового коня.

Той галопом промчав за ворота, і Кучак ледве втримався, вхопившись руками за гриву. Три басмачі, що супроводжували їх, весело зареготали і пустили коней навскач.

— Чап-кипа! — горлали вони і по черзі били Кучакового коня.

Лежачи животом на луці сідла, обхопивши руками шию коня і ровставивши ноги, Кучак був смішний, і басмачі разом із Саїдом веселилися до упаду.

Та для Кучака їздити верхи було аж ніяк не первина. На конях він не їздив, але на яких доводилось їздити багато. А спускатися з гори, коли як швидко скаче і навіть ковзає копитами, було не так просто. Тому Кучак швидко освоївся і вже не боявся впасти.

А коли Кучак з криком «чап-кипа!» шмагонув нагаєм Саїдового коня і коня ближчого до нього басмача, ця розвага втратила інтерес і для Саїда і для басмачів.

Багато що Кучак бачив уперше і багато чому дивувався. Найбільше його вразили величезні колеса, що котилися по землі. Вони були вищі за коня, який тягнув гарбу. Кучак мав необережність виказати своє здивування. Після цього басмачі почали штурхати дерев'яними руків'ями нагайок в ребра Кучакові, щоб звернути його увагу на будівлі, тини, на вози, на ішаків, навіть на сонце. Коли ж це надокучило їм, Саїд скористався недосвідченістю Кучака, який не знав місцевих звичаїв їзди верхи, і тому знову дісталось.

На цей раз Кучак не спинив свого коня тоді, коли кінь одного з басмачів став за нагальною потребою. В такому випадку всі супутники мусять спинити своїх коней і чекати, а хто не жде, той вважається ненадійним супутником, і Кучака знову прончили нагайками-камчами.

¹ Чап-кипа! — Гайда швидше!

Коли ж кінь під Кучаком спіткнувся і він злякано скрикнув, над ним знову сміялися. Якщо кінь спіткнувся, це добрий знак — він наступив на здобич, і треба радіти, а не лякатися. А коли кінь позіхне, треба торкнутися його гриви і свого обличчя. Правил було так багато, що Кучак розгубився і їхав шорбившись, весь час ждучи побоїв.

Опівдні, дістаючи їжу з курджума, Саїд витяг зелену чалму і надів на голову. Басмачі здивувалися і спитали, чи давно Саїд став ходжею, чи давно відвідав Мекку.

Саїд, не відповідаючи, повернувся на схід обличчям, сів навпочіпки і почав голосно молитися. Усі зробили те саме, та Кучак знав лише перші слова молитви і тому мовчки бив поклони, чим теж накликав на себе гнів Саїда.

Під час обіду Саїд урочисто розповідав про відвідини Мекки, про святий камінь, святе джерело і ще про сотню інших див.

— Кашгарці — погані мусульмани, — мовив Саїд, — з п'яти щоденних молитов проказують лише одну, та й то не всю.

При цьому він зневажливо дивився на басмачів, і ті навіть зніяковіли.

— Ви гарненько стежте за цим ідолопоклонником Кучаком, аби він не втік, — досить часто нагадував Саїд. — Головою відповісте.

— Я нікуди не втечу, — казав Кучак.

Він хотів переконати, чому цього не зробить, та Саїд не дав йому й слова мовити.

— Погляньте, сам нікчемність, а голос — як постріл!

Саїд багатозначно помовчав і додав:

— Хто опинився між чужих, той і в другові буде підозрювати ворога! — і при цьому підморгнув Кучакові.

Вночі Саїд тихенько розбудив Кучака і, затуливши йому долонею рота, шепнув на вухо, щоб не сердився на нього, Саїда. Якщо басмачі будуть з недовірою ставитись до них обох, то нічого путнього не вийде і Кучака чекає лихо. Тому він, Саїд, намагасться ввійти в довір'я до басмачів за рахунок Кучака і повернути справу так, щоб басмачі вважали небезпечним і стерегли тільки Кучака. Це наблизить день звільнення.

Була рання весна. На рівнинах сніг розтав. На горах виділися білі плями снігу посеред зеленої трави.

Кучак дивувався всьому.

Йому, мешканцеві гір, було дивно бачити такі велетенські простори рівної землі. Правда, в пісні про Манаса теж згадувались велетенські долини і пустелі.

— Що вони роблять? — закричав Кучак, побачивши, як дорослі й дітлахи збирають у кошики кізяк по дорозі, і піднявся на стременах, щоб краще бачити.

Саїд по-змовницьки підморгнув басмачам і розповів про збирачів кізяку по дорогах, які кидаються до коня, лиш він піднесе хвоста. За словами Саїда, ці люди з гною роблять золото. Він умовляв Кучака розпитати про це збирачів.

Басмачі розважались необізнаністю Кучака і хизувалися один перед одним своїми фантастичними поясненнями всього, що траплялося їм на дорозі.

Спочатку Кучак сприймав усе на віру, та лайки людей у відповідь на його питання, підказані Саїдом та басмачами, і глузування басмачів швидко напоумили старого. Кучак впав у другу крайність і почав усе робити наперекір порадам, навіть правильним. На зупинці йому наказали під'язати коням вуздечки якнайвище до дерева, щоб ті, поки не відпочинуть, не могли дістати сіна. А Кучак подумав, що й тут злі жарти, і зробив навпаки. Він дав розгаряченим коням сіна, за що й отримав нагайкою по спині.

Та Кучак не залишався в боргу і, вмючи добре гавкати по-собачому, влаштував уночі цілий концерт. Він люто гавкав, наслідуючи голоси кількох собак, сам же кричав: «Геть, геть!» — і наче бив камчею собак, що ніби наскакували на нього. Навіть вартовий басмач, який дримав поруч, повірив, а решта спросоння — і поготів. Кучак так правдоподібно гаркнув, штовхнувши Саїда в ногу руків'ям нагайки, і так жалібно за-скавучав по-собачому, що Саїд скинув штани й довго оглядав ногу. Потім Саїд розповідав про чорного злого псиська, який схопив його за ногу, але не встиг прокусити її до крові. Про напад собак багато говорили в дорозі.

Іхати було нудно, і басмачі розважались, збиткуючись над Кучаком. Саїд не заступався. Кучак зненавидів басмачів ще більше, ніж байів, у яких він був за носія.

— Давай утечемо від басмачів, — шеннував якось Кучак на вухо Саїдові.

— Поторни ще кілька днів. Коли я штовхну тебе в ногу чоботом і тричі моргну, тоді вимагай, щоб ми звернули ліворуч

и пустелою. Скажи, що до засипаного міста два дні дороги і що на пішляху в заглибині є калюжа.

Нарешті настав день, коли Саїд подав умовний знак, і Кучак сказав усе, як той його вчив.

— Щоб їхати в пустелю, потрібні верблуди і запас води, — відповів старший басмач.

— Я теж знаю ці піски, — підтримав Саїд. — Через одинденний перехід ми зустрінемо воду, а через два дні дороги справді є засипане мертве місто. Сьогодні ми злидарі — завтра можемо стати багачами. Це там? — спитав Саїд і показав на схід.

Кучак ствердно закивав головою.

— І все одно я тобі, Кучак, не вірю, — заявив Саїд.

— Сумнівно, що так близько, — озвався старший басмач. — Та все буває.

На ніч вони спинилися на краю пустелі, в якомусь вибалку. Тут стирчали сірі низькі стовбури і пні мертвого лісу. Кучак хотів було пазбирати дров на багаття. Покороблені гілки і пні були крихкі, як скло.

Саїд, сказавши, що дуже втомився, дістав із свого курджу-ма пляшку із залишком горілки, вилив у піалу, голосно ковтаючи, випив і закусив сиром курутом. Басмачі, падкі на хмільне, почали лаяти Саїда за скупість. Вони не порахувалися із зеленою чалмою Саїда, обшукали його курджум, з радісними вигуками витягли повну пляшку просяної горілки і одразу ж розпили її. Саїд дав закусити сиром.

Кучак сів поруч, маючи надію, що йому щось перенаде. Та цього не сталося. Коли ж Кучак спробував допити те, що залишилося на дні викинутої пляшки. Саїд сильним ударом вибив пляшку із його рук. Кучак образився і пішов розпалювати згасле вогнище, та не встиг закип'ятити воду, як почув стогони басмачів. Їх мучила різачка і нудило. Він хотів дати їм напитися, та Саїд заборонив.

Саїд стояв з гвинтівкою в руках і не стріляв.

— Та стріляй же! — прошепотів Кучак.

— Не треба, і так поздыхають! — теж пошепки відповів Саїд.

І басмачі померли, горілка була отруєна.

Саїд змусив Кучака зняти з басмачів верхній одяг та взуття. Вони перевезли трупи до піщаного бархана, прикидали їх з вітряного боку, щоб вітер засипав їх піском. Кучак тремтів

усім тілом. Саїд квапився. Він наказав Кучакові розрівняти пісок.

— Клянуся піалами горілки, які я випив,— мовив Саїд після того, як закопали трупи і всі сліди від басмачів були знищені,— важче буває вбити щура, аніж нам удалося позбутися цих вух, очей і пожив Кипчакбая! «Кара-басин», Кучак! Нехай тебе задушить «Кара», якщо ти коли-небудь пробалакаєшся! Краще одразу відкуси свій патякуватий язик і виплюнь, бо, нехай мене ноб'с вогонь мій, якщо прохопишся хоч словом...

Тут Саїд проказав довге прокляття, якого Кучак ніколи досі не чув. Він згадав і про покельний вогонь, і про нутроці джишів, і про зуби тигра, і про безліч інших речей, змішавши прокляття багатьох народів. Закінчив Саїд вигуком:

— Ом мане падми-хум!

— Не роз-зумію! — тремтячим голосом мовив Кучак.

Саїд поблажливо пояснив, що це буддівське молитовне заклинання, яке відвертає від них кару за вчинене.

Кучак, приголомшений усім, що сталося, вирішив не залишатися в боргу перед богом за свої гріхи і вигукнув:

— О Мухаммед! Нема бога, окрім бога, а Мухаммед — пророк його! — Що далі, Кучак не знав, але додав од себе: — На тебе вся надія.

— Усі говорять: Мухаммед та Мухаммед! — глумливо озвався Саїд.— Видно, був хитра бестія. А все-таки надійся не на бога, а на себе. Хто оберігас язика, той нехай і голову збереже.

Кучак спочатку навіть не осягнув Саїдового святотатства, подумавши, що він не дочув, і перепитав. Саїд повторив.

Кучак нагадав про щоденні Саїдові п'ять молитов та про гоніння, яке терпів од нього за недотримання релігійних правил.

— Зараз не час патякати, треба знайти інше місце для ночівлі,— відповів Саїд і наказав Кучакові в'ючити коней. А сам затоптав і засипав вогонь.

Уже над ранок виїхали з пустелі. Кучак здивувався тому, як добре знає Саїд місцевість. Спишилися у вибалку, де росла трава. Коней розвантажили, понутали й пустили пастися.

— Не дивуйся з мене,— мовив Саїд.— Зелена чалма й молитви були потрібні мені, аби розвіяти підозри в басмачів. Ти хоч і дожив майже до старості, а іноді дурний, як дитя. Я забезпечу тобі сите життя, але ти мусиш коритися мені, як меч.

Ми живемо в такі часи, коли треба вважати милістю й благодушним, якщо люди не чинять тобі зла.

— Кажеш велику правду! — вигукнув Кучак. — Хто, як я, опинився між чужими, той і в другові буде підозрювати ворога. Я не знаю, чим і коли зможу віддячити тобі за врятоване життя.

— А скарби Біллянд-Киїку! — вигукнув Саїд. — Розкажи мені все детально, нічого не приховуючи. Адже я тобі тричі врятував життя.

І Кучак щиросердо розповів усе.

Х

Ніколи ще Кучак не був так близько до смерті. Вимучений усім пережитим, він хотів зустріти смерть як рятівницю, та передчуття близького кінця породило тако одчайдушне жадання порятувати своє життя, що Кучак навіть сам подивувався тому бажанню, яке раптом пробудилося в нього. Недарма мудре народне прислів'я говорить: «Смертельно поранений кидається на лева».

Жадібно й детально розпитавши Кучака про ущелину, де було золото, Саїд дійшов сумного для себе висновку. Він, Саїд, прорахувався, думаючи швидко розбагатіти через Кучака. Навпевне, знайдена шкатулка була єдиною. І в його, Саїдовій, помилці винен не хто інший, як Кучак. Саїд так і сказав про це Кучакові, і не просто сказав, Саїд побив Кучака. Він звинуватив Кучака в брехні, обмані й підступності. Само ці пекельна підступність, за словами Саїда, і завела його в оману, змусила обдурити Кипчакбая і отруїти басмачів, аби врятувати Кучака. Тепер Кипчакбай намагатиметься всіма способами помститися, і життя в Саїда буде як у вовка, котрого цькують цілою тійкою скажених собак. Винен у цьому Кучак, і нема йому прощепня!

Саїд міг би й зараз убити Кучака і його труп одвезти Кипчакбаю, звинувативши Кучака в отруєнні басмачів. Ось чого заслуговує Кучак!

Збитий нагайкою Кучак лежав на піску, затуливши обличчя руками, а Саїд сидів на ньому верхи і викрикував усе це, не перестаючи тицяти дерев'яним руків'ям нагайки в його закривавлені вуха, щоб Кучак краще чув. Саїд ошалів від люті і готовий був на все.

Ось тоді Кучакові й спало на думку вихопити ніж із піхов у Саїда і всадити йому в живіт. Кучак, трошки розтуливши пальці, що закривали очі, приглядався, як зручніше вихопити ніж. Кучак сам лякався свого наміру, але той намір оволодів Кучаком, наче хтось інший вдесьтерив його рішучість, і вже не було такої сили, яка б стала йому на заваді. Ніколи ще добродушний, веселий і поступливий Кучак не був такий озлоблений.

Передсвітанкові сутінки заважали добре розрахувати рухи. Саїд і справді мав намір звалити отруєння на Кучака і тим самим зняти з себе підозру. Але роздумав: Кипчакбай — людина бувала, і його не обдуриш. Що ж тоді робити з Кучаком, аби той не видав? Убити й закопати? Возити з собою, як раба? Це непогано. А як зробити, щоб Кучак не був зайвою морокою?

— А що ти можеш? — спитав Саїд і перестав бити Кучака. Проте не випустив його і все ще сидів у того на животі.

Кучак відповів не одразу, і довелося повторити запитання. Кучак забрав руки з обличчя і хрипко мовив:

— Співати! Я манасчі!¹

Саїд зневажливо посміхнувся:

— Мені ти міг «наспівати» про Біллянд-Киїка, а тут цим грошей не заробиш. Хто любить пісні, не має чим платити, а багатим не до твоїх пісень. Краще б знав молитви буддистів чи коңфуціанців і католиків. За те, що я прийняв католицтво та ім'я Артур, мені дали сто американських доларів... Ну, кажи швидше, або вмреш!

Обливаючись потом від страху, Кучак квапливо перераховував усе, що він може робити, і поглядав на ніж, який висів на тканому поясі в Саїда.

— А чи справді ти змігш промивати золото? — поцікавився Саїд.

Із слів Кучака виходило, що ледве не весь золотий пісок для обміну в кишляку Мін-Архар налив він, Кучак.

Саїд хоч і вихвалявся, що нема такого, чого б він не вмів, все-таки, промиваючи золото в Соургаці та Чижгані, не розбагатів, хоч і пропрацював там багато років. А розповідей про щасливців у цій справі чув він немало.

І це вирішило Кучакову долю. Саїд голосно прокричав, що дарує Кучакові життя. Відтепер сдиною турботою Кучака має

¹ Манасчі — той, хто співає про Манаса.

бути викопання волі Саїда, і нехай Кучака бере страх наперед у разі непослуху.

Саїд устав з Кучака, пмагонув його наостанку для страху і наказав привести коней.

Кучак послужливо кинувся виконувати наказ. Він так квапився, так облесно дивився в очі Саїдові, що той пом'як. Більше того: Саїдові майже все життя доводилося прислужувати іншим, і йому одразу сподобалося мати власного слугу й раба.

Уже в дорозі Саїд повчав Кучака мудрості життя і сам дивувався своїй досвідченості й кмітливості.

— Ми заїдемо в Хотан, — казав Саїд, — до мого друга. Продамо йому всі п'ятеро коней і купимо двох інших. А тоді поїдемо на південь, в Керію. Туди п'ять днів дороги. А від Керії на північний схід, до Соургака і Чижгапа, ще чотири-п'ять днів дороги. Там ми переждемо якийсь час у мого знайомого, щоб Кипчакбай згубив папі сліди.

Саїд розповів Кучакові про звичаї і вірування різних народів, що населяли Кашгарію. Він назвав уйгурів, дунганів, казахів, узбеків, киргизів, китайців, калмиків, долонів, бурутів, солонів і навіть лулу, тобто циган.

Саїд говорив, вживаючи в своїй узбецькій мові китайські слова, калмицькі, англійські, і Кучак не завжди розумів його.

Вони їхали години три рівнинною місцевістю, уникаючи людних доріг, і приїхали до яру з джерелом і зеленою травою. Тут Саїд вирішив діждатись темноти, щоб їхати вночі до Хотана.

Кучак зі стогоном сів на траву, і Саїд засміявся.

— Що це! — мовив Саїд. — Яюсь мене зв'язали, накидали зверху колючих куців — джаргенеку — і прогнали через мене п'ятсот баранів. Мене врятував знахар. Я кілька років після того виймав колючки з тіла.

І тут же він розповів Кучакові про знахарів і чаклунів, про перевертнів-лисів, про мерців, що бродять, як люди.

Саїд ліг спати, проспав мало не до вечора, а прокинувшись, спитав, чому Кучак не спить. Той признався, що йому, наляканому страшними Саїдовими розповідями, було не до сну. Саїд здивувався, посміявся, але зробив для себе далекосяжні висновки.

Саїд продав у Хотані коней. Він міг би продати їх своєму знайомому, перекупникові, але той розумів, що коні крадені,

і давав половину ціни. Саїд знав справжню вартість цих коней і хотів заробити якнайбільше. В змаганні між обережністю і жадібністю перемогла остання. Був базарний день, і Саїд продав коней на базарі. Причому трьох він продав з вуздечками, чого не зробив би жоден справжній господар. Тоді Саїд купив двох коней, і вони вирушили в дорогу.

Увечері балакучий Саїд розповів Кучакові страшну історію про витівки щурів, про те, як щурячий цар урятував місто Хотан від ворожого війська. Саїд ліг спати, а переляканий Кучак майже всю ніч не заснув. Відтоді Саїд щораз давав Кучакові трохи поспати звечора, а потім будив, змушував гріти чай і водночас розповідав страшні історії, щоб налякати Кучака. Саїд був у захопленні від своєї вигадки. Тепер він міг спокійно спати, не боячись, що в них украдуть коней. Кучак за цілу ніч й очей не склеплював.

Усе було б добре, коли б в одному з кишляків по дорозі не було свята. Тут Кучак уперше побачив бій баранів, півнів, перепелів і великих кошлатих павуків — фалангів. Глядачі збивались об заклад, вигравали і програвали гроші.

У Саїда було багато грошей, і він добре розумівся на бойових здатностях тварин. Крикливий, запальний і брутальний, він втручався в гру, командував, сперечався, таким чином спрямовував гру і чимало вигравав. Та Саїдові не поталанило на грі в кості. До ранку він програв китайцеві всі гроші і одного коня. Кучак нічого цього не знав і спостерігав, як натовп розважається. Жебраки кидали китайські вертушки, ті вибухали, і це дуже подобалося Кучакові. Потім старий наївся і пішов спати.

Під ранок Саїд розбудив Кучака, маючи намір силою повернути програє. Він звинуватив китайця в шахрайстві, та в того була своя велика компанія, яка стала китайцеві на захист, і з цього нічого не вийшло. Саїда, а разом з ним і Кучака, прогнали.

Вони поїхали далі. І знову Саїд лякав Кучака розповідями, і той знову не спав ночами. І все-таки настала ніч, коли Кучак заснув поблизу кладовища, прокинувшись, подивувався, що ще живий. Може, Саїдові злі духи і не такі вже й страшні? І що більше Кучак про це думав, що далі згадував своє життя і останні пригоди, то більше переконувався, — не духи мучили його, а живі люди. Нехай він, Кучак, часом і нетямущий, але чого ж над ним і тепер насміхатися, після всіх слів, сказаних

Саїдом про дружбу? Кучак розсердився на Саїда і затамував у душі кривду.

Саїд з подивом помітив, що навіть після найстрашніших розповідей Кучак засинає спокійно. Старий знову став балакучий і розповідав багато пригод із свого життя. Відтоді уже Саїдові не спалося так безтурботно. Він проклинав свою жадібність, що повела його з кіньми на базар. Людина хитра, він розумів, що зробив непростиму помилку і дав ниточку в руки Кипчакбаєві.

У Саїда не стало грошей. Щоб прохарчуватися, вони продали одяг басмачів і частину свого.

— І все через тебе страждаю! Ось до чого ти мене довів! В усьому винен ти!

Такі слова цілий день градом падали на Кучака. Він лише важко зігхав і відмовчувався.

— Аби лишень доїхати до Чижгана! — мріяв Саїд.

Саїд добре знав місцеві звичаї і спритно користався з того. Якось він підучив Кучака, і вони не лише наїлися в домі, де помер заможний чоловік, а раніше за всіх жебраків отримали по шматку мила й одяг з міцної синьої матерії на кожного.

Саїд переодягся і змусив Кучака надягти нове вбрання. Тепер вони були одягнуті в сині піджаки і штани з міцної синьої парусини, на головах у них були тюбетейки, а на ногах ічиги.

Коли ж їсти було нічого, Саїд украв шматок сиру курута і навчив Кучака їсти його з диким ревенем і селерою, які Саїд рвав по дорозі. Їли вони й молоді пагони тростини. Кучак показав і своє вміння, ловив на сільця голубів. Саїд то тримався насторожено, то нахабнів, і Кучак ніяк не міг його зрозуміти й пристосуватися до нього. Повчаючи Кучака, Саїд почував свою перевагу, а Кучак дізнався багато цікавого про їстівні трави й коріння і, наприклад, про те, що відвар гіркого перцю зігріває взимку.

Саїд любив сперечатися, і зовсім не тому, що прагнув довести істину чи переконати інших. Він переходив від суперечки до лайки, від лайки до сварки, від сварки до бійки, а бійка дещо заспокоювала його задержувату натуру. Якщо в розмові говорили одне, Саїд доводив супротивне.

Кучак, знаючи таку рису в Саїда, який шукав розрядки злості, що накопичилася в ньому, в сварці та бійці, намагався в усьому погоджуватися з Саїдом.

Та це не завжди вдавалося. Так причину Кучакового лиха в кишлаку прокажених Саїд пояснював тим, що той не знав місцевих людей і звичаїв. Кучак погоджувався з цим. Це не сподобалося Саїдові, і він почав пояснювати всі Кучакові нещастя підступами злих духів.

Кучак і з цим охоче погодився.

— Ти синій осел! — кричав Саїд. — До чого тут духи? Ти накурився анаші, тобі замакітрилося в голові, і краплина здавалась тобі озером, а верблюд — неземною красунею. Та нехай поб'є мене огонь мій, якщо шахрайство з анашею не справа рук Янь Сяня! Я знаю цього короля лисиць. За допомогою опію та анаші він хотів зробити тебе своїм вірним рабом. Ну, а золото, коли б ти не попався Кипчакбасві, він, будь певен, заграбастав би. Янь Сянь, очевидно, думав, що ти прихований багатій, і залякував духами. А я їх не боюся. Мені доводилося ховатися у склепах, людей робити трупами, і якщо я боюся когось, то лише людей. Я не вірю жодній людині на світі. Дружба — то тільки гарні слова для людей, котрі не вірять у свої сили. Я тобі друг, поки ти мій раб, а якщо ти не захочеш бути моїм рабом, я тебе заріжу, як барана. Наказую: сперечайся зі мною, а то буду бити!

І Кучак змушений був сперечатися, а отже, швидко мислити і дуже багато говорити, аби донести свою правоту. Вони сперечалися за все: і що таке щасливе життя, і яким шляхом має йти людина до нього, і як смачніше зготувати баранину, і про те, як впливає коштовно каміння на характер людини, сперечалися про добрих і злих духів та ще про багато що.

Кучак сперечався і сам дивувався собі. Він бачив, як збивають масло: молока багато, його б'ють, б'ють, а масла все нема, і враз з'являються крихти масла; ще кілька ударів — і одразу з'являється багато масла. Так і в суперечці. З великої кількості слів народжується трошки правильних слів. У кишлаку аксакал дозволяв йому лише співати і не вважав розумним. А якщо всі сказані Кучаком правильні слова висікти на камінні, скласти в курджуми, то, аби їх перевезти, не вистачило б і тисячі верблюдів.

XI

Сорок вісім років прожив Кучак у горах Наміру. Йому доводилося терпіти голод і холод, гнів аксакала і глум людей, та завжди він жив надією на кращі часи і не помилявся. Під час

голоду. Джурі все-таки щастило розживатися на м'ясо. Аксакал вмінював гнів на милість. Співи Кучака змушували глумливих жінок голосно виказувати своє захоплення. А від холоду Кучака рятувало тепло вогнища, треба було лише принести якнайбільше кам'яного палива.

І тільки тут, у чужому краю, Кучак зрозумів, як важко людині прохарчуватися і знайти місце біля теплового вогнища.

Після того як Саїд вдарував Кучакові життя і звернув на південь, через Яркенд і Хотан, у Керію і Чижган, щоб якнайдалі заїхати від нищпорок Кипчакбая, Кучакові іноді здавалося, що життя, можливо, не таке вже й жахливе. Як і досі, Кучак дивувався всьому — і дорогам і звичаям народу. А надто велике захоплення й зачудування викликав у нього караван, що зустрівся їм у дорозі.

Караван мав до трьох тисяч верблюдів. Здавалось, наче з-за обр'ю виповзає велетенський змії і нема йому ні кінця ні краю. Курява, збита тисячами ніг, висіла над караваном. Безліч великих і малих дзвіночків видзвонювали, гули і тельнякали.

Багато різноколірних султанів-осмолдуків прикрашало голови верблюдів. Жовто-фіолетові, зелено-синьо-червоні, вони вражали яскравістю барв.

У розміреному, організованому русі каравану відчувалася сувора дисципліна. Це аніскільки не було схоже на каравани нав'ючених коней чи ослів, що рухалися безладною юрмою.

Верблюди йшли один за одним. Попереду їхав на ослі погонич і тримав у руці повід першого верблюда. Повід другого було прив'язано до задньої частини вантажного сидла на першому. За вісьмома верблюдами знову їхав на ослі погонич і вів чергову вісімку.

Кожен верблюд кидав на Кучака, що сидів на коні, такий зверхній і зневажливий погляд, що душа в Кучака втікала в п'яти і тривожно билася там доти, поки викалатування дзвіночків не стихало вдалині. Та ще довго висіла в повітрі курява, просякнута запахом верблюдів.

І так блискучі очі Саїда, коли з'явився завантажений караван, заблищали ще дужче. Саїд час від часу нервово втягував повітря через затиснуті зуби.

— От мені б такий караван! — нарешті мовив Саїд. — Я став би першим купцем і першим караванником.

— А мені б і восьми верблюдів вистачило, — озвався Кучак.

— Восьми? — здивувався Саїд скромності Кучакових мрій. І одразу ж нагадав, що безпорадному чоловікові, який не вберіг свого золота, не слід мріяти навіть про одного власного верблюда, а треба день і ніч старатися заслужити вдячність господаря.

— А чому б нам не найнятися за погоничів? — спитав Кучак.

— Тут не візьмуть, — відповів Саїд.

Він пояснив, що вони зустріли один із караванів Радсиль-торгу¹. Ці каравани возять із Кучакової батьківщини цукор і крам, гас і сірники та багато чого іншого. Назад каравани везуть вовну, шкури і бавовну.

— У нас у горах немає того, що ти кажеш, — заперечив Кучак.

Саїд не проминув обізвати його невігласом і розповів про Фергану та Андіжан, про Ошу й Ташкент, про поля пшениці, про заводи, димарі яких здіймаються, як три тополі, поставлені одна на одну, про машини, які везуть будинки на колесах по залізній дорозі, і про будиночки на колесах, які рухаються без коней.

Кучак згадав, як про то саме півтора року тому розказували подорожні, що забилися взимку до їхнього кишлаку, і дивувався своїй тодішній наївності. Всі їхні розповіді він сприйняв за легенди. Кучак ахав і в душі шкодував, що втік з Біллянд-Кійку не туди, куди слід було. Саїд побачив когось на дорозі і наказав звернути вбік. Знову вони їхали, далеко обминаючи кишлаки й людні дороги. Щоб прохарчуватися, Саїд продав коней, і в Чижган вони прийшли пішки.

Ніхто не мав права самостійно промивати золотоносні сині глини, змішані з камінням. Дозвіл давав місцевий бек. У них не було з собою ні запасу їжі, ні кетменів, ані дзбанів, ні дерев'яного лотка, ні баранячої шкури для промивання — анічогосінько. Тому Саїд з Кучаком найнялися до чоловіка, який мав дозвіл від місцевого бека і говорив багатьма мовами.

Спочатку Кучак думав, що хазяїн — найкрикливіший чоловік на світі, а потім — найсердитіший, бо так боляче лупцював нагайкою. Та все ж найгірше виявилось то, що хазяїн був ску-

¹ Радсильторг — скорочена назва радиської організації, що торгувала з китайською провінцією Синьцзян.

ний і жадібний. Голодні, вони працювали весь день, і, коли увечері вручили наглядачеві крупинки намитого золотого піску, їм дали п'ять жменьок борошна, пляшку бавовникової олії, трохи перцю, солі й чаю.

Увечері Саїд кудись пішов, а Кучак узявся варити бовтанку. Зваривши, поставив її остудитися, твердо вирішивши діждатися Саїда. Та голод був сильніший, і він, не дїждавшись, з'їв свою половину. Повернувшись, Саїд швидко з'їв бовтанку і спитав, чи багато ще залишилося борошна. Кучак здивовано подивився на нього і показав порожній курджум.

— Що ж ти наробив? — обурився Саїд. — Адже це борошно було на тиждень наперед!

Завжди золотошукачі промивали синю глину на глибині десь по пояс. Скрізь виднілось багато таких покинутих розробок. Кучак, згадавши, чого вчив його аксакал, правильно визначив кут виносу з одної ущелини і почав копати давно покинуту яму. Цього дня вони майже нічого не намили. Саїд лаявся. На другий день безплідної роботи Саїд відмовився працювати і почав вимагати, щоб Кучак знайшов інше місце. Той вперше за своє життя почав сперечатися і не погоджувався. Саїд пішов і два наступні дні не працював. На п'ятий день увечері Кучак здав золотого піску на десять тaelів (тринадцять карбованців). Це було дуже багато. Кучак приніс увечері баранини, рису, перцю, борошна, чаю, цукру, зробив плов, спік коржів і заварив чаю.

Саїд забрав усі гроші в Кучака, купив горілки. Вони вперше за кільканадцять днів добре наїлися і випили. Саїд хвалив Кучака.

Пізно ввечері хазяїн прийшов до них у гуртожиток — тісну юрту — і розпитав про місце, де Кучак працював. Кучак охоче розповів.

Кучак розвеселився. В кибитці почувся собачий гавкіт. Усі посхоплювалися. Кучак кричав: «Геть, геть!» — штовхав ногами собаку, що заливалася в темряві, і, врешті, регочучи, схопив Саїда за ногу, і той мало не впав.

Саїд подивувався майстерності Кучака наслідувати голоси тварин, та ще більше здивувала і насторожила його Кучакова потайкуватість. Адже Кучак не раз і раніше «ганяв собак», не давав Саїдові спати вночі. Отже, Кучак до того ж мстивий і не такий уже й простако́к, як здавалося Саїдові.

Наступного дня Саїд старанно допомагав Кучакові, витя-

гуючи курджум з мокрою глиною із ями, глибина якої перевищила людський зріст. Там, на дні, працював Кучак. Хазяїн стояв поруч і наглядав. За тиждень Кучак і Саїд добряче заробили. Хазяїн оголосив цю яму своєю давньою розробкою, виплатив їм половину заробленого і заборонив добувати в цьому місці.

Саїд кричав і лаявся, та це не зворушило хазяїна. Саїд заявив, що умножить зароблені гроші, пішов грати в кості і все програв. Він прийшов упочі, розбуркав сонного Кучака і вмовив його знову йти в яму, в якій хазяїн заборонив їм працювати, і спробувати до ранку намити золота й продати його.

Кучак неохоче скорився. Вони пішли, та вранці з'явився хазяїн і прогнав їх.

Через кілька днів Кучак знову відшукав багате місце.

Все було б добре, якби Саїд не грав щодня в кості з проїжджими. Якось під час гри в кості люди Кипчакбая схопили Саїда. Попався б і Кучак, якби не вмів спритно лазити гірськими виступами. З переляку Кучак видряпався на таку кручу, що його переслідувачі не зважились йти за ним.

* * *

Вибравшись на гірську кручу, Кучак оглянувся і побачив унизу натовп і вершників. Він глянув уперед і побачив оповиті димом схили гір. Це пастухи пустили полум'я по сухій, торішній траві, очищаючи місце молодому зелу.

В долині, відкритій усім вітрам, Кучак почував себе беззахисним. Інша річ в горах: тут Кучак був, як удома...

XII

Цілий місяць Кучак блукав у горах, харчувався в гостинних пастухів і все ж зважився повернутись попередньою дорогою по краю пустелі, бо іншої не знав, а розпитувати боявся.

Кучак ішов ночами, і якщо наближався вершник, він лягав на землю. Шлях був помічений дорожніми знаками. Між заїздами, лянгарами, стояло по десять потоїв — зрізаних глиняних пірамід; між цими вожками заввишки тридцять ліктів були розставлені величезні коші з піском через сто п'ятдесят кроків один від одного. Заблудитися було важко.

По дорозі Кучак ловив у сільця голубів. Тисячі їх жило в склепах — мазарах, збудованих на честь святих. Потім Кучак пристав до каравану, грав на дутарі одного з караванників,

свівав, стеріг верблюдів, дійшов з караваном майже до Яркенда.

На останній стоянці перед містом Кучак побачив верблюдів, навантажених вапном, і дізнався від караванників, що для роботи в каменярні, біля якої випалювали вапно, треба робітників. Це було недалеко, і Кучак, боячись заходити в місто, пішов туди.

Він побачив невисокі гори, каменярню і три печі в землі, біля обриву. Біла пилюга покривала все довкола. Кучака взяли на роботу.

Працював Кучак що було сил, підносячи каміння до печі, а коли сів перепочити, крикливий наглядач знову послав його по каміння. Кучак працював до заходу сонця, і лише після вечірньої молитви йому дали трохи борошняної бовтанки і невеличкий ячмінний корж.

— Але ж я голодний! Дайте ще! — вимагав Кучак.

Наглядач, рослий дунган з грубими, різкими рисами обличчя, мовчки зміряв його суворим поглядом і похитав головою.

— Тоді я не буду працювати. Я не можу так багато працювати, якщо так мало їжі... Де у вас беруться сили робити на таких харчах? — спитав Кучак робітників.

— А де краще? — знизуючи плечима, відповідали йому.

Кучак познайомився з людьми, які жили у вічній нужді і харчувались борошняною бовтанкою чи жменькою рису. Одні покійно трудилися з останніх сил і терпляче зносили лайки й побої. Та були й непримирливі. Ці голосно нарікали на долю і вголос вимагали. Їх, як правило, швидко проганяли з роботи або віддавали поліції. Кучак особливо запам'ятав одного молодого китайця, який підмовляв усіх покинути роботу, поки не прибавлять платні. Цей китаєць Лі говорив про те, що в сусідньому з ними Радянському Союзі робітники давно вже прогнали хазяїв. Кучак голосно повторював слова Лі. Він теж хотів отримувати більше і харчуватися краще. І теж зненавидів хазяїна.

Кучак навіть переробив слова Лі на пісню і співав її.

— Ти що ж, підмовляєш робітників оголосити страйк? — спитав якось Кучака наглядач.

— Я не розумію, про що ти говориш. Твій погляд гнівний, і ти сердишся на мене. Я ж казав лише про те, що нас треба краще годувати. Робота дуже важка. Від цієї білої пилюки, ядучої, як перець, очі самі плачуть, а кашель розриває груди. Якщо мене краще не годуватимуть, я помру.

— Іди собі геть чи вмирай, а наш хазяїн платні не збільшить, — похмуро сказав наглядач. — Усі вимагають від нашого хазяїна грошей: і робітники, і хазяїн гори — за каміння вапняку, і хазяїн палива, і хазяїн каравану — за перевезення.

— Хто це вигадав брати за каміння гроші?! — схопився Кучак. — Не може того бути! За каміння? — знову вигукнув він. — А ти не брешеш? Навіщо обдурюєш бідного киргиза?.. Ні, ні, ти мене не проведеш!

Наглядач був здивований наївністю Кучака. А Кучак вів своєї:

— Якщо ви платите хазяїнові гори за каміння, то він вас просто зачаклував. У мосму кишлаку гори в сто разів більші й багатші. Є там каміння, що горить, є і сіль, і золотий пісок. Треба — бери скільки бажаєш, і все безкоштовно. Я не брешу!

— Де ж це у вас? — запитав наглядач і, дізнавшись, що «у нас» — це на Памірі, так всипав «червоному агітаторові», що Кучак ледве живий вирвався.

Кучак ішов на північ.

«Як дивно влаштований світ! — тривожився Кучак. — Чесні люди бідують, а багаті не мають ні сорому, ні совісті».

У передмісті, де зупинилося багато верблюдів і коней, він, як і інші, пробував збирати гвій і торгувати ним. Але й тут йому не пощастило. Його проганяли власники будинків, які підбиравали гвій для своїх садків, а на вулицях випереджали хлопчентя.

Отримуючи гроші від скушника добрив, Кучак купував зерно кукурудзи й проса і їв його сирим.

Якось він спробував пожебракувати. Йому подали милостину раз-другий. Цього дня Кучак уперше за довгий час наївся досита і на другий день ще в сутінках вийшов просити на базар. Несподівано його оточили жебраки і набили. Від них Кучак дізнався, що вулиці й квартали розподілені між жебрацькими общинами і ніхто не має права жебракувати без дозволу старшини жебраків Чера, котрому кожен повинен віддавати дві третини милостини і виконувати всі його повеління.

Жебраки оточили Кучака щільним колом і повели його до Чера.

Злий дідок Чер сидів у чайхані. Дізнавшись, у чому річ, він довго лаяв Кучака, наказав обшукати його і відібрати останні мідяки. Кучака лякав допитливий погляд маленьких хитрих

очок Чера. Кучак уже навчився не довіряти людям і швиденько вислизнув за двері.

І потяглися довгим ланцюгом голодні й ситі дні. Голодних днів було більше. Ой, як їх було багато, і вони були схожі одні на одних, як близнюки. І чого лишень не перепробував Кучак, щоб роздобути на харчі! Він вставав із думкою про їжу і лягав з тією ж мрією. Через бідність і щоб уникнути цікавих поглядів у чайхані, Кучак спав під чистим небом. Як же здивувався, а потім гнівно обурився Кучак, коли власник землі почав вимагати з нього податок «канум пулу» за спання під відкритим небом.

Голосно проклинаючи власника за ненажерливість, Кучак пішов геть, маючи велику певність, що бідняк не вчинив би так. Отоді-то прийшла в голову Кучакові дивовижна думка. В цій країні землевласників немає однакою справедливості для всіх, було ніби дві правди: правда заможних і правда незаможних, правда ситих багатців і правда голодних бідняків.

Від таких думок Кучак не міг більше мовчати про своє надзвичайне відкриття, і він голосно заспівав. У першому ж кишлаку він заспівав про це на базарі і заробив прокляття й побої від багатих і пожертву від бідних. Багаті прогнали Кучака з базару.

Все можна витерпіти, аби лишень було заради чого терпіти. Все можна перебороти, аби була мета. А чого ж домагався він, Кучак? Без батьківщини, без друзів, без родини, без грошей, без надії на краще, покинутий на самого себе, переслідуваний, він втратив усе, що мав, і навіть віру в себе.

Що ж робити? При цій думці Кучакові очі мимо його волі звертались у бік памірських вершин... Ні, не простить Джура втечі, не зрозуміє, тяжко скарає... Та Джура далеко, а Кипчакбай тут, поруч. Цьому басмачеві з басмачів мало захопленого золота, мало того, що Кучак ледве не вмер під тортурами. Йому подавай життя Кучака. Кучак уже б не зміг його викупити золотом.

І Кучак прагнув стати якнайнепомітнішим. Він обминав селища, а якщо й змушений був проходити вулицями, то йшов у затінку тинів, ховався від перехожих за проїжджими возами і ні з ким не заходив у розмови. Страх гнав від людей. Недарма кажуть, що хоробрий помирає один раз, а боягуз — тисячу разів.

І Кучак вирішив піти від людей у гори, жити спокійно. Вже чого-чого, а голубів, яких розвелосся сила-силенна, він наловить, щоб прохарчуватися, сільцями. І кремінь з кресалом, щоб розпалити трут, у нього є. І руки, і шило, і голка з ниткою є. І посуд варити їжу теж є.

Основне — перечекати, поки втихомириться Кипчакбай, а там буде видно. Що буде видно, Кучак і сам толком не знав. Та й того, щоб перечекати, прагнув Саїд, прямуючи з ним у далекий Чижган.

Кучак не любив самотності і з тугою думав, доки йому доведеться жити одному і що чекає його в майбутньому. Бо, як говорить стара приказка, сліпий не забуває тих часів, коли він був видючий, а безногий — коли ходив.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ДЖУРА ЗУСТРІЧАЄ ДРУЗІВ

I

Високогірне, вкрите горбами плато простяглося південніше від Заалайського хребта. Не видно на ньому ні родючих садів, ні лісу, ні чагарників. Куди глянеш — всюди каміння; тільки де-не-де між ним стирчить сухе бадилля долину та невеликі кущики цію. Все тут сірувато-жовтого кольору: і каміння, і земля, і фортеця біля Заалайського хребта.

Багато облог витримала стародавня фортеця, і довго вона ще простоїть. Товсті зубчаті стіни для міцності були виліплені з глини пополам з ячмінним борошном, що зцементувало її.

Над вежею на жердині майорить червоний прапор. Часті бурі пошматували його на довгі смужки, і під дужими поривами вітру вони виляскують, як гарапники.

На вежі ходить з гвинтівкою сторожовий: він вартує долину й охороняє загін Козубая.

Добровольчий загін, очолений Козубасем, прибув навесні, щойно відкрилися перевали: треба було посилити охорону прикордонних районів, бо загострилася класова боротьба і з'явилися банди басмачів.

Добровольчий загін відпочивав. Незадовго до цього він діяв проти банд басмачів, що позасідали на вершинах і схилах урочища Бель-Куль.

Загін прийшов без стежок, звідти, звідки басмачі найменше його сподівалися. Коней вели через льодовик, підстилаючи їм під ноги попони й свої халати. А потім на зв'язаних арканах витягли на прямовисну скелю кулемети.

Вночі, коли басмачі спали, добрармійці ввірвалися в табір. Частина басмачів утікала до кордону і попалася прикордонникам.

В загоні були поранені. Один був убитий.

Козубай допитував басмачів сам. Це були найманці, заслані з-за кордону. Козубай щодня одержував багато відомостей від місцевого населення про рух басмачів з худобою в тиллові прикордонні райони. Баї намагалися прорватися за кордон. Ловили також диверсантів і контрреволюціонерів. Роботи вистачало для всіх.

Вартовий тихо співав пісню. Почувши цю пісню, кожен мешканець долини скаже, що це співає татарин Ахмед, перший веселун у загоні. Багато словечок Ахмеда гуляє по Паміру. Його люблять і в загоні, і дехкани, і сам Козубай шанув його як доброго слідопита.

Худорлявий, горбоносий Ахмед не може й секунди просидіти без руху. Наспівуючи, Ахмед у такт притупує ногою. Це не заважає йому уважно озирати околиці. Та довкола стоять лише знайомі гори, а на краю долини видніються юрти кишлаку.

Раптом миттєва тінь перетнула долину. Ахмед враз обірвав пісню і глянув угору.

Високо над горами летіли орли. Вони кружляли над західним гірським проходом і з кожним колом наближались до фортеці.

Дивлячись на орлів, Ахмед зрозумів, що вони помітили здобич і що ця здобич рухається.

Що ніхто не показався з гірського проходу, але Ахмед побачив, що ховрахи на пагорбі коло гори стривожились, сіли

на задні лапки. Долиною полинуло їхнє тривожне «сюрчання». Вони шугнули в нори. За цим сигналом сховалися в нори миші й борсуки.

Ахмед насторожився і незабаром побачив, як з гірського проходу показалася група озброєних людей. Попереду на вороному жеребці їхав Муса, безстрашний і хоробрий джигіт, який брався за найтрудніші справи.

Позяд нього на крупі сидів юний запальний Джаліль, якого добрармійці, на відміну від Джаліля-великого, прозвали Джаліль-маленький «порох». Джаліль-маленький «порох» тримав за повід свого коня, на якому з обох боків сідла було прив'язано два тіла, а на луці сідла висіло дві гвинтівки.

За ними їхали ще три джигіти, а далеко позаду біг чорний собака.

Побачивши його, собаки, що лежали біля юрт на джейлау, загавкали і помчали назустріч.

Ахмед нахилився над димарем і крикнув через нього в кибитку, що була в вежі:

— Ей, Козубай, товаришу начальник! З Маркан-Су повертається загін Муси. Джигіти везуть два тіла і дві гвинтівки.

Сповістивши це, цікавий Ахмед нетерпеливо пройшовся по даху і, не діждавшись, поки вони під'їдуть, крикнув:

— Ну як?

Але Муса нічого не відповів, і Ахмед ображено відвернувся, показуючи, що його мало цікавить, що там сталося.

Вершники під'їхали. Гнійні випотні в куточках конячих очей і запалі боки говорили про те, що дорога була дуже важка і добрзагонівці їхали без зупинок.

— Передай начальникові, — відповів Муса хрипким басом на питання Ахмеда, задане кілька хвилин тому, — що ми привезли труп басмача Чира і молодого пораненого мисливця. Він убив Чира із карамультука. Що робити з мисливцем?

Ахмед передав це через димар. З кибитки вийшов Козубай. Одягнений він був у чорний халат з довгими вузькими рукавами, на голові в нього була шапка з лиса, а на ногах м'які чоботи без каблуків. На киргизькому тканому поясі, що обмотував його шість разів, висів маузер у дерев'яній кобурі.

— Добре, — сказав Козубай, — дуже добре. Нарешті вбито цього стерв'ятника Чира! Пораненого мисливця покладіть до лікарської кибитки і скажіть лікареві, нехай добре лікує. Іди, Ахмеде, розпорядись. Пора мінятися.

Минуло чимало днів. Джура опритомнів від болю. Він побачив над собою білу стелю кибитки і трьох чоловіків, що схилилися над ним. Один з них якимсь блискучим предметом торкав краї рани. Біль ставав нестерпним, рану пекло.

«Знову попався басмачам у руки»,— подумав Джура, стискаючи кулаки від болю, і раптом відчув, що руки в нього не зв'язані. Він блискучо ударив по голові того, котрий зробив йому боляче, встромляючи якийсь предмет у рану. Напружуючи всі сили, Джура скотився з ліжка, відштовхнув другого, що стояв поруч, схопив приставлену до стіни гвинтівку. Та коліна у нього затремтіли, і він разом з гвинтівкою впав на підлогу.

— От шалений! — сказав захоплено один з присутніх.

Джуру знову положили, прив'язали бинтами до ліжка за руки й за ноги. Він довго лежав непритомний й прийшов до пам'яті лише після того, як йому промили рану, змастили її йодом і забинтували.

— Нехай вас поб'є небо, басмачі прокляті! — шепотів Джура.

— Чого б'єшся? Ми твої друзі. Ми не басмачі, ми червоні джигіти із добровольчого загону Козубая,— сказав йому той, що лікував.

— А якщо ви не вороги, то навіщо мене зв'язали? — І Джура заворушився на ліжку.

— Якщо ти поклянешся, що будеш лежати спокійно, ми тебе розв'яжемо.

— Нехай поб'є мене вогонь! — мовив Джура.— Буду лежати спокійно.

З нього зняли бинти.

— Спи,— сказав йому лікар.

І всі троє вийшли з кибитки.

— Червоні джигіти?! — мовив Джура голосно і згадав Івашка.

Враз йому стало гірше, широко розплющені очі помутніли. Йому причувся свист, тонкий, пронизливий свист. Спочатку тихий, він наростає, ширився, і від нього боліла голова й нило в грудях.

— А-а-а! — закричав Джура, зриваючи з грудей пов'язку.

З рани пішла кров. «Помираю»,— подумав Джура і впав з ліжка на підлогу.

Раптом у дірці, прорубаній у товстій глиняній стіні, пока-

задася собача голова. Це був Теке. Він зіскочив на підлогу, підбіг і облизав обличчя Джурі.

Незабаром до кибитки зайшов джигіт з піалою й коржем. Він побачив чорного пса, який одразу кинувся йому назустріч. Джигіт вибіг і покликав на допомогу.

До кибитки зайшли троє доброзагонівців з палицями. Вони хотіли прогнати собаку, але Теке, голосно гавкаючи, кидався на них, хапав зубами за палиці і крутився довкола Джури, захищаючи його.

Муса розсердився, витяг з кишені револьвер і прицілився в собаку, та в цей час до лікарської кибитки зайшов командир загону Козубай.

— Не руш собаку! Хіба ти не бачиш, що він захищає господаря? — І, не звертаючи уваги на Теке, що грізно гарчав, він підійшов до пораненого.

В рухах Козубая не було ні остраху, ні квапливості. Теко змовк і ліг у кутку.

— Собаку не гонить: хазяїну з нею веселіше буде, пвидше одужас,— сказав Козубай і, звелівши знову перев'язати Джуру, що лежав без пам'яті, вийшов із кибитки.

II

Дні змінювалися ночами, а ночі днями. Мла, що застинала Джурі очі, розтала, а разом з нею припинилося марення. Хворий і виснажений, він довго спав, просинався лише, щоб наїстися. Нарешті настав день, коли Джура відчув себе краще.

Широко розкритими очима він дивився на низькорослого незнайомого чоловіка, що сидів навпроти нього на кошмі. Цей чоловік добродушно посміхався. Багато палинок тремтіло в повітрі, здалеку долинали людські голоси та іржання коней.

— Я Шараф,— промовив він, лагідно дивлячись на Джуру,— я завгосп. А ти хто? — І він знову посміхнувся.

Джура не зрозумів, що таке «завгосп», але добродушний Шараф сподобався йому.

— Я Джура, мисливець. Арвахи обдурили мене: показали джаду — чародійство, а в цей час Безносий прострелив мені груди.

— Арвахи? — насмішкувато перепитав Шараф.

— Так, арвахи, духи предків.

Шараф засміявся і хитро запитав:

— А в горах багато арвахів?

— О,— поважно відповів Джура,— в горах живе багато арвахів. Аксакал розповідав: є сорелі, джини, альбести.— Він хотів сказати про джез-тирмак, та, згадавши випадок із Зейнеб, стримався.

Шараф засміявся, швидко встав і вийшов з кибитки.

Незабаром Шараф повернувся в супроводі кількох юнаків. Усі посідали на кошму біля Джури, і Шараф знову хитро спитав:

— А хто такі гірські люди?

— О,— серйозно відповів Джура, не підозрюючи нічого поганого,— у них усе тіло волосате, як у ведмедя, а ноги вивернуті навпаки.

Шараф, стримуючи сміх, розпитував Джуру, а той охоче розповідав про альбестів, не помічаючи, що хлопці штовхають один одного ліктями і перешіптуються. А коли Джура, вже добре стомившись, почав зі слів Кучака розповідати про витівки джунів, дружний регіт заглушив слова Джури.

Молодий мисливець одразу перервав розповідь і, зрозумівши, що з нього сміються, не на жарт розсердився. Розлютований, він оглянувся, шукаючи зброю, та її не виявилось; тоді він схопив піалу і шпурнув нею в Шарафа; слідом за піалою полетіли мідний піднос і чайник з гарячим чаєм. Усі з рего-том вискочили з кибитки, і Джура залишився сам.

— Що за шум? — спитав Ахмед, зайшовши до кибитки.

Але Джура вдав, що спить.

Ахмед про все дізнався і доповів Козубаю. Козубай викликав Шарафа.

— Хворий — дивак, товаришу начальник,— посміхаючись, сказав Шараф,— він вірить у найдурніших чортів. Я привів хлопців, і ми всі реготали, як божевільні.— І він весело засміявся, згадуючи розповідь Джури.

— На одну добу! — сухо наказав Козубай.

— За що? — здивувався Шараф.

— А давно ти сам перестав вірити в чортів? Відсидь добу, подумай, добре ти вчинив чи погано, насміхаючись над пораненим.

Доглядати за Джурою замість Шарафа доручили хлопчині Тагу, улюбленцеві усього загону.

Таг приніс вечерю Джури, але той спав.

Таг спробував розбудити його, та Джура й далі вдавав, що

спить. Він страждав і шаленів од люті, згадуючи, як над ним посміялися. Гордість його була вражена, і Джура хитрував.

Щойно Таг вийшов, Джура швидко з'їв м'ясо.

Наступного дня до нього прийшов Козубай, Джура знову прикинувся сонним.

Лікар хотів розбудити його, але Козубай заперечив:

— Нехай відсипається.

Джура спав, а Тагу було нудно сидіти біля пораненого, і він бігав з Теке за фортецю, де влаштовував собачі бої.

Минали дні. Джура швидко одужував. Він уже ходив по кибитці. Світ нових людей, небачених тварин і речей дивував його і тривожив. Але надто гордий і себелюбний, він намагався сам, без чужої допомоги, зрозуміти все. Джура довго видивлявся з вікна в двір, ховаючись у тіні вікна. Він боявся, що хтось побачить його і підніме на глум, подумавши, що він цікавий, як жінка, і виказує здивування, не достойне чоловіка.

Таг захоплювався Джурою, який застрелив такого небезпечного басмача, як Чир. А Джура незабаром перестав його сторонитися і почав з ним заговорювати. Таг розповів Джурі про прикордонників, про життя бійців-добровольців загону. Він багато говорив про басмачів, проти яких бився загін, допомагаючи прикордонникам і регулярним частинам Червоної Армії. Джура розумів не все, та повага Тага до командира загону Козубая передалась і йому.

Ще бійці нічого не знали про Джуру, а він, стоячи біля вікна і прислухаючись, уже знав імена багатьох і навіть клички коней. Мусу він упізнав одразу, хоча, боячись розплати за минуле, як міг, уникав його.

Якось Джура почув у дворі сердитий гавкіт. Він підійшов до вікна і побачив, що Теке, прив'язаний на довгій вірвовці, з гавкотом кидається на якогось чоловіка. Чоловік тримав у руках нагайку і час від часу сильно вдаряв нею Теке.

— Не бий, не бий! — закричав Джура і вибіг у двір.

Сонце його засліпило. Він на мить зупинився, затуливши обличчя руками, а тоді схопив камінь і кинув ним у кривдника.

— Зупинися! — закричав до нього літній киргиз. — Ми вчимо твого собаку. Спасибі потім скажеш. Ми зробимо з нього хорошого сторожа, а для цього відучаємо брати хліб і їжу з чужих рук... Повтори! — сказав він.

Боєць, закутаний в халат, підійшов до Теке і кинув корж. Розлютований Теке накинувся на нього, але хліба не зачепив, а обійшов його, як розпечене вугілля.

— Не треба цього, — сказав Джура. — Я накажу, і він буде брати лише від мене. А ти хто? — гордо і зверхньо спитав він.

— Я? Я командир загону — Козубай.

— Ти командир? — щиро здивувався Джура.

Він уявляв собі Козубая старим, сивим велетнем нечуваної сили, з голосом, як постріл, одягненим у багаті хутра. А виявилось, Козубай такий звичайний! Та незважаючи на деяке розчарування, Джура відчув у Козубасві велику приховану силу і, коли Козубай покликав його до себе, слухняно пішов за ним.

Вони повсідалися у кибитці Козубая. Джура скося кидав погляди на стіни, обвішані гвинтівками. Зброя висіла навіть на стелі. «Найбагатший чоловік», — подумав він про Козубая.

— Як тебе звати? — спитав Козубай.

— Джура.

— Звідки?

— З кишлаку Мін-Архар.

— А де це?

— На північ від Сауксаю.

Начальник витяг із сумки папір і розстелив його на колінах. Він довго водив по ньому пальцем, потім з недовірою глянув на Джуру.

— А ти не обдурюєш?

Джура почервонів, жили на його скронях знонадувались, і він так подивився на начальника, що той посміхнувся.

— Басмач Тагай викрав мою Зейнеб, і я убу її. Безносий пік мене залізом — я відомщу. Мій кишлак — Мін-Архар. Взимку до нас джигіти приїздили, мій карамультук забрали. Один — твій киргиз, Муса, другий — такий високий, молодий, сердитий, з блакитними очима, Юрій.

— Та це ж Івашко! Це було рік тому, коли я поїхав до Уч-Кургана з Максимовим. То це ти хотів пограбувати Івашка? Він тут недалеко працює. Побачиш його. Гей, покличте Мусу!

— Я хотів узяти його гвинтівку, — відгукнувся Джура.

— Ти убив басмача Чира і за це отримаєш його гвинтівку, — мовив Козубай. — Ось вона, бачиш, з поміткою на прикладі. — І він показав на стіну, де висіли гвинтівки. — Ти хо-

чеш спіймати Тагая — дуже добре. Але знай, що це небезпечний і великий курбаші, а Безносий — його помічник.

До кибитки, плечем уперед, як він завжди ходив, зайшов Муса.

— Впізнаєш давнього знайомого із Мін-Архара? — спитав Козубай.

— Ну звичайно, він, — відповів Муса, здивовано оглядаючи Джуру з ніг до голови. — І як це він із свого бісівського гнізда зірвався вниз? От не чекав! Одчайдушний!

— А що Юрій робить? — спитав Джура.

— У кожного свої лови, — відповів Козубай. — Ми за басмачами полюємо, а Івашко за камінням. Він шукає в горах корисного каміння. Влітку знову до вас у Мін-Архар їздив. Багате урочище: і залізна руда, і ртуть, і молібден — таке каміння, щоб сталь була міцніша. А ти з якого роду?

— Я? З роду Хадирша, — гордо відповів Джура.

— А з якої общини, з якого коліна? ¹

Цього Джура не знав; він уперше чув про те, що рід поділяється на общини і на коліна.

— Знай, що неподалік пасе худобу на осінньому джейлау рід Хадирша, а в цьому роду є общини Мерім і Чокмерім, Тоз, Козіке, Інгірчик.

З кожним новим іменем очі в Джури розкривались усе ширше. Він ніколи і в гадці не мав, що є так багато людей. Джура розговорився. Він усе більше подобався Козубасєві, і Козубай думав, дивлячись на Джуру: «Який незвичайний випадок! Людина з патріархально-родового устрою потрапляє одразу в двадцяте століття, в радянське двадцяте століття. Між диких гір, завжди в змаганні з природою, очевидно, виростають сильні натури, але й звичаї там, мабуть, суворі!»

— А скільки ж тобі років?

— Я народився в рік дракона і прожив один мечель.

Козубай знав, що за стародавнім літочисленням киргизів один мечель — це двадцятирічний цикл, а рік дракона — п'ятий в рахунку.

— Тобі сімнадцятий рік! А на вигляд ти старший, бо дуже здоровий, сильний і суворий. Ага! А скільки в твого батька худоби?

¹ Киргизький рід ділиться на общини й коліна.

— Батька не пам'ятаю,— відповів Джура.— У матері було десять кіз.

— Як же ви жили? Щоб кочовий киргиз міг проіснувати, йому треба не менше п'яти баранів на кожного члена родини, інакше він не зможе зробити собі одяг із вовни і збити повсть, щоб покривати юрти.

— Мій батько був великим мисливцем, він давно помер, і я сам годував м'ясом весь кишлак. А вся худоба належала главі роду Іскандеру.

— Ти сміливий і хоробрий мисливець, сильний духом,— мовив Козубай.— Хочеш ходити зі мною в походи, дружити, відбивати худобу в баїв? А ти любиш золото? — несподівано спитав Козубай.

— Навіщо ти так кажеш — «любиш золото»? Воно має владу лише над нищими душами, так говорила мені мама словами батька. Чи ти смієшся з мене?

Козубаю сподобалась така відповідь.

— А ти бай? — несподівано сказав Джура.

— Він не має голови на в'язах! — обурився Муса.

— Чому я бай? — зацікавився Козубай.

— Я бачив твоїх коней, овець, кутасів,— пояснював Джура.— Подивись, який ти багач! — і він показав на гвинтівки, що висіли на стінах.

Козубай засміявся.

— У нас усе спільне,— мовив він.— Ці гвинтівки відбили в басмачів, вони спільні. А ми охороняємо від басмачів усіх, хто працює. Зрозумів?

— Я знаю басмачів, до нас приїздив Тагай у гори.

— Ти мені все детально розповіси про Тагай. Це для мене дуже важливо, Джуро!

У кибитці вже набралось повно народу.

— Ось,— показав на хлопців Козубай,— бачиш, Джуро, це наші сарикольські комсомольці. Хто з вас належить до роду Хадирша?

— Я,— відповів широкоплечий, рослий юнак з темним пушком на губі.

— А-а, Уразалієв! Ось Джура теж із роду Хадирша. Він спустився з снігових гір, щоб очистити землю від басмачів.

Внесли три тарелі плову.

— Сідайте,— запропонував Козубай.

Джура сів до найдаљшого від Козубая тареля, та Козубай гукнув його:

— Ти чого там? Ану йди сюди!

Джура, червоніючи од гордості, сів на килим поруч Козубая.

Він засоромлено посміхнувся і тихо промовив:

— А чи не можна покликати сюди і того, з нашого роду Хадирша?

Козубай засміявся.

— Ми не ділимо місць залежно від старшинства роду... Ей, Уразалієв, пересядь сюди!.. Якщо ти хочеш бути між нами, ти повинен стати членом нашого роду, найбільшого на землі роду — більшовиків, де не дається переваги багачам, де всі трудівники рівні між собою. У нас немає баїв... Ми самі обираємо собі аксакалів, але не за славу роду, не за багатство і не за сиву бороду, а за розум, за доблесть, за відданість. У нас славиться той, хто не шкодує своїх сил для щастя всього народу. Того, хто ще вчора був не відомим нікому пастухом, але сьогодні вчинив трудовий подвиг, завтра знатиме весь народ. А коли ти, Джура, дізнаєшся, як киргизський народ за допомогою великого російського народу добув свободу, ти зрозумієш, що таке Радянська влада. Перед тобою відкриються всі дороги. Перші між молодих — це члени Комуністичної спілки молоді. Будь як вони. Сарикольські комсомольці дуже багато допомагають прикордонникам і мені. Кожен з них — герой, — сказав Козубай, показуючи на своїх джигітів. — Вірні більшовики, хоробрі. Так-так! Ось ти, Джура, сидиш у фортеці, а чи знаєш, з чого зроблено її стіни?

— З каменю і глини, — відповів Джура.

— Ні, з глини пополам з ячмінним борошном. Так бухарський емір будував свої невеликі глиняні фортеці. Наша фортеця стоїть в одній з ущелин Заалайського хребта. На північ від хребта — Алайська долина, завдовжки — п'ять днів шляху, завширшки — один день.

Про Алайську долину кажуть так: хто хоч раз побував в Алаї, той залишив там своє серце.

На південь від нас розташована Маркан-Су, пустеля смерців. На захід від неї, на південних схилах Заалайського хребта, де починається річка Сауксай, підбрали тебе, Джура, і врятували од смерті. Своїм життям ти завдячуєш народу, який бореться за вільне життя.

Через Маркан-Су тягнеться колісна дорога з міста Ош до Хорога. На сході, за день дороги від нас, — кордон. А там велика країна Китай. Кордон охороняють червоноармійці-прикордонники від ворогів Радянської влади, а ми їм тут допомагаємо... Кілька років тому, коли басмачі бивали й грабували народ, щоб залякати його і віддати в рабство Англії, багато хоробрих дехкан піднялося на боротьбу з басмачами. А коли басмачів розбили, з добровольчих загонів відібрали найхоробріших, щоб допомагати прикордонним військам у тилу, в знайомих горах, позад кордону. Ось ми, добрзагонівці, і ловимо басмачів, яких тепер до нас засилають з Китаю, з Афганістану. Ловимо контрабандистів — тих, що з Китаю анашу та опій везуть, а від нас худобу гонять.

Раніше знедолені, люди праці тепер об'єднуються в артілі, а багаті-баї хочуть перешкодити їм. Народний радянський закон забороняє наймати незможних на збагачення заможних. От багаті й повстають проти радянських законів, проти колективних господарств. Вони хочуть убити всіх тих, хто несе слово правди народові, хто веде його до щасливого життя.

Цю боротьбу намагаються використати багаті інших країн в своїх інтересах, щоб захопити цей край. Але трудящий народ цього не допустить. Так! Бачать баї, що справи їхні погані, і намагаються втекти зі всім багатством, яке вони награбували в народу, в іншу країну, за кордон. Кордон — це та лінія, що відділяє країни, розумієш? Буває — це річка, буває — вершина гори, обрив, гряда хребтів. Уздовж кордону подекуди стоять стовпи, називаються вони прикордонними знаками.

Кордон довгий. Кругом гори. Багато таємних переходів. Тому весь цей район — і Алайська долина, і Маркан-Су, і далі — оголошено особливим забороненим прикордонним районом. Щоб їхати сюди, треба отримати особливий дозвіл — перепустку, і не кожного пропустять. Тепер ти побачиш і Маркан-Су, де на стародавніх дорогах білють кістки і де дуже добре полювати на архарів, і Алайську долину. Та коли кудись їхатимеш, я дам тобі такий папір. А то зустрінеш прикордонників — подумають, що ти ворог, і заберуть. Так...

Козубай розповідав Джурі про міста, про будинки на колесах — поїзд, який возить людей, про наоплави — великі кибитки, що плавають на воді, і ще про багато що.

А тоді Козубай показав Джурі малюнки гір і долин, архарів і кийків, дерев, великих кибиток і людей. Це здавалось

Джури чаклунством. Від подиву він цмокав язиком і боязливо мацав зображення пальцем. Вони не зникали.

— Це робиться так, — Козубай узяв білий аркуш паперу, олівець і, як умів, намалював яка, а потім архара. Тепер Джура із ще більшою повагою поглядав на Козубая. А Козубай ткнув йому в руку олівець і пояснив: — У цій паличці вуглинка. Води нею по паперу, і вона залишить після себе такий слід, який ти захочеш.

І Джура не без захоплення водив олівцем. Козубай притримував його руку, і дещо вийшло.

А потім Козубай розстелив на столі аркуш паперу, посмугований товстими коричневими потрісканими жилами, тонкими голубими лініями, заляпаний зеленими плямами, і мовив:

— Це називається карта. Коли мені треба вибрати собі правильну дорогу, я дивлюся на неї... Ось ці довгі коричневі сучки — гірські хребти. Оце Алайський хребет. Віп тягнеться зі сходу, від Кашгарії, на захід. Це Алайська долина. За нею тягнеться Заалайський хребет. А тут пустеля Маркан-Су.

Джура гнівно з обуренням замахав головою.

— Ти брешеш. Гори дуже-дуже високі й великі. А цей хребет, — він опустив палець на карту і замовк, підшукуючи порівняння. — Цей хребет у сто разів менший за хребет кійка. — Джура переможно посміхнувся.

— А якщо ти з високої, дуже високої гори дивишся вниз, на річку, адже вона здається синьою жилкою, як показано на карті.

— Так то річка. І не синя вона, а біло-синя, від піни.

— Ну, а якщо орел підніметься над горою високо, так високо, як сама гора, то він побачить хребет таким...

— Орел не може піднятися так високо.

— Так то ж орел. А коли б у тебе були крила і ти б піднявся високо-високо і поглянув на гори, ти б їх побачив такими?

— Якщо дуже високо підлетіти?

— Так, дуже-дуже високо.

— Схоже.

— На цій карті замість твоїх гір залишено білу прогалину. Ще нікому з людей не доводилось побачити їх, та ще й зверху, і намалювати.

Козубай поклав перед Джурою аркуш паперу з кроками, намальованими Юрієм Івашком, і сказав:

— Подививсь, тут намалював твої гори Юрій Івашко, а ця крапка — твій кишлак Мін-Архар. Так?

— Зовсім не так, — розсердився Джура. — Ці гори ми називаємо Каїнди, і вони крутять ось так, а річка іде сюди, — Джура провів по кроках пальцем.

Козубай поклав перед Джурою новий аркуш паперу, посередині намалював маленький чотирикутник і мовив:

— Це буде кишлак Мін-Архар. Сонце влітку піднімається з цього боку. Тут північ, тут південь, тут захід. Піднімися над своїм кишлаком високо-високо і намалюй гори, долини, стежки, перевали, річки і броди через них так, як ти бачиш їх з висоти...

III

Вночі Козубай прокинувся від криків. Він вибіг у двір з револьвером у руках.

— Що за тривога?

Гукнув вартового, та на вежі нікого не було. Вартовий Шараф, із зв'язаними руками й ногами, качався по плоскому земляному даху. Козубай підійшов до нього.

— Прийшов Джура і кричав, щоб я віддав йому гвинтівку... Я не давав, боровся... Він сильний, як ведмідь. Гвинтівку забрав і руку мені виламав, а сам утік, — стогнучи, говорив Шараф.

Козубай розв'язав його і вистрелив угору.

Загін зібрався на сигнал тривоги. Заклацали затвори.

Незабаром кілька чоловік поскакали ловити Джуру.

— Даремно ми лікували Джуру, — мовив сердито Козубай. — Він вночі обеззброїв Шарафа, зламав йому руку і втік.

— Та він же спить у себе в кибитці, — відгукнувся лікар, оглядаючи Шарафову руку, — а рука в Шарафа ціла.

Козубай швидко пішов до Джури. Він розчинив двері і здивовано зупинився на порозі: Джура спокійно спав, поклавши голову на гвинтівку. Козубай розбудив його і запитав, що він накоїв.

— Ти ж мені сам сказав, — хвилюючись, заговорив Джура, — що гвинтівка Чира тепер моя... Я вночі дуже занудьгував по ній і пішов до тебе, аби взяти. Вартовий кричить: «Хто ходить?» Я виліз до нього, дивлюсь, а в нього в руках моя гвинтівка. «Віддай», — кажу, а він не віддає. Ну, я її й забрав...

— А навіщо ти його зв'язав, та ще й руку вивихнув?

— Я лише взяв його за руку...

— Слухай, Джура, — спокійно мовив Козубай, — у нас усе спільне, і ти тепер теж господар наших коней, овець, патронів. Але зброї у нас не вистачає, і вартовому видається чергова гвинтівка. Коли настане твоя черга, ти теж її одержиш. — І, не стримавшись, Козубай сердито закричав: — Ти мусів мене спитати, а не вдаватись до самоправства! За самоправство у нас карають. Такий у нас закон. Так-так! Побачиш непорядок — тягни винних до мене. Зрозумів? Ех, ти!

— Зрозумів, — відповів Джура.

— Гвинтівки свої нікому не отдавай. Патрони бережи: пам'ятай, що їх мало. Кожен патрон — один басмач.

Все це було мовлено так суворо, що Джура мимоволі підвівся з повстини.

— На перший раз я тобі прощаю. — І Козубай, поклавши руку на плече Джури, глянув йому в очі. — Дикий ти...

Повернувшись до своєї кибитки, Козубай викликав Ахмеда і сказав:

— Що б не сталося, молодого мисливця Джуру без мого наказу не чінати.

Минуло ще кілька днів. Джура не розлучався з гвинтівкою і навіть за обідом тримав її на колінах. Цілий день він її чистив, розбирав і збирав, цілився в каміння, птахів, у гори, та не стріляв.

Він виріс у горах, де дорого ціниться кожен заряд.

Тримався він усе ще замкнуто і джигітів уникав.

Шараф, аби з нього менше насміхалися товариші, розповідав, що Джура трохи ненормальний, що він злий і може так, ні за що вбити. Старі джигіти сміялися з Шарафа, але недавно прийняті в загін поглядали на Джуру недружелюбно і з підозрою, а Джура думав, що добрзагонівці досі цураються його, бо вважають педостойним. Це ображало Джуру. Він шукав доброї нагоди показати себе і заслужити приязнь.

Якось Джура притяг за комір на подвір'я фортеці двох молодих добрзагонівців.

— У чому справа? — сердито спитав Козубай, коли Джура пхнув обох джигітів на землю до його ніг.

Джура скинув гвинтівку, що теліпалась на ремені у нього на шиї, і ткнув дулом на джигіта, що сидів на землі.

— Ці сині осли стріляли в камінь. Вони гірш басмачів. Ти ж сам казав: «Патрони берегти треба. Один патрон — один

басмач». А ще ти казав: «Не чіпай винних, а приводь до мене». Ось я й привів.

Джура стояв, гордо піднявши голову.

Козубай допитливо глянув на нього і спитав:

— Скажи, Джуро, коли ти був хлопчиною, ти вчився камінцями вбивати пташок?

— Вчився і вбивав.

— А вони, — і Козубай показав на джигітів, — вони не мисливці, а пастухи: вони ніколи не стріляли з карамультука. Розумієш?

Джура зрозумів, що він знову накоїв дурниць, і розгнівався.

— Я на полюванні одною кулею двох козлів убивав, — захвилювався він, — а вони за одну хвилину п'ять набобів зіпсували!

— Нехай він сам влучить у камінь за шістсот кроків! Нехай спробує! — кричали ображені джигіти.

— Вцілиш у той камінь? — І Козубай вказав на камінь, що білів на горі.

Джигіти недружелюбно дивились на Джуру. Він узяв гвинтівку, швидко прицілився і вистрелив. Від камінця пішов димок: це полетіли осколки.

— Добре, — похвалив Козубай і показав на орла, що плив високо в небі.

Джура знову прицілився і вистрелив. Орел похитнувся і почав падати, змахуючи одним крилом: друге в нього було перебите.

Джура зверхньо подивився на джигітів. Він бачив у їхніх очах подив і захоплення.

— Стрільйте далі, — сказав їм Козубай і повів із собою Джуру. — Дикий ти. Як тебе лишень у загін брати, не знаю. Подумаю.

— Думай, — буркнув Джура.

Після цього випадку Таг захоплено ходив по п'ятах за Джурою і виконував усі його накази. Навіть бігав у кишлак і хвалився, що він друг найкращого стрільця в загоні.

Джура цілком одужав. Рана затяглася, і лихоманка перестала його трусити.

Джура весь час розпитував Козубая про різні системи гвинтівок та револьверів. Якось він прийшов до нього пізно ввечері і запитав:

— Ось Ахмед каже, що є велика, тисячозарядка. Це правда?

Козубай уже лягав спати, розсердився, але відповів:

— Це кулемет. Він може вистрілити не тисячу, а сто тисяч куль.

Джура побіг до Ахмеда, який уже на той час спав, і розбудив його.

— Ей, Ахмеде, прокинься, що я тобі скажу: не тисячу куль, а сто тисяч куль тисячозарядка посилає!

— Добре,— відповів Ахмед і перекинувся на другий бік.

— А револьвери стозарядні є?

Ахмед цього не знав, та, щоб Джура відчепився, сказав йому:

— Є, є, ти в Муси спитай,— і закутався з головою в халат.

Джура пішов до Муси. Муса довго не хотів прокидатися, а прокинувшись, вилаявся:

— Ти скажений! — крикнув він Джури.— Чого посеред ночі бігаш, народ турбусш? Чи не все одно тобі, яка є на світі зброя? У тебе ж лише гвинтівка.

Джура, журливо зітхаючи, подався спати.

Бійці спочатку дивувалися його питанням, але, дізнавшись від Козубая, що Джура ніколи не бачив інших людей, крім мешканців свого кишлаку, перестали дивуватися. Вони розповідали йому про росіян, про життя узбеків, таджиків. Говорили про колишню владу еміра, про дехканську владу, та Джура питав їх про кибитки, що плавають по воді, про людей, які літають на залізних кондорах, про тіні живих людей, які можна побачити на білій стіні в темній кімнаті, та про інші таємничі речі, про які багато хто з джигітів не знав. Доповіли Козубаю.

Козубай викликав Джуру до себе і спитав, де він чув про все це. Джура розповів про чаклунство, яке йому показав Каїп — господар звірів у верхів'ї Сауксаю, і про те, що говорив аксакал в кишлаку. Козубай, мовчки вислухавши його, сказав:

— Правильно. Ти бачив воду, кишлаки на березі, базар. Ніякого бога гір нема, арвахів нема. Це просто заким¹ у горах. Це часто буває в пустелі. Бачив пустелю? Ні? Це коли їдеш десять днів, а довкола самий пісок чи камінь і нема води. Зрозумів?

¹ За ким — міраж.

Джура не розумів Козубая, тому не вірив і соромився дивитися йому в очі.

Козубай зрозумів це і викликав Ахмеда.

— Ахмеде, ти бувалий, багато бачив і чув. Розкажи Джури про велике місто Ташкент, про пароплави на Амудар'ї, про аероплани.

— Добре, — відповів Ахмед. — Ходімо.

Вони пішли до кузні, і Ахмед, справляючи зброю, розповідав Джури про велике місто Ташкент, про Амудар'ю, про вози, що рухаються без коней, а в тих возах їздять люди, і про те, як баї крали в дехкан воду. Про багато що Джура дізнався вперше. Проговорили вони до пізньої ночі.

В фортеці було два місця, де завжди можна було застати Джуру: в Ахмеда в кузні, де він допомагав йому, чи на стайні.

В загоні коней для всіх не вистачало. Декому доводилося їздити на верблюдах чи на яках. Джура посмілішав і пристав до Козубая з проханням дати йому коня. Нехай це буде найгірший кінь, він і на це згоден.

— Звідки я тобі його візьму? А ти, напевно, і їздити не вмієш.

— Вмію. Я з дитинства їздив на швидких яках.

Мати коня стало вершиною мрій Джури. Знудьгований і похмурий, він ходив біля конов'язі і жадібними очима вибирав кращого коня. Іноді навіть думав про те, що добре було б захопити коня силою і помчати в рідні гори. «А далі?» Це питання, задане самому собі, охолоджувало його запал.

Щодня Джура пропонував свої послуги джигітам, щоб вони дозволили йому чистити і напувати їх коней, але джигіти не погоджувалися. Кожен доглядав свого коня і не мав права доручати його іншим.

Це ще більше розпалювало бажання Джури мати коня.

Єдиний, хто не лише співчував Джури, а й давав йому їздити на коні, був старий Джаліль, ординарець Козубая, який доглядав обидвох коней начальника. Джаліль-великий був і кухарем і ординарцем і вважався визначним манасчі добровольчого загону.

Якось, почувши, як Джаліль співає про коня, Джура попросив його повторити пісню і тепер завжди звертався до нього з цим проханням, якщо той не був заклопотаний роботою.

Так було й цього дня.

Козубай поїхав до прикордонників, а Джаліль, сидячи біля

конов'язі, за фортецею, лагодив сідло. Джура підійшов до нього і сів поруч. Старого не треба було просити. Він лагідно закивав головою, поклав сідло на землю і почав:

Гей, Манасе, мій спів цього дня
Друга вірного славить — коня!
Вирушаш в далекий похід,
Певен будь ти у ньому, джигіт!
Над бескидям промчить, як стріла,
І не скине батира з сідла.
В гори хмарам назустріч летить,
Перевали долає умить!
Всюди вершника кінь пронесе,
Береже він його над усе.
Стан гучкий і розіскрений зір,
В його мудрість природи повір.
Хай ви сорок проскачите днів
У безплідній пустелі одні,
Не напоїш його, не розпустиш попруг,—
Через сморід і тліи, бойовиська наруг
До мети донесе тебе кінь,
І ні спраги, ні втоми не знатиме він.
Хай півроку доріг і злих битв,
Кінь не зранить, не зіб'є копит;
І пустелі, і урвища гір
Справжній вивесе карабаїр!
Який мудрий, побачиш, скакун,
Колипустиш його у табун,
Коли зробиш його вожаком —
Він не піде невірним шляхом,
Коли схоче хтось вкрасти табун.
Він як вітер і птах, а не кінь,
Він як хитрий джигіт, а не кінь,
В полон ворог його не бере,
А звать його в нас Карт-Курен!
Мені випроси друга-коня!
А не буде такого коня,
Серце нитиме з туги щодня!..

IV

Джаліль уже пішов, а Джура довго сидів, тужачи за конем-мрією. Невидючим зором він задивився вдаль. Раптом удар по плечі повернув його до дійсності. Позаду стояв, посміхаючись, Шараф.

— Бачив, якого карабаїра в басмачів відбили? Змії! Нікому не дається. Видно, бути йому без хазяїна.

— Де він? — вигукнув Джура.

— В дворі.

Джура, далеко вицередивши Шарафа, побіг у фортецю. Він побачив прив'язаного до стовпа високого рудого жеребця. Кругом стояли зджигіти. Такого коня Джура ще не бачив. Той був рідкісної золотистої масті, з пишною гривою і довгим хвостом. Крізь тонку шкіру проступали жилки. Струнки, наче висточені ноги ні хвилини не могли встояти на місці. Огненні очі неспокійно косилися на людей, ніздрі широко роздувалися, — все це говорило, що жеребець з шаленим норвом. Він тремтів, крутився довкола стовпа і мірився вкусити кожного, хто до нього наближався.

— До хазяїна звиклий. Чужому одразу не сісти, — чулися голоси.

Саме про такого скакуна мріяв Джура, згадуючи рядки із «Манаса»:

Вирушавш в далекий похід,
Певен будь ти у ньому, джигіт!
Над бескиддям промчить, як стріла,
І не скине батира з сідла.

І ось цей кінь перед ним. Кінь, у якого ще немає хазяїна.

— Я сяду! — схвильовано мовив Джура.

Усі розступилися, даючи йому дорогу.

Та це було легше сказати, ніж зробити. Спільними зусиллями четверо чоловік ледве підвели коня до кибитки, і Джура скочив з даху в сідло. Кінь храпнув, став дибки і помчав шаленим, нестримним галопом. Каміння летіло з-під копит. Він підкидав задом, ставав дибки, намагаючись скинути вершника.

Всі замилувано дивилися на цей шалений герць. Джура ніби приріс до коня і намагався стримати його, та жеребець не слухався поводитів і скакав не прямо, а все забирав боком праворуч, до обрива за пагорбом.

Над обривом він закрутився на місці і перекинувся на спину. Лопнула попруга, і тільки це порятувало Джуру: разом із сідлом він одлетів убік.

Скотившись з невисокого обрива, Джура схопився на ноги і, не озираючись, пішов у протилежний від фортеці бік. Він не зміг утриматися на жеребці! Ганьба!!! Тепер усі будуть над ним глумитися. Що кому до того, що раніше він їздив верхи тільки на кутасах, а на коня сів лише в фортеці!

Кінь відбіг убік і зупинився, жадібно поскубуючи траву, що зеленіла під урвищем.

Джура підійшов до нього, та кінь схарапудився.

Хлопець виліз на пагорб. Недалеко стояли круглі повстані юрти киргизів-кочівників. Біля юрт поприв'язувані коні. Джури треба було прудкового скакуна, щоб упіймати свого, і він подався до киргизького селища.

З юрт висипали діти, показалися жінки. Випереджаючи інших, назустріч Джури вийшов підстаркуватий киргиз.

— Джуро, ти великий мисливець і прекрасний їздець, — мовив він до юнака. — Тобі треба впіймати коня — візьми мого.

Джури ніколи було дивуватися з такої доброти чужого чоловіка. Він з тривогою думав, що кінь може втекти в гори. Джура і незнайомий доброзичливець сіли на коней. Вони підїхали до Рудого і без особливих зусиль заарканили його. Джура підхопив сідло з тріснутою попрягою. Рудого вони вели на арканах, притримуючи з обох боків.

Джура їхав веселий, — персїянтій почуттям найщирішої вдячності до цього доброго і благородного чоловіка.

— Як тобі дякувати? — спитав Джура. — Я навіть не знаю твого імені.

— Моє ім'я Артабек, я із роду Хадирша, як і ти, Джуро, і я допоміг тобі, як допомагають один одному мисливці. Сам був молодий, люблю хорошу зброю і швидких скакунів. Душу оддам за них!

— Ти геть наче я! — зрадів Джура.

— А ти їня чи суні? — спитав його худорлявий.

Джура завагався. Він і сам добре не знав, чи належить він до мусульман шїтського напрямку, чи до сунїтів. У горах вони більше вірили в джинів, арвахів та інших духів і зовсім не розумілися на різних тлумаченнях магометанської віри, які поділили всіх віруючих на кілька ворожих таборів.

Худий помітив Джурипу ніяковість, одразу став серйозним і неголосно сказав тоном запитання:

— Люби свою віру, та не гудь інші?

Юнак спантеличено подивився на нього і відповів:

— Я простий чоловік і не знаю, яких слів ти чекаєш од мене. Менше слів, більше діла — так сказав Козубай. І ще він сказав, що не треба бурмотіти молитви та різні там святі висловлювання, аби потрапити в рай після смерті. Нічого такого немає. В небі лише хмари, дощ, грім, сніг, мороз і вітер. А треба замість слів самим будувати райське життя тут, на землі. Якщо ми всі разом візьмемося за це, то зробимо швидше. Бо,

як сказав Козубай, від хмизу, зібраного спільно, полум'я багаття буде вище.

— Ти мудро кажеш! — гаряче відгукнувся Артабек. — Справжній чоловік не повинен бути ані шія, ані суні, ані християнин, ані вогнепоклонник, ані буддист. Він не повинен вірити ні в яку чортівню: ні в джинів, ані в арвахів.

— Ти говориш слова Козубая, — сказав Джура, — ти такий же мудрий, як і він.

— Чи буде рай, чи буде пекло на землі — залежить від людини, — вів далі Артабек, сидючи боком на сидлі і недбало граючись камчюю. — Якщо чоловік захоче знайти мудрого старця — шіра — і буде чинити за його порадами, він зробить своє життя райською насолодою. А не зуміє стати пасомим мудреця, що ж, цей нещасний буде метатися і гризти власну лапу, як вовк, що впіймався в капкан, відчуваючи пекельні муки від власного безсилля. Щастя, коли безпутній зможе знайти такого мудрого старця!

— А Козубай? Я не зустрічав людини мудрішої.

— О, Козубай — велика людина! У нього розум мудреця, язик білої священної змії, а хитрість лева. Я дуже поважаю його. Але скажи, якщо ти хочеш пізнати істину, навіщо ж одразу створювати собі ідола?..

Тут Артабек помітив, як стуманів Джура, наливаючись гнівом, і швидко закінчив:

— Бо сам Козубай проти того, щоб його мали за ідола. Він надто розумний для цього. А чув ти про всеосяжний розум — «аклікуль»?

— Ні, не чув. О, який великий світ і як багато в ньому думок! — вигукнув Джура. — А як багато я що дізнаюся й побачу! Тут життя як джир — казак, сповнена несподіванок... Та мені вже нудно сидіти в фортеці. Я здоровий, я цілком здоровий, а якщо болить ще груди, то нехай собі болять. Напитися б свіжої кромі квітка, і вся моя сила повернулась би. Та хіба поїдеш на полювання без коня?.. А Рудий, поглянь, який він став тихий...

Артабек і Джура їхали ступою, не перестаючи розмовляти. В мові Артабека Джура розумів не все, але намагався того не показувати. Він дуже пишався, що останнім часом поважні й шановні люди віділяють йому, Джури, стільки часу, турбуючись про нього. Джура занам'ятовував усе сказане Артабеком, щоб потім у всьому тому розібратися.

Вони під'їхали до юрти. Спішились. Рудого прив'язали збоку, до залізного кола. Джура поплескав коня по шиї. Рудий підніс голову і сприйняв це спокійно. Та коли юнак долонею прорів по спині, Рудий рвонувся від нього і задріжвав.

— Гедзі йому спину з лівого боку накусали, — сказав Джура, показуючи закривавлену долоню.

Артабек оглянув сідло і, схопивши Джуру за палець, натиснув ним на внутрішню сторону сідла. Юнак, вколотившись, відсмикнув руку.

— Цвях! — мовив Артабек. — Хтось хотів, щоб кінь забив тебе до смерті. Бачиш, вткнув у сідло цвяха.

Майже новий, незаіржавлений цвях лежав на долоні в Джури. Таких у кузні в Ахмеда він бачив цілу коробку.

— Я знаю, — крикнув Джура, — це Ахмед! Як я помилився! Негайно поїду!

Артабек схопив Джуру за рукав:

— Чекай! А може, це не сам Ахмед, а хтось інший наказав йому це зробити?

— Хто? — одразу насторожився Джура.

— Я цього не знаю, може, це просто спосіб відбити в тебе бажання їздити верхи? Ти просив у когось-небудь коня?

— Просив. У Козубая.

— Невже він так не довіряє тобі, що надумав у такий спосіб відучити тебе їздити верхи? Ні, ні, не вірю! Цього бути не може! Ти помиляєшся! Він обіцяв дати тобі! Ти забув? Це в голові не вкладається! Відведи Рудого у фортецю, а я придумаю, як тобі дістати коня. Ми поїдемо в одне місце... А щоб тебе не спинили інші, дізнайся про секретне слово — пароль. Приїжджай до мене, я тебе навчу багато чому.

— А мені можна взяти гвинтівку?

— Звичайно... Тільки скажи, що їдеш на полювання.

За допомогою Артабека Джура осідлав Рудого. Кінь став незвичайно смирним і дозволяв підганяти себе камчею.

Ще дорогою до фортеці Джура зустрів добрзагонівців, стурбованих його відсутністю. Решта чекали його на даху фортеці. Вітальні вигуки, дружні потиски так обрадували Джуру, що в нього пропало будь-яке бажання мститися Ахмедові. Він показав Ахмедові цвяха і сказав, що не сердиться на нього за цей влий жарт. Цвях він викинув, та Ахмед одразу ж розшукав його, взяв сідло і поніс у свою кибитку. Ахмед почав розпитувати бійців, хто умовляв Джуру сісти на коня, і йому пока-

зали на Шарафа. Пам'ятаючи слова Козубая про те, що за Шарафом треба непомітно стежити, Ахмед промовчав, хоч йому й кортіло показати Джурі справжнього винуватця пригоди.

Через кілька хвилин Джюра, взявши цароль, попрямував до юрт. Поруч біг Теке. Черговому Джюра сказав, що надумав пополювати. Він квапився. Бажання мати коня підганяло юнака. Він боявся, що його почнуть шукати і не випустять з фортеці.

V

За кілька годин перед тим до осіннього табору кочових киргизів, розташованого недалеко від фортеці, приїхав верхівець. Це був маленький, худенький дідок з хитрими, бистрими оченятами.

Він спитав, де живе Садик, всіма шанований мудрий чоловік, і, під'їхавши до його юрти, зліз з коня. Ніхто не вийшов його зустрічати. Двоє комсомольців, що стояли поблизу і впізнали в приїжджому аксакала роду кипчак — Юсуфа, демонстративно повернулися до нього спинами. Це не збентежило старого. Він сам відкинув запону і зайшов до юрти.

Рослий, сутулий Садик не встав йому назустріч. Його чорні, запалі очі з ненавистю дивились на прибулого, а обличчя почервоніло від гніву. Він удав, що не помічає простягнутої Юсуфом руки, і той сів навпочіпки біля вогню. Він кивнув господареві юрти на двох жінок, і Садик наказав їм вийти.

Юсуф присунувся до Садика і зашептав йому на вухо. Вони довго говорили пошепки. Нарешті Садик сказав:

— Облиш свої мудрощі, піре, я надто старий, щоб міняти віру. Та невже ти думаєш, я повірю в те, що чоловік, який учився в Лондоні, а тепер пиячить і віддався розпусті в Бомбеї, живий бог, про котрого ти кажеш так: «Він той, в кому живе сповнена різних перемог і досягнень душа всіх попередніх пророків і Алія»?

Я читав вашу книгу «Маулоно-Шо-Нізоро», чув я і про відкриття Сеїд-Ата-Іди-І-Шах-Мансура. Знаю я і «Дорожній припас мандрівників» Насир-І-Хосрава. Навіщо ти баламутиш мій розум розмовами про якісь літери й числа? Навіщо ти кажеш мені про істину Махді? Чи не вам, ісмаїлітам, ваш Агахан наказав берогти тасмницю вчення і заводити в оману непосвячених, чужих секті? Скажи мені одверто: чого ти від мене хочеш?.. Не знаю, як величати тебе, якого ти ступеню

Ісмаїлітський начальник. Кажуть, ти вже піднявся з сьомого ступеню на четвертий і став Дайямі, помічником Ага-хана і «дверми до нього». Кажи!

— Хто сказав тобі це? Хто? — Пір, що не сподівався такої обізнаності, схопив Садика за руку.

— Мені баба на баранячій лопатці наворожила, — глумливо відповів Садик.

— Нехай так! Але будь обережний! Не піднімай руку і слово на ісмаїлітів...

— Ви страшні люди з вашою таємною вірою, що підточує чужу душу, та я не боюся вас. Кому погрожуєш ти? Колишньому пастухові, в якого загинуло три сини. В одного ви вкрали душу, зробили його ісмаїлітом і змусили померти за Ага-хана. А двоє моїх синів загинули, коли воювали проти басмачів. Не всі ісмаїліти вороги Радянської влади, але мого сина ви зробили таким. Я не хочу війни. Зрозумів? Чого треба тобі від мене, старий? Говори відверто!

— Садик, ти занадто багато знаєш, і ми можемо позбавити тебе твого язика, що завдає ран...

— Чого ти хочеш, собако?

— Я хочу, щоб ти заборонив молодим записуватися в комсомол. Вони миються милом і чистять зуби зубними щітками... баламутять інших. Якщо вони не припинять цього, може бути віспа. Зрозумів? Я хочу, щоб твої комсомольці не втручалися в родинні та родові справи інших киргизів. Адже ось недавно твої комсомольці напали на джигітів Тагая — трьох убили, одного одвезли Козубаю. Зрозумій, старий, комсомольці тягнуть народ не в той бік. А нам, старим людям, все це загрожує лихом. Врешті, я вимагаю, щоб твій комсомолец, який пішов провозатим до росіянина Івапка, що розшукує золото в горах, не наговорював на моїх людей, які теж працюють в Івашка.

— Чи не думаш ти, що я силою змушую молодь записуватися в комсомол? Молодь розуміє сама, з ким їй по дорозі.

— Ти підохочуєш молодь, я знаю. Навіть у тебе ось у кибитці лежить мило... зубна щітка.

— То й що ж?

— Отже, зараза проникла навіть у твою кибитку. А якщо мусульманин бере в рот свинятину, він оскверняє віру. Щітки — зараза...

— Навіщо ж тоді росіянам заражати самих себе? Адже й вони користуються милом і щіткою! І чому ти гадаєш, що я

виконаю всі твої вимоги, а не піду й розповім про все це Козубаю?

— Я сподіваюся, що колишній мій пастух, який досі залишається моїм боржником, брат басмача із загону Маддамінбека...

— Мого двоюрідного брата, — перебив Юсуфа Садик, — давно простила Радянська влада...

— ...не піде до Козубая, — він далі Юсуф. — Та й що ти йому скажеш? Викажеш мене? Я скажу, що нічого не казав і не бачив тебе. На що ти, власне, будеш скаржитися?

— От не чекав, що ти згадаєш мій «борг»! Дати смушкову інкурку на шапку і потім щороку нараховувати штраф по півці!.. Ти багато захотів, Азім!

— Чому Азім?

— Бо ти пір Юсуф, та кажуть, що ти і курбаші Азім... Не хапайся за ніж! Адже і про тебе теж дещо відомо.

Пір Юсуф кінцем тканого пояса витер піт з обличчя.

— Все це брехня! — кинув він різко. — Коли б це було так, то мене давно б арештували.

— Все попереду, — ухильно відповів Садик.

Запона в юрту відхилилась, і просунулася голова Артабека.

— Юсуфе, — мовив він, — молодий мисливець Джура чекає в мене в кибитці.

VI

Артабек, повертаючись до своєї кибитки, їхав стремено в стремено з піром Юсуфом і, пишаючись своїм незвичайним успіхом, розповів про Джуру. Він вважав, що йому вдалося завербувати до табору ісмаїлітів Джуру. Він вирішив остаточне навернення в віру Джури відкласти на завтра, а сьогодні скористатися з його присутності і перегнати контрабандою худобу в Китай.

— Джура в загоні Козубая; це всі знають, ніхто нічого не підозрюватиме.

Юсуф, погоджуючись, кивав головою і їхав, зайнятий своїми думками. Він отримав наказ імама Балбака схилити досить впливового радянського працівника Садика на сторону ісмаїлітів, та з того нічого не вийшло.

Під'їжджаючи до юрт, Артабек спинив коня супутника і зашептав:

— То пам'ятайте, шанований: усі баї, що збираються віді-

гнати худобу за кордон,— мої родичі. Джура гарячий, як вогонь, і квапливий у рішеннях. З ним треба поводитися дуже обережно.

Юсуф сердито вдарив свого коня нагайкою і поскакав до юрти.

— Фірман треба передати,— сказав він.

— Буде виконано,— відповів Артабек.— Сам повезу!.. Це мій старший брат Юсуф, дуже великий чоловік, кандидат партії, голова Ради,— мовив Артабек, відкриваючи запону юрти перед гостем.

Джура простяг для вітання дві руки, та ~~шанобливо~~ потис поданий йому палець.

— Є велика розмова,— сказав Юсуф.— Зараз перейдемо на нове пасовисько. Проведи нас, поговоримо по дорозі. Ми дамо тобі коня.

Незважаючи на радість, що сповнилася його груди, Джура спохмурнів. Йому не сподобалось, що голова подав йому палець і говорить бундючно, зверхньо. До того ж йому здався дивним нічний перегін худоби. Артабек знову притримав запону для високого гостя, та Джура вийшов перший, і Артабек з досади вилаяв його в думці неуком.

Вони сіли на коней.

— А юрти? — спитав Джура.

— Їх привезуть слідом за нами,— відповів Артабек.— Спочатку поженем худобу.

Була темна ніч. Пастухи гнали череду на схід. Не було чути звичного видзвонювання дзвіночків, і це здивувало Джуру, але він мовчав. Не встигли вони повернути за горби, як попереду почувся тупіт і крики людей. Черета спинилася.

— Вперед! — гукнув Артабек.

Вони підїхали до тих, що зустрілися. Юсуфа чомусь поруч Джури не виявилось.

— Хто тут? Чого треба? — сердито, але не дуже голосно кричав Артабек.— Тут Джура з добрзагону Козубая командує. Хто йому заважає?

Зустрічні вершники підїхали ближче.

— Ти тут, Джуро? — почувся здивований голос.

— Я,— відповів Джура, впізнавши першого вершника.— Чого тобі, Уразалів?

— Так!.. Дивимось... Щось сьогодні вночі багато худоби переганяють...

— Міняють пасовисько, — відгукнувся Джура.

— Вночі? — здивувався Уразалієв. — Якби не ти, Джуро...

— Нічого, нічого патякати, як баби! — крикнув Артабек. — Робота в. Гони! — І, вхопивши Джуриноного коня за повід, Артабек рушив далі.

Незабаром до них пристав Юсуф. Він говорив з Артабеком незрозумілою Джурі мовою. Джура відчував з тону Артабека, що той сердиться і чогось боїться. Це знову неприємно здивувало Джуру.

— Скажи, Артабек, — спитав він, — що ти хотів сказати словами: «Джура керує»?

— Тебе всі поважають, і твоє слово закон. А якщо зустрінемо джигітів Козубая, я знову те ж саме скажу, аби овець не затримали.

— А хіба Козубай забороняє переганяти худобу вночі? — спитав Джура, спиняючи коня, і не почув відповіді.

— Ну, а якщо й так, то що ти зробиш? — помовчавши, спитав Артабек.

— Ти ще питаєш? — з докором мовив Джура. — Хіба слово твого друга Козубая не закон для всіх?

— Ти дізнався про таємне слово? — спитав Юсуф, що досі мовчав.

— Дізнався, — відповів Джура.

— Яке воно?

— Козубай заборонив говорити паролем усім, крім джигітів, які від'їздять з фортеці на операцію. — Ці нові для нього слова Джура вимовляв з очевидним вдовolenням. — А хто цікавиться цими словами, той дволика людина. Ти навіть випитуєш у мене таємне слово?

Джура спинив коня. Почуття неприязні до Юсуфа дедалі зростало.

— Я знаю цю таємницю, — сказав Юсуф спокійно. — А питав тебе, щоб перевірити, чи міцно ти тримаєш язик за зубами. ♦

Джурі стало соромно, і він мовчки рушив далі.

Весь цей нічний перехід був далеко не такий цікавий, як передбачав Джура, і якби не кінь...

Теке, що вже встиг перегризнитися з пастушачими собаками, біг поруч. Іноді він у мисливському азарті кидався на крайню візцю, і тоді вся отара шумно кидалася вперед, та крики пастухів одразу вгловкували її.

Пилуга лоскотала в носі. Морозило.

Їхали досить довго. Ось вершники спинились біля юрти, злізли з коней.

— Джуро, — врочисто промовив Артабек, — я та мій старший брат Юсуф даруємо тобі сірого коня, на котрому ти їхав. Твої друзі, Козубай та інші, відмовились дати тобі коня, а нам для друга і коня не шкода. От які ми, ісмаїліти, для ісмаїліта. Я хочу сказати, для тих, хто вміє бути мужчиною, — додав Артабек, помітивши здивування в Джури. — Ходімо до юрти; перепочинемо, а завтра влаштуємо той і будемо відпочивати багато днів, насолоджуючись життям.

Джура зайшов до кибитки. В ній було повно людей. Чоловіки сиділи на повстинах, напівлежали на подушках і спали біля стін.

Усі були стомлені, похмурі й сердиті.

Побачивши Юсуфа, вони радісно закричали. Всі почали тягнутися, щоб потиснути його руку.

— Шановані, — мовив Артабек, — я хочу вам сказати: якщо хтось із вас натрапить на вовняні коричневі ковдри, не чіпайте їх...

— Ми вже знаємо! — закричали присутні. — А ви пригнали?

— Пригнали, — відповів Артабек.

— І як це вас трикляті Козубаві головорізи не спіймали з отарами? — спитав немолодий товстун, від якого пахло сирицею.

Тієї ж миті Джура вп'явся руками в його шию, підняв його в повітря і викинув за заинало.

Кільканадцять рук схопили Джуру, та Артабек крикнув:

— Облиште! Це наш! Це Джура, рятівник. Він допоміг нам з вівцями.

Джуру відпустили.

— Цей старий пожартував, говорячи про Козубавих головорізів, він не думав тебе образити, — сказав Артабек. — Пожартував, розумієш?

— У кибитці, де ображають моїх друзів, я не залишусь! — гнівно відповів Джура.

— Моя вина, — швидко заговорив хазяїн юрти, догідливо хихикаючи. — Взавтра вдець ти матимеш винагороду за мою провину. Наган хочеш?

— Давай зараз!

— Зараз немає! А завтра буде...

— Давай зараз! — вперто повторив Джура.

— Ну, розумієш, він ще в хазяїна — росіянина Івашка. Мої люди в його загоні. Вони завтра мають приборати його і...

Господар мимоволі скрикнув.

Джура помітив, що Артабек наступив тому на ногу. Джура вмить наче весь застиг.

На обличчі в юнака з'явився вираз байдужості, але ніздрі здригалися.

Внесли казан вареного м'яса, і всі сіли довкола.

— Я не буду їсти, — відмовився Джура.

— Їж. Жирна бираїна, — наполягав Артабек.

— У цій кибитці я їсти не буду, — голосно заявив Джура.

— А як же ти зречешся своєї попередньої віри батьків, дідів і близьких, якщо твій непослух уже тепер шкодить тобі в очах твоїх друзів, які не допустять тебе стати мюридом?¹

— Мюридом? — скрикнув Джура. Він враз пригадав це слово з легенди, яку розповідала йому мати, про незнайомця, що з'явився в їхньому кишлаку багато років тому і погрожував своїми мюридами. — Я не збираюся стати мюридом!

Він і раніше підозрював щось неладне, а тепер остаточно зрозумів, що це вороги.

— Оце так ти, Артабеку, підготував його? — лютим шепотом спитав Юсуф.

— Ви хто? Баї? — раптом спитав Джура.

— Ми насамперед ісмаїліти, отже — твої друзі, з рук котрих ти отримав коня.

Почувши це, Джура мовчки попрямував до виходу.

Рука з ножем піднялася за його спиною, та Юсуф приклав палець до губ.

— Нехай іде, — сказав він, коли зачинало, що впало за Джурою, перестало коліватися. — До ранку не буде тут ні нас, ні худоби, а сирій кінь, украдений в російській експедиції Івашка, погана знахідка для джигіта Козубая!

¹ Мюрид — послухник, вихований у фанатичній зневажливості до інакочергових.

МАРКАН-СУ — ПУСТЕЛЯ СМЕРЧІВ

I

Джура скакав галопом, підганяючи коня нагайкою. Все в ньому бушувало й кипіло. Йому хотілося якнайшвидше знайти хоч одну чесну людину, з ким би він міг порадитися. Хлопець наздогнав комсомольців з Уразалієвим на чолі.

Джура квапливо розповів їм усе, і вони швидко повернули назад.

— Я так і думав, — сказав Уразалієв, — що вони хочуть переправити за кордон контрабандою худобу. Треба спішити!

По дорозі їм трапилися іще два джигіти Козубая. Один з них, Гапуров, почувши про те, що сталося, запропонував перетяти баям дорогу, проїхавши навпростець через ущелину. Перед ними відкрилося широке русло гірської річки. Їхали якийсь час мовчки. Гапуров дав знак прислухатися, в п'яті ясно було чути туніт маси копит.

Постріл вгору, мекання овець, свист куль порушили тишу ночі.

— Поки будемо перестрілюватися, худобу займуть, — сказав Гапуров.

Раптом зі сходу, куди ринула отара, залунали нові постріли.

— Добре, дуже добре! — радісно закричав Гапуров. — Там їх зустріли прикордонники. Тепер уже не лише вівці — жоден контрабандист не втече за кордон.

Коли стрілянина вшухла і комсомольці зібрались, виявилось, що Джури нема. Стурбовані, вони хотіли їхати на розшуки. Хтось із комсомольців сказав, що бачив, як Джура кудись помчав. Може, в фортецю, щоб доповісти про все, що сталося?

Вранішнє сонце освітило отару, що рухалася в напрямку до фортеці. Її гнала група комсомольців з Уразалієвим на чолі. Прикордонники поїхали до застави, повівши з собою спійманих баїв. Джигіти згадували подробиці нічного нападу і один за-поперед одного вихваляли Джуру.

Після легкого нічного морозу стало враз незвичайно тепло. Крізь душну імлу сонце здавалося розпеченою кулею.

Імла, подих бур з пустелі Такла-Макан, осідала дрібнюсінькою пилюгою. Вона покривала тонким шаром розплющені і вже осклілі очі убитого в сутячці Артабека.

Цього ранку Юрій Івашко, що спав у невеликому наметі разом з двома членами експедиції, прокинувся в звичний час. Світна стрілка показувала рівно шість годин. Він не став будити друзів, швидко виврався з хутряного спального мішка, одягнувся і вийшов у двір.

Біля другого намету, де розміщались четверо робітників, горіло невелике вогнище. З відра, підвішеного над ним, здіймалася пара. До Івашка одразу ж підійшов молодий провідник, комсомолець, котрого рекомендував йому Садик.

— Що нового? — по-киргизьки спитав Івашко, потягуючись усім тілом. — Ходімо умиватися!

— Справа є, — промовив молодий парубчак, ідучи разом з Івашком до річки.

— Що? Знову коня вкрали чи яки в гори втекли?

— Я всю ніч не спав, думав. Чому начальник не послухався мене і не захотів замінити лінкохів? Чоловікові з багатой родини не треба йти на заробітки.

— От про останнє і треба було сказати. А ти чому не сказав?

— А хіба розмова про гвинтівки була пустопорожніми бачками? Тут гвинтівка дуже великі гроші варта. Гвинтівку треба біля себе тримати. Туди-сюди не кидати, розумієш? Я кажу — начальник сміється. Він каже: не треба сваритися. Як він не розуміє, що за чоловік кухар Гош? Ти бачив, як цей кухар на мене накинувся, хотів мене прогнати. Я не боюся. Я дивуюся, чому мої слова не доходять до начальника... Він думає: я молодий, я дурний. Чому він не питає в Козубая, чи можна мені вірити? Скажи — нехай дізнається, чи можна кидати гвинтівку туди-сюди...

— Я вже попереджав Федора і Сашка. Нагадай їм. Я полізу на гору і через п'ять годин повернуся. Ми ще раз обміркуємо все це...

На початку літа їхній загін виїхав з Опна і до осені пропрацював у горах. В кінці літа геологи розбилися на невеликі групки і тепер дообстежували об'єкти.

Наступного року загін мав включитися в Таджики-Памірську експедицію, яка виконувала грандіозний план всебічного вивчення краю і шликів розвитку його продуктивних сил.

Юрій зміцнів, змушвішав, міг розмовляти узбецькою та киргизькою мовами.

Колективізація розбудила народ. Класова боротьба загострилася, і знову з'явилися басмачі. Вони марно намагалися перешкодити масовій колективізації. Почастішали спроби баїв перегнати худобу за кордон. Та прикордонники надійно замкнули рубежі країни. Що ж до табору геологів, то ніхто й не пробував на нього напасти навіть у цій пустельній місцевості.

Взявши гвинтівку і дорожній мішок, Івашко пішов схилом, щоб почати сходження на гору зі сходу. В рюкзаку в нього були анероїд, два коржі, банка консервів. Він ішов неквапливо, дихав спокійно й глибоко і, як завжди, — це стало його звичкою — милувався величним гірським краєвидом.

Сліпучо білили вічні сніги, темніли глибокі й довгі розцелини гір. Гори Кизил-Арта вирізнялися яскравими плямами цегляного, криваво-червоного пісковика, бурого, світло-зеленого і сірого сланцю.

На перевалі ледь виднілися туги — жордкі, встановлені на могилі святого Кизил-Арта. Підчеплені до туг хвости й ганчірки погойдувалися на вітрі. На півдні поблискували води велетенського озера Кара-Куль.

Дув сильний, холодний вітер. На недалекому виступі гори нерухомо стояв архар з великими рогами, закрученими спіраллю, дивився на геолога і не втівав. Архара можна було б збити з гвинтівки, та м'ясо в таборі було, а вбивати даремно було не в звичці Юрія.

Дивне почуття охопило його. Ось полізе він, як мушка, крутим схилом дикої гори. А скільки таких «мушок» рухається велетенськими просторами Вітчизни в пошуках руди! І нехай він зараз сам, та «відчуття ліктя», яке об'єднає бійців, не покидало Юрія і тут.

Так, оглядаючи далечини і думаючи про багатьох таких, як він, «мисливців за камінням», молодий геолог ліз вище й вище.

Повітря було дуже розріджене, дихати доводилося часто, і здавалось — пульс бився в горлі. Уже через дві години сходження анероїд показав 5200 метрів. Івашко задоволено посміхнувся: «висотна межа» не настала. А колись він уже сидів би, обхопивши кам'яний виступ руками, і завмирав би від жаху перед запаморочливою висотою. Йому здавалось би, що досить ворухнутись, — і він полетить вниз...

Юрій не хотів бути «обмеженим». Він мусив побороти свою

недугу і переміг її. Це далось не зразу. І що тільки він не робив! Навіть, за порадою мисливців, пив кров убитого квіка.

Юрій поглянув на апероїд; він показував близько 5300 метрів. Юрій, трохи задихаючись в розрідженому повітрі високогір'я, й далі так само спокійно піднімався до скелястого шпиля, що зацікавив його, і не відчував особливої втоми.

Застереження комсомольця Джафара аж тепер по-справжньому стривожило Юрія. Він зупинився, важко дихаючи, і подумав про своїх супутників. Старшим у їхній групі був Федір Лежньов. Федір був насторожі після торішнього нападу басмачів. А якось, отримавши з прикордонного пункту від Козубая попередження про появу басмачів, навіть розпорядився перенести намети ближче до фортеці Козубая. Тут вони зараз і стояли. Басмачів не було, і добровольчий загін розташувався поблизу. Навіть узун-кулак — чутки, що доходили до них від місцевого населення через робітників і, як правило, з перелічували небезпеку, останнім часом були якнайслабкіші. Можна було б і не тривожитися даремно. Та прикордонний район завжди лишасться прикордонним районом, і коця, вкраденого тут, можна було не без зиску спробувати продати за кордоном. Украви ж у них сірого жеребця! Це була сдина серйозна пригода за все літо й осінь.

Робота наближалася до кінця, та в останні дні робітники раптом розліпились, і це загрожувало марно згаяти час.

— Робітники хитрують, вони, видно, зволікають з роботою, щоб більше заробити,— так пояснив Федір їхню поведінку і погрозив, що поскаржиться Артабекові, який рекомендував їх.

Федір дуже прихильно ставився до одного з робітників — до кухаря, на прізвисько Гош, веселого товстуна, що стрімголов кидався виконувати будь-який його наказ. Іноді вони разом полювали. Вечорами Гош розповідав про свої сутички з басмачами, грав на дутарі й співав.

Кухар мав великий вплив на двох своїх приятелів-робітників. Ці теж намагалися прислужитися начальникові, кажучи, що гуля від надто низького поклону не зашкодить. Федір попросив кухаря вплинути на лінєвих приятелів. Гош широко усміхнувся, розвів руками й відмовився:

— Нічого не можу зробити!

Комсомолец Джафар був не з їхньої компанії. Він прийшов зі своїми однолітками пайматися на роботу, аби допомогти експедиції, та вони спізналися. Федір не захотів міняти

іже найнятих робітників. Кухар одразу ж захотів вижити Джафара. Та Юрій цього не допустив. Йому подобався відвертий, пристрасний, енергійний і винахідливий Джафар, який не приховував свого зневажливого ставлення до підлабузника Гоша. Звичайно, Джафар був менше досвідчений, ніж Шамші, що працював з Юрієм минулого року. Але Шамші ще із зими працював у Таджики-Памірській експедиції.

Геологи домовились не розставатися з гвинтівками. Але завжди носити їх з собою навіть у таборі надокучало. І, перебуваючи в таборі, Федір і молодший геолог Сашко часто залишали гвинтівки в наметі, біля хутряних спальних мішків. Джафар мовчки брав гвинтівки і приносив їх Федорові й Сашкові. А якщо вони сиділи за їжею, клав їм гвинтівки на коліна; якщо вони розбирали зразки чи писали, то вішав кожному його гвинтівку за спину. Спочатку це подобалося геологам, потім смішилися, а далі почало дратувати. Федір заборонив Джафарові торкатися їхніх гвинтівок. Всі Джафарові тривоги і його недовіру до кухаря Федір пояснював неприязню, що спалахнула між ними.

На пропозицію Юрія витягувати хоча б затвори з гвинтівок, залишених у наметі, Федір заявив:

— Обійдуся і без твоїх повчань, маю й свою голову на в'язах.

Вчора Джафар запропонував замість робітників, що були байдики, покликати сарикольських комсомольців. Це, як він доводив, допоможе дуже швидко завершити роботу.

Чи кухар підслухав розмову, чи йому донесли, але він одразу ж з'явився в наметі і, не приховуючи своєї люті, вилаяв Джафара і навіть погрозив, що Джафарові краще зараз же забиратися геть. Комсомолец не зликався і сказав, що нікуди не піде, поки його не звільнять. Федір Лежньов захистив Джафара і послав кухаря поєредити робітників, що коли вони не будуть працювати, то їх замінять іншими.

Робітники відповіли, що нехай начальство не кличе інших замість них, і вони все зроблять.

Лежньов погодився залишити їх, обіцяючи преміювати за добру роботу.

Це було вчора.

Звичайно, кухар захоче позбутися Джафара, подумав Юрій. І навряд чи зможе Федір Лежньов перешкодити цьому. Що це буде: чи випадковий постріл з гвинтівки, покинутої в наме-

ті, чи камінь, скинутий юнакові на голову, Юрій не знав. Та в одному не було сумніву: якщо він завжди захищав Джафара, то тепер, після вчорашньої сварки, його особливо треба опікати.

Юрія охопила гостра тривога за Джафарове життя. Сашко, Юрійв одноліток, був недосвідчений. Сашко називав Федора Печорінім і намагався наслідувати його в усьому, навіть у зневажливій манері розмовляти. Звичайно, як і Федір, він вважає сварку дрібною, безпричинною чварою і навряд чи зможе перешкодити кухареві.

Юрій щодалі сповільнював крок і врешті спинився. Хіба він може зараз спокійно працювати? Звичайно, ні.*

Замислений, Юрій стояв, дивлячись униз, на долину, і раптом почув шарудіння камінців, що осипалися згори. Він побачив, як правобіч, схилом, просто до нього летить великий чорний пес з білою цяткою на грудях. Собака, не добігши чотирьох двадцять, загавкав і оглянувся назад.

Лише тепер Юрій помітив чоловіка з гвинтівкою за плечима, що піднімався до нього. В сірому коневі, на якому їхав вершник, весь час підганяючи його, Юрій впізнав свого недавно вкраденого скакуна.

Юрій сів на камінь і поклав гвинтівку на коліна. Обережність ніколи не завадить. Собака лг. Він важко дихав.

— Егей, Юрію! — ще здала закричав чоловік. — Де твої люди?

Молодий геолог не одразу зрозумів мову чоловіка, що так несподівано з'явився, а зрозумівши, показав униз.

— Треба квапитися. Серед них — приховані басмачі. Швидше!

— Хто ти? — здивовано спитав Юрій.

— Джигіт Козубая. Забув? Кишлак Мін-Архар пам'ятаєш? Я Джура.

— Джура? Тут? Звідки? Як до тебе потрапив мій кінь?

— Швидше! — крикнув Джура.

Юрій побіг униз схилом. Джура їхав поруч.

* * *

Двоє геологів, вставши, як завжди, рано, помітили тонкий наліт пилуки, що вкрив намет, каміння, річі. Сашко одразу визначив цю пилуку як «космічну».

— Тобі в усьому ввижається космос! — заперечив Федір.

Голі до пояса, вони пішли до струмка.

Дорогу їм перегородив Джафар.

— Треба гвинтівки брати! — крикнув він. Та, бачачи, що його не слухають, додав: — Юрій сказав — не можна кидати гвинтівки.

— Він також наказав купати їх у річці! — ламаною російською мовою крикнув кухар і зареготав. — Ти краще дивись, щоб коней у тебе не покрали, твоє діло — коні... Гей, товаришу начальник, чому Джафар за кіньми не дивиться?

— Так, так, Джафаре, піди осідлай коней, — розпорядився Федір.

Джафар зітхнув і подався до коней.

Геологи пішли собі далі. Їм надокучило тягати гвинтівки з собою. Та й яка їм могла загрожувати небезпека? Довкола нікого не видно. Боятися робітників, що їх надіслав Артабек на допомогу групі? Вони здавались симпатичними людьми. Особливо славний був кухар, веселий, винахідливий, душа-хлопець.

Те, що далі сталося, було таким несподіваним, що геологи не встигли злякатися. Кухар кинувся до намету і вискочив звідти з гвинтівкою в руках. Швидко прицілившись у Федора, він вистрелив і промахнувся.

— Що ти робиш?! — закричав Федір, обернувшись і побачивши спрямоване на нього дуло.

Кухар вистрелив вдруге. Федір упав.

Від намету бігли двоє «робітників» з гвинтівками в руках. Думаючи, що вони несуть їм зброю, Сашко побіг назустріч.

Один з «робітників» вистрелив у Джафара, другий вистрелив у Сашка. Джафар зигзагами побіг на гору, між каміння, і впав. Сашко побіг угору берегом струмка, кривуляючи з боку в бік.

Кухар вихопив ножа і кинувся до Федора. Раптом він упав обличчям у нісок. Здала долинув постріл, другий...

Упав другий басмач. А той, що залишився живий, злякано обернувся на звуки пострілів і побачив Юрія, що біг схилом до нього, та молодого джигіта, який стріляв з коня.

Басмач не ждав. Він закинув гвинтівку за спину і помчав до коней, що паслися поблизу, перетяв путо на передніх ногах крайнього коня, скочив верхи і помчав на схід, до кордону.

— Чого ж ти, Джуро, не стріляєш? — крикнув Юрій, пускаючи кулю за кулею в басмача, що віддалявся на коні.

— Коня шкода! — відповів Джура. — Давай мені свіжого коня, доганяти буду! А цей сірий нехай тут пасеться.

Через три хвилини Джура вже скакав слідом за басмачем.

Юрій підбіг до Джафара, що лежав на землі. Він був непритомний. Куля зачепила череп біля вуха, розірвала шкіру. Голова його була в крові.

— Ціла! Буде жити!

Юрій заквапився до Федора. Підбіг Сашко. У Федора навіть губи були білі. Його поранило в плече.

— Чию гвинтівку захопив басмач? — було перше, що спитав Федір, кривлячись від болю. Він спробував сісти, та зі стоном похилився навзпак.

Поки Юрій перев'язував Федора, Сашко оглянув гвинтівки. Все ще блідий, тремтячи, він сповістив, що немає Федорової гвинтівки.

— Так мені й треба! — промовив Федір.

— Не впадай у розпач, — підбадьорював його Юрій. — Джура влучно стріляє.

III

Джура скакав слідом за басмачем, і його трохи заспокоювала думка, що паренітні він зробив щось корисне й потрібне, попередивши вбивство мисливців за камінням. Тепер треба помститися — наздогнати останнього басмача! Кінь під ним скакав утомлено, задихаючись в розрідженому повітрі. Джура сердито шмагав його.

Раптом басмач, що мчав рівниною, пропав. Джура аж підвівся на стременах, та хоч як вдивлявся, не помітив пагорків, за якими зміг би заховатись басмач.

Виїхавши з кам'яних осипів, він несподівано побачив багато джигітів. Вони йшли з ущелини по два в ряд довгою колоною і вели коней за повіддя. Джуру вразило, що вони були схожі один на одного, як брати: всі були однаково одягнені, навіть шапки на них були однакові.

Саме такими описували Козубай, Ахмед і Муса кизил-аскерів — червопих бійців.

Від несподіванки Джура спинив коня, та до нього вже мчали три кизил-аскери з гвинтівками в руках.

Джура поїхав назустріч.

— Хто ти? — спитав його по-киргизьки один з них.

«Напевно, начальник», — подумав Джура.

— Я Джура...

— Із загону Козубая? — перебив його незнайомий, дивлячись на нього веселими очима.

— Там басмач! — швидко сказав Джура, показуючи вб'ік.

Кілька чоловік піднесли до очей бінокль. Джура вже бачив бінокль.

— Нікого немає, — мовив старший.

— Він зник вниз, — доводив Джура. — Може, там яма?

Командир подивився на шматки паперу, розмальовані рисочками (Джура знав, що це називається «карта»), і сказав:

— Там яр. Басмач вирішив пересидіти в яру або виїхати в русло річки. Звідси до цього місця кроків вісімсот.

Бійці швидко встановили станковий кулемет біля дороги. Джура з подивом і захопленням дивився на незнайому зброю.

Кулемет почав стріляти.

— Тисячозарядка? — спитав Джура, показуючи на кулемет.

— Ніколи ще не бачив? — в свою чергу спитав командир.

— Ніколи! Навіщо кулі на вітер пускаєш?

— Пристрілюємо...

— А я щойно двох басмачів убив, — сказав Джура. — У Івашка. Там басмачі виявились. І той, що в яру заховався, теж звідти.

— В Івашка? В групі Юрія Івашка?

— Так, біля північного підніжжя он тієї гори. Йому допомагати треба. Одному росіянинові дуже погано... Дивись! Дивись! Скаче!

В руслі річки показався басмач.

— Стріляй, стріляй! — кричав Джура. — Чого не стріляєш?

Саме в цей час заторохтів кулемет. Якусь мить басмач ще скакав. Потім разом з конем упав... Кулемет замовк.

Джура підійшов і погладив його ствол.

— Як звуть? — спитав він з повагою.

— «Максим», — відповів начальник.

— А тебе? — випитував далі Джура.

— Максимов, — посміхаючись, відповів начальник. — Ну, покажуй дорогу до Івашка. Треба спішити!

— О, я про тебе багато чув! І про твоїх прикордонників.

Джура під'їхав до підводи. У нього викликали надзвичайне захоплення колеса, що, обертаючись, бігли по землі.

— Розумний чоловік придумав «максима!» — вигукнув він. — Дуже розумний! Може, це ти?

Дорогою до фортеці Івашко розповідав Максиму про свою роботу. До них верхи на коні під'їхав високий кошавий чоловік.

— Товаришу командир, — звернувся він до Максимова, — дуже прошу, пошли свого лікаря зі мною до стійбища тут поблизу. Двос вже три дні слабують. Думаю, погана хвороба.

— Віспа? — швидко спитав Максимов.

— Думаю, віспа.

— Знаходили пухнасті, добротні ковдри?

— Знаходили.

— Це віспа, — впевнено сказав Максимов. — Ти вже хворів, Садик, тобі не страшно. Нехай ліком зараз же з'їздить. Я вже кілька днів тому оповістив про віспу... Не сьогодні-завтра прибуде лікар, буде робити всім щеплення.

— Ота сумка, — хвилюючись, сказав старий, не одриваючи погляду від шкіряної сумки на плечах у Джури, — та сумка Юсуфова, в ній він возив дуже важливі папери. Звідки ця сумка в Джури?

— Я взяв її в Артабюка, — відповів Джура і розказав Садикові про все, що сталося.

— А де ж Юсуф? Де Юсуф? Його треба теж ловити. Це запеклий ворог. Він за кордон, у Капгарію втік! — схвильовано говорив Садик.

— Дай папери, — сказав Максимов, що досі мовчав.

Джура знизав плечима.

— Я всі папери ще там викинув, — відповів він, — і набрав у сумку набойв.

— Де ж ти викинув? — спитав Максимов, стримуючи невдоволення.

— Там, де лежать басмачі. Потім прикордонники всі папірці позбирали.

— Що тільки знайдеш у басмачів, завжди носи Козубасві. Ти неписьменний?

— Неписьменний.

— Погано. Треба вчитися. Всьому вчитися треба — не лише грамоті. Тобі треба вчитися жити. Ти сам поїхав допомагати Юрію, а треба було інших теж сповістити.

Джура був дуже збентежений. Що ближче під'їжджав він до фортеці, то більше брали його сумніви. Він бачив, що нароби багато помилок. Найтяжча, на його думку, полягала в тому, що він, довірившись чужим людям, ледве не став співучасником перегону худоби за кордон. Потім він хотів виправити помилку, та, виправляючи, зробив нову.

IV

Козубаїв помічник Кзицький цього дня повернувся з довготривалої поїздки. В фортеці йому розповіли про всі новини і насамперед про мисливця Джуру з району Сауксаю.

Кзицький одразу ж зацікавився Джурою. Йому все розповіли про пригоду Джури з конем, захопленням у басмачів, про контрабанду худоби. Прикордонники, що прибули до фортеці, вже знали про події, які розгорнулися біля скелі Око Дракона.

В фортеці Джурі було соромно відповідати на потиски рук товаришів, що вітали його. Згодом його почали брати сумніви, чи правильно він розуміє все, що сталося. Захоплення, викликане його діями, було надто велике. Джура не міг реагувати на це спокійно.

Слова Кзицького про те, що він, Джура, герой, геть розвіяли його сумніви, і він був щасливий. Кзицький після розмови з Максимовим викликав Джуру до себе в кибитку. Говорили вони довго. Кзицький дуже здивувався, почувши все про кишлак Мін-Архар. Розповідь про золото, знайдене в Чортовому Гробі, теж зацікавила його. Кзицький кілька разів запитував Джуру про папери із шкіряної сумки, взятої в Артабека. Кілька разів він запитував про фірман. Джура нічого не міг про це сказати. Кзицький виритул підступився до Джури і сердито крикнув:

— А ти не брешеш?

Джура струснув плечем і відсунувся.

Кзицький, опанувавши собою, знову сів на ліжко, заплющив очі і, стиснувши пальцями перенісся, замислився.

Джура, постоявши трохи, повільно попрямував до дверей.

Кзицький гукнув його назад. Він змусив Джуру ще раз розповісти, які гори і річки він переходив. Що казав Джура, він помічав на карті. Закінчивши записувати, він утомлено позіхнув і допитливо подивився на Джуру.

Джура відчув смутний неспокій.

Кзицький заквапився до Максимова, але той був зайнятий: приїхав Козубай, і вони про щось радились.

Багато розмов ходило про поляка Кзицького: говорили, що він колишній курбаші білих урусів Анненкових, казали, що він знає різні мови, але ніхто нічого точно про Кзицького сказати не міг. Певно було відомо тільки те, що він добре обізнаний з Паміром і не раз допомагав ліквідувати банди басмачів.

Кзицький вернувся до себе, дістав пляшку коньяку й склянку. Довго сидів, обхопивши голову руками, потім налив склянку по вінця і випив одним духом. Він сп'янів. Помітивши на столі шматок киргизького коржа, Кзицький скинув його на підлогу, пробурмотівши: «Остогидло!» Потім відчинив скриню, на якій сидів. Дихнуло затхлістю і пліснявою.

Порившись у скрині, він витяг з дна діряву торбину з житніми сухарями. Звідти вискочив тарган і побіг по столу.

— Ага, ага! — радісно закричав Кзицький, наче побачив давнього знайомого.

Він упіймав таргана і прив'язав його ниткою за задню лапку. Наливши коньяку, попустив нитку. Тарган побіг по столі. Коли він досяг протилежного краю, Кзицький притягнув його за нитку назад і, сказавши: «З приїздом вас!» — випив коньяк, плюнув, пересмикнувся і почав гризти сухар.

— Гей, таргане, таргане! — бурмотів Кзицький. — Та нічого: смокій, насамперед смокій.

Довго бурмотів Кзицький і, врешті, опутивши голову на стіл, заснув.

Прокинувся Кзицький вранці. Похмелився. Пожував сухого чаю, щоб не тхнуло хмільним. Помітивши на столі таргана на нитці, гидливо пересмикнув плечима і щиглем збив його на підлогу.

— Гидота! От до чого докотився! — пробурмотів він.

У цей час Ахмед уважно розпитував Джуру про все, що сталося. Той знехотя розповідав: визнавати свої помилки він не вмів. Говорив більше Ахмед, а Джура слухав, натираючи рукавом халата дуло гвинтівки, що лежала у нього на колінах.

Ахмед відчув, що розмова по ширості не виходить. Очевидно, молодий мисливець сторонився Ахмеда після пригоди із цвяхом. Він патякнув Джурі, що шахрайство із цвяхом — справа рук Шарафа.

Джура одразу повеселів і швидко пішов від Ахмеда, не мовивши й слова. Він вибіг у двір і виліз на дах, де стояв на

парті Шараф. Той злякався, зрозумівши, що настав час розлітати, і вистрелив у повітря. Вибігли джигіти, схопили Джуру й замкнули в кибитці. Таг, образившись за Джуру, кидав камінням у Шарафа, і його теж замкнули до Джури.

Козубай звільнив Джуру і повів його до себе в кибитку. Там сиділи Максимов, Івашко і ще троє військових.

Перед Джурою поставили плов, і коли він наївся, Козубай попрохав його розповісти все про Юсуфа й Артабека.

— Це дуже важливо, і ти багато допоможеш радянським людям, коли слово в слово розповіси все, як було.

Джура детально розповів про зустріч з Артабеком. Лип тепер йому здалося дивним, що Артабек знав його на ймення і в усьому підтакував.

— Артабек — ісмаїліт, — говорив Максимов. — Він постановив прийняти тебе, Джуру, в ряди цього таємного ордену. В ісмаїлітів розроблена ціла система вербування. Спочатку вони дізнаються, що думас потрібна їм людина, — це перший ступінь. Вони починають полювати за нею: це Тасіс — другий ступінь посвячення... У тебе, Козубай, є хтось у фортеці, що геть усе переповів їм про Джуру.

— Я гадаю, той самий, — мовив Козубай багатозначно.

Максимов закивав головою і звернувся до Джури:

— Спочатку тобі сподобався Артабек?

— Сподобався, — щиро признався Джура.

— А далі.

Джура розповів, що Артабек питав його, суніт він чи шіїт, і багато говорив про рай і пекло.

— Ташлик, — сказав Максимов.

— Це третій ступінь, — пояснив Козубай. — Він хотів викликати в тебе сумнів до твоєї віри. Коли б ти був справжнім мусульманином, він читав би тобі уривки з корана, щоб викликати подив деякими неточностями, які зустрічаються в ньому, і цим переманити до свого вчення, наголосив би на розбіжностях у тлумаченнях корана — хаджах і раваятах. Але ж ти й так не віриш ні в пророка Мухаммеда, ні в Алія, ні в аллаха?

— Не вірю... Він ще казав, що треба мати піра.

— А вимагав він, щоб ти не розголошував сказаного ним?

— Вимагав.

— Ну, це четвертий ступінь — Робт-узи. А казав він тобі, що поділяє твої думки про те, що в небі нема бога?

— Казав.

— Це п'ятий стушнь — Тадліс, облуда, — мовив Козубай. — А казав він тобі, що ісмаїліт допомагає ісмаїлітові в усіх випадках життя, а решта людей — болото і з ними ти можеш чинити, як тобі заманеться?

— Не все це, але казав, — підтвердив Джура.

— А таємні формули пояснював? — Козубай допитливо дивився юнакові в очі.

— А що таке формули? — спитав Джура.

— Говорив він тобі: «Люби свою віру, але не гудь інші?»

— Говорив спочатку, але нічого не пояснював.

— От вони й вважали, що ти піднявся до шостого ступеню ствердження, — мовив Максимов. — А кого ти захотів обрати собі піром?

— Козубая, — відповів Джура.

Всі весело розсміялися.

— То ти, виходить, пір, Козубаю, — жартував Максимов, — а мені й не признався. — Він одразу став серйозним. — Деякі ісмаїліти дуже небезпечні люди, з їх таємничими вбивствами, сліпою покорою мюридів і пірів Ага-хану. Ага-ханів наказ-фірман посланці возять від піра до піра, і вони виконують усе, що в ньому сказано, в інтересах англійської розвідки.

— Я вже сказав Кзицькому, що не бачив фірмана.

— Кзицький тебе питав про це? — здивувався Максимов.

— Кілька разів.

— То ти ніякого великого паперу між іншими папірцями Артабека не знаходив? — спитав Максимов, уважно дивлячись Джури в очі.

— Ні.

— А труп Артабека ти обшукав?

— Прикордонники дивилися.

— Ти, Джура, в житті, — мовив Максимов, — ще зовсім дитя. Люди не завжди такі, якими вони здаються. Одні за посмішкою ховають свої чорні наміри, а інші, сердиті на вигляд, прості і благородні душею. Поступово ти розберешся в усьому. Один буде лаяти тебе, бо любить тебе і хоче виправити твої помилки. А інший будо вихвалити тебе, посміхатись тобі, як ісмаїліт Артабек. А мета в нього — переманити тебе на свій бік, збільшити число Ага-ханових слуг. Добре, що в справі з Артабеком ти вчасно спохватився... Джигіти не знають усього і навіть вважають тебе геросм.

— А хіба я не затримав отару?

— Джуро, про цю отару давно вже знали прикордонники і самі б її затримали: вони чекали в засідці. Те, що робить добрзаягін,— це добре, та не вважай його єдиним, а себе великим героєм. Навпаки, ти мало не допоміг ворогам.

Джура важко зітхнув і мовив після довгих розмірковувань:

— Я неписьменний. Треба вчитися.

— Прийшли жінки,— заходячи, сказав Ахмед,— вони просять, щоб наші мисливці-джигіти пішли в гори і вбили для них уларів: хто їсть м'ясо уларів, той не хворіє на віспу.

— Скажи їм, що сьогодні сюди прийдуть лікарі.

— Вони не вірять лікарям, товаришу командир, вони кажуть, що росіяни будуть заражати їх кров'ю хворих віспою і вони всі помруть.

— Треба виявити, хто веде цю агітацію. Ковдри всі спалили?

— Спалили,— відповів Козубай.— А сірого коня ти, Джуро, поверни Івашкові. Його в нього вкрали.

V

Вранці наступного дня Джура зайшов провідати Юрія, та його не було в кибитці, і Джура подумав, що застане його в пораненого друга. Справді, Юрій був там.

— Наш рятівник! — так відрекомендував його Юрій і нагадав, що це той самий Джура, про якого він багато розповідав ще торік, після погоні за Тагаєм.

Маленький, худенький Сашко потяг Джуру за руку і посадив на шкури біля гарячої залізної грубки. Він тут же в кутку кімнати взяв рушницю в чохла й подав Джурі, сказавши, що дарує йому.

Двостволка одразу ж була витягнута з чохла і зібрана.

Федір підкликав Джуру до себе і простяг здорову ліву руку, сказавши, що він дарує йому свій ручний годинник. Сашко допоміг Джурі надіти його на руку.

Джура здивовано покрутив рукою і спитав, що це таке. Юрій, який краще за інших говорив по-киргизьки, почав пояснювати Джурі циферблат.

— Я дарую тобі коня,— мовив Юрій.— Сірого коня, на якому ти приїхав, украли в нас ще раніше. Я оплачу його вартість і дарую тобі. І ось ще ніж.— Він скинув з пояса піхву з ножем і подав Джурі.

Джура витяг ніж. Це був чудовий клинок, зроблений для полярників. Була навіть пилка, щоб перепилувати кістки. Джура витяг свій ніж і спробував різати ним лезо подарованого. Ніж сковзав. Тоді Джура спробував подарованим різати лезо свого і побачив, що його ніж піддається, як глиняний.

Джура розвеселився. Тут Сашко витяг пляшку коньяку, дістав піали, і всі випили.

— За дружбу! — вигукнув Юрій. — Будеш другом?

— Буду другом! — поважно сказав Джура, і вони обнялися. — Нічого у мене немає, щоб і вам подарувати.

— І не треба! — вигукнув Юрій. — Ти порятував нам життя! Ми б хотіли допомогти тобі. Хочеш учитися? Ми всі допоможемо тобі. Навчишся грамоти в початковій школі — вступиш до середньої, закінчиш середню — вступиш до вищої. Зрозумій, є люди, що нагадують своїм поведженням рослини; в добрих умовах вони розквітають, а станеться лихо — вони безпорадні. Не такої вдачі комуністи. Є такої вдачі люди, — вів далі Юрій, — що годяться в родичі вовкам. Вовка, як кажуть, ноги годують. Він біжить туди, де водяться вівці й кийки, і залишається там доти, поки зжере все. У нерадянських людей є вовчий заповіт, за яким вони живуть: «людина на людині — вовк». Кожен дбас лише про себе. Це теж не властиве комуністам. Справжня людина нічим не уподібнюється ні до рослини, ні до звіра. Справжня людина — це насамперед творець, будівник, мислитель. Вона змушує природу служити собі, а не жде від неї милості. Пустелі вона перетворює на квітучі оази. В них вона розводить приручених нею ж свійських тварин і сіє нею ж створені рослини. Людина скорила блискавку, а бурхливі води змусила працювати на себе, і не лише на себе, а на благо всього трудового народу, і ти б, Джуро, міг стати справжньою людиною, комуністом і мисливцем за тасмніцями природи. Але треба прагнути стати знавцем цієї справи.

— Я лише простий мисливець.

— Кожна праця благородна. Хіба ти не бажав би, щоб усі люди завжди жили в достатку, щоб займалися улюбленою працею, працювали за своїми здібностями, а отримували за потребами?

— Дуже бажав би! А як це зробити?

— Як? — Юрій замислився, як би простіше і зрозуміліше пояснити,

А Джура нетерпеливо дивився йому в очі й чекав.

Юрій пояснив йому все так:

— Кожна, найнепомітніша людина чесно робить свою мацюнку справу, як це замислено в великому плапі. А іноді буває не зовсім так, як цій людині спочатку хотілося б. Але вона прищов, вчиться, і настає час, коли цій людині став зрозумілим, що щастя її залежить від щастя великої кількості таких самих простих людей, серця яких пориваються до одної мети, на благо всім. Треба, Джуро, вчитися і вчитися!

— Скільки років треба вчитися?

— П'ятнадцять років,— відповів Сашко.

— Зараз не можу,— відповів Джура.— Не можу, поки живе Тагай. Я повинен зловити Тагая і знайти Зейнеб. Я поїду, поїду!.. Можна взяти твого коня і поїхати за Сірим на гору? Він там і досі пасеться.

Юрій сам осідлав коня Джури.

— Ми відправимо сьогодні Федора в Ош, а самі спробуємо піднятися в печеру на горі Око Дракона. Коня залиш у Козубая і пам'ятай, де б ти не був, ми твої друзі, вірні друзі, і я завжди допоможу тобі. Козубай і Максимов знають мою адресу.

— Якщо ти їдеш і в тебе свої справи, як можеш ти мені допомогти впіймати Тагая і знайти Зейнеб? А про це зараз усі мої помисли. Світ більший, ніж я думав, і я не знаю коли, але я знайду їх. Бережи мою рушницю і мій годинник.

Джура віддав обидві речі Юрієві, скочив на коня і сказав черговому, що їде за сірим конем.

Далеко від фортеці Джура зустрів Уразалієва з трьома джигітами.

— Джуро, швидше! — крикнув Уразалієв, спиняючи коня.— Тут недалеко в киргизькому становищі, біля білого каменя, хочуть убити лікарів. Я скачу до Козубая по допомогу, та боюся, чи не буде пізно.

— Пошлемо одного чоловіка до Козубая,— відповів Джура,— а самі покачемо виручати.

Джура, погано розуміючи, в чому справа, першим увірвався в становище.

— Де лікарі? — спитав він жінок, що товпилися довкола однієї юрти.

Йому показали на зачинені двері.

Джура кинувся в юрту, вистрелив угору і крикнув:

— Не рухатись!

На підлозі, зв'язані, лежали дві молоденькі дівчини-росіянки, а біля них стояло кілька старих киргизів з ножами і карамультуками.

— Де басмачі? — крикнув Джура.

— Басмачів тут немає, — відповів сивий дідок.

— А хто ж лікарів ріже? Нащо дівчат зв'язали?

— Не руш їх, це й є лікарі. Не руш! Нехай перед смертю скажуть усю правду: нащо вони хотіли віспою киргизів заразити?

Джура і Уразалієв обеззброїли присутніх, звільнили дівчат. Одна з них, тоненька і юна, голосно схлипувала і щось ображено говорила другій. Друга, висока, повна, з темним пушком на губі, теж витирала слюзи. Вона підняла з підлоги поламані ножички й кинула їх у вогнище. Потім дістала із скриньки пляшечку й вату і, розтираючи отерплі руки, по-російському звернулася до Джури. Джура не зрозумів, а киргизьку мову вона, видно, теж знала поганенько.

Уразалієв вийшов на вулицю — там комсомольці заспокоювали натовп.

Худенька дівчина показала на Джури́н ніж і на старого, який стояв поруч. «Така маленька, — подумав Джура, — а така мстива! Що ж, вона робить правильно: старий сам зарізав би її».

Він витяг ножа, швидко ступив до старого і ударом в груди збив його на землю. Раптом обидві дівчини, голосно зойкнувши, схопили його за руку, намагаючись щось йому пояснити. Джура випустив старого і здивовано подивився на дівчат.

— Це лікарі? — спитав він Уразалієва, що зайшов до кибитки.

— Так, так! Роби, що вони казатимуть, так звелів Козубай. Уразалієв вийшов.

Худенька, блакитноока щось швидко говорила, показуючи на руку старого і на ніж Джури.

В душі Джура дивувався з дівчини: «Що за жінка! Вона не хоче, щоб кривдник помер так просто, вона хоче відрубати йому руки... Маленька, а серце вовче!» — вирішив Джура і, схопивши старого за руку, заніс ножа.

Обидві дівчини, геть збиті з пантелику, вирвали ніж із рук у Джури. Чорненька протерла лезо рідиною з пляшки, тоді запалила ватку і піднесла ніж до вогню.

«Ага, вони надумали різати старого розпеченим ножем»,— вирішив Джура, жахаючись жорстокості російських жінок. Та коли дівчина показала жестом, що із старого треба скинути халат, Джура швидко зробив це. Старий мовчав. Він мовчки скорився долі. Джура міцно тримав його і відчував, як старий здригається від дотику мокрої вати, якою дівчина терла його руку. Опустивши ніж у пляшку з рідиною, вона легенько подряпала старому руку. Після цього обидві дівчини жестами показали Джурі, що старого можна відпустити. Джура міцно тримав його, нічого не розуміючи.

Несподівано до кибитки зайшов Козубай. Усі почали пояснювати, що сталося. Незважаючи на серйозність становища, Козубай не міг не посміхнутися.

— Це радянські лікарі,— мовив він.— Вони не хотіли мститися старому, який погрожував їм смертю, навпаки, вони зробили йому добро. Вони відплатили добром за зло. Від одної краплини рідини з маленької пляшечки гине віспа в людині. Радянська влада не хоче, щоб киргизи хворіли. Це називається «прищеплення». Ось я перший його зроблю — дивіться!

Він скинув халат і дав прищепити собі віспу. Старі жінки стогнали, жаліли його.

— Джуро, зроби і ти! — звернувся Козубай до Джури.

І Джура, що тепер з повагою дивився на російських дівчат, з готовністю скорився.

Наступний на черзі був Уразалієв і ще кілька чоловік, що приїхали з Козубаєм.

Мешканці становища, почувши, що Козубай дозволив прищепити собі віспу, побажали переконатися в тому на власні очі.

— Ага, видно, дівчата не хочуть більше, аби їхні вродливі личка були спотворені віспою! Ану, ставайте, красуні! Ця чудодійна рідина ціниться на вагу золота, а вам її дають безкоштовно. Не всі одразу, дотримуйтеся порядку, красуні! На всіх все одно не вистачить,— весело говорив Козубай.

Охочих прищепити віспу виявилось дуже багато. Особливо їх побільшало, коли стало відомо, що цілющої рідини мало.

— Діло зроблено! Поїхали,— сказав Козубай, виходячи з кибитки.

— А лікарів не захочуть знову різати? — геть спантелений пригодою в кибитці, спитав Джура.

— Тепер? Ні, ти не знаєш ще людей. Тепер вони будуть одне з одним сваритися, кому швидше зробити щеплення!

Старий, якій хотів убити лікарів, тепер допомагатиме їм і хвалитиметься перед усіма, що йому першому прищепили віспу, а Козубаві другому. Треба квапитися, увечері в нас показуватимуть кінофільм. Тіні живих людей рухатимуться на стіні і стрілятимуть.

— Знаю! — закричав Джура. — Про це Івашко казав мені ще в Мін-Архарі.

VI

Джурі дуже хотілося побачити тіні людей на стіні. Він уявляв собі це як піщу гру тіней: Кучак при полум'ї вогнища показував на стіні голови різних тварин.

Але те, що побачив Джура, перевершило всі його сподівання.

Коли стемніло, на подвір'ї фортеці зібралось багато народу: прикордонники, всі члени добровольчого загону та гості з ближніх кишлаків.

Виступив Максимов. Він розповів, що діється в усьому світі. Назви багатьох держав Джура чув уперше. Хлопець зрозумів одне: дуже багато навкруги ворогів і треба добре охороняти кордони, не пропускати ворогів у країну.

Максимов багато й детально розповідав про басмачів і про те, що ними керують іноземці — англіїці. Він сказав, що багатії підтримують роз'єднаність між народами.

— Багатії — це аксакали й баї. Вони називаються по-різному, і вони є в будь-якій країні, лише в Радянській Росії їх уже немає. У картині, яку вам зараз покажуть, ви побачите, як народ воював з гнобителями. Командир радянських джигітів Чапай та його червоні бійці воювали проти білих. Білі — це баї в мундирах, вони хотіли вбити Чапая. Вони хотіли змусити весь народ знову працювати на них. Цього ж хочуть тепер басмацькі курбаші та баї. Ми повинні боротися проти них, як боровся славий воїн, син свого народу і партії більшовиків — Чапай!

Максимов закінчив.

Раптом на стіні просто перед собою Джура побачив збройних джигітів. Всі поскохлюналися, щоб краще бачити, та Козубай наказав усім сісти і дивитися спокійно.

Максимов спочатку пояснював, до друзі, а де вороги. Та незабаром присутні стали розуміти все самі, впізнавати Чапая й Петьку, щойно ті з'явилися, і підтримували їх голосними вигуками.

Тієї миті, коли по Чапаю, який плыв через річку, почали стріляти вороги, в дворі гримнув постріл. Джура тремтячими руками досилав другий патрон: він хотів якнайшвидше вцілити в білобандита, що стріляв у Чапая. Хтось схопив його за руку. Джура, забувшись про все на світі, рвонувся вперед, по одразу прозумівши, що той, хто взяв за руку, був сам Максимов. Картина закінчилася.

У двір прикордонники винесли патефон. З дерев'яної скриньки залунала пісня, і Джура, дуже налякавшись, одступився назад. Потім всі підійшли ближче, обмацували скриньку руками. Максимов пояснив, як збудовано патефон, і знову завів його.

Голос із дерев'яної скриньки співав по-киргизьки — пісня була про батира Манаса, про коня Карабаїра.

Та коли Максимов спитав, чи розкажуть присутні тут у своїх рідних кибитках про все, що вони сьогодні бачили, більшість призналася, що не буде розказувати. Вони не хочуть, аби їх вважали брехунами: ніхто не повірить, що скринька може співати, як людина. Усі один з-поперед одного просили подарувати їм чудову дерев'яну скриньку — патефон.

Якби цієї хвилини Максимов змахнув рукою і гори опустилися б у землю, замість осені настала б весна, а Джури підвели б залізного коня, він уже нічому б не подивувався. Джура знав одне: він потрапив у світ великих людей і великого щастя.

На другий день загін прикордонників виїхав. Джури було дуже сумно розставатися з Максимовим. Івашко з Сапком поїхали до гори Око Дракона, щоб спробувати піднятися в печеру.

Вибралися лікарі й поранені. Закінчувати щеплення проти віспи прибув лікпом-киргиз. Багато киргизів приїздили з далеких кишляків, і Козубай оголосив, що лікпом сам поїде в юрти.

VII

Джури часто спадало на думку, що все його коротке, але таке чудесне життя в фортеці виявиться сном і він почує надокучливий голос асакала. Та цього не ставалося — Джура й далі жив у цьому чудовому таборі.

Але хлопець тужив за рідними горами, за Зейнеб, марив помстою Тугасві. І Кучака, веселого, добродушного, ненаситного, дедалі частіше згадував Джура; йому здавалось, що краще за Кучака ніхто не співає пісень і не розповідає казок.

Джура привів з гори сірого коня. Шараф хотів одібрати його, та Джура пояснив, що це — подарунок Івашка. Тепер він був щасливий володар і гвинтівки і коня. Кілька днів Джура не відходив од Сірого: чистив його, годував, напував. Коням видавалася норма зерна й сіна; цей корм завозився в фортецю здалека. Для свого коня Джура потихеньку брав корм в інших коней. Це помітили і заборонили йому крутитися на стайні.

От тоді Джура, підштовхуваний жадобою бойової діяльності, і з'явився до Козубай. Перебивши на півслові доповідь Кзицького, він тут же коротко і квалливо, аби його не спинили, виклав свій план.

Нехай лишень Козубай дасть йому десять чоловік, кулемет «максим», бобприпасів і коней — Джура впіймає Тагая, де б він не ховався, хоч у Китаї, хоч в Індії, хоч в Англії.

Козубай категорично заборонив і думати про це, пояснивши, що означає «втручатися у внутрішні справи» інших держав.

— А чому вони втручаються в наші? — гарячкував Джура і тут же поставив вимогу, щоб Козубай послав його на першу ж операцію.

— Та ти ж ще ні команди, ні правил бою не знаєш, до бойових порядків ще не звик. Поживи, роздивися. Куди квапишся? Тобі треба вивчити район, запам'ятати, які гори й річки довкола. Потерпи, незабаром і до тебе дійде черга...

Джурі не хотілося чекати, але доводилося.

Якось Козубай запропонував Уразалієву взяти з собою Джуру на вечірку в кишлак.

Джура повернувся звідти дуже швидко. Незабаром приїхав і Уразалієв.

На ранок Козубай уже все знав. За правилами гри дівчина, яка вибирала хлопця, мала зачепити його краєм хустини. Обраний повинен був проспівати пісню, чи щось затанцювати, чи розсмішити присутніх веселою оповіддю. Нагородою йому за це був поцілунок.

Коли одна дівчина обрала Джуру, він розгубився. Присутні зі сміхом навалились па нього, щоб за правилами дати прочухана йому. Джура жарту не зрозумів і, розсердившись, повернувся в фортецю.

Весь наступний день Джура сидів у кибитці: він не хотів нікому показуватися па очі, боячись глузувань.

Козубай викликав до себе увечері Джуру і сказав йому, що кожен бовець мусить годувати свого коня. Чого він має голоду-

вати, якщо господар на когось сердиться. Потім, сміючись, розповів йому кілька веселих історій про свої парубочькі невдачі. За його словами, він у молодості був дуже неповороткий, але вмів дотепно присоромити насмішників.

— Не можу я сидіти склавши руки! — сказав Джура, трохи розвеселившись. — Пошли мене хоча б на полювання.

Козубай, подумавши, згодився. На його питання, кого б він хотів узяти з собою, Джура попросив Тага, відмовившись від допомоги інших. Козубай виписав їм обом посвідчення. Таг був безмежно щасливий: Джура, великий мисливець і стрілець, зі всіх джигітів обрав за помічника його, маленького Тага!

Ще поночі Джура в супроводі щасливого Тага верхи на верблюді подався в Маркан-Су. Попереду мисливців біг Теке. Коли розвиднілося, вони були вже далеко від фортеці.

Минаючи скелю, Джура підніс угору гвинтівку і вистрелив. Необережний архар, що загавився на виступі, двічі беркицьнувшись у повітрі, впав на дорогу.

Прив'язавши архара верблюдові на спину, друзі рушили далі.

Увечері вони під'їхали до покинутої конусоподібної кибитки. Біля цієї кибитки зупинялися на ночівлю каравани, що йшли з Ферганської долини в Кашгарію. Джура вирішив тут заночувати.

Пустивши верблюдів пастися, мисливці розклали багаття. У відрі варилася нога вбитого архара.

— Завтра, — сказав Джура, — будемо полювати на архарів, зробимо засідку. Я вночі вилізу на Ведмідь-гору. Знаєш цю гору?

Таг мовчки кивнув головою.

— Гаразд, — мовив Джура. — Ти на світанку поженеш на мене архарів, що пасуться внизу.

— Хоп, — погодився Таг.

Більше вони не мовили один одному й слова. Коли м'ясо зварилося, мовчки повечеряли. Теке не дали й шматка м'яса, щоб він був зліший на полюванні.

Поки Джура розстеляв шкури, Таг привів верблюдів і поклав їх біля кибитки.

Був ранній ранок, коли Таг вийшов з кибитки. Туман покривав околиці білою запоною. Джура вже давно пішов на полювання, взявши з собою Теке...

На той час, коли імла почала розсіюватися, Таг був в умовленому місці. Сидячи за каменем, він побачив табун архарів.

Таг намагався не дивитися в їхній бік, аби не сполохати. Він вірив: тварини відчувають, коли на них дивиться людина.

Розвиднілось. Таг запалив гніт карамультука, довго мірився, вибираючи найбільшого барана, і, нарешті, вистрелив. Коли дим від пострілу розвіявся, він побачив, що один архар лежить біля каменя, а весь табун мчить до Ведмідь-гори. Таг дорівав архара і, сівши навпочіпки, спостерігав, що діятиметься далі. Архари, які здаля здавалися сірими пятами, досягли прямовисного обриву і, пробравшись по ледь помітному виступові, почали ланцюжком підніматися на гору.

До Тага долинув ледве чутний постріл. Вожак підскочив і покотився вниз. Архари падали один за одним. Задві хотіли повернутись, але Теке перетяв їм дорогу.

Тепер єдиний шлях у них був угору по гребеню, але тут сидів Джура і стріляв у архарів, що мчали повз нього.

Джура стріляв і злився, що, вставляючи нову обойму, доводиться тратити дорогий час.

Таг, забувши про свою напускну серйозність, кричав від захоплення, підскакував і плескав у долоні.

— Оце-то полювання! За один ранок стільки архарів!

Та мисливцям усе здавалося мало: вони цілий день стріляли архарів, а ввечері варили жирне м'ясо.

— Ти бачиш, — озвався Джура, — архари збиваються великими табунами. Я знаю цю прикмету. Вони збираються перекочувати в інші місця Паміру. Та поки вони ще тут, треба встигнути заготувати якнайбільше м'яса. Ти помітив, як недовірливо морщився Шараф, коли ми вирушали на полювання? Куди нам квапитись? Не два дні, а п'ять, десять днів пробудемо ми тут.

Тієї ж ночі Теке розбудив Джуру. Приїхали прикордонники. Їх було п'ятеро. Вони перевірили документи і сказали, що вже чули про Джуру. Джура наказав Тагові нагодувати їх і дати їм стільки м'яса, скільки вони захочуть взяти з собою.

У паступні дні Джура знову бив архарів. На четвертий день приїхало кілька джигітів із загону Козубая на чолі з Шарафом.

— Козубай вирішив, що тобі не щастить на полюванні. А у вас — ціла гора м'яса! Завтра разом пополюємо. Ми взяли з собою двох собак, — сказав Шараф Джурі, оглядаючи туші вбитих архарів.

Наступного дня до фортеці наблизився караван. Попереду біг Теке, за ним на двогорбому верблюді їхав Джура й мугикав собі під ніс пісеньку:

Ось їде Джура, їде славний мисливець,
Везе він багато архарів забитих,
Всі заздять мисливці: «Який він псаливець!»
«Якші!» — Козубай його буде хвалити.
Вони по архару лише вполювали —
І їхать під заздності гнітом нелегко:
Тягар непримний!
До беркута ворону дуже далеко.
Сидять на архарах, мною убитих,
Мисливці. Неначе їх жар припікав,
Твердіші за камінь здаються їм хутра...
Удача підносить, невдача вбивав.

Таг, зіскочивши зі свого верблюда, взяв вірьовку, протягну ту через ніс верблюда, на якому сидів Джура, і урочисто завів його на подвір'я фортеці.

Добрзагонівці, жартуючи і сміючись, відв'язували вбитих архарів, вітаючи мисливців із вдалим полюванням. На шум вийшов Ахмед.

— Що сталося? — спитав він Джуру.

— Та нічого, — відповів Джура, — я вбив тридцять сім штук, а решта — по одному, по два.

Ахмед пішов до Козубая. Уже розчиняючи двері до кибитки, він почув сердиті голоси.

— Ми пішли полювати, — говорив один з мисливців, — а Джура, замість того щоб полювати з нами, весь час полював сам.

— Він не може полювати разом з іншими... — додав другий.

— Коли б ми їх оточили, настріляли б штук сорок, — перебив третій.

— Він — як і його собака: Теке гриз наших собак і гнав архарів в інший бік, на Джуру.

— Ми не будемо полювати з ним!

— Ідіть відпочивайте, — сказав їм Козубай. А коли всі вийшли, спитав Ахмеда: — Як гадаєш, що робити з Джурою? Все сам і сам. Біда!

VIII

Джура навантажив на верблюда трьох архарів і відвіз у кишлак до Урааїєва.

— Не гнівайся, — попросив Джура, — влаштуємо той. Я співаю вам пісеньку, як я полював на архарів.

М'ясо кипіло у велетенському казані, а довкола веселилась молодь.

Джура, оточений увагою і почестями, почував себе чудово. Раптом його викликали в двір.

— Хто там? — спитав Джура.

— Це я, Слу, внучка Садика. Дід дуже хворий. Він хотів їхати до фортеці, та, дізнавшись, що ти тут, просить тебе зараз же прийти до нього.

Джура негайно пішов за дівчиною. В просторій юрті біля вогню лежав Садик. Він хрипло дихав і капляв. Поманивши Джуру пальцем, Садик посадив його поруч себе.

— Я дуже хворий, — прохрипів старий, — ледве в сідло сів. Справа важлива і таємна. До Козубая збирався. Почув, що ти тут. Нікому б не довірив, а ти, знаю, вірна людина в Козубая.

— Правильно, — мовив Джура.

— Попередь Козубая, що післязавтра група басмачів разом з Юсуфом спробує перебігти в Кашгарію. Мені один дуже надійний чоловік сказав. Неодмінно зараз передай.

— Адже Юсуф утік у Кашгарію! Ти сам при мені казав Максиму.

— Втік, а потім повернувся з бандою п'ятдесят чоловік. Прикордонники його пропустили через кордон і оточили. Та він прорвався. Тепер у нього залишилось чоловік двадцять. Переходити вони будуть там, де «Могила святого» в Маркан-Су...

— Знаю це місце.

— Ех, Джура! Якби ти мені привіз голову Юсуфа, нічого не пошкодував би для тебе! Мого найкращого коня дам.

— Старий, — мовив Джура, — голова Юсуфа буде в тебе, давай зараз мінятися!

— Навіщо мені твій сірий кінь? Тихохід! Сідай на мого білого коня і швидко скочи в фортецю. А привезеш голову Юсуфа, цей бігун залишиться в тебе! Зробиш — тоді бери собі за жінку мою опучку.

У Джури заблищали очі.

— Добре, — відповів він. — Я сказав уже, що привезу тобі голову Юсуфа. А опучки твоєї не треба.

Аксакал покликав опучку, що чекала кінця розмови в другій юрті, і наказав їй подавати м'ясо.

Джура їв квапливо і навіть не помічав, що аксакалова внучка одягла найкраще своє вбрання з чорного оксамиту і синього шовку, а на груди почепила золоті й срібні монети.

Джура швидко вийшов з юрти. Слу тримала за повід білого коня. Джура погладив його по шиї і оглянув сідло. Лиш в Козубая та в Максимова були коні, що не поступалися перед Білим. Це було відомо всім, і Джура не тямився від радощів. Хлопець скочив на коня і помчав до фортеці.

Він, Джура, зопалу обіцяв старому Юсуфа, та як її добути? Козубай, звичайно, не пустить його на операцію. А що, коли нікому нічого не говорити? Невже він сам не впорається? Чи все-таки сказати?

Під'їхавши до фортеці, Джура відвів свого коня в стайню і заквапився до Козубая. На подвір'ї фортеці палахкотів яскравий вогонь. Тут же стояло двоє із зв'язаними руками.

Цвяхнувши нагайкою, Джура, теж підійшов до багаття.

— Розв'яжіть руки! Ми дехкани! Ми шукали своїх овець, що заблудилися після чорного бурану,— казав літній узбек жіночим писклявим голосом, який аж шіпк не насував до його високого зросту і огрядності.

Муса розрізав мотузки на руках у заарештованих.

— Ахмеда вбили,— мовив він Джури.

Джура зблід од гніву.

— Іди,— сказав він басмачеві, скидаючи гвинтівку.

Товстун заховав. Другий басмач, високий рябий чоловік, не приховував своєї ворожості і не вважав за потрібне прикидатися дехканином, що загубив овець. Потираючи заціпенілі кисті рук, аж було чути хрумтіння кісток, він спідлоба, ненависним поглядом дивився на людей, що оточували його.

— Почекай, Джуро,— спинив його Муса,— не гарячкуй...

Усі повернулися в його бік.

— Сідай! — крикнув Муса товстунові, і, не ждучи, поки сторопілий від несподіванки басмач виконає його наказ, ізсмикнув чобіт з його правої ноги.

Із скинутого чобота Муса витяг невеличкий, складений багато разів папірець.

— Правильно мені сказали. Ось! — вигукнув він, потрясаючи папірцем у повітрі.

Тієї ж миті рябий басмач кинувся до Муси, вирвав папір і, засунувши в рот, почав люто жувати його.

Усі стояли спантеличені. Муса підскочив до басмача і, розтиснувши йому зуби, витяг зіжваканий папір.

Басмач рвонувся, та це вже було марним: Джура міцно тримав його ззаду.

— Шакалова пелька! — лаявся він. — Ти вбив мого кращого друга, і ти помреш від моєї руки! Я не буду зв'язувати тебе. Де б ти не був, я знайду тебе!

— Пропустіть бандитів до Козубая, — сказав Муса.

— Ну, іди! — Джура підштовхнув прикладом одного з басмачів, що нерішуче сплився біля входу до кибитки.

— Не можна бити! Забув наказ? Все треба робити за порядком. — І Муса дулом свого револьвера відхилив гвинтівку Джури.

Незабаром до фортеці привезли тіло Ахмеда. Друзі вбитого відв'язали труи, поклали на кошму і мовчки внесли у ворота. Вони не могли уявити собі, як могли вбити такого досвідченого бійця, як Ахмед, котрий, бувало, в засаді сам затримував банду контрабандистів. А в цій операції Ахмед був не один — з ним було троє бійців, та ще такий винахідливий чоловік, як Кзицький.

Трохи згодом сам Кзицький в'їхав у двір фортеці і, кинувши повіддя Тагові, що підбіг до нього, зіскочив з коня.

Кзицький уже збирався зайти в кибитку до Козубая, коли раптом почув шепіт:

— Начальнику, — швидко говорив Шараф, — Муса спіймав гінців, яких імам Балбак послав до тебе, щоб допомогти Юсуфові і його людям.

Кзицький, не обернувшись, шеннув: «Іди слухай», — і обережно натиснув пальцями на почорнілі від часу двері.

Козубай сидів, підігнувши ноги, на широкій скрині, засланій барсовими і козячими шкурами. Обличчя в ного було спокійне. Басмач, що стояв перед ним, розмахував кулаками і несамовито кричав, доводячи, що вони дехкани і що Козубай поплатиться, якщо не відпустить їх.

Минуло півгодини, а Козубай сидів усе такий же стриманий і, здавалось, байдужий.

Врешті басмач, видно, втомившись кричати, почав говорити тихіше, витираючи долонями піт, що струмів по його обличчю.

Козубай рухом брів дав знак Кзицькому, щоб той залишився на місці.

Басмач змовк.

Муса, що стояв поруч, подав Козубасві лист, знайдений у затриманого басмача. Віл був написаний по-арабськи.

— Відведи їх до арештантської, — наказав Козубай.

Козубай і Кзицький залишилися удвох. Козубай покрутив у руках листа і простягнув Кзицькому.

Кзицький розгорнув його.

Козубай уважно стежив за виразом обличчя Кзицького, та воно було цілком спокійне. Недбало зіжмакавши листа, він кинув його біля вогню.

— Дурниці! — мовив, позіхаючи, Кзицький. — Лист батька до сина про родинні справи.

Двері заскрипіли, і зайшов вістовий Козубая, залишивши двері розчинені.

— Що ти хотів, Джалілю? — спитав його Козубай.

— До тебе в справі, — відповів Джаліль, недовірливо дивлячись на Кзицького.

— Говори.

— Начальнику, — мовив Джаліль, — всі джигіти гнівляться. Вони кажуть, що Кзицький навмисне послав Ахмеда на вірну загибель, бо Ахмед з ним не мирився. Ахмед хотів обійти засаду басмачів, а Кзицький послав його прямо. Ахмед так розсердився, як ніколи. Він пішов, і його вбили з-за каменя.

— Правду він каже? — спитав Козубай Кзицького.

— Так, — відповів Кзицький, — правду. Я назвав Ахмеда богузом, коли він не захотів йти вперед.

За дверима почувлися збуджені голоси. Всі хотіли почути, що скаже сам Кзицький.

Козубай, примруживши очі й звівши брови, тихо спитав:

— Навіщо так зробив?

Кзицький мовчав. Він зневажливо дивився на бійців з добровольчого загону, що стовпилися в дверях.

— Я сам ішов поруч Ахмеда, — спокійно додав він.

Натовп загав.

— Ей, Шарафе! — покликав Козубай.

— Шарафе, Шарафе,! — повторили голоси.

Шараф зайшов, щось жуючи на ходу і витираючи об халат руки. Слідом за ним зайшов Джура.

— Кзицький ішов на басмачів поруч з Ахмедом? — спитав Козубай Шарафа.

Настала тиша. Кзицький дивився у вікно. Шараф швидко проковтнув їжу і відповів.

— Ішов.

Кзицький високо підвів голову і пішов до дверей. Усі розступилися, даючи йому дорогу.

— Розходьтєся,— наказав Козубай.

У кибитці в Козубая залишився один Джура. Він замислено дивився в огонь і тихо говорив:

— Я думаю, думаю і не розумію: чому басмачі стріляли в Ахмеда? Чому вони не стріляли в Кзицького? Басмачі, мені казав сам Ахмед, стріляють спочатку в начальника.

Джура підійшов до вогню і сів навпочіпки. Помітивши папірець, кинутий Кзицьким, він поклав його на вуглини. Козубай мовчав, мідно стиснувши губи. Джура, сумно схиливши голову набік, дивився на розжеврілі вуглини і раптом з подивом помітив, що на папері, який він кинув у вогонь, виступили чорні літери. Край паперу загорівся, але Джура швидко вихопив його з вогню.

— Що ти робиш? — спитав його Козубай.

— Подивись! — підніс йому папір Джура.

Козубай ковзнув поглядом по обгорілому папері.

— Я знаю цей лист,— мовив він.— Кинь на підлогу і нікому про нього не говори. Іди.

Ледве за Джурою зачинилися двері, як Козубай швидко взяв листа. На аркуші, списаному арабськими літерами, чітко виступив латинський шрифт.

Рипнули двері. Козубай швидко сховав листа за пояс. Зайшов Кзицький і уважно глянув на вогнище, біля якого він кинув папірець.

— Чого шукаєш? — спитав Козубай.

— Я кинув тут листа. Курити захотілося, а паперу немає.

— Напевне, згорів. Сідай, поговоримо...

— Шкода! — мовив Кзицький і нервово заходив по кибитці з кутка в куток.

Зайшов Муса.

— Басмачі сваряться. Я їх посадив у кибитку і сказав, що коли вони все не розкажуть, то їх розстріляють. Товстий злякався, і я через димар чув, як він умовляв рябого все розповісти, а рябий каже: «Мовчи».

Козубай викликав Джаліля і наказав сідлати двох коней.

— Поїдемо до Івашка! — сповістив він.

Незабаром вони вже скакали в напрямку гори Око Дракона, та лише далеко за північ відшукали намет геолога.

Козубай був здивований, зустрівши Максимова в наметі Івашка.

— Сподіваюсь, що ти приїхав не на чашку чаю, — такими словами зустрів Козубая Максимов. — Що скоїлося?

— Та ось хотів, щоб Івашко прочитав цього листа. Тепер і ти прочитай. — Козубай подав Максимову папірець, знайдений у басмачів, і коротко розповів, що сталося.

Максимов з цікавістю прочитав листа і поволі сказав:

— По-арабськи написана якась абракадабра. А молоком по-англійськи: «Пане Кзицький. 5. XI. Курбаші *** попереджений 1. 8123». Дізнатись би, що це таке?

— Дізнаюсь. — Ніздрі в Козубая роздулися і побіліли, а очі примружились.

— А якщо Кзицький втече, скориставшись твоєю відсутністю?

— Не втече.

— Я теж так думаю. Адже він не підозрює, що його викрито.

— Якщо й підозрює, то точно не знає!

— Я ж тебе попереджав: стеж за ним краще, — сказав Максимов. — Між іншим, є директива — кількість вільнонайманих у прикордонних районах якомога зменшити. Думаю, незабаром і в нас система прикордонної охорони буде в усьому така сама, як на західному кордоні. Ти не чув нічого нового про курбаші Юсуфа?

— Прикордонники двічі скубли його банду, і він чи то пішов за кордон, чи то блукає десь у горах.

— «Десь»! — глумливо сказав Максимов. — І це каже начальник добровольчого загону! А я сюди через нього й приїхав. Завтра думав у тебе бути. Треба негайно розвідати гори на південь... Знаєш що, — промовив він, трохи подумавши, — бери десять чоловік з мого загону і їдь зараз же туди. Я з Федоровим поїду до фортеці. Якщо нічого нового завтра до вечора не буде, повертайся назад. А я поки що з'ясую справу з Кзицьким. А ви, юначе, — він повернувся до Івашка, — не гайтеся і завтра ж їдьте до Оша чи Уч-Кургана. А то сніг геть засипле перевали, і вам доведеться тут зимувати. З перевалами не жартуйте: там особливо небезпечні снігові лавини. Ну, які ще новини? Кажіть швидше, мені ніколи! Видно, дуже небезпечний Кзицький, твій «помічник», — насмішкувато підкреслив Максимов слово «помічник», звертаючись до Козубая.

Івашко вперше бачив Максимова таким розгніваним.

— Мої захопили двох басмачів. Я не встиг їх допитати:

квапився дізнатися, що в листі,— відповів Козубай.— Ех, даремно я цього зразу не зробив!

— Постараюся виправити твій промах! — крикнув Максимов, виходячи з кибитки.

Приїхавши в фортецю, Максимов вирішив зразу ж допитати басмачів, щоб дізнатися, від кого вони привезли Кзицькому листа, а може, й розкрити смисл двох таємних рядків, написаних молоком.

— Де Кзицький? — спитав він вартового.

— Пише акт.

— Який акт?

— Про розстріл спійманих сьогодні басмачів.

— Так! — лише мовив Максимов.

Він швидко попрямував до Кзицького, взявши з собою Мусу. Кзицького в кибитці не виявилось.

— Вія у Джури,— сповістив їм Таг.

І вони пішли на крики, що долинали з лікарської кибитки, де досі жив Джура.

IX

Після від'їзду Козубая Таг прибіг до Джури шукати захисту. Кзицький одібрав у Тага подарований Джурою карамультук і пішов до Джури.

— Ти не маєш права дарувати зброю! Хто ти такий? Простий мисливець. Ти багато про себе думаєш! — кричав Кзицький.— Уявляєш собі, що ти герой і що все тобі дозволяється! Ти — ніщо, підвладний Козубая і не можеш без його наказу й пальцем поворухнути!.. Хочеш, візьму тебе до себе в помічники? — несподівано змінивши тон, сказав він здивованому Джури.— Поїдемо на басмачів.

Джура нічого не відповів. Йому дуже хотілося ошелешити Кзицького, сповістивши, що він теж дещо знає. Та хлопець вважався: «Сказати чи ні?»

— Може, ти боїшся? — примруживши очі, глумливо спитав Кзицький.

Джура подивився на нього, сердито засопів і тут же вирішив, що нічого йому не розповість, зустріпе банду сам і доведе, боягуз він чи ні.

— Сам боягуз! — відповів він зухвало.

— Як ти смієш! — розлютився Кзицький, підступаючи до Джури.— Як ти зі мною говориш! Розпустився! Чому для тебе

особливий режим? Я заберу цю гвинтівку.— І він попрямував до дверей.

— Гей! — крикнув Джура, схоплюючись.— Куди поніс? Її Козубай дав мені!

Не пам'ятаючись від обурення, Джура вихопив гвинтівку в Кзицького з рук.

Кзицький витяг револьвер, Джура клацнув затвором гвинтівки. У цей час двері розчинилися, і на порозі з'явився Максимов.

— Джуро, спокійно! — наказав він, і Джура опустив гвинтівку.— Заховайте револьвер, — звелів він і Кзицькому.

— Це чортзна-що! Його давно розстріляти треба за непокору! Неподобство! — кричав Кзицький по-російськи, намагаючись схвати револьвер у кобуру. Руки в нього тремтіли.

Не відповідаючи на його обурення, Максимов узяв Кзицького за руку і допоміг йому заховати зброю.

Кзицький і Максимов пішли в кибитку Козубая. Максимов, пильно дивлячись Кзицькому в очі, промовив:

— Передайте револьвер мому помічникові! Федоров, заберець у Кзицького зброю.

Кзицький здивовано подивився на нього.

— Виконуйте мій наказ! — звернувся Максимов до Федорова.

Федоров обеззброїв Кзицького і вийшов за двері.

— Які дурниці! Через хлопчиська ганьбите мене перед загопом! — нервово сказав Кзицький, посмикуючи борідку, і вичікувально подивився на Максимова.

Якийсь час вони обидва мовчали.

— Говоріть! — суворо мовив Максимов.

— У Джури нова гвинтівка... — почав було Кзицький.

Але Максимов різко перебив його, запитавши:

— Навіщо ви розстріляли басмачів?

Кзицький не відповів. Примруживши очі, він уважно спостерігав, як Максимов витяг з кишені зім'ятий лист.

— Як-ви мені поясните це послання? — намагаючись говорити спокійно, спитав Максимов.

Кзицький випростався.

— А що мені пояснювати? Козубай не раз брав славу з моїх рук. Чи знав він до останньої хвилини, що я заманив банду Сарибєка в засідку?

— Ну? — нетерпеливо сказав Максимов.

— Так згадайте, що цією перемогою він зобов'язаний мені.

— Це було давно, — відповів Максимов. — Сарибек ішов здаватися прикордонникам.

— А банда Ішанбека? Хто проник у банду і, підкупивши варту, викрав курбаші?

— Козубай казав, що ви опинилися позаду, коли викрадали Ішанбека.

— Брехня! Козубай ненавидить мене! А хто багато разів допомагав підбивати контрабандну худобу? — Кзицький уже кричав, втративши самовладання. — Чому ж я, помічник Козубая, не міг розстріляти цих двох бандитів, що вбили одного з кращих джигітів? А тепер я зв'язався з Шауром і пообіцяв пропустити його банду через кордон. У листі говориться, що все готово. А ми влаштуємо засідку. Повторення операції з Сарибеком, розумієте?

— Розумію! — кивнув головою Максимов. — Де й коли басмачі перейдуть кордон?

— Через п'ять днів, у п'ятницю, в районі озера Кара-Куль, північним схилом гори Верблюжий Ніс. Вони нарвуться на мою засідку, і ви матимете, крім відомостей, ще багато англійських гвинтівок, японських карабінів... маузерів... кольти... Не будемо сваритися, Максимов. Усе добре, що має добрий кінець, — мовив Кзицький і втрис Максимову руку.

Але той не випускав його руки і пильно вдивлявся йому в очі.

— Ну, я пішов, — додав Кзицький.

— Гей, Федоров, проведи Кзицького! — крикнув Максимов.

— Навіщо? Я сам, — відповів Кзицький.

— А хто ж двері за вами замкне? — спитав Максимов, все ще не випускаючи його руки.

— Які двері?

— Арештантської!

— Отже?... — спитав, стиснувши тонкі губи, Кзицький і задихнувся від хвилювання.

— В арештантську! — повторив Максимов і наказав Федорову, що зайшов до кімнати: — Забери із задньої кишені в Кзицького револьвер.

Кзицький мимовільно смикнувся, та Максимов не випустив його руки. Федоров витяг з потайної кишені маленький браунінг і металеву коробочку.

Максимов випустив руку Кзицького і, взявши в Федорова коробочку, постукав по ній пальцем і запитав з іронією:

— Отрута? Не знадобилась?

Кзицький нічого не відповів. Максимов підійшов до нього впритул і сказав:

— Якщо ви мені збрехали про басмачів, розстріл негайний. Без суду!

Кзицький якусь мить вагався.

— Про те, що він в арештантській, поки що ніхто не повинен знати. Ідіть! — наказав Максимов:

Кзицький, ледве витримуючи пиху, вийшов з кибитки.

Федоров замкнув його в арештантській.

— Покличте до мене Джуру! — наказав Максимов.

Через кілька хвилин йому доповіли, що Джура поїхав на полювання.

— А чому я щойно чув Тагів голос? Вони ж, здається, разом полюють.

— Таг сьогодні залишився дома.

— Дивно, — мовив Максимов і, коли залишився сам, ще раз повторив: — Дуже дивно!

Він сів біля вогню і глибоко замислився.

X

Ніч була темна. Низько нависали хмари. Звечора ішов сніг, та над ранок перестав, і хмари оповили гори, опустившись на Маркан-Су.

Біля перевалу Кизил-Арт, на схилі гори, між каміпням спав засніжений снігом Джура. Поруч нього лежав Теке.

Трохи далі, понуривши голову, стояв покритий теплою ватяною білий жеребець, якого дав Джури Садик. Пустеля спала; лиш здалеку, зі сходу, долинали вовче завивання.

Розвиднялося, але туман ще не піднявся. Враз Теке насторожився, потім схопився, підбіг до Джури і мовчки ткнув його мордою. Джура прокинувся і швидко одягнувся. Він завжди спав голий, закутавшись у хутряний чапан. Розіславши чапан, він ліг на нього, поклав біля себе патрони і просунув гвинтівку в щілину між камінням.

Джура лежав на горі, оточений з усіх боків уламками скель. З півночі його захищав стрімкий схил великої скелі, а на схід, на південь і на захід прослалася пустеля смерчів — Маркан-Су.

Дмухнув вітерець, туман розвіявся.

Із заходу безладною юрбою їхало кільканадцятьоро озброєних вершників. Вони били нагайками коней, але ті зморилися і йшли ступою.

Джуру, що заховався між уламками скель, вони, либонь, не бачили. А Джура, припавши до каміння, пильно вдвлявся в тих, що наближались до нього. Раптом він помітив знайому постать курбаші Юсуфа, який їхав усередині. Джура старанно прицілився, та один з вершників випадково загородив від нього Юсуфа. Джура, не опускаючи гвинтівки, терпеливо ждав. Охоплений мисливським азартом, він не думав про небезпеку, що загрожувала йому. Всі застереження Козубая було забуто. Його образив Кзицький, назвавши боягузом. Ні, він усім доведе, на що здатний мисливець!

Пролунав постріл. Юсуф, як сніп, повалився на землю.

— Зрада! — крикнув хтось із приголомшених басмачів.

Вони спішилися і, ховаючись за камінням, намагалися виявити, скільки противників. Кулі, дзенькаючи, відскакували від скель, не завдаючи Джурі шкоди. Він не переставав стріляти. Трос вершників спробували підняти тіло курбаші на коня, один з них упав. Джура вдоволено посміхнувся і знову прицілився, стараючись стріляти напевно. Другий басмач, що спробував підняти тіло Юсуфа, очевидно, поранений, упав на коліна, а третій, покинувши тіло курбаші, намагався вискочити на коня.

Спочатку басмачі думали, що нарвались на велику засідку, і розгубилися. Та, зрозумівши, що на горі сидить лише один стрілець, вони почали перебігати від каменя до каменя, оточуючи його.

Джура нацькував на басмачів Теке. Собака, збуджений пострілами, помчав униз. Він скочив на спину одному з басмачів, який ховався за камінням. Басмач, в шию якому мертвою хваткою впечився Теке, з жахом вибіг з-за каменя, підставляючи себе під Джурині кулі.

Басмачі не могли відступити, не важачи життям, і залягли. Джурині кулі їх не діставали, поки зайде вечір, чекати довго, а на постріли могли прискакати прикордонники.

Отоді-то їй було послано в обхід трьох головорізів. Вони заповзли з тилу, пробираючись обривом, який Джура вважав своїм надійним захистом з півночі, і стали уважно стежити за кожним рухом Джури.

Варто було Джурі помітити басмачів на відкритому прямо-

висному схилі, він би одразу перестріляв їх. Але Джура захопився. Він не озирався назад, звідки йому загрожувала небезпека. Теке метався поміж камінням.

Дістаючи патрони, Джура різко простягав руку назад, і всі три басмачі замирили на місці, припадаючи до скелі. Та ось, сягнувши рукою, він не намацав патронів і рвучко обернувся. Подумавши, що Джура їх помітив, один з басмачів кинувся до близького виступу, щоб заховатися за його зубцем, та обірвався і впав униз на каміння. В запалі бою Джура й цього не помітив. Захопивши жменю патронів, він квапливо заряджав гвинтівку.

Здала долинуло сердите гавкання Теке: він помітив басмача у вибалку.

Червоний, гнівний, Джура з тріумфом підвівся з-за каменя.

І в цей час об камінь дзенькнула куля і, відскочивши, вдарилася Джуру в голову. Він випустив гвинтівку і впав навзнік.

Опритомнівши, Джура побачив, що він трясеться, прив'язаний до коня.

«Ех, — подумав Джура, — чому я не сказав про басмачів Козубаєві, чому не сказав Мусі, не покликав їх у Маркан-Су? Де мій друг Теке?» І він почав озиратись праворуч і ліворуч, але Теке ніде не було видно.

Вцілілі басмачі скакали пустелею до кордону.

Раптом їм навперейми виїхав кавалерійський роз'їзд прикордонників. Засвистіли кулі.

З двадцяти лише троє басмачів проскочили за кордон. Один з них вів за повід коня, до якого був прив'язаний Джура.

Надвечір басмачі підїхали до юрт, розташованих у горах Китайського Сариколу. Посеред юрт білів великий чепурний намет.

Старший басмач Боа, кречучи, зсунувся з коня і пішов пішки на знак пошани до господаря намету.

— О шановний, о курбаші! — закричав він. — Вийди, поважний, і поглянь на злочинця, що перестріляв половину нашого загону!

Намет розкрився, і з нього вийшов рослий чоловік у вишитому халаті, з маузером при боці.

— Курбаші, курбаші! — закричали прибулі. — Зрада! Наш загін наразився на засідку. Накажи вичавити полоненикові очі і по кравлині вицідити з нього кров, поки він не назве імені зрадника, що попередив Козубая.

Курбаші пронизливо подивився на Джуру й мимоволі одступився.

Погляд Джури лиш на одну мить зупинився на ньому. Він зробив неймовірне зусилля, розірвав мотузки і з криком: «Тагай!» — зіскочив з коня.

Басмачі накинулися на Джуру, щоб знову зв'язати його. Джура виривався, розкидаючи ворогів, які насадили на нього. Вихопивши у сусіднього вершника ножа, він намагався кинути-ся на Тагая, та його втримали.

— Де Зейнеб? — несамовито кричав він.

На шум з намету вийшло ще двос. В одному з них вражений Джура впізнав Кзицького, другий був Шараф.

— Ти зрадив мене! — гнівно крикнув Тагай Кзицькому. — Ти обіцяв відвести джигітів убік, а бачиш, мій загін попав на засідку, і славного Юсуфа вбито!

— Клягуся! Вір мені! — вдарив себе в груди Кзицький, наслідуючи манеру і тон Тагая. Кзицький важко дихав і тремтячою рукою розстібав кобуру. — Все було зроблено, як ми домовились: Максимову я сповістив неправильні дані. Але ж я сам сидів в арештантській. Коли б Шараф не підслухав моєї розмови з Максимовим і не випустив мене, я сам би був трупом зараз!

Джура плюнув Кзицькому в лице.

Кзицький в люті вихопив револьвер.

— Убий, убий його! Це не людина, це Джура, чорт! Смерть шайтану! — галасували ошалілі басмачі.

— Ні! — сердито відрубав Тагай. — Він мусить знати, де фірман Аги-хана. Вбити його ще встигнемо. До того ж у мене з ним давні рахунки. Де фірман? — звернувся він до Джури. — Відповідай, якщо хочеш жити!

Джура лише мовчки зневажливо дивився на Тагая.

З криком: «Де Зейнеб?» — він ударом ноги звалив на землю басмача, що стояв перед ним, і знову ринувся на Тагая, тягнувши за собою басмачів, що тримали його. Упавши, басмач обхопив обома руками Джуру за ноги, а решта повалили його на землю.

Довго і жорстоко били й мучили Джуру. Він лише зрідка стогнав. І коли басмачі, змінюючи один одного, стомилися, а закривавлений Джура лежав без пам'яті, Тагай наказав лити йому на голову воду доти, доки він не розплющить очей.

Нарешті Джура опритомнів.

— Ну, а тепер скажеш правду?

— Скажу!

— Заговорив би одразу, не втратив би півбурдюка крові. Хто розповів тобі про Юсуфа?.. Кажі тільки правду!

— Тільки правду... Був би я не сам, твій труп жерли б вовки.

На другий день Джуру прив'язали до коня і повезли в гори. Його супроводжував Шараф і п'ятеро басмачів.

— Вбивцю веземо, страшного злочинця, — відповідав Шараф на запитання зустрінених.

Їхали кілька днів. Гори змінювалися підгір'ями, підгір'я — кам'янистими напівпустелями. Врешті перед ними в міжгір'ї показався кишлак.

Джура їхав і оглядався, чи не біжить за ними Теке.

— Собаки чекаєш? Застрелили його в Маркан-Су. І тобі не вдовзі кінець, — глумливо казав Шараф, б'ючи Джуру нагайкою.

— Швидше вбивайте, — казав Джура, але не кричав і не стогнав.

— Встигнеш умерти, тебе ще Кипчакбай допитуватиме. А поки що посидиш у в'язниці, як убивця. — І Шараф знову пмагав Джуру нагайкою, в кінець якої було вплетено дрід.

До вечора вони досягли великого кишлаку. На його околиці здіймалися високі горби — купи сміття. Звідти чувся собачий гавкіт: там жили десятки собак. Місцеві жителі називали ці горби «собачим містом».

— Сюди, сюди! — закричав вершник, Шарафів помічник, що їхав попереду.

Вершники під'їхали до куп сміття і зсадили Джуру з коня. Обв'язавши мотузкою, басмачі спустили його в смердючу яму і накрили зверху ґратами. В ямі було темно, та Джура помітив у ній ще двох людей.

ПІВНІЧНА ДОРОГА НЕБЕСНИХ ГІР

I

Перестав дути метушливий західний вітер, супутник літа. Його змінив північний. Він крутив поодинокі свіжинки в повітрі, щоб кинути їх в обличчя подорожнім.

Самотній, бездомний мандрівник, важко спираючись на па-

лицю, брів між горами кам'янистою стежкою поблизу Тянь-Шань-Пе-Лу — північної дороги Небесних гір. Він не обзирає гордим поглядом снігових вершин та імлістих далей, а понуро дивився вниз, щоб не поранити хворих ніг об каміння. Нестатки і страждання зігнули його.

— Погано стало жити... Вай, вай, погано!

Іноді старий зупинявся, тяжко зітхав, замислювався і довго стояв, обпершись на палицю, поки порив вітру чи крик пташини не повертав його до дійсності.

Тоді дрозд проймала його тіло, він тремтів і, втягуючи голову в плечі, злякано озирався.

Ось уже кілька днів, як його переслідував вовк. Думаючи, що вовк зачаївся в засідці, мандрівник далеко обходив підозрілі камені, звертав з стежки й навіть дерся на кручі.

Страшно йти самому в горах, коли тіні орлів ковзають по землі і незбагненні звуки долинають з гір, сповнюючи серце жахом, а позаду йде вовк, щоб з'їсти мандрівника, коли він геть знесиліє.

Іноді він забував про вовка й тихо плентався стежкою в глибину гір, де, наче застигли морські вали, здіймалися одна над одною гострі вершини.

Уже напіввечір, зголоднівши, мандрівник вийшов з гірської розщелини в широке міжгір'я і звернув убік, до підніжжя гір, покритих висохлою восени травою. Підійшовши до джерела, він нахилився і почав щось шукати. Потім став на коліна, витягнув ножа і вкопав корінь «гусячої трави». Обчистивши корінь, він почав поволі його жувати, дивлячись каправими очима на гори і не помічаючи їх.

Потім він розшукав хармлик. На його кущах було трохи солодко-солоних ягід.

Мандрівник зварив ягоди в чимчані — мідному дзбанкові, єдиній своїй посудині. Витягнувши з-за пояса ложку, він неквапливо поїв. Раніше в дорозі він варив ще бевку з кропиви й щавлю, та осінь і високі гори позбавили його цієї смачної їжі.

Неподалік од джерела стояла давня конусоподібна кибитка. У ній старий спинився на відпочинок. Вночі зовсім близько почувся тужне вочче завивання. Самотній старий вовк сидів на схилі гори і завивав з голоду. Він уже не міг полювати і день за днем брів за людиною, сподіваючись, що людина помре і він з'їсть її труп.

Старий сидів, притулившись до задньої стіни круглої кибит-

ки, і, обхопивши руками коліна, поклав на них голову. Так сидів він до світанку. Вранці знову вирушив у дорогу.

Так день за днем ішов старий. Важко було йти вузькими міжгір'ями, дно яких захаращували валуни й осколки каміння.

Та всьому настає край, прийшов кінець і кам'янистій стежці. Звернувши кілька разів праворуч, а потім ліворуч, вона зробила останній стрибок на високу гору, пробігла біля краю вічних снігів, ринулася вниз і повела мандрівника нагір'ям все нижче й нижче. Тепер з кожним днем теплішало, жовті стебла трави ставали жовто-зеленими.

Мандрівникові здавалось, що, поминувши зиму, він повернувся до теплої весни. А минулої ночі перестав вити і вовк. Чи здох, чи злякався близького людського тракту, від якого долинали дзенькання дзвіночків і людські голоси.

Мандрівник одразу повеселішав, і все-таки йому забракло хоробрості вийти увечері на шлях, і він заночував поблизу, на покинутому караванниками почониську, де що ледь куріло згасле багаття і собаки не встигли доїсти рештки їжі.

Стривожений, але повеселілий, він заснув і вперше за довгий перехід цілу ніч проспав спокійно.

II

Гори дедалі чіткіше проступали на побілілому небі. Воно забарвилось на сході в брунатні тони, потім порожевіло, почервоніло, і пурпурова заграва розлилась по хмарках, що оповивали вершини.

Уже давно розтав іній у затінку гір і зникли тремтливі краплини роси, а старий усе ще спав. Він лежав горілиць, розкидавши руки, і мухи повзали по його обличчю. Приблудний рудий собака, тихо підкравшись, марно шукав їжі і, не знайшовши нічого, крім крихт на підборідді в мандрівника, злизав їх.

Мандрівник прокинувся і, побачивши над собою собаку морду, скрикнув, подумавши, що це той самий вовк. Вони відскочили одне від одного. Врешті, переконавшись, що за ним ніхто не женеться, мандрівник сів на землю і довго лявся, а потім повернувся до вогнища. Він зібрав свої пожитки і вийшов на горб.

Вдалині зеленіли сади. Між ними проходив тракт і, пробігаючи біля підніжжя горба, зникав десь на обрії. Не одна, не десять, а до сорока стежок проходили одна побіля одної так,

щоб вершники, їдучи поруч, не зачіпали один одного стременими.

Витягшись у довгу вервечку, ішли, збиваючи кураву, каравани верблюдів.

Верблюди в такт ході розмірено похитували головами, прибраними різноколірними султанами — з червоної, жовтої і синьої шерсті. Монотонно побрязкували дзвіночки. Курава, густа й важка, випорскувала з-під здоровезних, важких верблужих ніг і повисала в повітрі задушливою запоною, наче туман, оповиваючи всю далечінь.

Був ярмарковий день. Мандрівник цього не сподівався і навіть спинився в нерішучості, та потім, видно зважившись, швидко закрокував найкоротішою стежкою до селища.

На стежці він здавався ще менший на зріст, бо незліченні каравани протягом сотень років вибили її і вона тяглася глибокою вузькою канавою.

Що ближче підходив мандрівник до селища, що вище підіймалося сонце, то гомінливіше ставало на дорозі. Дзвеніли незліченні дзвіночки, ревли верблюди й іпаки, кричали й свистіли погоничі, гавкали собаки.

На серці у мандрівника ставало дедалі тривожніше. Поруч із стежкою була людна дорога. Нею їхала крита гарба, запряжена одним конем. Господар її сидів верхи, а височенні колеса гарби сягали вершникові по плечі.

Проїхав кунець у лазуровому халаті, з помпончиком на шапці. Ішли водоноси з глеками води. На худих віслюках, черкаючи ногами землю, їхали дехкани. Бігові верблюди, рівномірно похитуючись, зверхньо дивилися на юрбу.

Дійшовши до воріт, мандрівник шугнув у натовп, намагаючись не попасти на очі сторожі. Він швидко ішов вузькими вулицями, огороженими високими глиняними мурами, боязко оглядався і мало не потрапив під коня.

Вийшовши на гамірний ярмарковий майдан, він зупинився. Майдан вицвєт був заповнений кіньми, верблюдами, іпаками й людьми різного віку й різних національностей. Говірка узбецька, дунганська, китайська, іранська, переходячи в крик, сновнювала запллюжене повітря.

Снували торговці, несучи круглі кошики з фруктами на плечах. Прониаливо кричали водоноси, нихваляючи холодну воду. Ходили кальяники, продаючи по одній, по дві затяжки тютюнового диму з кальянів. Лоточники із солодощами закликали:

— О, що за смакота! Ай, як солодко, язик проковтнеш! — і голосно дямкали губами.

Багато жебраків сиділо попід мурами. Плаксивими голосами вони просили милостині. Шаманували дєрвіші. Одягнені в лахміття, у високих конічних шапках з хутряною оторочкою і з барсовими шкурами, закинутими за спину, вони верескливо співали і пританцьовували, постукуючи в такт залізними палицями в бренькітливими дзвіночками об землю. Жебрацькі коритця, що висіли в них на шиї, підскакували. Тут же штовхалися молодші школярі з мактабів — шкіл при мечетях — і старші, з медресе, назираючи щось поцупити.

У повітрі пахло гноєм, сирим м'ясом, пловом і конячим потом. Перехожий, як сліпий, ішов повільно, натикаючись на людей. Його лаяли, обтоптували йому ноги. Вражений, він спинився нарешті перед килимарською крамницею. Які тільки килими тут були! Намазлики й макраби — невеличкі молитовні килимки різних кольорів і візерунків — горою здіймалися в кутку. Кили — великі килими, що ними застеляли долівку, вбирали очі своїми барвистими малюнками. Осмолдуки — прикраси для верблюдів — яріли, як райдуга. Курджуми й торби — червоні з синім дорожні суми — приваблювали багатьох покупців.

Подорожанин, все життя якого поминуло в сірих, одноманітних горах, не мав сили піти від крамниці. Його штовхали, та він цього не помічав. Він не помітив, що враз шум на ярмарку трохи стих і незабаром ярмарковий галас майже змовк. Лише китайці та індуси — не мусульмани — через свою непосвяченість не відчували страху, коли з'явився наглядач магометанської віри, гроза всіх мусульман — раїс Кипчакбай.

Помітивши Кипчакбая, мусульмани в шанобі похилили голови, як і належить правовірним, а жінки поховалися за спинами в чоловіків.

Тільки якась жінка без паранджі, побачивши Кипчакбая, злякано закричала і, боячись кари, помчала через базар.

— О горе мені, горе! — кричала жінка і своїм криком виказала себе, бо помічники, що їхали разом з Кипчакбаєм на конях, поскакали за нею через базар, збиваючи з ніг перехожих.

Багато людей почало втікати з ярмарку, і попереду всіх мчали дітлахи, які боялися сердитого Кипчакбая більше, ніж шайтана.

А раїс Кипчакбай, водночас виконуючи обов'язки кази¹, ступою їхав ярмарком на породистому, викоханому гнідому коні. Він важко похитувався в м'якому сідлі.

Відкопиливши нижню губу і примружившись, Кипчакбай сердито дивився на похилені голови правовірних і гикав від дуже жирного наїдку. В правій руці він стискав ремінну семихвосту нагайку — діру, символ влади раїса.

До нього притягли жінку, що завинила перед кораном. Кипчакбай вилаяв її, відшмагав дірою і рушив далі, а попереду і позад нього їхали його помічники.

— Б'єсиє? — крикнув чийсь дзвінкий молодий голос із натовпу.

— Хто сказав? Хто сказав? — закричав Кипчакбай, почервонівши від гніву.

Та всі правовірні мовчали. Тоді Кипчакбай спрямував коня на натовп — натовп розступився. Розгніваний Кипчакбай підскочив впритул до натовпу і шмагонув нагайкою літнього дехканина по голові, примовляючи:

— Роби намаз² вечорами, роби!

Дехканина, що стояв поруч, він теж ударив і сказав:

— Не їж удень в піст, не їж!

— Але ж ти мене за це вже карав, — відповів смиренно дехканин, здригаючись під ударом.

— Що?! — закричав Кипчакбай. — Що ти сказав?

Дехканин промовчав, а Кипчакбай розмахнувся і вдарив його ще три рази.

— Прийми покару і будь смиренний перед аллахом, гордію! Бісмілья!³

Цієї миті він помітив здивування в погляді дехканина, що стояв поруч, і вдарив його теж, примовляючи:

— Хоч ти ще й не нагрішив, та все одно нагрішиш! Прийми кару наперед і ти теж!

І, розпалившись, Кипчакбай їхав повз натовп, шмагаючи ремінним пагаєм праворуч і ліворуч усіх, хто потрапляв йому під руку. Ніхто не опирався, і мордовані лише здригалися всім тілом під ударами і ще нижче схиляли голови.

— Чому ти повернувся до мене спиною? Як тебе звати, ста-

¹ К а з а — військовий суддя банди басмачів.

² Н а м а з — вечірня мусульманська молитва.

³ Бісмілля! — З нами бог!

рий? — спитав Кипчакбай, спинивши коня біля килимарської криниці.

Мандрівник обернувся і, побачивши Кипчакбая, злякано вів голову в плечі.

Кипчакбай уважно придивився до подорожнього і впізнав Кучака.

— Бісмілля! Я жебрак, мене звать Джура,— випалив Кучак перші ж слова, що збрели йому в голову.

— Хо-хо! — зневажливо зареготав Кипчакбай.— Джура сидить у ямі, а ти — Кучак!

Перехожий затремтів.

— Може, ти й Джура,— в'їдливо казав Кипчакбай,— а може, й брешеш!

І Кипчакбай покликав своїх помічників.

— Нехай ти і не Кучак, але щоб з'ясувати, хто ти, я тебе внаарештую. Ти допоможеш нам копати арик. Узяти його!

Переляканий подорожній з несподіваною швидкістю промигнув у сусіднє подвір'я. Кипчакбай верхи помчав за ним через двір і сад, але подорожній проліз попід типом через собачу дірку в сусідній дворі. А що всі двори були обгороджені високими дувалами, то Кипчакбай і його люди поїхали в об'їзд, а подорожній зник.

III

Виходячи з селища, Кучак спинився біля обжерних лавок. Чого тут лише не було! Старий ковтав слину й очима поїдав недоступні для нього ласощі, від духу яких лоскотало йому в носі.

Пахощі духмяного плову змішувалися з ароматом кавурдака. Пара наперченого м'ясного навару наморочила голову.

Кучак не витримав. Голод виявився сильнішим за страх. Старий підійшов до хазяїна, товстогубого китайця з квадратною пикою, і, витягши тремтячими руками шкуру лисиці, подав йому. Хазяїн мовчки кинув її на руки помічникові й запитливо подивився на старого.

— Нагодуй мене,— попросив мандрівник,— щоб я наївся. Хазяїн подивився на шкуру і відповів:

— Ні.

Перехожий розгнівався: шкура хоч і осіння, та непогана, і він сердито подав хазяїнові золотий перстень з бірюзою. Хазяїн згідливо кивнув головою.

Кучак швиденько всівся в кутку на килимі, підібгавши під себе ноги, помив руки,— йому поливав гарячу воду чайханник,— старанно витер їх тканим поясом і взявся за їжу.

Незабаром довкола старого зібралась юрба.

— Ось,— сердився господар,— старий об'їдає мене. Я гадав, він людина, а це бездонний курджум. Сам невеличкий, а їсть, як батир!

І хазяїн перелічував спожите. Присутні по черзі обмацували живіт старого і казали:

— Ще не твердий, ще багато влізе!

Невдовзі чутка про ненажеру зібрала натовп цікавих. Але старий не зважав на них, швидко їв. Він їв і запивав м'ясним наваром, а в його очах блищала ненаситна жадоба.

Сутінки оповили базар. Вогонь карачирака освітлював спітніле обличчя старого, який ковтав уже через силу. Глядачів усе прибувало. Навіть базарне начальство виявило цікавість побачити дивоглядь.

— Та це ж Кучак! — раптом закричав Безносий.

Він був тепер якимось базарним начальством — так було легше вилловлювати злодіїв та жебраків, яких одсилали копати арики на нових землях Кипчакбая.

— Ти впізнаєш мене, старий? — спитав Безносий.

Старий заперечливо похитав головою, швидко ковтаючи їжу. Відвідувачі посміювались:

— Якщо це твій знайомий, то почастуй його.

Врешті хазяїн відмовився далі годувати старого за шкуру й перстень, хоч це було несправедливо і нечесно. Цікаві вже за свій рахунок годували його і з повагою мацали живіт, що розбух, як бурдюк.

Безносий пильно приглядався до старого і все повторював:

— Це Кучак.

Старий зітхнув і підвівся.

— Я зараз повернуся і знову буду їсти,— сказав він цікавим, що нависали над ним, виходячи за двері.

Безносий хотів був піти за ним, та побоявся, що його можуть засміяти, бо підглядати за чоловіком, що вийшов до вітру, здалося б смішним для всіх присутніх.

Перечекавши хвилини десять, Безносий захвилювався:

— Ловіть його! Це небезпечний чоловік! Я заплачу тому, хто спіймає! — кричав він.

Та за Кучаком і слід пропав.

Одного холодного осіннього дня Кучак прибився до широкої річки. Він був голодний, заріс і здавався ще більше немічним і пощасним.

На річці працювали сучі — водяні люди, як їх називали. Вони були вдягнені в широкі шаровари. Вони переправляли подорожан через річку на плоті з надувних волових шкур — міхурів, а самі при цьому пливли поруч з плотом, щоб він не перернувся.

Кучак попросив їсти. Сучі засміялись:

— Хочеш наїстися, то попрацюй! Є вільне місце, недавно один утопився.

Кучак з таємничою міною сповістив, що хворобливо боїться води. Сучі охоче запропонували вилікувати його.

За давнім звичаєм, щоб вилікуватися від страху перед водою, треба кусати вушка казанів у сорока кибитках. На це Кучак погодився. І сучі веселою ватагою ходили з Кучаком з кибитки в кибитку; тільки один Кучак був засмучений, та він добросовісно кусав вушка в казанів.

Господарі кибиток, які давно не бачили такого лікування, були задоволені веселим видовищем і охоче давали Кучакові не лише кусати вушка казанів, а й їсти те, що було в казанах. У десятій кибитці вже ситий Кучак повеселів і оголосив себе знахарем. У кожній наступній кибитці він розповідав про своє знахарське вміння і перелічував на ймення людей, яких він вилікував. Його слухали уважно, та ні лікувати, ні заговорювати не просили. І який це знахар, якщо сам себе не здатний вилікувати!

Хоч як старався Кучак стати знахарем чи бодай кзиком — кишлачним блазнем, — та все ж довелося йому стати тільки сучі, і він разом з іншими переправляв плоти, дарма що вода була холодна й лізти в неї Кучакові не хотілося. Після переправи у нього боліло тіло й нили кістки. Але треба було працювати, аби прогодувати себе. Щоб зігрітися, він пив навар з гіркого перцю. Це хоч і пекло в роті й горлі, та було так само корисно, як копати колодязь голкою.

Якось морозяного осіннього дня, коли крижана вода сковувала тіло й надовго забивала дух, сучі відмовилися перевозити поважного китайського чиновника. Він бігав берегом, лаявся, та сучі не хотіли лізти в холодну воду.

— Я поважна людина! — кричав чиновник і щоразу набавляв плату.

Тоді Кучак, гнаний пожадливістю, погодився й інших умовив.

Сучі в широких шароварах, з прив'язаним на грудях тулумом — міхуром з козячої шкури — повантажили на пліт із волових шкур поважну персону і її речі. В пліт впрягли коня.

Бурхлива річка ніби кипіла. Сучі щулилися в холодній воді й не могли вільно дихати. Пліт рушив. Кінь поплив. Довгорукий сучі Кучак, закинувши ліву руку за ший коневі, щосили загірбав правою. Пліт підхопило течією і швидко понесло, підкидаючи на водяних бурунах.

Сучі гребли що було сили, підтримуючи нестійкий пліт. Поважна персона квапливо шептала заклинання й молитви, перелякано вдвляючись у поріг, де ревіла вода і куди несло пліт. Чиновникові здавалося, що скелі швидко біжать вгору. На протилежному березі між прямовисних скель виднівся причал, куди й пристали сучі. Вони тремтіли від холоду і зразу ж побігли грітися до чайхани.

Надвечір Кучака почало морозити. Йому ламало всі кістки. Через п'ять днів він не зміг встати з кошми біля вогнища.

— Тез-арвах (ревматизм), — визначив він сам свою хворобу. — Багато ходив я по світу й надто багато жив на місцях старих кочовиськ. Багато років жив я у печері, де жили діди моїх дідів. От і захворів.

Поки в Кучака були гроші, чайханник охоче тримав хворого, давав йому притулок і їжу; коли ж гроші вийшли, сказав: — Якщо будеш заробляти гроші, то живи у мене, а якщо немає грошей, іди собі, куди хочеш.

Хворий і голодний, пішов Кучак з кишлаку, спираючись на палицю. Та лихо не приходить само!

Самотній і похмурий, охоплений відчаєм та безнадією, брів старий далі й далі на північ, бурмочучи:

— Я тягну по гострому камінню долі своє нещасне життя!

V

На далекій півночі собаки харчуються рибою. На зеленому острові Мадейра вони їдять виноград. У Бразилії собаки поїдають спілі ягоди кави. Там, де люди слухаються лам, собаки пожирають трупи людей, і що швидше з'їдають собаки труп, то миліша, за вченням лам, богові душа померлого.

На кладовище, за місто, куди викидають трупи, покійного супроводжують, крім родичів і друзів, ще й тічки собак.

Якось буряної ночі, коли вітер шумів на Тянь-Шань-Пелу — північній дорозі Небесних гір, а сніжинки кружляли в повітрі, не опускаючись на землю, такої ночі на одному з базарів Кашгарії помирав жебрак. Він так ослаб, що вже не мав сили ловити жайворонків, які залишилися зимувати і в яких після вчорашнього дощу пообмерзали крила. Це був Кучак.

За звичаєм, він, прийшовши на базар, ліг на майдані. Милостиня в таких випадках дається повстинами. На нього кидали шматки повстин, поки його геть не накрили. Тоді він зробив собі з них щось на зразок нори. Немало таких жител з повстини, в яких знайшли притулок жебраки, було розкидано по всьому базарі. Вдень злидні жебракували, а ночами ловили дрижаки від холоду в своїх норах.

Багато жило на базарі й собак. Вони теж жебракували і теж мерзли й харчувалися чим попало. Це були вічно голодні істоти. В них не лишилось і тіні бадьорості й життєрадісності.

Собаки бродили від одного покупця чи купця до другого, жалібно заглядали їм в очі, лише інколи потихеньку скімлячи.

Та іноді і в цих собак бувало свято. Це коли помирав жебрак. Собаки з'їдали його труп, і деякі з них поселялися в повстяній норі, поки новий жебрак не проганяв собак і не займав звільнену «квартиру».

Цієї ночі, незважаючи на завивання урагану і лютий, жалкий мороз, базарні собаки тихо й терпляче сиділи біля однієї з повстяних нір. Сніг укривав їх товстим білим покривалом, та вони спокійно і стійко чекали.

Собаки ждали, коли помре жебрак, а померти він мав скоро.

Час від часу великий сірий псисько, вожак тічки, обережно залізав у повстяну нору; тоді всі собаки насторожено підводилися, і сніг осипався з них.

Побачивши, що людина ще жива, псисько вилізав із повстяного мішка і відходив убік. Решта собак сиділа кроків за двадцять від Кучакової нори, та поволі вони підкрадалися ближче й ближче. І от собаки вже вляглися за два кроки — довкола нори помираючого.

Знову заліз у повстяну нору сірий пес, і знову повставала решта. Голодний, хворий жебрак не хотів помирати, та незв'язні слова зривалися з його уст усе рідше й рідше. Врешті Кучак змовк. Собаки тихо вили.

БИТВА БІЛЯ МОГИЛИ

I

Великий чорний собака з білою цяткою на грудях біг, майже вткнувшись носом у стежку. Іноді він вибирався на пагорки, спинявся, піднімав голову і, напорошивши вуха, уважно дивився вдаль.

Перед ним без кінця слалася все та сама кам'яниста кашгарська напівпустеля. Через неї одна біля одної бігли стежини. Далеко попереду виділилися ледь помітні сизі димки.

Собака довго й напружено прислухався. Вдалині шелестіли кущі долину. З-за гори долинав шурхіт каміння, що осипалося вниз. Зверху чувся посвист крил. Собака жадібно вдихав різні пахощі, та між ними не знаходив запаху свого господаря й друга — Джури.

Бігати, розшукуючи Джуру, для Теке стало звичкою. Він ніколи не міг довго прожити на одному місці, хоч дехкани, дивуючись силі і зростові пса, намагалися впіймати його і прив'язати на ланцюг.

Багато витерпів і пережив Теке за час блукань: хворів на чуму, витримував десятки битв з собаками, навчився сторонитися людей. І тепер, через рік після битви біля Маркан-Су, він наближався до кишлаку в горах Сариколу. Теке підійшов до нього надвечір і, хоч був голодний, не побіг у кишлак, а влігся поблизу, за кущем.

Вечоріло. Худоба поверталася в кишлак, збиваючи хмари пилуги. Пахло молоком, і собака нетерпеливо облизувався.

Дждавшись, коли геть стемніло і люди пішли в кибитки, Теке, скрадаючись, пішов на полювання. По запаху він простежив, що на дереві повсідалися на ніч кури. Безшумно він скочив на тин, звідти на дах, і незабаром кудкудакання і лопотіння крил сполохали собак. Собаки загавкали, повибігали люди, та злодія не впіймали. Теке лежав під кущем і з апетитом вмивав курку.

Ніч він переспав, а рано-вранці, напившись води в струмку, побіг далі, до іншого кишлаку. Караванні собаки, з викликом позадиравши хвости, вибігали йому назустріч, та він мчав уперед, не звертаючи на них уваги. Це сталося недалеко від одного кишлаку.

Приваблений багатоголосим собачим гавканням, Теке ви-

ліз на пагорб і побачив удалині, на горбах, силу-силенну собак. Це була «собача колонія». Так Брем назвав поселення собак біля Каїра, Константинополя та інших міст Сходу. Тутешні жителі називали це місце «собачими горбами».

По дорозі в кишлак бігли підтюпцем голодні собаки. Вони вижебрували подачки в перехожих, з'їдали все їстівне, що знаходили на вулицях та базарах, їли помий і ковтали навіть ганчірки, що пахли їжею.

Ім назустріч з кишлаків поверталися ситі нічні «пірати». Вдень вони відпочивали в норах, а вночі виходили на полювання.

Десятки собак, сидючи на горбах, прочісували зубами свою шерсть, знищуючи паразитів.

Вервечки собак тяглися до річки — напиться і викупатися. Забіяки зализували рани і бігли поїсти цілющих трав. Старі собаки, мляві й задумливі, лежали на горбах, вигріваючи закоцубле тіло, чи гризли косточками.

Рослі цуценята з виском ганили по горбах.

На цьому ж пустищі виявляли, кому водити перед у тічці; тут же суперники гризлись за місце вожака. То там, то сям білили собачі черепи, і орли-стерв'ятники жадібно назирали з висоти, пантруючи свіжу здобич.

Біля цього пустища, ближче до кишлаку, був смітник, та, крім кісток і старого попелу, там нічого не знайшлося.

Сердитий гавкіт собак долинав до Теке. Він недовірливо понюхав повітря й побіг не до собак, на горби, а повз них, у кишлак.

У пошуках їжі він неквапливо подріботів вулицею, жадібно роззираючись по боках.

Пси, власники дворів, стояли біля воріт і, гавкаючи, відганяли чужака. Теке не забігав у двори: він був ще не такий голодний, щоб іти на грабунок.

Здала почулося басовите гарчання, і, не гайнуючи часу на залякування, на Теке валетів вожак зграї, здоровезний плямистий псисько.

Зграя зімкнулася над Теке, підохочувана криками роззявляк, і враз наче злетіла вгору гігантська пружина. В усі боки посипалися собаки, і Теке, перескочивши через них, кинувся втікати. Це була єдина можливість порятуватися. Теке її не прогавив.

Він мчав що було сили, залишивши позаду обважнілих міських собак. Вожак гнався за ним по п'ятах. Та хоч як добре

бігав вожак, він був тільки міським собакою, і не йому було догнати бистроногого Теке, що ловив прудких гірських козлів.

Теке вибіг за місто. Гавкіт затих удалині.

II

Одного голодного дня, коли Теке, вигнаний собаками з кишлаку, перебрався в чагарі, він довго полював на зайців, та жодного впіймати йому не пощастило.

Він зморився. В тугаях, густих заростях колючого держидерева, ховалися зайці. Колючки на кущах не пускали Теке всередину чагаря. Наколовши лапи й ніс, він заліг між кущами, сподіваючись упіймати необережного зайця. Та, налякані його присутністю, всі зайці сиділи в кущах.

На другий день, забігши ще далі в тугаї, Теке почув голосне гавкання. Він насторожився. Гавкіт був лютий, навівав страх. Теке сховався за кущ, та гавкання враз змовкло, і він обережно визирнув. Теке побачив, як згряя собак, розшматувавши зайця, побігла далі, вишукуючи нову здобич.

Теке обережно пішов за ними, ховаючись між кущами.

Вдалині промайнув засць.

Згряя одразу ж розналась на гурти і зайняла всі проходи довкола чагарів. Вожак загавкав біля куща, і всі собаки поруч нього, крім тих, що лежали в засідці, на стежках між кущами, загавкали що було духу. Маленьке собача обережно пролізло під колючками в чагарі й теж загрозливо загавкало.

Засць перелякано підскочив і швидко запряв вухами. Гавкіт долинав з одного боку. Коли ж під ногами малого собачати хруснула галузка, засць не витримав і кинувся втікати.

Наляканий і оглушений, він помчав стежиною, але не встиг пробігти повз сусідній кущ, як сірий великий пес кинувся до нього. Засць метнувся в кущі, та гострі зуби вп'ялися у нього, і він пронизливо закричав.

На цей писк примчали інші собаки. Тої ж миті налетів Теке. Він із силою відштовхнув грудьми щасливого мисливця і, грізно гаркаючи, завмер над розтерзаним зайцем. Собаки скривджено завили, виявляючи протест проти такого нахабного grabунку. Вожак кинувся на Теке, але той, незважаючи на нього, відгриз у зайця ноги і, давлячись, майже зразу проковтнув. Тоді всі собаки накинулися на зайця, і кожен намагався вгризти якнайбільше, але Теке встиг зжерти лев'ячу частку.

Собаки стали довкола нього і, загрозово гаркаючи простуженими голосами, гнали його геть.

У цей час із куща, біля якого гавкали собаки, вискочив наляканий заєць. Усі собаки, з ними й Теке, дружно помчали за ним, впіймали й з'їли. І лише собаки починали сердито гарчати на Теке, як знову висакував заєць, і собаки, захопившись полюванням, кидалися за ним.

На зайців ніхто, крім собак, не полював. Місцеве населення їх не їло.

Собаки полювали до вечора, а коли сонце торкнулось пруга на обрії, ситі і вдоволені, вони побігли в місто разом з Теке, вже не огризаючись на нього.

III

Що ближче до міста, то неохочіше біг Теке і, врешті, спинився. Та він помітив, що згряг попримувала не в жилі квартили, а до стародавнього, розруйнованого багато століть тому міста, де замість будинків були гори глини і купи сміття. Теке далі побіг за зграєю.

З високих горбів, що обступали смітник, він упізнав ці руїни. Звідти линули сотні собачих голосів — гавкіт, крики і радісне гарчання молодняка. І, як уже раз було, не доходячи до «собачих горбів», Теке насторожився і став. Здивована його поведінкою, вся згряя теж спинилася; собаки оглянулись на нього.

Теке нюхав запахи, що доносив вітер, намагаючись вгадати, які там собаки, та запахів було так багато, що він до ладу не зрозумів. Вирішив на самоті, він побоявся йти до «собачих горбів». Теке сів і сумно озирнувся.

До нього підійшла сука і, крутнувши хвостом, побігла попереду. Наближаючись до «собачих горбів», Теке все тривожніше поглядав по боках. Гавкіт чувся все голосніше й голосніше. Багато сірих, рябих, чорних, білих собак сиділо й бігало біля горбів. Згряя здалася поміж горбами. Теке помітив там багато нір. А коли з одної висунулася собача голова, він аж зупинився, здивований.

Пес, голову котрого Теке помітив у норі, раптом шалено загавкав. За його сигналом кілька собак вискочило з нір цього горба і загавкали на Теке, проганяючи геть. А собаки з нір

сусіднього пагорка мовчали, не зважали на нього — бо ж Теке анунився не біля їхнього горба.

Пізно вночі Теке досяг крайнього горба і ткнувся в одну з нір, але зразу ж відсахнувся: один з собак, писнувши, лизнув його в ніс.

З нори виліз рудий пес і радісно кинувся до Теке. Теке обняв його і теж зрадів, пізнавши собаку з кличкою Рубаний Хвіст, з яким він подружився, супроводжуючи караван кілька місяців тому.

Рубаний Хвіст весело гасав довкола Теке, гавкав, грайливо штовхав його, припадаючи грудьми до землі.

Незабаром Теке познайомився з кудлатим вожаком.

Кудлатий був найлютіший між собак.

Його чорні очі блимали з-під білої шерсті, що звисала пасмами з чола. З найменшої причини, незважаючи на небезпеку, він кидався на людей, на тварин, на собак, що роздратували його, і оскаженіло гризся, не помічаючи нічого, крім ворога.

Поголодувавши кілька днів, Теке побіг у кишлак, на базар. Базарні собаки кілька разів насакували на нього, та, злий і дужий, він швидко розправлявся з ними поодиноці, уникаючи сутички із зграєю.

Через кілька днів базарні собаки вже не переслідували Теке. Це сталося після того, як він покалічив і прогнав з базару собачого вожака одної з кишлячних вулиць, де Теке якось мало не загризлив.

З кожним днем Теке дедалі більше освоювався на базарі. Він не випрошував подачки жалібним скавучанням і не проводжав людей, що несли харчі, до самого дому. Теке швидко зрозумів: якщо на базарі гарчати, то люди дають їжу. Тепер він сміливо ходив по базарі і, обходячи по черзі торговців, гарчав на них. Незабаром ввійшло в звичку кидати подачки Теке і тим собакам, що його супроводжували.

Навіть м'ясникові собаки, здоровезні рябі пси, злі й кровожерні, якось невдало погризлись із Теке, тихо гарчали собі під ніс, боячись розлютити Теке гавканням, хоча той ходив у їхні володіння й іноді отримував залишені для них шматки.

Кількість собак довкола Теке щодалі зростала. Доводилося збільшувати подачки. Тоді торговці змовилися купувати для зграї Теке за безцінь дохлих коней. Трупи коней уже не вивозили, як досі, на околицю, до «собачих горбів», а кидали біля базару, де їх пожирали собаки...

Зграя Теке нахабніла з кожним днем. Це вже були не сторожі й мисливці — це були завойовники, що вимагали щоденної данини. З кожним днем зграя збільшувалась за рахунок собак із прибазарних вулиць і тих, що жили на горбах, і Теке не гнав їх.

Ця велика зграя поселилась біля Теке, на «собачих горбах», і вигнала з сусідніх нір усіх інших собак, що не входили до зграї.

На «собачих горбах» Теке був уже вожаком трьох горбів, а на базарі він був вожаком зграї, куди входило багато собак з інших горбів.

Решта вожаків, позбавлених падла, якого більше не вивозили, щодень гавкали на Теке, викликаючи на двобій.

Коли ж переважна більшість собак із «собачих горбів» перейшла до нього в базарну зграю, ворожі до Теке вожаки оточили якось увечері нору Теке і, знявши гавкіт, викликали його на двобій. Теке не виходив. Злий, він гарчав із своєї ями і вкусив за ніс пса, що хотів був залізти до нього.

Над ранок вожаки розійшлися.

Теке ждав. І час битви настав.

IV

У кишлак здалеку прибули купці й почали швидко розпродавати пригнану худобу. За один день вони продали більше трьохсот голів.

Опівдні до старшини базару прибігло кілька дехкан і сповістили, що в них здохли куплені корови. Навіть сам Киччакбай постраждав. Він наказав розшукати купців, та за ними й слід давно пронав.

Всього подошло до сотні голів. Їх вирішили закопати в одному місці, аби собаки не розтягли шматків і не рознесли зарази.

Перед цим днів десять собаки голодували.

Тепер на «собачих горбах» панувало загальне пожвавлення. Собаки не спали. Вони бігали від нори до нори, гавкали й завивали.

Теке зі своєю зграєю навіть не повернувся увечері на «собачі горби»: всю ніч вони чатували біля велетенської купи трупів, яку охороняла варта,

Рано-вранці, коли дівчата із дзбанами йшли по воду до річки, на базар пригнали караван верблюдів. Трупи прив'язали до верблюдів, і ті потягли їх курною дорогою. Велетенська собача зграя на чолі з Теке пішла по п'ятах, відганяючи чужих псів.

Погоничі не відчепили трупи корів на пустирі, біля базару, де звичайно кидали останнім часом падло, а повезли за кишляк.

Собаки захвилювалися. Теке забіг спереду і почав накидатися па верблюдів, перепиняючи їм дорогу. Верблюди скривджено ревли і не хотіли йти далі. Погоничі з нагайками в руках спробували розігнати собак, та змушені були відтягнути вбік і залишити одну корову.

Собаки щільним кільцем оточили її і заходилися дерти. Тим часом караван пройшов далі і спинився біля ями, де метушилися люди.

Поки собаки із зграї Теке, з'ївши покинуту їм корову, прибігли до горбів розруйнованого міста, сторожа вже оточила верблюдів.

Собаки із «собачих горбів» на чолі з вожаком тигрової масті були вже тут.

Кетменники, що з до світку копали великими кетменями яму, прокопали десять ліктів у глибину, як раптом один з них, ударивши кетменем, не втримав його в руках: кетмень вирвався з рук і провалився. Кетменники попадали: під ними розверзлася чорна яма. Кинули камінь. Яма виявилась глибокою. Вони вирішили скидати туди всіх корів, а тоді прикопати їх.

Лишень забралися погоничі, собаки кинулися розривати яму. Сторожа вистрелила по них, убивши кількох собак; решта відбігли вбік і залагли. Наряд з п'яти сторожів опинився сам на сам з велетенською зграєю голодних псів.

— А що, коли вони накинуться на нас? — спитав один із варті. — Ми ж не вистоїмо проти них...

— Пусте! — перебив його старший.

Та висловлена думка змушувала сторожів з жахом поглядати на собак, що чогось чекали.

— А жоден собака не пішов! Вони ждуть, — мовив той самий сторож.

За цим разом усі промовчали.

Дві велетенські зграї облягли горб з обох боків. Собаки повискували, гризлися, гарчали.

Настала ніч.

Сторожа ляжливо тулилася до вогнища. Страшно було вночі сидіти поблизу кладовища, та ще в оточенні голодних собак.

Нарешті сторожам прийшла зміна.

І нові сторожі теж боялися. Вони вимагали підмоги. Та, відчергувавши своє, сторожі не згодилися залишатися і пішли.

Один собака, голодний і знудьгований, підняв голову і завив. І враз Рубаний Хвіст і майже всі собаки завили. Хрипкі, застуджені й дзвінкі голоси злилися в одне протяжне виття, якому, здавалось, не було кінця.

Сторожі налякалися. З темряви ночі на них блимали сотні очей. Вони не витримали і, відійшовши якнайдалі, кинулися навтіки.

Двома арміями собаки стовпилися біля могили.

Тигровий загарчав і поважно вийшов наперед.

До нього, напруживши хвоста, високо задерши голову й притиснувши вуха, поволі вийшов Теке.

На обох розлючених собаках дрижала шерсть і брижі пробігали по шкурі.

Тигровий, вискаливши білі ікла, з викликом гарчав на Теке, а той так само відповідав йому.

Обидва ступали повільно й поважно, вдаючи, що дивляться вбік і не помічають один одного.

Тигровий раптово повернувся до Теке, загрозливо загарчав.

Собаки бачили, як у Тигрового бризкає слина з пащі і як у відповідь йому беззвучно вишкіряється Теке; лише коли-неколи чулося гарчання.

Тигровий метнувся до Теке, але той відскочив і, кинувшись на Тигрового, збив його з ніг і притис до землі.

Зіп'явшись на задні лапи, вони обхопили один одного передніми. Кожен намагався дотягтися до горла ворога, та зуби натикалися на зуби. Вороги то присідали, то підводилися на повен зріст, але не могли подужати один одного. Нарешті Тигровий звалив Теке на землю, але той умить підхопився. Тигровому вдалося скочити Теке на спину і, стиснувши передніми ногами його тулуб, вчепитися в загривок. Теке враз перевернувся через голову і тієї ж миті сильним ривком розпорів кігтями Тигровому животу.

Так з'ясували, кому бути за старшого.

Цілу ніч, змінюючи один одного, рили собаки тверду глину.

До ранку прорили довгий хід. Рудий пес, що рив останній, разом із землею провалився в утворену дірку. Він злякано

заскавучав унизу. Теке теж поліз у хід, що утворився внаслідок обвалу. Цей хід вів у велетенське підземелля.

За Теке одразу кинулися інші собаки. Теке забіг у підземний хід і нарешті дістався до місця, де лежали подохлі корови.

На четвертий день сторож, посланий перевірити, чи цілі корови, виявив, що собаки проникли всередину з іншого боку горба.

Він не зважувався під'їхати до входу, біля якого юрмилась собачня. Об'їжджаючи горб, щоб виявити, як дісталися собаки до корів, він перетнув стежку, що її протоптали собаки до річки, і раптом помітив на стежці золоту монету. Сторож зіскочив з коня і схопив її. Сумнівів не могло бути: це старовинна золота монета.

Сторож швидко оглянувся довкола і знайшов на недавно протоптаній собачій стежці ще кілька таких самих монет.

Він одійшов убік. Собаки бігли з горба. Вони обтрушувалися, і іноді блискучий золотий кружечок падав на землю.

Сторож скочив на коня і, оскільки він був мусульманин, помчав сповістити про свою знахідку раїсу Кипчакбау.

В СЕРЦІ КОЖНОЇ ЛЮДИНИ СИДИТЬ НАПОГОТОВІ ЛЕВ

I

Страшний мав вигляд Джура, коли його спускали в яму. Шапка, роздерта ударом нагайки, присохла до волосся, на якому запеклася клейка кров. Праве око запухло. Верхня губа розсічена. На обличчі, шиї й грудях позасихала кров.

Зверху крикнули:

— Гей, Саїде, розв'яжи цьому собаці руки! Нехай здохне червоний памірський вовк!

Саїд розв'язав Джурі руки і спитав, чи немає в нього шматочка коржа. Новий в'язень зневажливо поглянув на Саїда. Так от з якими людьми доведеться йому мучитися у в'язниці! У справжніх людей в неволі всі помисли тільки й були про волю, а цей думав насамперед про їжу. Джура похмурим поглядом окинув яму і спитав, як вибратися звідси.

Худий обдертус з шумом утягнув крізь стиснуті зуби повітря і запитав його:

— Може, в тебе є шматок коржа? Сюди лиш раз на добу спускають на мотузці трохи рідкої бовтанки з висівок.

— Нічого нема,— понуро відповів Джура.— А як вибратися звідси?

— Коли б знав, сам би не сидів тут! А ти здалеку?

— З кишлаку Мін-Архар на Памірі,— буркнув Джура.

— Як? З Мін-Архара? То ти був на Біллянд-Кійці?

— Був! — відповів Джура здивовано.

— І ти знаєш Кучака?

— Кучак — мій дядько. Ти чув щось про нього?

— Хо-хо, не можна всі казочки розповідати за один присід! Встигнеш,— глузливо відповів обдертус, і його косі очі заблищали.

«Це Кипчакбай підіслав до мене свого чоловіка»,— з'явився підозра в Саїда, і він почав розпитувати Джуру, намагаючись зловити того на слові.

Джура відповідав знехотя, відмовчувався і немилосердно розтирав отерпілі руки. Настирливі розпитування Саїда воскресили в Джуриній пам'яті весь біль пережитого. Він із зненавистю подивився на ґрати над головою, що закривали дорогу на свободу, і аж застогнав од люті. Поранена голова боліла. Не тямлячись, Джура заметався по ямі, як спійманий звір. Він кілька разів підскочив, щоб дотягтися до ґрат, та зусилля були марні. Джура підскакував, чіплявся руками за стіни, та глина була суха, тверда, і навіть нігті в неї не лізли.

Зрозумівши всю марність цих спроб, Джура крикнув Саїдові і другому в'язневі, що злякано сидів навпочіпки:

— Підсадить мене до ґрат!

— Це не допоможе,— мовив Саїд.

Та Джура скочив до нього і, обхопивши пальцями його худу шию, стиснув, примовляючи:

— Підсадиш? Підсадиш?..

У Саїда очі налилися кров'ю, і він не міг вимовити й слова. А Джура, не знаючи своєї страшної сили, ошалілими очима дивився в потьмянілі, каламутні Саїдові очі.

— Облиш! Ти ж задушиш його, і ніякої користі тобі з того не буде,— тихо промовив в'язень, якого звали Чжао.

Джура випустив Саїда, що вже задихався, і повернувся до Чжао:

— Підсаджуй!

Чжао нахилився. Джура, впершись руками в стіну, виліз на його спину, випростався і вхопився руками за дерев'яні ґрати, що закривали яму. Важко дихаючи, він повис на них і, впершись ногами в стіну, рвонув ґрати вбік. Вони трохи посунулись.

Помітивши це, вартовий злякано закричав і, просунувши приклад гвинтівки поміж ґратами, сильно вдарив Джуру по голові.

Пальці в Джури розчепилися, і він упав у яму.

— От скажений! — закричав, оговтавшись, Саїд. — Його треба обов'язково зарізати, а то він передупить нас обох.

— Не треба. Пехай живе, — тихо сказав Чжао і сів під стіною, підібгавши під себе ноги.

Опам'ятавшись, Джура спитав Саїда, що він знає про Кучака. Саїд переповів Джурі усі їхні спільні пригоди. Він розказував дуже довго, з багатьма подробицями, намагаючись показати Кучака злим і підступним. Він не міг простити, що такий добродушний на вигляд чоловічина обхитрував його, приховавши від нього золото.

Настав вечір, і Саїд закінчував свою розповідь:

— ...Я підмовв Кучака сказати, що памірське золото він знайшов у пустелі Такла-Макан, в одному із старовинних міст, засипаних піском. У пустелі багато таких міст, і всі будівлі в них зроблені з тополі. Від будинок залишилися тільки сотні стовпів. Кругом сухий пісок на багато днів шляху. Частина стін з комишу обмазана глиною, а на них намальовані напівголі жінки з косами, закрученими в кублик, чоловіки, схожі на киргизів. Від басмачів, що супроводжували нас, я звільнився по дорозі. Та вже незабаром про це дізнався Кипчакбай. І де ми лише не ховалися з Кучаком! Нас схопили в Чижгані. Більше я нічого не знаю про Кучака. Напевно, він загинув під туртурами... Мене теж мордували, та я вижив...

Джура, втомлений довгою розповіддю, впав у тяжке забуття. Уві сні він марив, і з його незв'язних слів Чжао й Саїд багато дізнались про нього.

Джура прийшов до пам'яті лише на другий день. Він почув смертельну втому у всьому тілі і страшний біль у потилиці. Лежачи під стіною, він дивився вгору крізь ґрати, на темно-голубе небо. Потім, тамуючи стогін, він уважно оглянув яму, широку внизу і звужену до верху.

Весь величезний світ, дихання якого він відчув у фортеці,

світ Максимова і Козубая, Івашка та Уразалієва, світ, у якому відкрилась йому широка дорога, раптом зник, як сон, і він втратив свободу й друзів, опинився тут, у тісній ямі.

— Де я? — спитав Джура

— Там, звідки вихід лише один — в могилу.

— І ви вже обидва скорились такій долі? — спитав Джура. — Невже ваші друзі покинули вас?

— Потерпи, — мовив Чжао, намагаючись заспокоїти юнака.

— Я не буду терпіти! — перебив його Джура. — Я з роду більшовиків. Це найбільший рід — він всюди. Мені допоможуть, як тільки дізнаються, що я тут.

Саїд хрипко сміявся, а Чжао тихо мовив:

— Мовчи, тут господар Кипчакбай! Це тюрма ісмаїлітів...

Джура знову втратив свідомість. Чжао уламком бритви поголив усе волосся на Джуриній голові. Він зібрав зі стін павутиння, намочив його слиною і заклеїв Джури страшну рану на голові.

— Не вірю я цьому прибуді! — сказав Саїд. — Може, його нам підкинув Кипчакбай, аби вивідати в нас таємниці?

— Навряд. Невже ти думаєш, що він прикидається? Він надто молодий для цього і одвертий. Відчуваю я — буде йому тут дуже тяжко. Ти сам чув, що він балакав, марячи. Не драгуй його. Здається мені, він добра людина і нездатний брехати, як інші.

Тінь ненависті спалахнула в Саїдових очах.

— Ти кажеш про мене? Що я такого зробив тобі? Чи моя брехня Кипчакбаю тривожить тебе? Нехай кожен іде своєю дорогою. Тут і святий чортом стане.

Через кілька днів Джура міг уже сидіти й говорити. Та він мовчав. Поривний, пристрасний, але замкнутий, Джура не розповідав Саїдові і Чжао про свої почуття. Він часто схоплювався й починав ходити, а потім бігати по ямі. Позбавлений можливості діяти, він лютував. Наморочилась голова, і біль знову змушував його опускатися на землю. Ненависть, яку Джура й раніше носив у душі до Тагая й інших басмачів, зростала щогодини. Він не хотів ні їсти, ні пити, ні говорити. Бажання помсти стало єдиною ціллю його войовничої натури. Мститися Тагаві, Кзицькому і Шарафові, мститися всім басмачам! Мститися тим, хто згавбив його в очах Козубая й Максимова!

Він уже не мріяв, що сам помститься. Він бачив себе в загоні серед сотні, тисячі вершників. Він думав про те, якими

шляхами вирушили б вони, щоб несподівано напасти на ворогів, думав про те, де роздобути їжу й корм для коней.

В думках він звертався з промовою до народу, народу, який він бажав назавжди визволити від басмачів, баїв та їхніх хазяїв. Коли Джура поскаче з джигітами, земля так загуде під ударами сили-силенної копит, що цей шум почує Козубай, почує Зейнеб, почує Максимов, почують комсомольці, червоні джигіти.

Джура заплющував очі, і грізні картини поставали перед ним: він бачив гори ворожих трупів, чув іржання коней, грім пострілів. Захоплений мріями про помсту, він метався по ямі, не помічаючи ні Чжао, ні Саїда, і щось бурмотів, натикаючись на них, як сліпий. Та, піднявши голову, він бачив грати і над ними ясне блакитне небо.

На восьмий день Чжао стримав його за руку.

— Джуро,— сказав йому тихо Чжао,— твій язик пересох і губи запеклися. Ти б'єшся об стіни, сам того не помічаючи. Розкажи нам про своє горе, про свої кривди. Адже навіть ночами ти не спиш!

— А хто ти такий, чому сидиш тут? — спитав Джура недовірливо.

Він добре пам'ятав Козубасві слова: «Будь обережний з незнайомими людьми, але не виказуй цього. Якщо тигр вишкіряється до тебе, не думай, що він тобі усміхається».

— Ми, всі троє, сидимо у в'язниці для порушників мусульманського закону,— сказав Чжао,— і владі байдуже, що коїться в одній із ям, розташованих у горах Китайського Сариколу. Тут найвища особа — воєнний суддя басмачів Кипчакбай. Про нього ти знавш із Саїдової розповіді. Ти чим порушив шаріат?

— Я? Шаріат? Я не знаю, що це таке.

— Я поясню тобі: це закон. Наша яма — потаємна ісмаїлітська в'язниця,— вів далі Чжао.— Сюди запроторюють людей, чия діяльність завдала лиха ісмаїлітам. Не будеш же ти доводити, що ніколи не зустрівся з ісмаїлітами?

— Вони хотіли заманити мене, та я не піддався,— гордо відповів Джура.— Усі цікавилися, і наші, й ісмаїліти, де дівся фірман Аги-хана, що був у шкіряній сумці Артабека, котрого я вбив. Так і не знайшли.

— Ти дуже наївний, юначе,— мовив Чжао,— я це бачу. Як ти потрапив до нас і як тебе звати?

— Я Джура, з роду Хадирша. Не чув? Раніше я гадав, що

на цілому світі є лише рід Хадирша та ще рід купців Тагая, а коли мене прийняли до загону...

Саїд насторожився. Чжао перебив Джуру запитанням, чи не стала боліти йому голова.

Чжао тихо шепнув Джурі, влучивши час, коли Саїд заснув:

— Я теж червоний, хоч і ніколи не був на радянській землі, та про це слід мовчати.

Саїд розплющив очі.

— Ага, таємниці? — сказав він. — Збираєтеся робити підкоп? То знайте, я теж утечу з вами, а не візьмете з собою — викажу вас негайно!.. Я пожартував, не бійтеся мене. Видно, всі ми чимось завинили перед ісмаїлітами. Сваритися нам нічого, треба думати, як утекти звідси.

— Невже ти, Саїде, не маєш друзів і родичів між сторожками? — спитав Джура.

— У тебе є розум? Хто сидить у ямі, тому одна дорога — в бочку, утикану цвяхами, чи на шибеницю. У мене є дядько, мулла. Але тепер мулли продалися і чинять лихе, прикриваючися словами корана.

Саїд любив побалакати. Джура слухав його неухважно. Він дивився вгору і пропускав повз вуха Саїдові розповіді про лисиць-перевертнів, про злих духів, про святі гробниці, про курців опію. Ніщо не могло відвернути його від гірких думок. Він тужив за гірськими просторами, сповненими прохолодного повітря, тужив за втраченою свободою. Сама думка про басмачів викликала гнів, і тоді він стогнав, не маючи сили приховати свої почуття, схоплювався і знову метався. Тоді Чжао починав голосно говорити, щоб привернути Джурину увагу.

Чжао бачив, що з кожним днем Джура стає похмуріший. Якось він запитав у нього:

— А знаєш, Джуру, де ти зараз?

— Знаю, — буркнув Джура, невдоволений тим, що порушили плани його думок, — в ямі!

— Ні, я не про те кажу, — вів далі Чжао. — Чи знаєш ти, що ми зараз із тобою живемо в китайській провінції Сіньцзян? Південна половина називається Кашгарією, а північна, за горами Тянь-Шань-Пе-Лу — Джунгарією. Якби ти піднявся на гору Муз-Таг-Ага — Батька Снігових Гір, — що її видно звідси, то побачив би, що вся Кашгарія схожа на чашу. На півночі гори Тянь-Шань, на півдні Куень-Лунь і Алтин-Таг, на заході Сарикол, а на сході велетенська, наче висохле море, пустеля

Такла-Макав, а за нею знову гори. По краях цієї величезної чаші туляться кишляки. А які тут річки, ти знаєш?

— А що мені до того? — розсердився Джура.

— Тобі треба знати, куди спрямувати коня, якщо вдасться вибратися із цієї ями.

Джура з цікавістю подивився на Чжао і підсів до нього. Чжао взяв у руки шматочок білої кістки, і на рівній утрамбованій долівці з'явилися гори, річки, пустеля. Саїд сів поруч, і вони сперечалися про величину оазисів, що зеленіли між пустелею Такла-Макав і горами. Чжао розповідав про найзначніші з них, такі, як Кашгарський, Яркендський, Хотанський на заході, Керійський на південному краю пустелі та Аксуйський, Кучинський і Маральбаський на півночі.

Саїд час від часу виривав з рук Чжао кістку і виправляв напрямки доріг між оазисами та вигини річки Тарім, що тягнеться на дві з половиною тисячі кілометрів на схід і впадає в озеро Лоб-Нор.

Вони сперечалися, чи можна заховатися в заростях тростини біля річки Таушкан-Дар'ї, чи краще втікати до лісових людей на береги річки Керій-Дар'ї.

Раптом Джура лягнув Чжао по плечі.

— Нащо нам сперечатися? — сказав він. — Максимов виручить мене, я знаю!

— А звідки він знає, де ти зараз? — спитав Саїд.

— Максимов? — здивовано перепитав Джура. — Він усе знає.

Про нього всі кажуть, що він «людина, яка скрізь»...

— Він не приїде по тебе, — впевнено сказав Чжао, — він не може прийти сюди — це чужа країна. Тут байські закони, ворожі до законів Країни Рад. Козубай не перейде кордону, і ти мусиш вибратися сам. Умів попасти в яму — уміє і вилізти. Слухай і запам'ятовуй: ця країна хоч і лежить за тисячі кілометрів від Шанхая, але тут живе багато китайців. Дорога йде через пустелю. Всі товари сюди ішли з Росії і частково з Індії. Англійці забажали геть вигнати російських купців і навіть закрили після російської революції тисяча дев'ятого року кордон. Ще раніше вони змусили китайський народ купувати в них опіум. А хто курить опіум, той пропащий.

— Я знаю багатьох курців опію, — втрутився Саїд. — За люльку опію вони готові віддати дочку. Хто багато курить, той працювати не може, для того все щастя в гарних снах. Я курив, та вчасно покинув.

Слухайте мене далі, це вам корисно, — вів свою розповідь Чжао. Почалася «опіумна війна». Передові китайці були проти вносу опіуму, та англійці домоглися свого. Тепер вони володарі багатьох скарбів Китаю. Та англійцям цього замало. Вони поїдкунювали багатьох тут, у Західному Туркестані, і командують як хочуть. Їм забаглося захопити весь Радянський Туркестан, і вони й досі з цією метою посилають банди.

— Моя тітка Курляуш працює на жінок курбаші Тагая, — вношу втрутився Саїд. — То вона запевняє, що коли захоплять Радянський Туркестан, англійці зроблять Тагая еміром і підпишуть з ним договір. Ти погано розповідаєш, Чжао, тебе нудно слухати. Я засну, а ви балакайте тихіше.

Діждавшись, коли Саїд захріп, Чжао почав знову розповідати:

— Баї є скрізь, їх немає лише в Радянському Союзі. Багато їх і в Китаї. Вони продадуть країну кому завгодно: англійцеві, американцеві чи японцеві, аби ще більше розбагатіти. Ти не думай, Джуро, що китайський народ скорився. У нас також є мудрі люди, які розуміють слова Леніна і шанують їх. Червона армія Китаю встановила в багатьох областях Радянську владу і досі воює із зрадниками, що продали народ у рабство іноземцям. І якби не аглійське золото й зброя, Кашгарія й Джунгарія теж були б вільні. І якщо ти, Джуро, обрав собі життя воїна за щастя народу, вчися терпіти...

За ті дні, проведені в'язнями вкупі, було сказано багато. Поступово вони звикли один до одного й відвертіше говорили між собою.

Дні не відзначалися різноманітністю і були схожі один на одного, як близнюки.

Життя в'язнів дещо урізноманітнювали сварки. Часто Саїд, показуючи свої старі рани, розповідав, де і як він їх отримав.

— Це було в пустелі Такла-Макан, — сказав якимось Саїд про одну рану.

— Це було на кладовищі в Яркенді, — сказав він про неї ж через кілька днів.

А коли він додав, що отримав її від індійського пундита¹, коли той обміряв витоки Жовтої ріки, Джуро зневажливо пирхнув.

¹ Пундита — мандрівний ченець в Індії.

— Я не брешу, я там був! — азартно закричав Саїд і поклявся.

— Все одно брешеш! — сказав Джура.

Раніше, зустрічаючи людей, він сприймав їх такими, якими вони хотіли здаватись, і вірив їм на слово. А тепер, щоб розібратись в них краще, Джура порівнював людей із звірами.

— Ти, Саїде, шакал із зміною головою і брехливим язиком, скажи: навіщо ти брешеш? Чжао, ти мудрий, як ворон, скажи: навіщо він нам бреше?

— Як називається те місце? — байдужим голосом спитав Чжао.

— Монголи називають його Одонтала, китайці Син-У-Хай, а тангути¹ — Гарматн.

— А ліворуч, на горі?

— Приносять жертви, — відповів Саїд.

— І що звідти видно?

— Незчисленну кількість джерел, що б'ють з-під землі.

— Правильно, — мовив Чжао. — Це Зоряний степ.

— А ти чого там був? — спитав Саїд.

— Так, — відповів Чжао.

— Ти приховуєш від нас якусь таємницю. Хто ти? — допитався Саїд. — Яке твоє справжнє ім'я? Я так розумію. Ми всі сидимо разом. Ми друзі-в'язні. Нехай я буду продажною шкурою, я можу кого завгодно продати, але таких друзів я не зачеплю. Друзі-в'язні — це табу², так казав один мій друг, який їздив по океану.

— Ні, — сказав Чжао, — друг — це не той, з ким сидиш чи їси. Друг — той, з котрим борешся за одну велику справу.

— А ти, Джуро?

— Раніше я все сам робив. Лише собі вірив. А поїхав я сам проти басмачів, мене і взяли. Якби був зі мною Козубай, якби був Муса — всіх басмачів перестріляли б. Одному важко. Навіщо питаєш? Все одно виздыхаємо! — І Джура одвернувся до стіни.

Минуло кілька днів.

Джура худ і слабнув.

¹ Тангути — одна з народностей, що населяють Кашгарію.

² Табу — релігійна заборона, що накладається на який-небудь предмет, дію, слово і т. д.; порушення заборони нібито неминуче тягне за собою жорстоку покару (хворобу, смерть) збоку фантастичних духів і богів.

Це з ним через те, що душа в нього горить, — казав Саїд. Через місяць кінець йому. Тут і закопають.

Досі мовчазний, Чжао став балакучий, як сорока. Лиш Джури вмощувався під стіною, загортаючись з головою в лахміття, Чжао підсідав до нього. Він розповідав про своє незвичайне життя, про те, як він був кухарем, матросом, кулеметником, краболовом і вантажником.

Саїд перебивав Чжао і розказував про свої неймовірні пригоди, про те, як він возив контрабанду і був старшиною в жебраків.

— І чого ти тільки сидиш тут! — сердито сказав йому Чжао. — Ти престо скарб для англійців.

— Ще б пак! Я з їхньою допомогою і сів сюди.

— А ти казав, що японці...

— Був один чоловік, — замислено промовив Саїд. — Якщо нічого не ставалося, він умів напитати того, хто за плату каламутив би воду.

— Тебе, наприклад, — глумливо мовив Чжао. — За скільки?

— Е, нічого ти не розуміш! — відповів розгнівано Саїд. — Я хотів помститися триклятому Кипчакбасві, а тут ще й ця справа з Кучаком і ще деякі діла, і все разом... Ох, як же їсти хочеться!

Чжао міг розказувати годинами. Найдивнішими для Джури були розповіді про владу ходжів у Кашгарії. Країною десь двісті років тому, до завоювання її Китаєм, правили не стільки хани, скільки їхні духовні радники — ходжі, які завжди сварилися між собою. Чвари ходжів привели до того, що вся Кашгарія розділилася на два табори, які ворогували між собою за владу.

З війни «чорногорців» — прибічників ходжі Ісак-Валі — та «білогорців» — прибічників ходжі Ішан-І-Қаляп — спочатку скористався ойротсько-джунгарський хан, щоб змусити країну платити данину, а згодом і Китай.

Чжао розповідав про населення країни: про китайців, узбеків, уйгурів, киргизів, таранців та інших.

Джуру мало цікавили подробиці про підкупи, зради та вбивства. Джуру найбільш цікавили розповіді про далекі моря й країни, машини й зброю, про величезну країну — Радянський Союз. Життя у Козубая тепер здавалося йому одним коротким сонячним днем.

— Моя кров ясно-червоного кольору, — казав Чжао, — а червоний прапор веде до свободи тих, чії руки в мозолях. Ми всі з більшовиками: китайці, киргизи, росіяни. Всі, хто працює і ненавидить баїв.

Джура недовіжливо дивився на Чжао. Він говорив те саме, що й Козубай. Та всі люди з роду більшовиків, яких він досі бачив, були здорові, сильні, а Чжао? Чжао худий і обірваний. І він зневажливо одвернувся од нього.

Але тут його погляд упав на власні подерті ічиги та брудний халат.

— Ти читати, писати вмієш? — спитав Чжао.

— Ні, — відповів Джура. — Був у мене друг — Юрій Івашко. Він обіцяв навчити — часу не було. І була така маленька, худенька російська комсомолка. Вона робила щеплення людям від віспи. Одного разу я врятував їй життя. Вона теж обіцяла навчити, і теж часу не було. І Козубай обіцяв, і Ахмед... Ех, Чжао, ти багато говорив, а про одне мовчип! Ти не знаєш басмачів.

— Я? — гнівно спитав Чжао. — Я не знаю людей гірших за них! А взагалі, всі вороги на один копил. Коли я був кулеметником китайської Червоної армії...

Він запнувся і змовк, зустрівши Саїдів погляд.

— То в тебе мусять бути дуже сильні однодумці, — насторожившись, сказав Саїд. — Чому ж тебе не виручать?

— А як сповістити, де я? Допоможи знайти спосіб! — озвався Чжао.

— Сам шукаю способу сповістити про себе. Було б золото — підкупили б сторожу, — сказав Саїд. — Треба щось придумати, а то поздыхаємо.

— Саїде, ти багато розповідав мені, та ні разу не сказав, хто ти, що робиш, — якимось спитав Джура.

— Не було такої справи, якою б я не займався, не було такого місця в Сінцзяні, де б я не був. Я промивав золото з блакитнуватої глини і каміння в Соургаці і Чижгані, біля Кореї. Був жебраком, просив милостиню. Працював шукачем скарбів, був контрабандистом, а тепер мене запідозрили в намірі перешкодити таємним перевезенням зброї з Індії. А я взяв лише один револьвер-маузер в коробці, один-єдиний. — Саїд шумпо вдихнув повітря крізь стиснуті зуби, і від хвилювання його очі скосилися, наче побачили на кінчику власного носа щось падавичайне. — Інші захоплюють цілі каравани зі зброєю,

ику несуть в Індії басмачам, а я... — Саїд підняв один палець. — І я заплатив караванникові, щоб він у цей час не бачив мене. Навив маузер, аби змусити багатих купців поділитися своїм багатством зі мною. В місті я ховався в жебраків, і триклятий шниг Кипчакбая — старшина жебраків Чер — виказав мене. «Це, ти, — каже, — грабував каравани зі зброєю, а якщо й не ти, то знаєш хто. Викажи, хто тебе підмовив, у кого в руках зброя, і ти станеш мені другом...» А я не знаю... та догадуся.

— Кого ж ти підозрюєш? — спитав Чжао, що сидів навпочіпки під стіною.

— Червоні китайці! Ти, Чжао, знаєш таких?

— Чув про них і знаю, що погано буває тому, хто стає в них на дорозі.

— Я не сказав про свої підозри Кипчакбаю. — Саїд шумно втягнув повітря. — Кипчакбай навіть Кучака підозрює. Я вже розповідав вам про це. Кипчакбай хоче влаштувати мені очну ставку з Кучаком. А наляканий боягуз і себе й інших може оббрехати. Бояся я цієї зустрічі. Я нікому не вірю. І ти, Джу-ро, нікому не вір, а особливо ісмаїлітам. Це вони брешуть, віби фірман Ага-хана не в них. Та й взагалі, хіба буває лише один фірман? Їх буває кілька однакових. Один пропаде — не велике лихо. Чому ж так багато крику за один зниклий фірман?

— Багато зайвого балакаєш, — тихо промовив Чжао і додав ще тихіше: — Біля ґрат над нашою головою сотні вух.

II

Ночами в'язні мерзли і, щоб зігрітися, тулилися один до одного. Спати міг лише той, хто лежав посередині. Крайні тремтіли напівсонні. Час від часу вони мінялися місцями і все ж за ніч не могли виспатися. Вранці в'язням спускали воду й аталу.

— Злодюги! — кричав Саїд сторожам. — Ви випили половину!

— Треба ж чимось харчувати наших собак! — відповідав сторож. — Адже вам все одно помирати. В сусідній ямі двох таких, як ти, подохли. А чого ти чекаєш?

Саїд послав прокляття на голови сторожів, усіх їхніх потомків і прародичів.

До темної, смердючої ями рідко коли заглядало сонце. Лише ополудні вузький, як лезо, промінь пробивався крізь ґрати.

Ранками Чжао бачив у Джуриних очах тугу, яка буває в очах загнаного до смерті коня.

Чжао, літній чоловік, невеликий на зріст, худорлявий, з чорними меткими очима, слухав його уважно і розумів, як тяжко мучиться в ямі цей свободолюбний, сильний мисливець.

Якось уранці Чжао, сидючи під стіною, побачив червоний з позолотою листок, що випадково залетів до ями. Він заплющив очі й замугикав:

Він на греблю вилізав
І стоїть самотній... Дише
Ніч сувора, вітер свище,
Мла на воду наповзає.
Повернувшись, бачить: ген,
В бухті схований човен.
Осока там шарудить,
Ледь-ледь вогник миготить.

— Що він бурмоче? — спитав Джура Саїда.

— Так, пусте, — відповів Саїд, який розумів по-китайськи. — Розказує про одного контрабандиста, торговця опіумом, який заховав човна у затон і дивиться, що робить поліція.

— Ні, — мовив Чжао, — це вірші. Розумієш?

— Ну, це ти брешеш! — самовпевнено сказав Саїд. — Лише один раз у житті мене ловко обдурили. І знавш, хто мене заливив у дурнях? Кучак!

Саїд аж сплюнув з досади. Думка, що він, Саїд, прогавив золото, досі викликала в нього шалену лють.

«Якби знав, що в нього золото, золоте життя і йому і собі влаштував би! Цілі дні лежали б ми на кошмах, красуні подавали б нам кумис, плов, манту, і ми б так наїдалися, що гикали б навіть уві сні. Вай, вай, я сиджу в ямі, я, Саїд!» І він з горя бив себе кулаком у груди.

За цей час Джура почав розумітися на географії, зрозумів, яку важку боротьбу веде китайська Червона армія проти генералів, що їм платять англійським та американським золотом. Він лише тепер уявив собі, якою могутньою силою, що запалює серця всіх волелюбних людей світу, є Радянський Союз. Джури часом було сором, що не він славить свою батьківщину, а йому розповідає про неї людина, яка народилась в іншій країні.

— Давайте щось придумасмо, аби врятуватись, — усе частіше й частіше казав Джура.

— Спробуємо, — погоджувався Чжао. — Але куди тобі, тако-

му ослаблomu, втікати? Спочатку треба оклигати й бути здоровим. Мені б лише вибратися на базар і побачити своїх...

Аби мені попасти на базар,— втрутився Саїд.

— Я буду намагатись одужати,— схвильовано мовив Джура. — Я б з'їв кутаса, але буду їсти навіть цю бовтанку. Я хочу на поле... Мені тяжко без рідних гір...

Джура почав одужувати.

Ех, з'їсти б архара! — казав він, вилизуючи чашку від отиди.

Чжао, що весь час тримався в темному кутку ями і не розмовляв із вартою, запропонував того ж дня сторожі заробити. Ши, Чжао, буде жебракувати на базарі, а вартівник візьме з милостині все краще. Аби лише залишив третину.

— Адже я знаю «обірвані рядки», і мені будуть добре жертнувати! — крикнув Чжао вартовому. — Ось послухай:

Ніч. А я самотній дивлюся в вікно.
Віє вітер і хурделиця свистить.
У селі затишшя... Все там спить давно.
Тільки тут в печалі чоловік не спить.
За спиною свічка лойова тріщить.
В тузі вже стліва душа моя уся.
В сніговії стогне, жалібно кричить,
Від ключа відставши, зморене гуся...

— Що ти кажеш? — спитав Джура.

Чжао повторив по-киргизьки:

В тузі вже стліва душа моя уся.
В сніговії стогне, жалібно кричить,
Від ключа відставши, зморене гуся...

Джура згадав гори, бурани, птахів, що відбилися від табуна, і йому стало жалко того заблукалого гусяти.

— Ну й що ж, — спитав Джура, — гуся долетіло?

Ніхто не відповів.

— Добре. Якщо не буде старшого, завтра підемо, — долинув з гори голос. — Але май на увазі: ти візьмеш собі тільки п'яту частку!

— О Чжао, ти дуже мудрий, ти, напевно, багато знаєш! — захоплено зашептав Саїд.

— Ні, — відповів Чжао, — я не той, за кого ти мене маєш. Я колись працював посильним. Пам'ять була дуже добра: що скажуть передати, те слово в слово запам'ятаю і перекажу. Тепер пам'ять стала не та. Так, трошки пам'ятаю...

— Чжао, я знаю, ти можеш нас вивести із в'язниці, — упевнено мовив Саїд.

Але той сумно похитав головою.

— Ти не друг, ти гірший за ворога! — закричав Саїд. — Ти можеш, але не хочеш допомогти. Джуро, та проси ж його, він може вивести нас на волю!

Чжао підняв руку:

Печальне все! Як боляче від ран
Всім нам, кому судилась смерть від долі.
А що ж залишиться? Лиш голубий туман,
Що поповзе від пожарища в полі...

Це звелів мені передати один японський офіцер своїй коханій, а тоді сам собі розрізав живота і випустив кишки.

— Не вірю! — заперечив Саїд. — Таких прищелепків нема. За бабу? Він просто був божевільний... Ти дуже грамотний, Чжао. Скажи, ти можеш малювати гроші? Я знав одного мастака. Ото був багатий чоловік! І життя у нього виходило солодке... Давай робити гроші. Сторожі підкинемо. Ну?

— Ні, — сказав Чжао, — нічого не вийде.

— Ти переконаний?

— Потерпи.

Минуло кілька днів. Полоненики терпляче ждали. Нарешті рівно через тиждень сторож спутив на дно ями легку дерев'яну драбинку.

— Вилазь, знавець віршів, підемо на базар милостиню просити, — почувся голос згори.

Джура кинувся було до драбини, та Чжао міцно стиснув пальцями йому руку вище ліктя і прошепотів:

— Почекай, не квапся! Якщо лишень я зустріну своїх друзів на базарі, може, ще сьогодні будемо на свободі.

Чжао виліз із ями, драбину забрали. Саїд шумно дихав, втягуючи повітря через зціплені зуби, і шептав:

— А якщо обдурить? Якщо сам утече, а нас покине? Треба було б мені йти. Та я не знаю ніяких віршів і ніяких пісеньок. Мені б коня! Тільки й бачив би мене Кипчакбай!..

День тягся особливо довго... Настав вечір. Чжао не повертався.

— Де ж він? — хвилювався Саїд.

Джура метався по ямі, не знаходячи собі місця.

Уже пізно ввечері полоненики почули зверху збуджені голо-

си. Відсунулися ґрати, і до ями спустився Чжао із зв'язаними руками. Він був весь у крові.

— Мене обдурили,— сказав він.— Захотіли встановити, чи є в цьому кишляку мої однодумці. Один знайомий побачив мене і подав мені милостиню. Не встиг я сказати й двох слів, як нас оточили шпиги Кипчакбая. Мій друг утік. Тепер друзі знають, де я.

Помовчавши, Чжао замислено промовив:

— Але нам не буде спокою. Приїхав Кипчакбай.

Чжао казав правду.

III

Блакитне небо. Теплий сонячний ранок. Легіт, напозний пахощами квітів мигдалю. А в зіндані вічний могильний холод, морок і сморід.

Сторож лежав на розстеленому хутрянному чапані поблизу зіндану, біля глиняної стіни, і грівся під теплим промінням весняного сонця. Тупіт копит змусив його підвести голову. Свої, а чому з ними такий скакун? Щоб перевезти в'язня, не потрібне сідло, дорога попона й вуздечка, прикрашена сріблом. Чи, кваплячись, не встигли взяти іншого коня, а когось треба якнайшвидше перевезти? Вартівник, що від безділля знудьгувався, пішов зустрічати прибулих.

Старий басмач шепнув йому кілька слів і, поки той відмикав ґрати, що закривали зіндан, і спускав драбину, нахилився і крикнув:

— Егей, Джуро! Закінчилися для тебе чорні дні несправедливості. Віднині ти вільний, як оред. Вилазь швидко!

Джура навіть не поворухнувся. Не міг. Як лежав, спершись на стіну, так і застиг у такій позі. Ніколи ще він так сильно не бажав смерті басмачам Тагая, як тепер. Він уперше відчув, як може в грудях боліти серце. Наче йому розрубали ребра і, запустивши у рану пальці, мнуть серце. Влучно вміють, шайтани, бити словами. Саме зараз він знову мріяв про свободу. Звичайно, заняття. А чим ще може жити вільний горець у неволі? Життя без свободи — не життя. Щасливою може бути лише вільна людина на вільній землі, землі своїх предків.

Він, Джура, мусить жити, щоб вирватися на свободу, а свобода йому потрібна насамперед для того, щоб змити свою ганьбу перед Козубаєм, перед загоном. Про це він і зараз мріяв.

Вони спинилися біля різьблених воріт двоповерхового будинку. Вершники спішилися в дворі цього будинку, огороженого високою глиняним дувалом. У дворі дзюркотів арик, здіймалися вгору тополи та інші дерева, яких досі Джура ще не бачив.

З поклонами розчинили слуги перед Джурою одні двері... другі... Килими... подушки... Назустріч вийшов товстун, одягнений в яскравий шовковий халат.

— Раїс Кипчакбай, — прошептав старший басмач.

— Як доїхав, друже?

— Добре, — прохрипів Джура. Він відкашлявся і повторив. — Добре.

Кипчакбай легким кивком пальця підкликав слугу. Той підбіг, несучи на витягнутих руках халати.

Сім халатів, один за одним, надягав на Джуру Кипчакбай. Хіба це не честь? Хіба не багатство? Сім халатів, та ще й подарований біля зіндану, та ще й свій подертий чапан — душно, незручно, але які почесті! Щедрий господар Кипчакбай. Джура це добре розумів і дякував.

Тоді підійшли два сивобороді аксакали, шанобливо підтримуючи Джуру під лікті, повели в куток кімнати, де на низенькому столику було поставлено достархан. Джуру аж хитало від хвилювання. Чи не спить він?

А потім Джура, Кипчакбай з лівого боку і два аксакали з правого боку сиділи круг великого позолоченого тареля, на якому здіймалася гора плову, а в центрі — берцова кістка з м'ясом. «От Кучака б сюди», — подумав Джура, жадібно вдихаючи запах м'яса і плову.

Кипчакбай підняв піалу, і слуга наповнив її з пляшки, на якій була наклейка із малюнком білого коня. Кипчакбай ледь пригубив піалу, підморгнувши, передав аксакалові ліворуч, той відпив ковток і передав своєму сусідові — другому аксакалові, а вже той, що сидів праворуч, відпив ковток, підніс піалу до Джуриних уст і цим змусив його пити. Джура ковтнув і, коли б не бачив, як пили інші, подумав би, що це отрута, таке було гірке й обпикало в роті. І все одно, порушуючи звичай, він різко відвів руку старого з піалою, закашлявся.

Кипчакбай одібрав піалу, долив віскі, сам підніс Джурі, кажучи:

— Пий, це кумис батирів! Вогненний!

Джура здивувався, але взяв піалу обома руками, випив і не скривився. Тут же Кипчакбай подав шматок жирної баранини.

Аксакал, що сидів з правої руки в Джури, зробив те саме. Джура жадібно хапав рукою плов, стискав у пальцях, кидав у рот і їв, їв...

Кипчакбай тим часом говорив:

— Нема рівних тобі, Джуро, між великими мисливцями. Хочеш отримати будинок, і гвинтівки на стінах, і табун скакунів, і Зейнеб на додачу?

— Хочу, — зрадів Джура. Він знову до дна випив подану Кипчакбаєм піалу, взяв подану аксакалом баранячу голову і, спритно орудуючи ножем, з'їв м'ясо. Нарешті він віддав Кипчакбаєві майже обгризену баранячу голову і, не ждучи запрошення, сам вихопив берцову кістку з м'ясом. Поки Джура пив і їв, Кипчакбай вів свою балачку:

— Ми будемо кровними друзями — досами — і разом робитимемо велику спільну справу. Аллах і Магомет, пророк його, допоможуть нам.

Кипчакбай знову налив повну піалу. Вона теж пішла по колу. Всі відпили по ковтку, а допивати довелося Джури.

— Аллах і Магомет — брехуни! — відповів Джура. — Білого місяцерегого козла приніс я їм у жертву... Я просив: «Допоможіть повернути Зейнеб...» Не допомогли! Не вірю тепер!

— Вай-вай! — з жахом зойкали аксакали.

— Правильно, Джуро, не вір Магометові. Я випробовував тебе. Вір лише пророкові Алію, він перший. Якщо ти станеш моїм джигітом, ти матимеш усе! Адже ти великий стрілець!

Піала знову пішла по колу, і Джура знову допив її. Який вогненний кумис п'ють батири!

— Я Чон Мерген.

Аксакали посміхалися і лагідно кивали головами.

— Де Зейнеб?

— Красуня Зейнеб жива, здорова, тужить за тобою, і ніхто, клянусь тобі, ніхто її пальцем не торкнувся. Тепер, коли ти наш друг, я проведу тебе додому, і ми розкішно відсвяткуємо твоє весілля в Мін-Архарі, а потім поїдемо через гори на захід до мого друга і назад. Чи є на захід дорога з твого кишлаку?

— Архарові стежини ідуть туди, а де є початок стежки, є і кінець.

— А на південь можна проїхати?

— Архари ідуть туди через льодовик.

— Чи так ти добре знаєш усі стежки в своїх горах?

Вони спинилися біля різьблених воріт двоповерхового будинку. Вершники спішилися в дворі цього будинку, огороженого високим глиняним дувалом. У дворі дзюркотів арик, здіймалися вгору тополі та інші дерева, яких досі Джура ще не бачив.

З поклонами розчинили слуги перед Джурою одні двері... другі... Килими... подушки... Назустріч вийшов товстун, одягнений в яскравий шовковий халат.

— Раїс Кипчакбай,— прошептав старший басмач.

— Як доїхав, друже?

— Добре,— прохрипів Джура. Він відкашлявся і повторив.— Добре.

Кипчакбай легким кивком пальця підкликав слугу. Той підбіг, несучи на витягнутих руках халати.

Сім халатів, один за одним, надягав на Джуру Кипчакбай. Хіба це не честь? Хіба не багатство? Сім халатів, та ще й подарований біля зіндану, та ще й свій подертий чапан — душно, незручно, але які почесті! Щедрий господар Кипчакбай. Джура це добре розумів і дякував.

Тоді підійшли два сивобороді аксакали, шанобливо підтримуючи Джуру під лікті, повели в куток кімнати, де на низенькому столику було поставлено достархан. Джуру аж хитало від хвилювання. Чи не спить він?

А потім Джура, Кипчакбай з лівого боку і два аксакали з правого боку сиділи круг великого позолоченого тареля, на якому здіймалася гора плову, а в центрі — берцова кістка з м'ясом. «От Кучака б сюди»,— подумав Джура, жадібно вдихаючи запах м'яса і плову.

Кипчакбай підняв піалу, і слуга наповнив її з пляшки, на якій була наклейка із малюнком білого коня. Кипчакбай ледь пригубив піалу, підморгнувши, передав аксакалові ліворуч, той відпив ковток і передав своєму сусідові — другому аксакалові, а вже той, що сидів праворуч, відпив ковток, підніс піалу до Джуриних уст і цим змусив його пити. Джура ковтнув і, коли б не бачив, як пили інші, подумав би, що це отрута, таке було гірке й обпикало в роті. І все одно, порушуючи звичай, він різко відвів руку старого з піалою, закашлявся.

Кипчакбай одібрав піалу, долив віскі, сам підніс Джури, кажучи:

— Пий, це кумис батирів! Вогненний!

Джура здивувався, але взяв піалу обома руками, випив і не скривився. Тут же Кипчакбай подав шматок жирної баранини.

Аксакал, що сидів з правої руки в Джури, зробив те саме. Джура надійбно ханав рукою плов, стискав у пальцях, кидав у рот і їв, їв...

Кипчакбай тим часом говорив:

Пома рівних тобі, Джуро, між великими мисливцями. Хочеш отримати будинок, і гвинтівки на стінах, і табун скакунів, і Зейнеб на додачу?

— Хочу, — зрадів Джура. Він знову до дна випив подану Кипчакбаєм піалу, взяв подану аксакалом баранячу голову і, швидко орудуючи ножем, з'їв м'ясо. Нарешті він віддав Кипчакбаєві майже обгризену баранячу голову і, не ждучи запрошення, сам вихопив берцову кістку з м'ясом. Поки Джура пив і їв, Кипчакбай вів свою балачку:

— Ми будемо кровними друзями — досами — і разом робитимемо велику спільну справу. Аллах і Магомет, пророк його, допоможуть нам.

Кипчакбай знову налив повну піалу. Вона теж пішла по колу. Всі відпили по ковтку, а допивати довелося Джурі.

— Аллах і Магомет — брехуни! — відповів Джура. — Білого місяцеревого козла приніс я їм у жертву... Я просив: «Допоможіть повернути Зейнеб...» Не допомогли! Не вірю тепер!

— Вай-вай! — з жахом зойкали аксакали.

— Правильно, Джуро, не вір Магометові. Я випробовував тебе. Вір лише пророкові Алію, він перший. Якщо ти станеш моїм джигітом, ти матимеш усе! Адже ти великий стрілець!

Піала знову пішла по колу, і Джура знову допив її. Який вогненний кумис п'ють багири!

— Я Чон Мерген.

Аксакали посміхалися і лагідно кивали головами.

— Де Зейнеб?

— Красуня Зейнеб жива, здорова, тужить за тобою, і ніхто, клянусь тобі, ніхто її пальцем не торкнувся. Тепер, коли ти наш друг, я проведу тебе додому, і ми розкішно відсвяткуємо твоє весілля в Мін-Архарі, а потім поїдемо через гори на захід до мого друга і назад. Чи є на захід дорога з твого кишляку?

— Архарові стежини ідуть туди, а де є початок стежки, а і кінець.

— А на південь можна проїхати?

— Архарі ідуть туди через льодовик.

— Чи так ти добре знаєш усі стежки в своїх горах?

— А кому ж ще їх знати, як не мені? Я великий мисливець. Чон Мерген.

— Правильно! Я виплачу за тебе весільний калим і обдарую, як обіцяв. Чи будеш ти нашим провідником у гори Мін-Архара?

— Буду!

— Слава аллаху! У кожного пальці до себе пригинаються. Я знав, що ти мудрий батир, достойний бути аксакалом свого роду і володарем пасовиськ, худоби і гір. Чи зможеш ти допомогти мені намалювати на папері відомі тобі гори за Заалайським хребтом, стежки в цих горах, перевали і броди через річки, пасовиська?

— Щоб я, як орел, подивився зверху на свої гори і намалював карту?

— Так, так, як орел зверху... карту, кажеш, намалювати? Звідки ти, син гір, знавш, що таке карта, і можеш її намалювати? Від кого ти дізнався про карту? Про малювання? Адже коран забороняє відтворювати на папері живих...

— А навіщо мені брехати? Аксакал Козубай навчив. Він усе знає, усе може.

Аксакали злякано презирнулися. Лише на якусь мить розгубився Кипчакбай, та знову подав піалу Джурі і мовив:

— А хіба ти не хоробріший за Козубай?

— Хоробріший, — подумавши, відповів Джура. — Я не сидів би за чотирма стінами, не чекав би, а сам...

— То чого ж ти тримаєшся за його стремено? Козубай, як той сніговий обвал, заступив тобі дорогу до праведного шляху. Але ми, твої доси, разом можемо тобі покорити Козубай і самому стати начальником. Правильно?

— Правильно! — механічно повторює Джура.

— Підтвердь клятвою на хлібі, — Кипчакбай подав коржа, — слова, сказані тобою. Поклянися бути нам вірним другом, провідником, помічником, і ти станеш багатим баєм. А щоб Козубай не заважав нам повернутися в Мін-Архар, відгуляти весілля, а тобі стати великим начальником, ти допоможеш оволодіти фортецею і захопити Козубая...

— Я?

— Ти!

— Захопити Козубая? Захопити фортецю? — розгублено і гнівно питав Джура і сильно тер долонею обличчя.

— І ти станеш найбагатшим военачальником. Хочеш сотню диванів?

Джура поривчасто простягає долоню до Кипчакбая.

— Бачиш?

— Ну?! — передчуваючи недобре, питає Кипчакбай.

— Раніше на моїй руці виросте волосся, ніж я зроблю таке!

— Опам'ятайся! Сам святий імам Балбак говорив: лише дикунові-фанатикові не зрозуміти своєї вигоди. Подумай.

— Ні! — схоплюючись, кричить Джура.

— Ти, Джуро, просто дикун, не розумієш своєї вигоди.

— Так! Я ще дикий... Так сказав сам Козубай... Я дикий, ти я не продам Козубая!.. Я не продам фортеці. Я не продам свій рід, рід більшовиків... Ти, ти сам дикун, а твій імам Балбак — перший дикун! — Джура з огидою плює.

Вночі при світлі місяця в яму до Чжао і Саїда впало безладне тіло непритомного Джури. Вони схилилися над ним.

IV

Минуло десять днів. І знову до ями була опущена драбина.

— Джуро, вилазь! — почувся злий голос.

Джура допитливо дивився Чжао в очі.

— Терпи і мовчи, що б там не сталося! — мовив Чжао багатозначно.

— Може, втечеш, — шепнув Саїд.

Нагорі Джуру чекало п'ятеро. Йому скрутили руки й ноги і, прив'язавши до коня, кудись повезли.

Був такий самий ясний день. Джура дивився на покриті снігом далекі гори і жадібно дихав на повні груди. Оточений охороною, він проїхав тими ж самими вулицями міста. Біля тих самих різьблених воріт двоповерхового будинку старший із варти крикнув:

— Егей, Юнусе!

У воротях відтулилося віконце, і в ньому показався великий товстий ніс і блискучі очі.

— Хоп, — відгукнувся власник того носа.

Загуркотіли засуви, заскрипіла брама, і Джура опинився в дворі. Так, зв'язаного, на коні його ввезли на другий двір. Посеред другого двору під тінистими деревами, біля великого озерця, здіймався поміст з дахом. На кошмах і вишитих подушках лежав товстун Кипчакбай, одягнений в яскравий шовковий халат.

Люди, що супроводжували Джуру, склавши руки на животі, низько кланялися. Один з них пошепки сказав Джурі:

— Вітай раїса Кипчакбая.

Та Джура гордо промовчав: ще не зажили рани від першої зустрічі з Кипчакбаєм.

Із широкого озерця, дзюркочучи, витікав арик.

Вказівним пальцем лівої руки, прикрашеним товстим перснем, Кипчакбай чухав за вухом кішку, що розляглась перед ним на подушці, і кидав крихти великому золотисто-червоному півневі.

Кипчакбай мовчки розглядав Джуру. Після тривалої мовчанки він наказав розв'язати мотузки і зняти його з коня. Джура, ставши на землю, похитнувся, в нього отерпли ноги.

— Цілуй! — сказав йому Кипчакбай, простягаючи свою пухку руку.

Та Джура не зрушив з місця.

— Ти хіба не знаєш, хто я?

— Знаю, — відповів Джура, спідлоба дивлячись на нього.

— Мій наказ — закон для правого. Чи ти не віруючий? Говори, собако!

Кипчакбай сів на подушки і звів ноги за край помосту.

— Цілуй! — крикнув він, простягаючи йому ногу.

Джура відвернувся. Кипчакбай стиснув кулаки і тупнув ногою. Півень відскочив і заляскав крильми.

— Гей, Махмуде! — крикнув Кипчакбай.

Прибіг миршавий дідок. Його підборіддя, що різко випиралося вперед, майже діставало велетенського горбатого носа.

— Сідай, — мовив Кипчакбай Джурі і кинув йому подушку.

Джура, підібгавши ноги, сів там, де й стояв. Кипчакбай кивнув варті, і вони сіли біля помосту на голу землю.

— Зроби нам радість, Махмуде, розкажи цьому мисливцеві про його майбутнє.

Махмуд приніс дутар і хотів сісти біля Кипчакбая, але той штовхнув його ногою.

— Сідай коло Джури.

— Ні, ні, я старий, я боюся! — благально мовив Махмуд, припадаючи до Кипчакбая.

Той посміхнувся і дозволив йому сісти біля своїх ніг.

«Чому співець мене боїться?» — здивувався Джура.

А Махмуд співав:

Я, довгожитель між вас, Махмуд,
Чорний від чорного диму юрт,
Скільки чував я, скільки пізнав,
Людам повідав, пісень проспівав!
Та навіть я, довгожитель між вас,
Досі не стрів і чи стріну в мій час
Мужа відваги твоєї, батир!
Світу окраса, Джура-богатир!
Велете-красень, звитяги ти син,
Скільки здолав недоступних вершин.
Сотні потоків в гірському краю
Вроду у піні купали твою!
Свиснеш-гукнеш ти сильніш від пурги,—
В жаху втікають твої вороги,
Ниці осли, хвальки й брехуни,
Лиш коло жінки хоробрі вони...
Грізномогучий, ти їх проведеш,
Снігом на голови їм упадеш,

Будеш стріляти, рубатимеш їх,
Поки не винищиш виродків всіх!
Двері із золота й срібла зірвеш
І над високим сідлом піднесеш
Гострим булатним ноцадним мечем!
В битві твоє не заніє плече.

Другом же стань Кипчакбаві ти —
І твої мрії досягнуть мети!

З юрт ворогів ти повстини обріж,
На пітники їх покрав твій ніж.
Слухай, Джуро, що співає Махмуд:
Дров нарубавш з розорених юрт!
В сорокаденних пустелях піски,
Й там ти відкриєш цілющі струмки,
Будеш купатись там разом з коцем
Між самоцвітів, що грають вогнем.

Другом же стань Кипчакбаві ти —
І твої мрії досягнуть мети!

Кращих кобил, жеребців табуном,—
Щоб аж земля вся пішла ходуном,—
Дужий і спритний ти в боротьбі
Славних коней відвоюєш собі.
Час вже настав і на волю пора,
Серце залізне, хоробрий Джура!
М'язи, неначе каміння із гір,
Наче багаття, палає твій зір!

Другом же стань Кипчакбаві ти —
І твої мрії досягнуть мети!

В ямі глибокій зачакнеш же ти,
Беркут, народжений для висоти.
Люба Зейнеб, що ясніша від дня,
Сяде з тобою на мрію-кона.

Другом же стань Кипчакбаві ти —
І твої мрії досягнуть мети!

Звуки струн наповнювали Джурині вуха свистом гірського вітру, дзвоном потоків і гулом битв. Він мимоволі застогнав. Мрії про вільне й щасливе військове життя, про помсту, перетворившись у надію, підтримували молодого мисливця, допомагаючи йому зносити неволю.

Любов до рідних гір, до рідного киплаку запалила його очі яскравим блиском і залила щоки рум'янцем. Цей рум'янець був відблиском тієї внутрішньої пожежі, в якій згорали його хлоп'ячі й юнацькі марні мріяння.

І ось найпотаємніші думи й надії, заховані глибоко в душі молодого мисливця, вороги вирвали й кинули йому в лице! Слова «Другом же стань Кипчакбаві ти — і твої мрії досягнуть мети!» — ранили його на смерть.

Басмачі — це розпечені шомполи, кров, муки, горе й сльози. А Зейнеб, його Зейнеб!.. Від цих пісень можна збожеволіти! «О, духмяні пахощі молодості! — співав Махмуд. — О свобода, свобода, свобода, свобода!..»

— Замовкни, проклятий, замовкни! — закричав Джура.

Басмачі, що сиділи біля Кипчакбая, посхоплювалися, виставивши наперед гвинтівки.

— Співай, — посміхаючись, наказав Кипчакбай переляканому му Махмудові.

Джура кинувся на співця, але варта відштовхнула його. Тоді він закрив руками вуха, та Кипчакбай наказав зв'язати йому руки за спиною.

— Не муч! Краще вбий!

— Признайся: ти вбив Артабека? — солодким голосом спитав Кипчакбай.

— Так, я! Я ніколи не приховував цього.

— Ти щиро признаєшся! Тим краще. А де ти дів фірман Ага-хана?

— Я не бачив ніякого фірмана. Багато різних папірців було в його сумці, я все викинув.

— Ти повинен знати, де фірман! Скажи, і я випущу тебе на волю.

— Коли б я знайшов фірман, я віддав би його Козубасві чи прикордонникам! — Джура насупився.

— А скільки бійців у загоні Козубая?.. Мовчиш? Отже, не хочеш бути мені другом? Співай, Махмуде! — звелів Кипчакбай, збуджено потираючи пухкенькі руки.

За наказом Кипчакбая біля Джури поставили таріль плову. Пахоці рису й смаженого м'яса витали довкола голодного Джури, та він не бажав брати їжу з рук ворогів.

— Говори! — закричав Кипчакбай, схопившись з місця і підходячи до в'язня.

Джура напружився і з усієї сили вдарив Кипчакбая ногою в живіт. Неймовірними зусиллями Джура розірвав мотузки, розкидав варту і побіг до тину, та слуги Кипчакбая збили його з ніг.

— Відійдіть, відійдіть! — кричав, отямившись, блідий від люти Кипчакбай. Він вихопив маузер.

— Шановний Кипчакбаю, ви все ще вважаєте себе знавцем людських душ? — спитав, виходячи з будинку, високий блакитноокий чоловік.

— Це більшовик! — кричав Кипчакбай, вимахуючи маузером. — Він комуніст і чекіст. Його треба вбити.

— Не треба перебільшувати. Адже він майже підліток. Кажуть, йому немає й сімнадцяти. Балбак доручив мені побалакати з ним. Жаль, але мені доведеться обійтися без ваших пісєних методів. Щоб з каменю викресати іскру, треба сильно вдарити кременем.

— Навряд щоб ваша індійська практика допомогла в цьому випадку, — відповів Кипчакбай, заспокоюючись. — Ви не знаєте памірських горців. Його вже двічі катували джигіти Тагая — його не зламав біль. Я звертався до його розуму, пробував спокусити його багатством і славою — він, дикун, не зрозумів своєї вигоди. Зараз я найшов слабкі струни його душі. Це його найвразливіше місце. Та я скоряюся наказові імама. — Кипчакбай низько вклонився.

V

Потяглися тяжкі дні. Тепер полонеників по черзі часто водили на допити. Крізь ґрати в яму падав сніг, і в'язні тиснулися до стін, тремтячи від холоду.

Джура став ще мовчазніший, похмуріший і роздратованіший. Він схуд, кашляв і цілими днями нерухомо лежав на спині.

Він так тужив, що Саїд якось підсів до нього і сказав:

— Гей, Джуру, ти став як баба. Хоч розгнівайся чи вдар мене!

Це не розвеселило Джуру. Не втішили його й обіцянки Чжао, що незабаром настане час, коли вони повернуться на батьківщину.

В'язням почали давати ще менше їжі. Сторожа збиткувалась над ними і кидала в них палицями, будила їх криками серед ночі, часто не давала води. Все це робилося за наказом Кипчакбая.

Якось Джура взяв у Саїда уламок ножа і вирізав із дерева собаку.

— Ось мій Теке,— сказав він.

Чжао і Саїд здивувалися: дерев'яний собака був дуже схожий на живого.

— Цю іграшку можна продати,— придумав практичний Саїд.— Тепер ти, Джуру, можеш годувати і себе і нас. Ми попросимо сторожів, і вони будуть продавати твої вироби на базарі.

Джура вирізав ведмедя, лисицю, тхорика. Саїд попросив в охоронців відпустити його на базар. Йому відповіли, що це їм заборонено. Саїд викинув нагору фігурки і попрохав продати їх, а на виручені гроші купити їм трохи їсти.

В'язні нетерпляче чекали. На третій день один із сторожів нахилився над ямою. Його обличчя було в синяках, очі червоні.

— Погано! — мовив Чжао, побачивши його зле обличчя.

— Я продав іграшки,— сказав сторож,— і випив за ваше здоров'я. Беріть! — Він кинув їм згорток.

В'язні розгорнули його. Там були коржі, трохи м'яса і вареного рису.

— Давайте ще іграшок — продам! — гукнув їм сторож.— Лише домовимось: давайте мені одному!

Джура захоплено вирізав дерев'яні фігурки: барса, в якого рухалися ноги, орла, голову в якого можна було замінити головною людиною. Дерев'яні орли були в нього в дитинстві, а барса з рухливими ногами він придумав сам.

Якось сторож, продаючи іграшки, відсунув грати і сказав:

— Слухай, мисливцю! За твоєю іграшкою,— пам'ятаєш, ти вирізав дівчину біля вогнища і двох мисливців, один з яких мі-

ритися в її груди, а другий стоїть біля двох собак? — добре заплитили. Ось вам їжа! — І він скинув згорток з коржами і м'ясом.

— А ти не знаєш, хто купив? — спитав Чжао.

— Дружина курбаші Тагая, красуня Зейнеб, — відповів сторож і засунув грати.

СТАРА КУРЛЯУШ ДІЄ

I

В одному великому кишлаку Кашгарії в юрті зібралось багато жінок. Вони чинно всілися попід стінами довкола вогню.

На розісланому достурхані розставлені лакітки. Були тут мурабба — мармелад з дрібно нарізаної моркви, вимоченої в цукровому сиропі, кишалле — крем з товченого цукру, збитий на яєчному білку, та багато інших смачних наїдків. Частувала всіх літня господиня юрти, Кипчакбавва дружина, в якій тимчасово жила Зейнеб.

— Беріть, пригощайтеся! — припрошувала господиня, подаючи почастунок.

Розмова точилася довкола Зейнеб. Її краса викликала заздрість жінок.

— У неї нахабні очиська, — прошептала одна, не знайшовши інших вад.

— І дуже маленькі руки, — додала друга. — Вона не зможе добре працювати.

— У неї коси не справжні. Хіба можуть бути такі довгі коси? — мовила третя.

— Вона дуже голосно сміється. Виходить, ніби ми мусимо соромитися, а вона ні, — додала четверта.

Все це говорилося пошепки, але так, щоб Зейнеб чула. Спочатку вона розгубилась, та, почувши слова одної з жінок: «У неї був дружок, якийсь мисливець», — почервоніла і розгнівалась. Коли ж Зейнеб злилася, вона не страхалась нічого й нікого і могла наговорити прикрих слів навіть аксакалові, якогось боялася найбільше за всіх.

— Ти молода дівчина і повинна радіти, що курбаші Тагай вирвав тебе із злиднів, щоб наблизити до себе, дати тобі радість бути з нами, — сказала, звертаючись до Зейнеб, Кипчакбавва жінка.

— Я заміжня! — сердито й гордо відповіла Зейнеб. — Мій Джура — великий мисливець. Тут я тимчасово.

Кипчакбасва жінка розсердилася, та з удавано чемною по-смішкою говорила далі:

— Ти ще дика, моя дитино, та курбаші тебе приручить, як приручають беркутів і соколів. Він подарує тобі дорогі речі, яким не знатимеш, як радіти, і забудеш Джуру.

— Не вистачить золота! — різко відповіла Зейнеб і гордо підняла рукави халата, аби всі бачили два золоті браслети, один з червошим камінцем і другий — з жовтим.

Усі здивувалися, але жінка Кипчакбая негавала:

— Курбаші Тагай теж багатий!

— Пхе! В Джури в сто разів більше золота. Тагай проти Джури бідняк.

— Але курбаші Тагай такий сильний!

— Пхе! Та Джура набагато сильніший, — відповідала Зейнеб.

Гості ніяково презирались.

— Але курбаші Тагай такий зіркий стрілець!

— Пхе! Джура — великий стрілець: він на льоту збиває улара, — не здавалась Зейнеб.

— А курбаші Тагай правовірний, і всі шанують його!

— Правовірний? А я от не буду надягати паранджу, цей сплетений у сітку копячий хвіст! Наш Мухаммед цього не заповідав.

Обурені гості квапливо розійшлися.

Про цю розмову донесли Кипчакбаю, і він, заздрячи становищу Тагая, зрадів нагоді вчинити йому неприємність.

Користуючись своїм правом мулли, він вранці викликав Тагая до себе.

— Тебе вважають славним і знаменитим, — сказав йому Кипчакбай, — а якесь дівчисько з Радянського Паміру привселюдно ганьбить тебе. Якщо про ці розмови дізнається імам Балбак... — Кипчакбай багатозначно помовчав. — Ти знаменитий курбаші, а не можеш справитися зі своєю бабою, і вона ганьбить тебе.

Страшенно лютий скавав Тагай від Кипчакбая.

— Баба ганьбить мене! — голосно крикнув він, заходячи до юрти, де жила Зейнеб. — Ти ганьбиш мене, дівчисько! Ти смієш говорити, що Джура багатший, сильніший... Ну!

Зейнеб мовчала. Її злість давно змінилася втомою.

-- Ну! — закричав Тагай, підходячи до неї, і замахнувся нагайкою.

Зейнеб не відповіла жодним словом. Тагай легко вдарив її нагайкою по плечі. Зейнеб здригнулася і ще нижче опустила голову.

Тагай розлютився.

— Ти моя раба! Розумієш? Ніякий Джура не прийде сюди. Мої басмачі застрелили Джуру, як собаку, і золото відібрали. Я візьму тебе за жінку. Бійся мене... або продам тебе першому ж зустрічному. Зрозуміла? Рабинею зроблю! Аксакал продав мені тебе.

Зейнеб швидко підвела голову і прямо подивилася в вічі Тагаю: чи правду він каже?

— А твоя клятва на хлібі? — злякано спитала Зейнеб. — Ти казав, що Джура живий...

Курбаші взяв корж і, ламаючи його, мовив:

— Нехай поб'є мене грім небесний, щоб я хліба більше не їв! Ти моя раба! Джура вбитий. Аксакал теж убитий — правда, це я зробив ненароком.

Зейнеб плюнула Тагасві в обличчя. Розлючений Тагай кинувся душити дівчину. Зейнеб майже втратила свідомість. Випадково її рука наткнулася на руків'я ножа, що висів на поясі в Тагая. Вона вихопила його. Ніж протяв халат і врізався Тагасві в ліву руку. Тагай зціпив зуби і почав щосили шмагати Зейнеб нагайкою. Зейнеб мовчала і лише здригалася. Тагай бив дівчину доти, поки вона не впала на долівку. Він вийшов, затискуючи рану другою рукою. Тільки тоді Зейнеб розридалася від кривди, болю й відчаю.

II

З кожним днем сніги, що покривали гори, спускалися все нижче й нижче.

На всіх довколишніх джейлау вже не було видно жодної юрти. Їхні господарі перекочували в кишлаки, щоб перезимувати в своїх кибитках, захищених від зимових вітрів товстими глиняними стінами.

Мало стало коней на пасовиську. Курбаші Азим, злий кощавий старий, поїхав з басмачами на захід, щоб через Маркан-Су прорватися в Кизил-Арт, а звідти — в багату Ферганську долину.

Лише на джейлау, де була Тагава біла юрта, ніхто не знімав своїх юрт.

Так Тагаві наказав той, хто постачав його зброєю й грошима, той, хто написав таємного листа Кзицькому: «Пане Кзицький. 5. XI. Курбаші *** попереджений 1. 8123».

Після того вечора, коли Тагай відкрив Зейнеб усю правду, вона лише й думала про втечу, не можучи собі простити, що не втекла одразу і повірила Тагаві й аксакалу.

Якось вранці, дочекавшись, коли хазяйка кудись вийшла, Зейнеб схопила глечик для води й пішла до річки. Не встигла вона пройти й двадцяти кроків, як хлопчята оточили її, перегородили дорогу.

Одразу ж примчала Кипчакбава жінка і погнала її назад до юрти.

— Хіба я не сказала тобі, щоб ти сиділа і нікуди не виходила? Не сьогодні-завтра приїде стара Курляуш, служниця твого курбаші. Я передам тебе їй, а тоді роби, що тобі забажається. Зейнеб не слухала її, ставши навщипиньки, вона дивилася на безносого басмача, що їхав верхи між юртами, і згадувала, чи не той це басмач, що ввіймав її на Біллянд-Киці.

Басмач помітив її і помахав нагайкою.

— Ти його знаєш? — дуже здивувалася Кипчакбаїха.

Та Зейнеб во відповіла. Вона підбігла до басмача і захопилася за його стромено.

— Де Джура? — спитала вона. — Ви вбили його?

— Ця гвинтівка, — чванливо поплескав басмач рукою по прикладу, — не дає промаху, коли вона в моїх руках. Навіщо тобі дурний хлопчисько, коли сам Тагай милостивий до тебе! Він був милостивий і до мене, хоч я покинув його на Памірі. Та в Тагая широке серце. Він уміє прощати і дає притулок усім. То скористайся щастям! — І він ударив коня нагайкою.

Кінь рвонувся, і Зейнеб, вчасно не випустивши з рук стромено, полетіла на траву. Підбігла Кипчакбава жінка, підвела її і потягла в кибитку.

Зейнеб сиділа в темному кутку кибитки і, не змигаючи, дивилася в полум'я вогнища. Так, тепер вона вірила, що Джура вбитий, бо Тагай давно вже був би трупом.

Увечері приїхала Курляуш, стара сварлива жінка, обличчя в якої було покряпане зморшками. Побачивши Зейнеб, вона здивувалася. Їй наговорили, що Зейнеб зла і навіжена, а вона зустріла скромну і неспіливу юну дівчину. Курляуш витягла

а вогню охоплене полум'ям поліно і піднесла до обличчя Зейнеб, щоб краще роздивитися на неї. Вогонь освітив великі чорні очі, брови, що зрослися на перенісці, і пухкі, дитячі губи.

— Пері! — в захопленні вигукнула Курляуш. — Я не бачила таких красунь, це пері! Недаремно Тагай привіз її із захмарних гір.

Кипчакбаєва жінка одразу ж побігла в сусідню юрту розповісти, що стара і всезнаюча ворожка Курляуш назвала Зейнеб пері.

На другий ранок Курляуш звеліла Зейнеб надіти паранджу. Зейнеб, що рухалася наче сновида, беззаперечно скорилася.

Світло згасло для Зейнеб. Усе затягнув чорний колір. Вона покірно сіла на коня і слідом за Курляуш в супроводі двох басмачів поїхала кудись на південний схід.

Кілька днів вони їхали в глиб країни, і Курляуш, цікава, як і всі жінки, пробувала розпитати Зейнеб, хто вона, звідки, та не змогла добитися ні слова. На останньому пічпому перепочинку Курляуш розпонидала Зейнеб про місто, про знайомих і, врешті, люта на її мовчанку, замахнулася на дівчину кулаком.

— У-у, гордячка! — крикнула вона. — А браслети в тебе не золоті.

Зейнеб скинула з лівої руки браслет і подала їй. Стара підкинула його на руді і здивовано вигукнула:

— Золотий!

Оглянувши його зі всіх боків, вона хотіла повернути його Зейнеб, але та спинила її:

— Візьми собі й будь зі мною добра.

— Оце гарно, це я люблю! — вигукнула Курляуш і поплекала її кістявою рукою по плечі. — Дружи з Курляуш, і ти не пропадеш. Купуючи дім, заведи спочатку сусіда. Злі люди кажуть, що я знаюся з джинами. Вони брешуть, та дещо і я вмію. Хочеш, поворожу?

Поки в котлі варилася бараняча кістка для ворожби, Курляуш розважала Зейнеб балачками про двох Тагаєвих жінок:

— Перша жінка в Тагає — німкеня з Афганістану, товста і жирна. Тільки й любить, що свою моську. Навіть спить з нею. А дихає так... Ха-ха-ха! — І Курляуш показала, як дихає ядушлива Тагаєва жінка. — Мімі-ханум звуть цю рудоголову. Весь час їсть і спить, а коли не спить — лається. Це вона в домі некиргизькі порядки завела. А ти киргизка?

— Так, — відповіла Зейнеб. — Я з роду Хадирша.

— О, це добре!.. А потім курбаші привіз другу жінку — узбечку. Будинок здригався від криків та бійок. Та коли два роки тому курбаші привіз собі молоденьку китайночку, обидві старші жінки змовилися, на третій день отруїли її і подружилися... Бережись! Мені буде шкода, якщо тебе отруять чи виколють шпилькою очі. Тоді тебе ніхто не буде любити.

— Нехай,— відповіла Зейнеб,— мені однаково.

Курляуш сплеснула руками.

— Ти без голови! Що ти балакаєш?!

І цілу довгу ніч, до ранку, вони проговорили. Зейнеб розповідала про своє життя, про кохання з Джурою, а Курляуш крутила на руці золотий браслет і охала. Після розповіді Зейнеб стара нахилилась до неї і прошепотіла на вухо:

— Ти ще мало знаєш Тагая: він краде навіть колір з очей!

III

Одного вечора, незадовго до приїзду «молдо», як шанобливо називали Тагая його жінки, Зейнеб, байдужа до всього довкола, стояла біля віконця і дивилася на тополі, на глинясті гори, над якими в промінні призахідного сонця багровіли хмари.

«Завтра буде мороз і вітер»,— подумала вона і тієї ж миті здригнулася від різкого окрику:

— Окропу, я вимагаю окропу! Скільки я мушу просити?

Курляуш ухопила казан з окропом, що стояв біля вогню, і пішла в сусідню кімнату.

— Ні, не ти, нехай чорнопика подасть окріп і помие собачку.

Зейнеб узяла воду в Курляуш. Курляуш вийшла, прислухаючись до гнівних голосів, які докоряли «пихату дівку» за нечемність і за те, що вона «даром їсть хліб». Не минуло й трьох хвилин, як почувся відчайдушний зойк Зейнеб, і з дверного косяка, завішеного килимом, вирвалися клуби пари.

— А-а-а-а! — кричала Зейнеб.— Ноги, мої ноги!..

Курляуш вбігла до кімнати, повної пари. На підлозі, обнявши босі ноги руками, сиділа бліда від болю Зейнеб.

— Сама ошпарила, сама винна! — кричала Мімі-ханум і, вихопивши шпильку, почала колоти Зейнеб до крові, примовляючи: — Мене могла б обпарити! Прислуговуй краще!

Друга, худенька чорнява жіночка із злими очима, кричала:

— Перестань стогнати, чорнопика! Іди геть на кухню, пестунка!

Курляуш підхопила Зейнеб і потягла до кухні.

— Покинь її, покинь! — закричали обидві жінки, що погналися слідом за нею.

Та Курляуш вхопила кочергу, і жінки повискакували з кухні. На крик і гам зайшов Тагай. Прогнавши обох жінок, він сів біля Зейнеб, що стогнала від пекучого болю, мовив:

— От бачиш, як погано бути служницею! Будь мені дружиною — і ці дві сварливі баби будуть цілувати твої ноги. Ну?

Зейнеб заперечно похитала головою і замахнулася на Тагая.

Курляуш охнула і впала ниць на підлогу.

Тагай несподівано зареготав.

— Побудеш служницею — відчуєш смак сліз і скорися. Віднині ти будеш робити найтяжчу, найчорнішу роботу, а коли надокучить, скажеш мені.

Коли Тагай пішов, Курляуш промила ноги Зейнеб мідним часм і змастила олією.

— Терпи, — мовила стара, — ще не те буде. І чого ти впираєшся?

Зейнеб лягла ниць. Курляуш кинула їй ковдру, та Міміханум, яка підглядала в щілинку, закричала:

— Принеси цю ковдру мені! Їй досить і подертого халата, яким ми накриваємо білого осла.

Вночі Курляуш закутала її в свій халат. Зейнеб не спала і стримувала стогін, кусаючи губи. Ноги палали. Зейнеб думала про Джуру.

«Якщо він живий і це розповісти йому, — билася вона в своїх мріях, — о, він заріже Тагая! А з цими дурепами я справлюся сама». Зейнеб уявляла собі, як будуть просити пощади Тагаві жінки, і це трохи полегшувало її муки. Потім вона думала про втечу. Заснути їй так і не вдалося. Вранці до дівчини підійшла Міміханум, безцеремонно стягла в Зейнеб з руки великий золотий браслет з жовтим камінцем і наділа собі на руку.

IV

Настала весна.

Ноги в Зейнеб загоїлися. Та її печаль не миналася. Зейнеб примирилась з думкою, що Джура загинув, і посмішка геть

зникла з її уст. Тагая вона більше не бачила. Курляуш сповістила їй, що Тагай виїхав кудись далеко. Тагаєві жінки збиткувались над Зейнеб і наказували їй робити найчорнішу роботу. Вона рухалася наче уві сні і беззаперечно виконувала будь-які накази.

— Егей, чорнопика! Іди помий мого собачку! — кричала Мімі-ханум.

— Чого ти ходиш, як сонна? Живіше! — погукувала на неї друга і колола шпилькою.

На тілі в Зейнеб виступала кров, але дівчина мовчала.

— Вона ходить у подертому платті, на ногах у неї струпи. Жоден чоловік не покохас таку жінку, — говорили між собою Тагаєві жінки.

— Вона трохи пришелепувата, — сказала про неї Курляуш.

Не можна було впізнати життєрадісну й пристрасну Зейнеб у цій жінці з омертвілим поглядом.

— Ти зачарована, — казала їй Курляуш. — Вони доконають тебе, нечасну!

Та Зейнеб мовчала. Їй усе було байдуже. Ще взимку вона почала кашляти, а тепер, навесні, часто не могла заснути ночами від приступів ядухи.

— Перестань, ти заважаєш пам спати! — кричали жінки. — Іди надвір!

Ночі стояли морозні, та Зейнеб ішла надвір. Якось, коли вона, спершись плечем об дерево, кашляла особливо сильно, до неї підійшов нічний сторож.

— Я знаю, — мовив він, — ти помреш. Якось мій син привів з високих гір яка. Як почав кашляти і здох. Ми його розтяли. У нього були легені більші, ніж треба для долин, і зайві легені згнили. Ось і в тебе зайві легені гниють. Поглянь, ти виплюнула кров. — І старий ткнув палицею в пляму, що темніла при світлі місяця.

— Я не можу спати! — сварилася Мімі-ханум. — Нехай чорнопика спить у хліві й робить брудну роботу. Вона так ослабла, що не може втримати в руках чашки чи тарілки.

Зейнеб більше не прислуговувала Мімі-ханум. Вона сплітала аркани і згадувала, як спритно закидав Джюра аркан. Дівчина менше кашляла, червоні плями зникли з її щік. Думати про минуле було її єдиною розрадою. Зейнеб виправляла кінські шкури, вимочувала їх у кислому молоці, змащувала баранячим лосем, коптила і виминала руками. Вона уявляла собі,

нік би було гарно Джурі в убранні із фарбованих шкур, пошитому її руками.

Вечорами Курляуш розповідала їй різні веселі історії.

Якось до Тагаєвих жінок прийшли дві гості. За одною з них бігла невеличка собачка, схожа на снігову грудку. А друга гостя несла маленьку, з великими сльозливими очима собачку, що весь час тремтіла.

— А-а!..— радісно закричали в один голос Тагаєві жінки, лежачи на подушках біля водойми.— Стіл! Ей, там, принесіть стіл — ми будемо обідати.

Зейнеб принесла стіл і тарілки.

Товста коричнева моська Мімі-ханум обнюхала шпіца і підійшла було до тремтячої собачки, але та так роздзявкалась, що гостя знову взяла собачку на руки.

— Ще тарілку, для шпіца!

Далеко почувся шум. Незабаром долинули гнівні викрики, тукання, свист. Усі насторожились. Пролунав постріл, і через кілька секунд на доріжку вибіг великий чорний собака з білою цяткою на грудях. Він важко дихав, з великого червоного язика скапувала слина.

— Скажений! — злякано скрикнула Мімі-ханум і кинулася до будинку.

За нею побігли гості. По дорозі Мімі-ханум упала. Курляуш стягла хаяяйку в кімнату.

Малесенька собачка залишилась на столі, а шпіц, який побіг було за жінками, загарчав і поволі повернувся до тарілки.

Зейнеб, що весь час пильно дивилася на чорного пса, раптом закричала:

— Теке!

Собака здригнувся, нашорошив вуха й беззвучно оскалився.

— Теке! Теке! — кликала Зейнеб.

«Ну звичайно, Теке! — думала вона.— Хіба може бути в іншого собаки такий самий білий знак на грудях?»

Теке підбіг до столу. Розбалувані повсюдною опікою людей, кімнатні собаки не злякалися. Шпіц загавкав, а моська загарчала.

Теке відкинув моську вбік, і вона безпорадно задзявкотіла.

— Геть! Геть! — зло кричала Мімі-ханум, але Теке у відповідь грізно гарчав, показуючи велетенські білі ікла.— Гей, Зейнеб, чого ти дивишся? Гони його геть!

Та Зейнеб не чула цих криків. Вона дивилася на собаку і захоплено шепотіла: «Теке! Теке!» О, вона тепер певна, що Джура живий, і не лише живий, а десь поблизу.

Жирна курка хрумтіла в зубах у Теке.

Прибіг сторож із рушницею, і Теке блискавично перемахнув через огорожу.

— Ух ти!..— закричала Мімі-ханум, підходячи до Зейнеб, і замахнулася на неї кулаком.

Зейнеб, по звертаючи на неї уваги, потяглася і солодко позіхнула. Дівчині здавалось, що вона проспала багато-багато часу і лише ось зараз прокинулася.

— Ай-ай! — злякано скрикнула Тагаєва жінка.— Чорнопика потягується! Не смій при мені, не смій! — Мімі-ханум, белькочучи на ходу, кинулася в будинок.

— Чого вона злякалася? — спитала Зейнеб.

— Хіба ти сліпа, чи що? — відповіла Курляуш.— Ти прожила кілька місяців у домі, а не знаєш, що вона всього боїться. Ти потяглася при ній, а їй здається, що це ти передаєш їй своє горе.

Зейнеб весело й дзвінко розреготалася. Курляуш від несподіванки відсахнулася: вперше вона почула, як Зейнеб сміється. Зейнеб, широко розплющивши очі, розглядалася довкола.

Весняний вітер освіжав обличчя. Їй здавалося, що дерева зі всіх боків привітно кивають гіллям. Зейнеб кілька разів глибоко вдихнула й пішла в сад.

— Куди ти, божевільна! Туди не можна: там чоловіча половина! — злякано крикнула їй навздогін Курляуш.

Та Зейнеб зникла за колючими кущами троянд.

Там на мить вона спинилася; на невисоких тичках сиділи ловчі птахи. Зейнеб помітила, що кожен птах прикований до тички тонким ланцюжком. Вона згадала орлів, що ширяли в памірських горах. Зейнеб зрозуміла, що ці два беркути і два білих соколи належать Тагаєві і він з ними полює. Дівчина рішуче підійшла до птахів і швидко звільнила їх. Птахи сиділи непорушно.

Хтось ішов садом.

Зейнеб підхопила сокола на руки і щосили підкинула вгору. Він змахнув крильми, щоб не впасти, і, зачіпаючи за листя, злетів угору. Зейнеб швидко підкинула другого сокола, а за ними, розпроставши крила, злетіли беркути.

— Ай-ай-ай! Що ти робиш? — почула Зейнеб зляканий чоловічий голос.

Дівчина обернулася до того, що накричав на неї. Це був молодий узбек, Тагаїв сокольнічий. Піднявши обличчя вгору і схопившись обома руками за голову, сокольнічий із жахом стежив за летом птахів. Засвистівши, він вихопив з-за пазухи голубині крила й швидко виліз на дерево. Звідти він свистів і манював голубиними крильми ловчих птахів.

Зейнеб, посміхаючись, проводжала птахів очима, поки ті не зникли. Потім легкою ступою попрямувала на жіночу полонину.

Там друга Тагаєва жінка похитувалася в гойдалці й гризла горіхи. Побачивши Зейнеб, вона хихикнула. От перепаде чорнопикій від Мімі-ханум!

Зейнеб одразу помітила в неї на руці свій браслет з жовтим камінцем.

— Віддай мій браслет! — сказала Зейнеб, простигаючи вперед руку.

Тагаєва жінка пересмикнула плечима і так подивилася на Зейнеб, ніби вперше побачила її, а потім зневажливо захихикала. Зейнеб, не кажучи більше ні слова, схопила її за руку, на якій був браслет, і, незважаючи на переляканий вереск Змійки, зірвала браслет і наділа собі на праву руку.

Тагаєва жінка зіскочила з гойдалки і, галасуючи, помчала в будинок.

— Ти що це, га? — пролунав сердитий крик Мімі-ханум.

Вона вибігла в сад і замахнулась на Зейнеб нагайкою.

Зейнеб зневажливо пирснула і, помітивши парадні Тагаєві туфлі, що стояли на найвиднішому місці біля порога, загилила їх ногою в куток.

Мімі-ханум з жахом закричала:

— Ти божевільна! Хіба може мусульманка так поводитися? Та це ж частка тіла Тагаєв!

Вона підхопила туфлі, витерла їх і поставила біля себе.

Прибігла, засапавшись, Курляуш. Зейнеб пройшла в сад, під дерева, де варився суп. Вибравши з казана крапці шматки баранини, вона зі смаком почала їсти на очах у трьох переляканих жінок.

Зейнеб уже нічого більше не хотіла робити для Тагаєвих жінок і зранку виряджалась в їхні нові сукні. Якось уранці Зейнеб заспівала. Голос у неї був дзвінкий і сильний; за ці

кілька днів вона стала дуже вродливою. Жінки перелякалися, що дівчисько може стати першою жінкою. Вони звернулися до Курляуш і, запропонувавши їй великі гроші, попросили її допомогти їм позбутися Зейнеб. Курляуш погодилася. Насамперед вона порадила жінкам не сваритися із Зейнеб, яка, як клялася Курляуш, збожеволіла, може всіх повбивати і спалити дім. Перелякані жінки дали Зейнеб спокій, і дівчина робила, що їй хотілося.

Якось уранці Курляуш сказала:

— Чорноника хоче сьогодні поїхати на базар за продуктами. Не перечте їй!

— Нехай їде,— сказала Мімі-ханум.— Та дивися за нею гарненько.

Зейнеб без опору одягла паранджу. Вона їхала на білому осли, а поруч неї йшла Курляуш і швидко говорила:

— Правильно робиш! Вони вже бояться тебе, а приїде Тагай — ти передумаєш, станеш першою жінкою, і вони матимуть за честь взяти чай із твоїх рук.

Базар вразив Зейнеб багатством і багатством. Що там лише було: і килими, і посуд, і різні лакітки, і всілякий крам! Зейнеб сподобалось пожвавлення, що панувало довкола, і вона вирішила якнайчастіше втікати з дому. Стара Курляуш дізнавалася від торговців про різні повинни. Вони їй розповіли, що Тагай з басмачами Файзули Максума поїхав у Ферганську долину і повернеться па осінь. Якось вона пошепки передала Зейнеб страшну новину: на базарі говорили, що восени молодий мисливець з Радянського Паміру, на ім'я Джура, убив якогось важного чоловіка і його замучили в ісмаїлітській в'язниці.

Зейнеб знову затужила, перестала співати, і обидві Тагаєві жінки раділи. Вони знову почали погукувати на неї.

Зейнеб відмовчувалася.

Минало літо. На базарі вголос говорили, що Тагай вирізав на Радянському Памірі кілька кишляків і повернеться додому за великою здобиччю. Дехто пошепки передавав, що справи басмачів на Радянському Памірі погані.

Якось восени Зейнеб побачила на базарі продавця, який мовчки стояв у натовпі і тримав вирізану з дерева іграшку. Вона була схожа па ті, що Зейнеб пам'ятала з дитинства:

Зейнеб купила орла й собаку.

Через кілька днів Зейнеб знову зустріла на базарі того чоловіка з іграшками. Він і тепер продавав іграшки, вирізані з дерева.

Одну з них Зейнеб узяла і почала уважно оглядати. Біля гарно вирізаної арчі стояв на колінах мисливець і цілився в другу дерев'яну фігурку. Без сумніву, це була жінка.

Зейнеб охнула і притисла іграшку до грудей. Лише Джура міг так гарно вирізати з дерева. Невже Джура тут? То він живий?

— Хто це зробив? Хто? — закричала Зейнеб і аж вхопила продавця за руку.

— Один в'язень... Дай тридцять теньгів.

— Я дам тобі п'ятдесят. Скажи, хто він?

— Даси сто — все скажу, — квапливо відповів продавець, намагаючись роздивитися обличчя жінки під паранджею.

Зейнеб ткнула йому гроші. Він перелічив їх і швидко заховав у гаманець.

— Це страшний злочинець, нелюдської сили чоловік, знається з нечистою силою. Глянеш на нього — і ти налякаєшся. Він петушешній. Звуть його Джура.

— Джура? — скрикнула Зейнеб. — Ти не помиляєшся?

— Він молодий, і його звуть Джура, — повторив продавець, дивуючись незрозумілій тривозі, що охопила жінку.

— Де він? — спитала Зейнеб.

— У ямі, я стережу його, — відповів продавець. — Незабаром його мають стратити...

— Ходім зі мною. Хочеш заробити багато грошей?

— Ходім, — відповів продавець, облизуючи язиком пересохлі губи.

V

Жінки радісно зітхали й сміялися: все було, як і раніше. Зейнеб одягла стару сукню і служняно виконувала всі їхні повеління: мила моську, виправляла шкури і мовчала.

Жінки осмілилися: друга жінка знову колола «чорнопику» шпилькою і вимагала браслет, та Зейнеб відповідала, що десь згубила його.

Від Тагая прибув гонець, привіз срібні чашки, срібний самовар і багато гарної матерії. Він сповістив, що надвечір приїде курбаші.

Жінки зранку, всівшись перед дзеркалом, фарбували волосся, брови, нігті, рум'янили щоки. Та коли Мімі-ханум хотіла надіти коштовності, їх не виявилось.

В скриньці були зрізані ремінні завісики, і в ній нічого не виявилось. Замок висів на місці.

— Обікрали! — беззвучно шепотіла Мімі-ханум, її обличчя налилося кров'ю, побагровіло.

Прибігла Курляуш. Вона кричала, сплескувала руками й хапалася за сиве волосся.

— Це Зейнеб! — вигукнула Мімі-ханум.

— Ні, ні! — одразу запротестувала Курляуш. — Це не вона, це джини...

Мімі-ханум злякано заблимає очима.

— Джини? — перепитала вона.

— Вчорашній гонець — злий джин, — швидко відповіла Курляуш. — Погляньте, чи не зникли, як пара, його дарунки?

Всі три відкрили скриню і побачили, що вона порожня.

— Звичайно, він! — пробелькотала Мімі-ханум.

Друга Тагаєва жінка заплакала, та згадавши, що від сліз з'являються зморшки, змовкла і почала видивлятися в дзеркало.

— Ай, мій суп! — злякано закричала Курляуш і вибігла. — Повірили! — вбігаючи до сараю, кинула вона Зейнеб. — Ти добре все придумала. Ось що то дружити зі старою Курляуш! Ти не дурна. Я заплатила сторожам, усе заплатила. Коні будуть куплені. Це дуже дорого коштує. Не залишиться жодної таньги. Я вже тобі із своїх дам сто на дорогу. А поки що прикидайся, як і досі! — І Курляуш плеснула Зейнеб по плечі.

Раптом з чоловічої половини кибитки долинуло іржання коней, брязкіт стремен, хомін багатьох людей.

— Курбаші приїхав, курбаші! — схвильовано казали жінки.

Тагай прийшов на жіночу половину. Він спитав: «А де Зейнеб?» — і, дізнавшись, що вона в сараї, пройшов туди.

Зейнеб сиділа навпочіпки і м'яла шкуру.

Тагай мовчки уважно подивився на неї і сказав:

— Годі! Помийся і причепурися.

Він трохи подождав і, не почувши відповіді, вийшов.

Курляуш виглядала з-за рогу і манила його пальцем.

— Ну? — спитав він, підходячи до неї.

— Озолоти рабу твою, і я розкажу таке, що кров застигне в жилах.

— Ну? — спитав він, кидаючи їй золоту монету.

— Мало, — сказала вона, — та, коли ти дізнаєшся про все, ти сам даси... Знай, Зейнеб обікрала твоїх жінок!

Тагай зневажливо посміхнувся і пішов далі, та Курляуш схопила його за халат і зашепотіла:

— Зейнеб підкупила варту біля Джури і разом з ним утече!

— Це правда? — спитав він, намагаючись бути спокійним.

— Клянуся! — відповіла стара.

— Добре, — сказав Тагай, — я подарую тобі дев'ять шовкових халатів, дев'ять оксамитових та багато срібла. Мовчи! Нехай усе йде так, як задумали. А решта — моя справа.

Курляуш поцілувала полу халата в Тагая і повернулася до Зейнеб.

— Не забувай, Зейнеб, — мовила вона їй, — післязавтра вночі.

— А ти про що говорила з Тагаєм? — спитала Зейнеб, допитливо дивлячись на Курляуш.

— Стара Курляуш просила його дати тобі спокій, — швидко відповіла Курляуш.

Служниця вийшла з сарая і, пробравшись на чоловічу половину, попросила Тагая не заходити до Зейнеб три дні. Не довіряючи старій, Тагай доручив своїм людям дізнатися про всі подробиці, і ті підтвердили, що Зейнеб підготувала втечу із Джурою.

В останню ніч Джура, Чжао й Саїд нетерпляче ждали сигналу.

Опівночі ґрати відсунулись, і на фоні неба показалося три голови.

— Швидше драбину, швидше! — закричав Джура.

Згори долинув тихий сміх і впало щось кругле. Джура побачив, що це була відрізана голова.

— Невже ти думаєш, Джуро, — почувся згори голос Тагая, — що тобі мене перехитрувати?

— Ти вбив її? — крикнув Джура, швидко обмацуючи голову.

— Ні, Зейнеб моя жінка і чекає мене дома. Це лише голова зрадника.

Тагай, повернувшись додому, не знайшов Зейнеб. Він обшукав увесь будинок — її не було.

— Гей, стара, — спитав він Курляуш, — де Зейнеб?

— Я стара, я погано чую, я нічого не знаю. Я все тобі розповіла, і ти сказав, що сам усе зробиш. Я твоя слухняна собака.

— Але ж вона поїхала на коні, якого купила ти! Мені це сказали.

— Вона вкрала в мене цього коня! Я хотіла подарувати його своєму небожеві й купила на ті гроші, що ти мені дав.

Курляуш плакала, стоячи на колінах перед Тагаєм. Розраховуючи отримати ще золота, вона попередила Зейнеб, що все розкрито, Джура вбитий, і детально розповіла, як треба їхати на схід.

Від Тагая Курляуш побігла до жінок.

— Я допомогла вам позбутися Зейнеб, я ваш друг. Невже ви мені не вдаруєте халатів і сукоп?

Пославши в погоню за Зейнеб, Тагай зайнявся в'язнями.

— Обшукати їх! — наказав він.

Але це було дуже важко зробити.

Трохи згодом, коли шум боротьби стих і сторожа пішла, захопивши два відібраних ножі, місячне проміння освітіло яму.

Там нерухомо лежали замучені, напівмертві в'язні, покриті закривавленим лахміттям. Від смерті їх порятував Безносий, пам'ятаючи наказ Тагая зберегти Джуру для прилюдної страти.

Після одчайдушної боротьби в Саїда нило все тіло. Він відчував страшний голод, і усвідомлення того, що їсти нічого, ще більше розпалювало його апетит.

У напівзабутті він побачив перед собою купи смаженого м'яса і велетинський котел з киплячим наваром. Саїд потягнувся до м'яса, та не зміг дістати. Він хотів схопитися і побігти, але не міг посунутися і на лікоть. Саїд опритомнів і насправді почув, що хтось їсть, смачно плямкаючи губами. Саїд швидко сів і оглянувся. Джура щось гриз. Від злості Саїд аж закашлявся. Він чітко собі уявив, як Джура витягує з потаємного куточка м'ясо й коржі і нишком уплітає, навіть не поділившись з ним.

— Aga! Aga! — одчайдушно закричав Саїд, підповзаючи до Джури.

Просунувши руку під лахміття, він міцно вхопив Джуру за чуприну і сильним ривком відкинув голову назад.

— Він гризе... власну руку! — прошепотів із жахом Саїд, і далі несвідомо тримаючи за волосся Джурину голову.

Підповз Чжао. Він зрозумів, що в Джури настав край терпінню і волелюбний мисливець зважився на самогубство. Не маючи ножа, щоб перетяти вени і вмерти через втрату крові, він у відчай вирішив перегризти їх зубами.

— А-а-а! — голосно застогнав Джура, струснувши головою. Саїд випустив його чуприну і швидко відсмикнув руку.

— Навіщо мучитися?.. Пустить! Пустить! Та пустить же! — хрипло, скоромовкою говорив Джура.

— Слухай мене, слухай, Джуро! — І Чжао сильно струснув його за волосся. — Померти ще встигнеш, і так уб'ють. А якщо вдасться втекти?.. Помреш і не помстишся Тагасві? Живи! На зло їм живи!

— Кінець, все одно кінець! Навіщо мучитися? — Джура стогнав і бився головою об стіну. — Пустить, уб'ю! — хрипко закричав він і вирвався.

Чжао упав на бік. Упершись рукою в долівку, він намацав камінь і вдарив ним Джуру по голові. Джура, що звівся було на коліна, упав навznak.

— Так краще. Ей, Саїде, збирай павутину! — наказав Чжао.

Вони стогнали від болю, шарили розпухлими пальцями по стінах і не знаходили павутини.

Тоді Чжао розірвав рукав сорочки на смужки і туго-туго перев'язав Джурину руку.

— Нічого, — сказав він, — вчасно спохопилися. Рука не пропаде. Сухожилля ціле, і крові витекло не так уже й багато. Ти чого, Саїде?

Саїд, сидячи навпочіпки і впершись лобом у стіну, ридав, мов дитя.

КАЗЮКИ

I

— Лежні! — загорлав десять днів потому, схилившись над ямою для в'язнів, сторож, веселун Умар. — Ось вам і звільнення. Ви прямісінько попадете на той світ і не мучитиметеся більше в цій клятій норі.

По цих словах він спутив до ями драбину. Обшарпані й худі в'язні піднялися нагору.

Джура жадібно озирався довкола й гучно вдихав свіже повітря.

— Чого ви мружитесь, наче сови! Ще трохи — і ваші серця упокояться! — реготав Умар.

А тим часом Джура придивився до чоловіка, що стояв поряд з ним, і пізнав Безносого. Перш ніж Джуру встигли зу-

винити, він схопив Безносого за шию. Але той з реготом відхитнувся його, і знесиленій Джура ледве втримався на ногах.

В'язнів погнали до пустирища, що біля «собачих горбів». Дорогою до них прилучили ще трьох злочинців із сусідньої в'язниці.

— Повісять нас! — голосно мовив Саїд, углядівши шибениць на пустирищі. — Тікаймо! — прошепотів до Джури. — Ти думай, ми врятуємося.

Хтось із перехожих кинув в'язням коржа, й Саїд спіймав його в повітрі.

— Покинь! — крикнув, під'їхавши на коні, Безносий і замірився нагайкою.

— Хай вони хоч перед смертю поїдять, — обурився Умар.

Джура коржа не взяв. Високо задерши голову, він ішов перипий і пильно дивився поперед себе, ні на кого не зважаючи.

Саїд їв коржа, але від хвилювання йому пересохло в горлі, й він ковтав через силу.

Чжао їв повільно, кусав потроху; розмова сторожі не заважала йому смакувати.

На пустирищі довкола шибениць з'юрмилися цікаві.

У юрбі никали жебраки й дров'яні.

Усі зацікавлено озирали напівголих, худих людей, що їх вели на страту.

Здалеку долинали сердиті Кипчакбаїв і Тагаїв голоси.

Усі нашорошено принишкли. Чоловіки понурили голови, а жінки злякано поточилися назад і сховалися за спинами чоловіків.

В'язнів підвели до шибениць. Юрба стихла. Джура почув крикий Саїдів голос:

— Дивися, бочки з цвяхами й кат з мечем! Мабуть, вони не зразу нас повісять.

Джура мимохіть глянув на Саїда. Той від часу до часу гучно вдихав повітря крізь зціплені зуби. Чжао стояв спокійний. Він очима шукав когось у юрбі.

Джура подивився в бік Памірських гір. Він думав про втрачену батьківщину. Найтяжче йому було усвідомлювати, що він гине через власну самовпевненість.

— Сам винен! Сам винен! — повторював він тихо, думаючи, що зараз Таг полює в Маркан-Су на архарів, а суворий

Козубай, може, й згадує його, Джуру, але засуджує вчинок, не гідний джигіта із славного роду більшовиків.

Свідомість того, що він, Джура, вмере не в бою з ворогами, а після ганебних катувань, ранила його гордість.

Біля помосту в'язні побачили Кипчакбая. Його оточували вершники.

— Охорона! — мовив Саїд.

— Тримайся! — сказав Чжао, міцно тиснучи Джурі руку.

Джура здивовано поглянув на нього. Вороги не почують ні стогону його, ні крику. Вони побачать, як уміє вмирати справжня людина!

На бочку, що її поставили на поца, заліз худорлявий дідок із запалим ротом і випнутим підборіддям. Джура пізнав його. Це був Махмуд, що допікав Джурі піснями. Ось кому б він радо перегриз горлянку! Махмуд звернувся до юрби.

Він багато говорив про злочини Чжао, Джури, Саїда. Найтяжча їхня провина, за Махмудовими словами, полягала в злочинах проти віри, тому-то Кипчакбай прирікає їх до найжорстокіших катувань, яких зазнає кожен, хто словом чи діянням зважиться перешкоджати муллі Кипчакбаєві вершити його діла.

Коли Махмуд узявся перелічувати катування, що їх мають зазнати злочинці, здалеку долинув кіпський тупіт. Сторожа переписнула верхівцеві шлях, але він голосно закричав, що має пильну справу. Кипчакбай обурився: його ображала така неповага. Одначе подав знак пропустити вершника. Той підскочив до Кипчакбая і щось тихо зашепотів йому на вухо. Кипчакбай уважно вислухав гінця.

Раптом Джура побачив, як Тагай, у свою чергу, теж прошепотів щось Кипчакбаєві. Кипчакбай нетерпляче відмахнувся. Він засунув руку в калитку, подану верхівцем, і дістав звідти золоті монети. Неабияк схвильований, він упустив одну монету на землю...

Вершник устиг розповісти Кипчакбаєві, що на тому місці, де закопували здохлу скотину, виявили підземелля з великими скарбами.

— Жени за мною в'язнів! — крикнув Кипчакбай, повертаючи коня до «собачих горбів».

Тагай заступив йому дорогу.

— Треба кінчати їх! — крикнув він Кипчакбаєві.

— Ну, — відповів Кипчакбай, — стратити завжди встигнемо.

Вони в моїх руках. Там,— він показав нагайкою в бік «соба-чих горбів»,— знайшли скарб... Невеликий,— поспішив дода-ти.— Там, як ти сам знаєш, безліч собак. До підземелля було поліз мій чоловік, та собаки його розірвали. Хай ці полізуть.

— Кипчакбаю, ти збожеволів! Що скаже імам Балбак? Адже ця страта — щоб настрахати. В народі неспокійно. Ти знаєш, як важко і нам, і китайським урядовцям, про яких кри-чать, що вони запродали край вільних людей. Треба показати свою силу. Ти надто любиш золото, воно тебе згубить.

— Я трохи дам тобі добутого,— відповів Кипчакбай,— як-що ти мені допоможеш...

— А що скаже імам Балбак, коли ти скасуєш його наказ про страту?

— А хто сказав, що я скасовую? — сердито обізвався Кип-чакбай.— Я лише змінюю спосіб страти... Щастя чекає бага-тьох із вас,— звернувся він до в'язнів.— Ви будете моїми ка-зюками. Хто більше добуде золота, того я звільню.

Коли в'язнів повели, він голосно заявив присутнім, що для злочинців обрано новий спосіб страти: їх розірвуть собаки.

Юрба рушила до горбів, наздоганяючи в'язнів.

— Хто такі казюки? — запитав дорогою Джура у Чжао.

Чжао відповів:

— Так називають ще від часів Абабакра шукачів скарбів. Абабакр шукав золото й наказав розкопати всі старовинні руї-ни. У Яркенді за його наказом в'язні розкопали всі будівлі давніх фортець. Копали багато років.

— А куди Абабакр подів своє добро? — запитав Саїд, і йо-го очі зайскрили.

— Війська твого тезка Саїда розграбували ці скарби. Аба-бакр утік у гори, і частина добра загинула, коли переправля-лися через річки.

— Які річки? — знову запитав Саїд.

— Та ти що, шукати надумав? Ми зараз будемо казюками. А отже, поки що житимемо.

— Якийсь час? — запитав Джура.

— Атож,— відповів Чжао.

Приречені наближались до горбів. Ще здалеку вони поба-чили силу-силенну собак.

— Це «собаке місто»,— сказав Саїд.— Тут багато століть тому жили люди. Тепер у ямах, там, де було місто, живуть собаки. Удень вони зграями бігають на базарі. Якщо прийти

сюди вночі — розірвуть. Горби тут поділені між зграями. У кожної — свій ватаг.

Перед однією ямою стояло кілька чоловіків. Довкола ями суцільним кільцем — собаки.

— Тут! — сказав верхівець, що супроводив Кипчакбая.

— Лізьте! — гнівно гукнув Кипчакбай в'язням.

В'язні боялися ступити з місця.

Басмачі пострілами й ударами прикладів звільнили вхід до нори.

Один в'язень, не знайомий Джурі, поліз у підземелля, та майже одразу звідти долинув розпачливий зойк. Його витягли з покусаним обличчям. Ніхто не зважувався наслідувати приклад бідолахи.

Кипчакбай люто крикнув:

— Ви боягузи! Я накажу постинати вам голови.

Джура презирнувся із Чжао. Той показав йому очима на дірку.

II

Джура не поспішав спускатися в підземелля.

— Боїться, — сказав голосно хтось із юрби.

— Чого йому боятися? — відповів інший. — Все одно помирати, а полізе — гляди, ще й живий зостанеться.

Джура дивився на гори, що мріли вдалині, на сліпуче сонце, потім погляд його зупинився на норі, звідки долинав лютий гавкіт. Джурі раптом майнула думка поквитатися з Кипчакбасм.

— Дайте шаблю, — сказав Джура, — а то нічим воювати з собаками!

Йому дали шаблю.

Одначе сторожа, примітивши його пильний, чіпкий погляд, звернений на раїса, зімкнулася, і Джура, глянувши на Чжао, прочитав у його очах докір. Чжао повів очима на горб. Джура зітхнув і підійшов до ями.

Лютий гавкіт приголомшив Джуру тільки на мить. Опустившись на лікті, обережно штрикаючи шаблею поперед себе, він поліз у нору, що її вигребли собаки.

Заступивши собою світло, Джура одразу зупинився в темряві й незабаром побачив безліч собачих очей, що світилися в мороці. Одначе й це не спинило Джуру. На ліктях, відштовхуючися ногами, повільно повз він собачим хідником. Маю-

чи в руках шаблю, він пішов би на драконів, а не тільки на собак. Сподіванка добути волю кинула його в темряву, в невідоме, додала сили.

Жарини собачих очей були зовсім близько. Джура штрикнув шаблею в темряву, і несамовите скавучання засвідчило, що він зачепив собаку. Гавкіт із незліченних собачих горлянок зливався в один неугавний зойк.

Собаки, що були відбігли, знову наблизилися. Джура різко подався вперед. Земля під його лівою рукою обвалилася, і він, утративши рівновагу, впав і випустив з рук шаблю.

Блискавично Джура скочив услід за нею вниз. Собаки відлинули назад. Хапаючися за землю, Джура намацав східці, та шаблі на них не було: очевидно, вона скотилася нижче.

Зрозумівши, що він обеззброєний, Джура, не гаючи жодної миті, схопився на ноги й щосили закричав. Це був гнівний крик безбройної людини, крик люті й відчаю. Він переслідував собак, не даючи їм опам'ятатися. Собаки східцями кинулись униз, перекидаючися через голови, а за ними біг чоловік і люто кричав.

Іноді Джура присідав і вишпорив на сходах руками, але не намацував шаблі й гнав собак далі. Він збіг сходами в темну порожнечу й озирнувся. Звідкілясь згори пробивалися кволі промені світла. Та й цього було досить, щоб після цілковитої темряви запримітити високу стіну.

Собаки оточили в'язня кільцем і, вишкіривши ікла, з гарчанням повільно наближалися. Джура був сам, без зброї, проти кількох десятків дужих і злих собак. Вони не дали б йому зійти сходами вгору й розірвали б дорогою. Джура вирішив схопити одного собаку і відбиватися ним від інших, як раптом інстинктивно відчув небезпеку ззаду. Обернувшись і опинився перед величезним чорним псурою з білою ознакою на грудях. Пес налагодився стрибати...

— Теке! Теке! Мій Теке! — крикнув Джура, не ймучи своїм очам віри.

Собака завмер. Уся згряя змовкла. Джура поволі випростався. Пес і чоловік стояли якийсь час одне проти одного. Секунди видалися Джури вічністю.

Теке замахав хвостом і беззвучно вицирився. Він винувато підійшов до Джури і, зіп'явшись на задні лапи, передніми уперся йому в груди. Собака не вмів лащитись. Джура схопив його голову обіруч і притиснув до свого обличчя. Кілька собак,

не збагнувши поведінки свого ватага, кинулися й учепились у Джурина халат.

Теке скочив уперед, збив першого ж собаку на спину і почав його кусати.

Джура полегшено зітхнув, оглянувся й побачив свою шаблю. Він миттю схопив її і обернувся, ладен стати до бою. Теке був поруч.

Біля входу почувся Саїдів голос. Саїд на всі заставки кляв Кипчакбая з усіма його родичами.

Собаки знову загавкали. Саїд злякано покликав Джуру. Джура прогнав собак.

Саїд, а за ним Чжао опинилися на кам'яних східцях старезних сходів.

— Спускайтеся до мене! — гукнув Джура.

— А собаки?

— Собак не бійтеся. Тут мій вірний Теке. Він ватаг собачої зграї.

Чжао й Саїд багато чули про його мисливського пса. Щасливі з несподіваної вдачі, вже не боячись собак, вони зішли в підземелля.

— Теке! — ласкаво мовив Саїд, пробуючи погладити собаку по голові.

Теке сердито загарчав, і Саїд рвучко відсмикнув руку. Собаки сердито гавкали здалека.

— Хутчій! Давайте шукати вихід, — запропонував Чжао.

— А золото? Де ж золото? Треба взяти золото, — невгавав Саїд, хапаючи Джуру за халат.

— Пропадом пропади воно, те золоті! Давайте шукати вихід, — відповів Джура.

Раптом попереду люто загарчали собаки і майнув відблиск вогню.

— Ми загинули! Вороги знайшли інший хід і йдуть сюди! — заскiмлив Саїд, відступаючи назад.

Джура знову відчув неймовірний приплив енергії. Боротьба завжди вабила його, тепер же він знав, що бореться за волю. З ним були друзі. Сам він вирішив, що коли залишиться живий, то завжди діятиме з ними заодно.

Назустріч в'язням з-за повороту вийшов чоловік із запаленим смолоскипом у руці.

— Чжао! — голосно крикнув він.

— Білля! — зрадив Чжао. — Чи ж це ти, Білляле?

Ви ще живі? — засапавшись, питає Біллял і обнімає Чжао. — Я так поспішав! Думав, що тебе пошматували собаки. Та швидше, швидше за мною!

— Хто це? — недовірливо прошепотів Саїд. — Я нічого не розумію!

— Не бійся, — відповів Чжао спокійно. — Це мій друг Біллял. Скажи, як ви довідались...

— Розповім усе потім. Поспішімо! — перебив Біллял.

Вони рушили переходом. Джура спіткнувся: під ногами лежав труп. Біля нього — шкіряний мішок, з якого висипалися срібні й золоті монети. Саїд схопив мішок і почав збирати в нього золото.

— Не більше десяти фунтів, — пожадливо шепотів він. — Навіть і десяти нема, тільки вісім. Ага, ось срібло!

Він проповз у куток, де лежали мішки із зливками срібла.

— Хто ж це такий багатий? — Саїд перекинув труп на спину. — Чер! — здивовано мовив він. — Дунган Чер! Таки здох, чортів дідуган. Усе одно я зарізан би його.

— Хто він? — спитав Джура.

— Це Чер, — відповів Саїд. — Старшина жебраків, тих, що живуть на двиятарі й жебрають у кишляку. То Чер виказав мене Кипчакбасвим нишпоркам.

Біллял з цікавістю дивився на Саїда.

— А він що за один? — спитав у Чжао.

— Це Саїд, мисливець за пригодами. Разом у ямі сиділи.

— Разом страждали, — докинув Саїд, — з однієї чашки баланду їли.

Саїд загорнув золото в пояс, схопив два мішки із срібними зливками, зв'язав їх і перекинув через плече.

— Беріть срібло, я нічого не дам вам потім із своїх мішків. Беріть срібло Чера, що його він грабував у жебраків і крав у багатіїв. Ми врятуємося від Кипчакбая на його ж гроші!

Услід за Біллялом в'язні рушили звивистим проходом, вирубаним у стіні.

Та ось їм перетнули путь кам'яні брили.

Саїд застогнав від злості.

— Далі дороги нема, — сказав Чжао, ретельно обмацавши руками обвалене каміння.

— Не тривожтесь, — заспокоїв Біллял і тупнув ногою.

Під ногами загуло. Біллял намацав кільце, потяг його на себе і відхилив круглу ляду.

— Дуже добре, дуже добре! — повторював Саїд.

Утікачі зачали подих і дослухалися. Джура скочив на дно неглибокого колодязя.

— Вихід праворуч, — тихо промовив Біллял.

Спустившись, усі поповзли тісним проходом і нарешті опинилися в невеличкому квадратному приміщенні.

— Це кумбез¹, — сказав Біллял, — ми на цвинтарі. Нас чекають у заростях тугаїв, біля річки. Тут треба перебути до вечора.

Джура захоплено дивився на Білляла. Усі були щасливі від думки, що знову здобули волю.

Джура, Чжао й Саїд далі не могли стримувати своїх почуттів.

Усі тряс кинулися обіймати Білляла.

— Тихіше! — мовив Біллял. — Ви чуєте голоси? То жебраки. Мазари на цвинтарі — їхнє пристановисько. А цей був потайником у Чера.

— А як же ти знайшов нас? — запитав Чжао.

— Дуже просто. Ми всі ніяк не могли збагнути, куди ти запропастився, і шукали скрізь, навіть у ямах. Та Лі віде не знаходили.

— Лі?! — здивувався Саїд.

— Для всіх я Чжао, і для вас також.

— Тихіше! — знову застеріг Біллял, промовисто показуючи на стіну. — Нарешті тебе побачили на базарі, коли ти жебрав. А Кипчакбасві нишпорки захотіли на тебе, як на живця, спіймати велику рибу. І опукалися. Усе інше було неважко зробити. Знаючи Кипчакбасву пристрась до золота, ми підготували одну старовинну вежу з підземним ходом, але вона була біля кишлаку, і хід могли знати інші. А тут, якраз над потайником старшини жебраків, почали закопувати корів і докопалися до підземелля. Ну, а всі Кипчакбасві нишпорки в нас на прикметі. Ми з цього й скористалися. Чимало нам допомагало — адже нас багато, Чжао, твоїх друзів. Одного боялися — аби не спізнитися, бо собаки могли вас пошматувати. І тут знову щасливий випадок. Хто знав, що між ними опиниться цей чорний! — І Біллял показав на Теке.

¹ Кумбез — склеп.

Джура захоплено подивився на Чжао й Саїда і не примітив, що вони були худі — шкіра та кістки, але він бачив, як радісно змінили їхні очі. І, пригадуючи слова старовинної клятви, що її він чув від Кучака, урочисто промовив:

— Життям і смертю клянусь, що завжди буду твоїм досом, Чжао! Клянуся, що ділитимуся останнім шматком м'яса й віддватиму тобі останній ковток води. Моє житло — твоє житло. Моя зброя — твоя зброя. Бери все моє, що сподобавш, — цим подаруеш мені радість. Ти мій друг. Ми тепер — як двоє крил одного птаха, як два пагінці на одній галузці.

Джура й Чжао оголили груди, обнялися й цим скріпили дружбу. Чжао відповів:

— Клянуся бути твоїм другом! Твій ворог — мій ворог. Твоя радість — моя радість. Наша дорога хай буде спільною. Хай на шляху нашому нужденні стануть багатими й висохнуть сльози знедолених. Ти мій друг.

Чжао одвернувся і, витираючи пальцями очі, пробурмотів:
— Тут багато пілюки...

Саїд, дивлячись на товаришів, теж оголив груди і, по черзі обнявшись з Джурою і Чжао, заприсягнув бути їхнім другом.

— Тепер, — мовив Саїд, — наші друзі — рушниці, а товариші — коні. Ось срібло. Я на нього куплю коней, і ми втечемо від погоні. Ви чуєте голоси?

Він швидко підбіг до стіни й зазирнув у щілину, а потім обернувся, притис пальця до губів і черкнув ним по горлянці.

День тут, у склепі, тягся нескінченно довго. Джура нудився й не знаходив собі місця.

— Піду в місто, спіймаю Тагая. І Кипчакбаєві дістанеться від мене! — після тривалої мовчанки сказав Джура.

Чжао почув його слова, заперечив:

— Не треба так зопалу. Ти пам'ятаєш, я розповідав тобі про військову хитрість Тамерлана?

— Пам'ятаю, — знехотя відповів Джура. — Але ж тобі хитрість не допомогла: ти сам попав до ями.

— Слухай мене, поки відійшов Саїд, — квапливо зашепотів Чжао. — Наш народ ненавидить поневолювачів і хоче жити щасливо. Ми боремося за щасливе життя. І я — в лавах борців за волю. Народ ненавидить англійців та інших зайд, що підтримують баїв. Ми віримо, що й для нас настане день, коли

прийде воля. Але всяке ще може бути, поки настане цей день, і багато гарячої крові ще вип'є земля, перш ніж життя стане правильним.

Чжао підсів до Білляла, і вони довго про щось шепотіли.

Джуру непокоїла думка про Зейнеб, про її неволю. Він вирішив будь-що звільнити Зейнеб від Тагая.

Тільки вночі через дірку в стіні втікачі вибрались із склепу. Біллял вивів їх поміж могилами до річки. Вони увійшли в зарості держидерева.

— Я в цих тугаях кожну стежину знаю,— шепотів Саїд,— зі мною не пропадете.

Там, де зарості відступали од берега, утворюючи прилуку, подорожні зупинилися.

— Тепер ви майже на волі,— весело мовив Біллял.

— Чому — майже? — запротестував Саїд.— Я ж сказав, що знаю ці тугаї. Тут неподалік живе мій друг. Через нього куплю й коней і одєжу.

— Нічого не треба купувати,— заперечив Біллял.— Усе наготовано. Хай усі думають, що ви загинули в ямі.

— Мені ніколи чекати! — кризь зуби процідив Саїд.— Мені треба йти до своїх!.. Прощавайте! До побачення!

— Ось що, Саїде,— сказав Біллял, поміркувавши якусь мить.— Затримувати тебе не стану, але тільки умовимось: коли попадешся — жодного слова про те, що і як.

— Ще б чого, буду я розп'якувати,— обурився Саїд.

— А ви,— звернувся Біллял до Джури й Чжао,— чекайте на мене тут.

Біллял швидко зник у темряві.

Саїд трохи постояв і, потиснувши друзям руки, пішов у протилежному напрямку. Джура з насолодою ліг на спину, закинув руки за голову. Чжао заснув, схилившись йому на груди. Спав він тривожно, і ледь чутний шерех змушував його прокидатися і вдивлятися у темряву.

Уже небо зайнялося на сході, й ранковий мороз скував берег річки, а Білляла все ще не було.

Раптом Теке напорошився й загарчав. Почувся плюскіт води. Появився Біллял верхи на коні. Та ще двох вів на повіді. Біллял сплигнув на землю й підійшов до друзів.

— Запізнився я,— мовив він.— Хтось бродив у тугаях. То-

му, хто чекав на нас, довелося забратися геть, щоб не збудити підозри. Доведеться знову дождатися темноти: в кишпаді всі гадають, що вас розірвали собаки. Ось вам одежа й харчі на тиждень. Скиньте своє дрантя. Попереду далека дорога.

Джура, не гаючись, скинув подертий халат і побіг до річки. Він кілька разів пірнув у крижаній воді, змиваючи пиліюку й бруд. Його розчервоніле тіло парувало. Джура хутко нап'яв на себе чисту одежу. Нові ічиги виявилися для нього завеликі.

Джура дістав із старого ічига клопоть матерії.

— От мідна! — мовив він. — Скільки минуло часу, а вона досі наче нова... Це я із Артабекової торбини взяв.

Джура розгорнув клаптя й хотів його роздерти.

— Ану, дай сюди! — зупинив його Чжао. — Не рви!

Джура раптом звернув увагу на те, що на матерії були якісь знаки.

— Та це ж і є фірман Ага-хана! — вигукнув Чжао, розглядаючи клопоть. — Невже ти не знав цього? Це ж і є фірман!

— Як же мені знати про це? Усі кажуть: «фірман, фірман», а що воно таке, я не знав, запитати ж було соромно. Усі казали: «Чи не бачив такої великої бумажі?» Але ж це не бумага, а матерія.

Біллял глянув через плече Чжао. Вони разом читали фірман, час від часу перемовляючись. З їхньої розмови Джура зрозумів, що цей фірман містить щось важливе.

— Джуру, — звернувся до нього Чжао, — цей фірман наказує ісмаїлітським пірам бути готовими до воєнних дій у тисяча дев'ятсот тридцять першому році. Ти знаєш — зараз тисяча дев'ятсот тридцять перший рік. У цьому фірмані дуже важливі відомості. Тому, мабуть, ним і цікавилися Максимов, Козубай і Кзицький. У ньому наказ, не зрозумілий нам. Ти повинен відвезти фірман до своїх.

— А Зейнеб? Невже я кину її? — запитав Джура. — Я мушу вбити Тагаю, без його голови я не можу вернутися до Козубая.

— Ти повезеш фірман. Тут ідеться про весь народ, — сказав Чжао. — Хіба ти не казав, що належиш до роду більшовиків.

— Так, твоя правда, — згодився Джура. — Та, може, ми спершу звільнимо Зейнеб і поїдемо разом?

— З тобою поїде Чжао, — категорично заявив Біллял. — Я також багато від чого відмовляюся заради боротьби. Тут

чимало нас, друзів волі. Ми робимо так, що народ більше не йде у басмачі. Нас ненавидить імам Балбак і Тагай. Білогвардійські офіцери Тагая бояться попасти нам до рук. Якщо ти доправиш фірман, це буде великий подвиг.

Зашелестіло в кушак. Біллял дістав з кишені револьвер.

З кушців вийшов Саїд. Він тримався за щоку, під оком у нього темнів синець.

— Я мушу тікати звідси, — мовив він, ледве переводячи дух. — Я не можу лишатися в цьому кишляці. Кипчакбай обіцяв п'ять тисяч за мою голову, і я не хочу важити нею.

— Хіба ти цього не знав? — здивувався Біллял. — Але як ти смів іти сюди вдень? Адже ти міг навести на нас Кипчакбаєвих нишпорок.

— Нічого не бійтеся. Я плазував, як змія. У місті тільки й мови, що про нашу загибель і про втечу Зейнеб. Моя тітка Курляуш слугує Тагаєвим жінкам. Вона якраз і сказала, щоб я щезнув на рік. А сама така, що молиться і богам і чорту. Тітка дала Зейнеб у провочаті мого двоюрідного брата.

— Тоді хутчіш на захід! — схвильовано вигукнув Джуро.

— Чи в тебе є голова на в'язах! — перебив його Біллял. — Тагаєві гінці шукають Зейнеб по всіх дорогах і стежках. У нього стільки вух і очей, що нам не добутися прямо на захід. Ви поїдете на північ, а вже звідти на захід. На півночі — курбаші Джафар, Тагаїв задріслик. Там легше пробратися. Казатимете, що ви з Індії, люди імама Балбака. Тепер звідти багато приїжджає. У мого товариша-мисливця — Чжао знає його — ви зможете поміняти коней на верблюдів, бо вам доведеться їхати через пустелю. Джуро, ти молодий і наївний: ані слова Саїдові про фірман Ага-хана! — прошепотів Біллял Джурі.

— Хоп, — тихо відповів Джуро. — А фірман я сховаю на грудях.

— Сховай його знову в ічиг, — порадив Чжао. — Коли не знайшли його там раніше, то й тепер не знайдуть.

— Я також з вами, — сказав Саїд. — Мені хоч куди їхати, аби рік перебути. І що далі, то краще. Я знаю весь край, прикордонні стежки.

— Ідьмо, ідьмо скоріш! — вигукнув Джуро, якому нетерпеливлося покинути ці знавіснілі місця.

Уже вночі стало відомо, що їхню втечу викрили.

Доки втікачів шукали біля східного кордону, вони їхали на північ, через Такла-Макан. Саїд узявся провести Джуру й Чжао через пустелю, маючи намір потім повернути на схід. Коней поміняли на верблюдів.

Минуло чимало днів відтоді, як подорожні, рятуючися від погоні, поминули останні піщані бархани й ступили в цю страшну безрадісну пустелю.

Не було в пустелі ні сонця, ні тіні. Густа напівпрозора мгла з лесової пилюки звисла над подорожніми, заслала небо.

Ніщо не росло й не жило на цих такирах, що нагадували дно висохлого моря. Нескінченні тріщини розтинали сіруватий голончак, сухий, що сухар.

Безгомінна, мертва пустеля гнітила подорожніх, і вони їхали мовчки, подеколи тихо перемовляючись.

Караван із трьох верблюдів витягнувся ланцюжком. Попереду їхав Саїд, за ним Джура. Висохлий, почорнілий, з випнутими вилицями, він увесь час дивився вдалину, начебто там щось бачив. У нього за спиною висів карамультук — Біллялів дарунок.

За Джурою їхав Чжао.

За караваном біг схудлий, закудланий Теке.

Уже третій день ішов караван, знемагаючи від спраги: не було жодної краплини води в сухих бурдюках.

Губи у всіх посиніли, язики набрякли й побіліли, і Чжао здавалося, що повіки, коли склеплюються, шурхотять.

З кожною годиною тіло подорожніх усе більше й більше збавляло вагу, щоки позападали.

Надвечір верблюди лягли й не мали ані найменшого бажання вставати, а звівшись, не хотіли йти; коли на них сідали, вони падали. Їхні широко роззявлені роти й дике ревіння лякали людей. Тільки один чорний двогорбий верблюд, злий і дужий, пішов уперед, і його не могли догнати.

— Срібло, беріть із собою срібло! — І Саїд кинув на плечі мішок із сріблом. — Близько, близько! — запевняв Саїд і показував уперед.

Удалині синіло озеро, і подорожні побігли, але знесилені впали; а коли піднялися, побачили, що ніякого озера нема, а над піском струмує повітря.

Подорожні далі поплентали вперед. Підводилися, падали й знову вставали. Теке чвалав за вимученими людьми. Та Джура все-таки не кидав карамультака, а Саїд свого срібла.

Траплялися кущі тамариска. Подорожні пробували жувати галузки, але то було все одно, що жувати солону.

На ранок вони геть знеслилі.

— Ось срібло,— казав Саїд.— Давайте поділимо його на троє і понесемо. Краще бути багатим, ніж бідним.

— Яка з того користь,— відповів Джура,— коли за нього не купиш і ковтка води у цій непривітній пустелі!

Кожен виконав собі ямку в піску. Цілий день вони нерушно лежали під палючим сонцем і марили.

Уночі похолодало. Вони очунали й побрели далі. Саїд почав відставати. Збагнувши, що срібла йому не винести, він трохи надсипав. Але від цього його ноша мало полегшала. Тоді Саїд висипав половину й гарячково шукав прикмету, за якою він міг би потім знайти свій скарб. Та ніщо таке не трапляло йому на очі — довкруг усе було однакове. Минув іще якийсь час, і знеможений Саїд уже не ніс, а волік мішок по піску, а його дорога встелялася сріблом, аж поки воно все висипалося.

Потім Джура так і не міг згадати, скільки днів чи годин ішли вони по слідах чорного верблюда. Теке через кожні п'ять кроків лягав відпочити. Ідучи, знайшли труп верблюда. Спробували з'їсти по кусочку м'яса, та слини в роті не було, й ковтнути м'ясо не змогли.

Удалині замаячили дерева. Подорожні доповзли до них, але води й там не було. Непорушно лежали вони й марили. Теке не було біля них. Він кудись зник.

Раптом люди почули посвист.

— Буря! — прошепотів Саїд.— Ми загинули!

Виявилось, що це прилетіли бульдуруки¹. Вони сіли неподалік.

— Хоч би напитися свіжої крові! — прошепотів Саїд.

Джура важко звівся, викресав іскру, запалив гнота й вистрелив.

Усі троє порачкували до забитого птаха. Крові вони так і не напилися, бо вона одразу ж скипілася.

Уночі Джура прийшов до тямку: Теке лизав його руку. Джура спробував відіпхнути його. Шерсть Теке була мокра.

¹ Бульдурок — птах завбільшки з голуба.

«Вода!» — хотів крикнути, але не стало сили. Він повільно поповз за Теке й дістався очеретяних заростей. Ламаючи очерет, кинувся до води. Упав на живіт і жадібно пив воду. Відсапавшися, пив знову. Він відчув приплив сил, намочив одержу й повернувся до друзів. Вичавив воду на обличчя Саїдові й Чжао, і вони опритомніли.

На ранок подорожні прибилися до великого каравану. Карамультук довелося кинути в кущах, щоб не збудити підозри.

Джура, Саїд і Чжао найнялися погоничами верблюдів. Вони зголосилися працювати за самі харчі.

V

Десять днів вони їхали малонаселеною місцевістю. Минали останні дні зими, похолодало, і йшов сніг.

Караван ступив уночі на базарний майдан.

Попереду на коні їхав хазиїн. За ним на ослі — його найближчий помічник, караван-баші¹. За першим верблюдом велично виступала решта двадцять п'ять. Чжао, Саїд і Джура їхали в голові другої групи каравану.

Забачивши на майдані зграю собак, Теке помчав до них. Сірй собака ліз у нору з повстин, де лежав старий жебрак. Угледівши Теке, собака обернувся й кинувся на нього, але Теке збив сірого з ніг. З-під повстин долинув ледве чутний стогін непритомної людини. Теке відкинув собаку й поліз у нору. Гарячим язиком обливав він обличчя старого, потім вискочив і подався до Джури. Теке дзявулів і тягнув його за полу халата.

— Теке, що тобі, Теке? — питав Джура.

А Теке нетерпляче скімлив і все тяг у бік повстяної нори. Джура зійшов з осла. Разом із своїми двома супутниками він розкидав повстини.

— Тут якийсь старий, — мовив він і схилився над людиною, що вже дубіла від холоду.

Теке кидався з боку в бік, гавкав, нападав на собак і лизав обличчя старого. Джура і його товариші нічого не розуміли. Порадившись, вони вирішили їхати далі, але в цей час старий розплющив очі.

¹ К а р а в а н - б а ш і — старший каравану.

Старий радісно й здивовано прошепотів:

— Джуро, Джуро!

— Та це ж Кучак! — закричав Джура.

Старий через силу схопив Джурину руку, припав до неї обличчям і заплакав.

Налетіла віхола. Сніжинки танули на усміхнених обличчях, і здавалося, що люди з радощів плачуть.

За кишлаком караван став на відпочинок. У покинутій оселі зійшлися друзі.

Кучак сидів біля некучого вогнища, сміявся й плакав.

— Болично? — сиитав Джура.

— Ноги закоцюбли, — відповів Кучак, — і душа залякла. Зараз легше. З душі наче крижаний обвал шугонув: у вухах дзвенить, і бачу вас як крізь снігову порошу... А може, я сплю?

Джура спробував скинути ічиги з Кучакових ніг, але не зміг і розпорів їх ножем. Чжао змастив розпухлі Кучакові ноги борсуковим салом із своєї дорожньої аптечки, яку зладив собі в дорозі.

— Ну, а заляклу душу твою лікуватимемо їдою, — весело мовив Джура. — Адже ти завжди казав, що душа людська мешкає у людини в животі.

— Я голодний і з'їм за десятьох, — заневнив Кучак, — але я вже зовсім не той, що був. Людина розумом повниться не від життя довгого, а від страждань тривалих. Я в цьому переконався. Пережитого мною горя й страждань вистачило б на поклажу для тисячі верблюдів. Колись я населяв світ примамами й боявся їх. Я й тепер їх боюся, та ще більше боюся залишитися тут, у країні, де потоптано правду бідних і де всьому суддя правда багатих. Я спробував було натякнути про справедливість — і зазнав неласки, попав у біду. Мене переслідували, як підстреленого архара. Я був сам. Я взяв собі в супутники терпіння й покірність, і вони привели мене на базар і кинули вмирати самотою з голоду, і ви воскресили мене... Та що й казати!..

Кучак заплакав, потім засміявся крізь сльози.

Він був незмірно щасливий. Він ладен тепер стерпіти від Джури будь-яку кару за свою втечу. І хоч би яка жорстока була та кара, вона все-таки після всього пережитого не могла б потьмарити радість зустрічі, що звітувала порятунок.

Так і сказав про це Кучак. Джура замислився.

Кучак не пізнавав у суворому, схудлому, почорнілому чоловікові з глибокими зморшками на чолі й запалими очима колишнього хвалькуватого юнака, яким він знав Джуру.

— Я також помилявся, — обізвася Джура. — Що ж, тепер разом пильнуватимемо, щоб усе робити з глуздом. А розумний, як кажуть, двічі об той самий камінь не спіткнеться.

— Авжеж, — мовив Кучак. Він ладен був згоджуватися з кожним Джуриним словом.

— Чудася! Навіть у синиці бас прорізався! — вигукнув Саїд і, щоб засвідчити Кучакові свою прихильність, поки закипала вода, нагострив ножа й поголив йому голову, потім старанно підстриг вуса й борідку.

Вогонь палав.

Вода в казані й чимганах закипіла. Друзі виїли по піалі борошняної завтанки й запили чаєм із черствим ячним коржем.

Кучак запропонував зварити плов.

Вони витрусили свої мідяки, і незабаром Саїд приніс великий шмат ситої баранини, баранячого сала, торбинку рису й пляшку джугарової горілки.

— Звідки так багато? — спитав Джура.

Саїд усміхнувся й відповів:

— Заради друга я ладен на все!

Він і справді ладен був будь-що зробити, аби тільки Кучак не розповідав про дні, які провів з ним.

Джура спохмурнів, але змовчав..

Доки варився плов, Кучак розповідав про свої мандри, як він захворів, знесилів, харчувався дикими ягодами й корінням і навіть пробував співати пісні. Кучак хотів вернутися додому, а йти через гори Китайського Сариколу, де жив Кипчакбай, він боявся.

Друзі, перш ніж братися до плову, випили по піалі горілки і вже зовсім повеселіли.

Плов видався на славу.

Розмова була безладна, уривчаста. Хотілося розповісти багато, але, як часто виходить за таких радісних зустрічей, друзі не знаходили потрібних слів.

За чаєм Кучак переконався, що Джура не має охоти згадувати його, Кучакову, втечу, і вкрай розходився.

— Найгірша країна та, де ти не мавш друга, і найдурніший заробіток для людини той, що за нього її лають. А що вже я голодав і працював голодний! Били мене, ляли мене, а

заробленого не платили. Джуру, я винуватий перед тобою, але ти — справжній друг! Ти знаєш, Тагай і Безносий живі!

— Вони умруть! — твердо сказав Джура.

— Якби я їх зустрів, то б сам обох зарізав, — відповів Кучак.

— Ха-ха! — засміявся Чжао. — І жаба квакає, коли на неї наступити.

— Я не жаба, а даванашті — той, що перевали долає, — гордо відповів Кучак і, сам того не помічаючи, почав бавитися попелом, перенукаючи його між пальцями. — Ну, а ти як, Джуру? — запитав він.

— Коли б не Чжао, не жив би я зараз. А потім нас усіх урятував Теке. Колись я тобі про це розповім.

У юрті було жарко. Великий чорний Теке, що лежав біля вогнища на повстині-кошмі, зачувши своє ймення, пильно подивився на Джуру й махнув хвостом. Йому було найжаркіше. Із роззявленої пащі капала сліна. Розумним поглядом він обвів присутніх і ще раз метельнув хвостом.

Джура, Кучак, Саїд і Чжао привітно, з любов'ю дивилися на нього.

— Теке! — тихо покликав Джура.

Теке поважно встав і перевальцем підійшов до господаря. Поклав йому голову на коліна і, пильно зазираючи в очі, завмер.

Джура щось стиха казав, і Теке, здавалося, розумів його.

— Ну, а ти чого знову пхикаєш? — запитав Кучака Чжао. — Знаєш, що говорить цей напис? — І він показав на стіну юрти.

Кучак заперечливо похитав головою:

— Я не вмю читати. Я тільки співаю пісень і розповідаю казки.

— Отут і написано: «Співай і розповідай веселі билиці», «Усі мусять бути з друзями веселі, а з ворогами злі, і друзі повинні триматися вкупі».

— Авжеж! — палко вигукнув Кучак, змахнувши сльози. — Якщо люди гуртом ударять кулаком по горю, то перетворять його на пил.

**ХОЧ БИ ДЕ ТИ БЛУКАВ,
НЕБО СКРІЗЬ БУДЕ ДЛЯ ТЕБЕ ТЕМНОГО КОЛЬОРУ,
І ТІЛЬКИ НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ
ЗНОВУ ВІДКРИЄТЬСЯ ТОБІ ГОЛУБА ДАЛИНА**

I

Наступник Чорного Імама Балбак, котрого також звали Чорним Імамом, вже не застав колишньої слави й величі свого попередника. Минули часи, коли Чорний Імам єдиним словом своїм міг підняти десятки й сотні тисяч киргизів, які негайно виконували його накази. Імам Балбак ненавидів більшовиків: вони розвалили його владу, вони навчали грамоти темних людей, вони відбирали золото в багатих.

Ісмаїліти Кашгарії і Джангарії вважали імама Балбака святою людиною. Тільки п'ять років минуло відтоді, як він, за його власними словами, «був посланий сюди із Мекки перстом Магомета», що вказав йому шлях уві сні, а вже його слово стало законом для всіх найстарших мулл. Навіть мандрівні ченці — дервіші — вважали його своїм оборонцем. Вони повсякчас бували в його домі, щоб переказати те, що бачили й чули, заслужити похвалу і... поїсти ситого баранячого плову, запивши його кок-чаєм. За цією роботою вщухали всі їхні особисті суперечки. Старшини жebraків, що мали під своєю рукою тьму-тьмуцу бідняків у містах і селах Кашгарії, одержували від нього золото за послуги. Чайханщики були вже давно його платними й добровільними агентами. Чимало грошей потрапляло й до рук впливових людей.

Імама Балбака важко було застати дома, бо він мав не властиві його попередникові жвависті і енергію. Багато їздив, часто бував у Бомбеї, а якось пробрався у Фергану й Стару Бухару. Він був англійським резидентом і тримав у своїх руках зв'язки з багатьма іноземними розвідками.

Лише кілька наближених говорили з Балбаком, як рівні. І серед них цим правом користувався його секретар, високий худорлявий чоловік, що бездоганно володів багатьма мовами. Коли імам був у від'їзді, він, одягнутий у халат і зелену чалму, приймав відвідувачів. Віруючих бентежили блакитні секретареві очі, хоча чуб його й був чорний, як грива вороного коня.

Балбак мав чимало людей, що обслуговували його особисто. Був він людиною дуже багатою. У Кашгарії йому належало три мастки. В одному з них, що знаходився в центрі міста, приймали всіх відвідувачів, у другому — небагатьох. Третій масток, на околиці, відчиняв браму найближчим, що прибували, як правило, вночі.

II

Лютневої ночі до цього імамового мастку прискакала на конях група людей. Чоловік, що очолював верхівців, наказав супутникам чекати його біля глиняної огорожі й під'їхав до воріт сам.

— Там він намадав кнопку, що знаходилася на висоті зросту людини, і тричі натиснув на неї.

— Хто там? — почувся тихий голос за дверима.

— Шукач істини, — відповів прибулий.

— Мир шукачам, — долинуло з-за дверей.

— Ніхто не відверне долі, уготованої аллахом.

— Люби свою віру... — почав голос за стіною.

— ...але не гудь інші! — квапливо додав прибулий.

Ворота розчахнулися, пропускаючи гостя, і тієї ж миті зачинилися знову.

Мовчазні слуги взяли коня.

— Це ви, пане Тагаю? — спитав його той, що вийшов назустріч.

— Я! — відповів Тагай, скидаючи чалму.

— Ходіте, імам чекає на вас.

Вони пройшли під деревами.

Відчинилися двері внутрішнього палацу. Тагай опинився в просторій кімнаті, засланій килимами. Курбаші довелося трохи зачекати, перш ніж його провели до імамового кабінету.

Тагай знав цю кімнату з великим письмовим столом і книжковими шафами уздовж стін.

Імам Балбак міцно потис йому руку і вказав на канапу. Гість шанобливо сів скраєчку.

Імам Балбак промовив:

— Про воєнну експедицію — потім. Більшість уже зібралася, але декого ще нема. А зараз поясніть мені таке: як могла людина, що їй я найбільше виявляю довіри, — ви розумієте, що

це означає? — людина, яка очолить звільнений від більшовиків Туркестан, людина, котру за її здобутки в боротьбі з більшовиками затверджено худжендом — намісником Ага-хана на Памірі...

— Мене затверджено худжендом? — зрадив Тагай.

— Я питаю, як цей чоловік, що, окрім усього, є компаньйоном нашими загонами нападу, міг, забувши діло, дійти того, що привіз у свій дім дівчисько з Радянського Паміру і, найгірніше, не зміг утримати її при собі?

— Я не думав... — почав було Тагай.

— Треба завжди думати! — просичав імам Балбақ.— Вона падо багато бачила й чула у вашому домі, зокрема від вашої служниці Курляуш... Я не знаю, що Зейнеб сказала радянським прикордонникам. Прикордонні роз'їзди посилено. А в Алайській долині снують загони киргизького кавалерійського дивізіону.

— Вона нічого важливого не могла ні бачити, ні чути.

— Ідіотська безпечність! Курляуш багато що показала...

— Отже, зникла Курляуш...

— ...багато розповіла моїм людям на допиті. Курляуш знає про напад, що його ми готуємо, про англійську зброю і багато такого іншого...

— У зв'язку з нападом Ібрагім-бека на Радянський Памір про наші приготування багато теревенять навіть на базарі.

— Це ваші люди все розп'якують! — сердито мовив імам Балбақ.— Ми декого затримали. Вашої безпечності з Чжао і... як його... з памірським більшовиком вибачити не можна. Адже ви знали, що Зейнеб хотіла їх звільнити?

— Кипчакбай... — почав було Тагай.

— Я вже мав із ним розмову. Курляуш розповіла, а про це вона чула від свого родича Саїда, як ловко наші вороги ошукали Кипчакбая.

— Я її сам допитаю! — закричав розлючений Тагай.

— Вона вмерла, — сказав імам Балбақ.— І якби не мої люди, ми прогавили б Чжао й оцього памірського більшовика.

— Їх спіймали?! — вигукнув Тагай.

— Їх спіймають. Зараз вони за погоничів і супроводжують один караван до радянського кордону.

— Не можна гаяти ані секунди! — мовив Тагай устаючи.— Я сам ладен їхати. Адже цей Джура вбив Артабека, і таємниця Ага-ханового фірмана в його руках...

— Фірман не потрапив до рук чекістів. У противному разі наших агентів скопили б, а більшовики, розшифрувавши фірман, узнали б таємницю «С». Як ви могли, Тагаю, вирвавши фірман у Хаміда, довірити його Артабекові!

— Ми гадали, так буде краще: передати фірман Ага-хана через вірного ісмаїліта, який умре, а не видасть... Він і вмер. Коли я лишився сам і рятувався, втікаючи тільки мені відомими стежками...

— ...та ще одному ферганському купцеві,— глузливо обізвав його Балбак,— який загинув три роки тому за надто таємничих обставин...

— Це це я...

— Добре, добре, я це вже не раз чув... Треба було спалити фірман! — Імам Балбак пройшовся по кімнаті.— Теж герой! — сказав голосно.— Урятувався сам з двохсот, не виконавши найважливішого завдання!

— А Файзула Максум? — одразу втративши стриманість, схопився з канапи Тагай.— Файзула Максум загубив усіх джигітів і ледве ноги виніс у числі дванадцяти. Він не тільки не виконав завдання, не захопив Паміру, але й не потрапив до Бухари, а йому ж допомагали! І хто!

— Вам допомагають ті ж самі! — розсердився імам Балбак.

— Ні! — закричав Тагай.— Адже Файзулі допомагав сам Шоу, людина, котра змогла підняти повстання багатьох арабських племен. Та навіть сам Шоу нічого не зробив там, у Радянському Таджикистані й Киргизії.

— Ані слова про Лоуренса! — прошипів імам Балбак.— Ви надто багато дозволяєте собі!

Вони замовкли.

— Виходить, ви не вірите в успіх нашої інтервенції цього року? — помовчавши, спитав імам Балбак.

— Я цього не казав,— тихо мовив Тагай, сідаючи на канапу,— але методи ведення війни...

— Про них потім.

Імам натиснув кнопку.

Увійшов секретар. На запитливий погляд імама він відповів:

— Усі зібралися. Пан Кзицький щойно прибув і приходять до тямку в сусідній кімнаті.

Імам Балбак, не второпавши, звів брови, пішов до дверей, кинувши на ходу:

— Проведи пана Тагая до інших.

Тагай полегшено зітхнув і рвучко встав. Його негайна готовність рушити за секретарем свідчила, що він з великою охотою залишає цю кімнату, яка нагадувала йому про неприємну розмову.

Біля дверей імам Балбак затримався.

— Багато хто бажає бути намісником і правителем, — сказав він, — але я за вас, Тагаю, якщо ви збудетеся своїх дрібних, вікчемних пристрастей.

Імам Балбак побачив Кзицького — той лежав на канапі. Над ним схилився лікар і мокрим бинтом витирав кров з його обличчя.

— Поранений? — підходячи, швидко запитав Балбак.

— У мене стріляли. Я ж казав вам, пано імам, що в країні коїться чорт знає що!

— Заждіть! — перербив його імам і звернувся до лікаря: — Рана небезпечна?

— Ні, не дуже. Розквашений піс, — злегка посміхаючись, відповів лікар.

— Почали стріляти. Я зіскочив. Упав... — Кзицький підвівся з канапи й знітився під насмішкуватим Балбаковим поглядом.

Імам Балбак відпустив лікаря.

— Я ж прохав послати мене в Індію, — мовив Кзицький. — У Росії стало неможливо працювати. І тут нас ненавидять, кажуть, що всі нещастя від англійців і тих, хто їм служить. Вони стріляють у нас, європейських офіцерів, що допомагають басмачам. Це пекельне життя. Я більше не можу так, не можу, розумієте? Не можу, не можу!

— Не чинить істерики! — крикнув імам Балбак. — Через наше тюхтійство усіх колишніх білогвардійців, що працювали досі на кордоні, більшовики вислали у глиб країни. Кількох наших агентів арештовано. А постріли тут? Ми вжили заходів. Виловлено багато агітаторів. Ми допомагаємо знищити підпільні народно-революційні організації в країні. Сусідство Радянської держави бентежить люд, і селяни хочуть дістати землю від поміщиків... Воно впливає і на становище в Індії і там завдає нам шкоди. Я пошлю вас, Кзицький, але не в Індію, а на Памір. І ви, Кзицький, коли буде захоплено Радянську

Киргизію, Таджикистан, Узбекистан і Туркменію, станете військовим міністром Середньоазіатського халіфату. Та це залежатиме від вашої енергії. Ви будете моїми очима й вухами. Я не вельми довіряю іншим. Ходімо.

У великій кімнаті на килимах сиділо багато людей. Шараф, який дістав велике підвищення, сидів поряд з Кипчакбаєм. Тагай тримався дещо осторонь.

Коли привітання вщухли, імам Балбак сказав:

— Ібрагім-бек, після того як йому пощастило пробитися із своїми джигітами на Памір, тепер на своєму шляху має деякі труднощі...— Імам змовк, намагаючись своїм єдиним оком вловити, яке враження справили його слова на присутніх.— Чутки щодо часткових поразок дуже перебільшені. Щоправда, опір прикордонних і внутрішніх військ на Радянському Памірі зріс, але...— Балбак підніс догори вказівний палець правої руки,— ніколи ще не було такого зручного моменту для нападу. Наші одноступці, баї, за нас. Усі загони, що мають діяти, підготовані. Ібрагім-бек перейняв на себе ворожі сили. Наше діло — ударити в тил, але як? — Вказівний палець злетів ще вище.— Відкритого бою не приймати!

Усі здивовано дивилися на нього.

— Наше завдання пробратися у глиб країни й об'єднати баїв на боротьбу. Для кожної групи розроблено окреме тактичне завдання. Кожен керівник ознайомиться з інструкцією. Ваші джигіти — не просто джигіти, а командири майбутніх загонів. І все-таки нам необхідна перша перемога. На успішну облогу прикордонних постів розраховувати не доводиться. Треба захопити Заалайську фортецю, де знаходиться добровольчий загін. Це справить враження сили. Зараз начальник добрзагону, нещодавно призначений замість Козубая, захворів. Його заступає наш чоловік, Лінеза. Окрім фортеці, треба захопити Гірський кишлак у горах Алайського хребта. Ці перемоги підхоплять наші люди. Це й спонукає багатьох приєднатися до нас.

Читання інструкцій і вечір забрали багато часу. Нарешті імам Балбак відпустив людей, ще раз нагадавши їм, що зараз усе поставлено на карту й нарешті настав час виступати.

Тагай, Кайцького й Шарафа імам Балбак попрохав зостатися. Тагаєві він уручив фірман Ага-хана, який містив заклик

до всіх ісмаїлітів повстати на ворогів, що на них їм вкажуть піри. Кзіцькому наказав захопити фортецю. Шарафу — оволодіти Гірським кишлаком.

— Ви повинні знати те, чого я не міг сказати іншим, — почав імам Балбак, звертаючись до всіх трьох. — Становище дуже складне. Якщо ми зараз не підніmemo всіх ісмаїлітів, не організуємо всіх баїв і невдоволених, наше діло може скінчитися погано. Мій попередник Чорний Імам у тисяча дев'ятсот шістнадцятому році, під час киргизького повстання, погрожував росіянам, що коли вони не задовольнять усіх його вимог, то він випустить озеро Іссик-Куль у Чуйську долину. Тисячі киргизів за його наказом уже почали копати канал, та... правда, з цієї погрози нічого не вийшло.

Без води Середня Азія перетворилася б на таку пустелю, якою стала колись квітуча країна, тепер пустеля — Такла-Макан. Поливати землі можна, коли є греблі, розподільні шлюзи, водозапірні щити, канали. Якби воду відвели, все б живе загинуло.

Пункт «С» — це Сарезьке озеро в горах Паміру, і, якщо інтєрвенцію спіткає невдача, можна влаштувати потоп. Більшовики надто люблять свій народ і під загрозою потопу муситимуть багато чим поступитися.

На випадок невдачі кожен з трьох — Тагай, Кзіцький і Шараф — поспішають до Сарезького озера. Там вони знайдуть людей Абдулли з Афганістану. Люди ці привезуть піроксилінові шапки: прийдуть три каравани по п'ятеро коней. Треба засісти біля озера, замінувати завал, що втримує води, й послати листа червоним з погрозою: якщо вони не покинуть Памір і не відпустять полонених, то завал-перемичку буде висаджено в повітря. Води озера ринуть з висот Паміру на поля й кишлаки Середньої Азії і зметуть їх з лиця землі. Це страшна річ, і червоні побоються.

Балбак помовчав.

— Тільки щойно я довідався, що у фортеці все підготовано. Шарафе, розкажи все, що знаєш.

— Я потай був у Лінези. Він каже: треба швидше діяти, поки не вернувся начальник. Лінезі не вірять, і його мають замінити. Він вимагає за фортецю десять тисяч золотом, а за кожного джигіта по сто карбованців. Він обіцяв зіпсувати обидва кулемети й послати на операцію побільше джигітів. У Маркан-Су, як і раніш на кордоні, кінні роз'їзди. Тільки їх

тепер більше. Є кавалеристи в Алайській долині й біля Мургабу.

— Нам обов'язково треба схилити на наш бік дуже впливового чоловіка,— сказав імам,— старого Садика. У Юсуфа тоді не вийшло. Ти з ним говорив, Шарафе?

— Він ні на що не пристає. Я ледве врятувався від комсомольців,— відповів Шараф, спохмурнівши.— Але я знаю друга його дитинства, нашого ісмаїліта. Я дав необхідні настанови.

— Молодець, Шарафе! Я сподіваюся, пане Кзицький, ви не зіпсуєте справи.

Тагасві Галбак наказав пробратися з людьми в Каратегін. Там його чекатиме мулла Сатой, що покаже дорогу в урочище Бель, до йому належить з'єднатися з басмацьким загоном Ібрагім-бека з Афганістану.

У двері постукали. Убіг слуга й незнайомою присутнім мовою щось доповів Балбакові. Імам підвівся:

— Я зараз повернуся. Священні обов'язки вимагають моєї присутності в іншому місці. А поки що вивчіть напам'ять імена людей, що з ними кожному з вас доведеться зустрітися, і новий пароль.

Імам устиг сказати кожному особисто, що довіряє йому більше, ніж іншим, і просив, щоб кожний доносив йому про інших. Шарафові він наказав прийти по інструкції наступного дня.

— Пам'ятайте,— застеріг імам,— хоч де ви будете, я стежитиму за вашими діями, щоб доповісти про них нашому другові.

Цілком несподівано для всіх імам наказав виступати через шість днів. Це було на два тижні раніше за встановлений термін.

III

Місяць сховався за горою, що відділяла Кашгарію від Радянської Киргизії. Передранковий морок виповнював ущелину, де в пошуках трави й колючок бродили схудлі верблюди.

З юрти, що стояла на схилі невисокого горба, поблизу струмка, вийшов літній дунган, караван-баші. Він голосно позіхнув, задоволено мукнувши при цьому, смачно потягнувся всім тілом і раптом покvapно опустив руки. Тишу порушив цокіт копит: наближалися вершники.

Караван-баші поспішив їм назустріч.

— Ну, що? — запитав його один вершник.

Дунган мовчки показав на юрту. Вершники спішилися і, лишивши коноводів, рушили до юрти. Першої ж хвилини вона лежала повалена на землі. Почулися злякані крики, глухе борювання. Сплячих умить зв'язали.

— Я думав, буде велика бійка, — сказав одип з нападників. — Але чому їх тільки двох? — Він освітив обличчя бранців сірником. — Це не ті! — придушеним з люті голосом мовив він. — Де ж решта? Де Джура, Чжао, Саїд? Чи вони дали тобі, караван-баші, більше грошей, ніж ми?

— Вони були тут, — злякано пробелькотів караван-баші. — Погоничі, кляті ледарі! Нав'ючуйте верблюдів, варіть їжу! — закричав він.

Ніхто не відгукнувся. Глухо дзенькнули дзвоники, і верблюди повернули до нього свої великі голови на довгих шиях. Великий білий верблюд повільно підійшов на голос. Його м'які губи торкнулися господареві руки. Він ворухив губами, чекаючи, коли йому щось дадуть.

-- Їсти хочеш? Потерпи, друже, — мовив караван-баші своєму улюбленцеві. — Сьогодні увечері ми будемо на кордоні, а завтра подамося в Ош. Три дні ти жируватимеш на щедрих пасовиськах Алайської долини. Ей, погоничі, де ж ви?

Знову ніхто не відповів.

Усі навперебій почали кликати погоничів. Ніхто не обзався. Хазяїн, відчуваючи недобре, злякано перелічив верблюдів і перевіряв товари. Усе було ціле. Пошуки зниклих не мали успіху.

У цей час друзі були далеко від табору. Вони обережно, криючись між камінням, пробіралися до кордону.

Попереду брів Саїд, показуючи дорогу, за ним ішов Джура, потім Чжао, а позаду плентав Кучак. Теке то біг попереду, то забігав десь убік. Вони йшли багато годин. Скрізь біля кордону снували червоні кінні роз'їзди, з якими Саїд чомусь уникав зустрічі. Але Саїд знав «одне місце».

У цей по суті безлюдній місцевості часто чулися голоси, докання копит. Друзі не дивувалися. Після того як Чжао, попереджений про небезпеку, розбудив їх серед ночі, вони вже знали, що то рухаються загони басмачів до кордону.

Дивним було тільки те, що басмачі рухалися не маскуючись: це могло привернути увагу радянських прикордонників.

Коли в них під ногами зашурхотіла галька, Саїд подав знак, і Джура взяв Теке на ремінець. Густі зарості колючої шипшини перетнули їм дорогу. Саїд опустився на коліна й поповз протоптаною звірами стежкою. Густе гілля над головою не пропускало світла.

Зелений тунель вивів утікачів до вузької дикої ущелини, ясно всіяної валунами й уламками скель. З-під каміння долинали глухе жиботіння потічка.

Ліворуч почувлися далекі постріли. Саїд, спантеличений, сів на камінь.

— Басмачі з прикордонниками! — сказав він.

— Тепер нам не пройти: ще подумають — басмачі, — мовив Чжао.

Через якийсь час залунали постріли правіше. Саїд занепокоївся.

— Треба поспішати, — заявив він, — тут є ще одна дорога, але дуже важка. Чи ж пройдемо?

— Пройдемо! Звичайно, пройдемо! — зашепотів Кучак, злякано озираючись назад. — А де ми?

— Це вже відроги Заалайського хребта, біля Маркан-Су. Нагору здеремося — кордон.

— Чого ж ти гаєшся? — розсердився Джура. — Чи хочеш, щоб підоспіли басмачі нас перестріляли?

— Мені здасться, внизу, в кущах, люди, — зауважив Чжао.

Кучак, нічого не кажучи, хутко поліз угору, за ним рушили стривожені друзі. Прямовисні скелі перегородили їм дорогу, і згори війнуло морозним повітрям.

Саїд підійшов і показав на темну з лікоть завширшки смугу, що спускалася звідкілясь згори.

— Перегній, — пояснив він, — встромляйте в нього руки по лікті й лізьте нагору. Це й будуть східці. Униз не дивіться.

Джура підійшов до щілини й недовіриливо попробував ногою м'яку грузьку масу.

— Пусти мене, коли боїшся, — мовив Кучак тремтячим голосом.

Джура здивовано подивився на нього.

Вони полізли, занурюючи руки й ноги в земляну масу, що осідала під їхньою вагою. Джура ніс Теке на плечах, припнувши його ремінцем.

Бувають такі хвилини в житті навіть немічних людей, коли вони виявляють несподівану силу. Те саме сталося тепер із

Кучаком. Його охопила неймовірна лють до всього, що заступило йому дорогу додому, і він не відставав ні на крок.

Саїда підганяв страх — він боявся попасти до Кипчакбабних рук.

Страшна чорноземна щілина липилася внизу.

— Поспішаймо! — вимагав Джура. — Поспішаймо, поки не пішло сонце й ранковий мороз сковує сніг.

Задихаючись й падаючи, пройшли вони високогірну тундру й по міцній сніговій кірці зійшли на гору. Перед ними в промених ранкового сонця яскрилися вічні сніги рідних памірських поршин.

— Можна спочити, — сказав Саїд. — Далі дорога безпечна.

— Ні, ні, ходімо далі! — прошепотів Кучак, злякано озирючись назад.

IV

І вони знову рушили в дорогу.

З гори, по якій ішли подоржці, гомінко мчали струмки холодної прозорої води.

На галявках, де зійшов сніг, цвіли квіти — жовті, червоні, сині, бузкові. Квітів було так багато, що вони навіть траву заслонили.

— Тепер я вірю, що ми на Памірі, — прошепотів Джура й показав уперед.

Там, удалині, біля невеликого водоспаду, стояв рослий киїк, охороняючи трьох кіз, що паслися на галявці. Раптом між звичних звуків падаючої води й шелесту вітру він уловив підозрілий шурхіт. Киїки вмиг подалися геть.

— Ех, рушниця б! — зітхнув Джура.

— Потерпи годинку, — відповів Саїд, — незабаром ми добудемося до мого потайника. Там я сховав п'ятизарядку й тридцять патронів до неї, мисливську одноцівку, карамультук і багато всякої одежі. Потерпи, тому я й повів вас цим шляхом.

Та Джура не чув його. Він жадібно дивився на рідні памірські гори, дивився й не міг надивитися. І дихалося тут легко, на повні груди!

Безліч доріг лягало тепер перед Джурою. Він вільний вибирати будь-яку і йти. Але хоч куди б він пішов, навіть на північ, де люди літають на залізних птахах, — скрізь із ним піде його сором. Небо скрізь буде для нього єдиного кольору — темне. Скажуть: Джура злякався й утік від басмачів, порушив

клятву й вернувся додому, не порішивши Тагая, Безносого й Кзидького. То був його обов'язок, від цього залежала його честь і все його життя. «Що ж робити?» — думав Джура й нічого не міг придумати.

За годину вони дійшли до кам'яних осипів, де мав бути потайник. Але ніякого потайника із зброєю не знайшли. Саїд осатаніло лаявся й посилав прокльони на аллахову голову.

— А може, його й не було, — неголосно обізвався Кучак, розглядаючи свої опухлі ноги.

Джура знизав плечима.

— Був, — відповів Чжао. — Недарма Саїд лютує, як оскаженілий верблюд.

Відпочивши, вони пішли далі.

— Треба було зразу йти до прикордонників. Було б краще, — казав Чжао.

Саїд сердився.

Подорожні піднялися крутим схилом гори і, досягнувши місця, де схил переходив у прямовисну скелю, що здіймалася над річкою, роззулися й засунули ічиги ззаду за пояс.

Ледь примітна стежинка то прилипала до прямовисних скель, то в'юнилася над самісіньким краєм безодні. Поступово вона звужилася до ширини ступні й нарешті зовсім зникла.

— А далі як? — спитав Кучак Саїда.

— Далі будуть у стіні заглибини для пальців, і рухатимешся лівим боксом уперед. Однією ногою переступиш, другу на її місце переставиш. Потім... он там бачиш?.. Великий камінний віс стирчить із скелі. На нього здеремося й відпочинемо. Далі не більше двадцяти кроків такої поганої дороги, а там уже добре... Падатимеш, Кучак, хапайся за воду. Поглянь униз.

Кучак глянув і невдоволено наморщився. Далеко вниз він побачив річку. Її шум до них не долинав.

Джура примостив Теке на плечі й припнув, як і перше, ремінцем.

— Упадеш, — переконано сказав Саїд.

Джура не відповів. Притискаючись грудьми до кам'яної стіни, вставляючи пальці ніг у заглибини й чіпляючись руками за нерівності, вони подолали цей страшний відрізок і здерлися на кам'яний віс. Каміння пахло сонцем. Джура, не одв'язуючи Теке, ліг на спину, поклавши голову на собаку.

Попереду з-за каменів знялися великі птахи. Прошелестівши, вони зникли в прірві.

— Улари! Улари! — захоплено гукнув Кучак, простягаючи їм услід руки. Раптом він сів і заплакав.

— Ти чого? — запитав Джура і встав.

— До-о-дому при-и-йшли, до-о-дому, — схлипував Кучак. Потім він витер сльози рукавом халата й засміявся, затим знову заплакав і знову засміявся.

Друзі мовчки стояли круж нього. Джура вперше в житті не розсердився на Кучака за сльози, які вважав неприпустимою слабкістю. Та й сам він був дуже схвильований. Він вдивлявся у знайомі обриси рідних гір, гаряче сподіваючись побачити бодай одну близьку йому людину радянської землі. Дивився й дедалі більше чудувався, що не бачить жодного прикордонника, жодного джигіта з добрзагону, навіть жодного мисливця. Де ж вони?

Джура жажнувся думки, що промайнула в його голові: не вже басмачам пощастило захопити ці гори? І його обійняло таке горе, така досада, неспокій, що він не міг більше стояти.

— Поспішаймо, — сказав він Кучакові. — Новжо ми спізнилися? — запитав він Чжао.

Але той тільки спантеличено знизав плечима.

Джура вихопив з Кучакових рук камінця, яким той у радісному шалі почав гамселити «свою дурну голову, щоб розумніша була», і наказав усім додати ходи. Кучак ледве встигав, схлипуючи, не бачив дороги через сльози. Коли б це було рік тому, Джура просто відлущував би Кучака, бо не міг терпіти сліз, але зараз, не кажучи й слова, узяв його за руку і обережно повів за собою, як водять сліпих.

Думка, що він, Джура, запізнився, не давала йому спокою і гнала вперед і вперед.

Якщо справді в цих горах басмачі, треба негайно втрутитися! Де може бути Козубай, де Максимов? Він, Джура, ладен слухатися кожного їхнього слова, коритися у всьому. Якщо вони діють у горах проти басмачів, він негайно приєднається до них. У битві з басмачами він не хизуватиметься своєю хоробрістю. Тепер він зрозумів, що бути першим не просто: треба багато знати й багато вчитися. Життя серед ворогів зробило його дорослим, навчило мудрості. Воно навчило його цінувати свою волю. Цю волю він боронитиме, не шкодуючи життя.

Джурині думи раптом обірвав Теке. Він гарчав і гавкав.

— Селям алейкум, — долинув голос.

Метрів за двадцять стояв старий. На камені поряд з ним лежав карамультук, націлений дулом у їхній бік. Саїд безпорадно озирнувся. Утекти — ніякої змоги: старий перестріляв їх подинці.

Чжао присів навпочіпки, нишпорячи очима, чи немає де щілини або виступу в скелі, де б можна було сховатися.

— Алейкум селям, — відповів Джуро, дивлячись просто у нічі незнайомцеві.

Це був дебелий старий з широким чолом, випнутими вилицями, густими, звислими донизу вусами й білою бородою.

— Я мисливець. Мир вам, подорожці! Хто ви і куди простутете?

Чжао не довіряв незнайомцеві й назвав кожного вигаданим іменем. Доки Чжао розповідав вигадані пригоди, старий ствердно кивав головою. Кучак штовхнув Джуро ліктем і лукаво підморгнув: дурний старий — одразу повірив у нісенітницю!

Мисливець довго обзирає усіх чотирьох, а потім сказав:

— Вигадано непогано. Ну, а ти що скажеш, Джуро?

У Кучака одразу голова пішла обертом. Злякавшись, що його примусять іти назад, він ліг і заплющив очі.

— А ти хто і звідки і чому розпитуєш нас? Відколи в мусульман повівся такий звичай?

— Я не знав, Джуро, що ти віриш в аллаха після того, як прокляв його у верхів'ях Сауксаю.

Джуро пильно подивився на старого, який усе знав. Мисливець не приховав свого здивування, довідавшись, що подорожні перейшли кордон уночі, замість того щоб прийти вдень просто на заставу. Адже Джурі нічого боятися: він і прикордонники б'ються за одну справу.

Тут Саїд розсердився й більше не дав старому говорити, закричав, що прикордонники могли б прийняти їх за басмачів і затримати до з'ясування, хто вони, а чекати їм ніяк.

— Тебе звати Саїд, а прізвисько — Косий? — запитав старий.

Саїд насторожено буркнув:

— Звідки знаєш мене? Я тебе не знаю.

Мисливець осудливо підібрав губи.

На Кучака, наляканого зустріччю, старий не звернув уваги й почав розпитувати Чжао, що він за один і чому опинився тут. Вислухавши Чжао, мисливець сказав:

— Чув про тебе!

— А ти хто? — спитав Саїд.

— Кличте мене Ідрисом, — відповів старий.

— Не Ідрис, а чорт! — пробурчав Саїд.

Мисливець вийшов з-за каменя, і всі побачили, що він кривий. Джура намагався пригадати всіх кривих, що їх він зустрічав за своє життя, але цього не пам'ятав.

— Ви не дивуйтеся! Усьє життя провів я у цих горах і багато про що чув. І ось учора почув від одного мисливця, що басмачі мають намір перейти вночі до нас по цій стежці контрабандистів. Що робити?

Він змовк і допитливо подивився на кожного.

— А нам яке діло! — сердито відповів Саїд.

— Треба послати по допомогу, — пробурмотів Чжао.

— Була б зброя... — сказав Джура.

— Треба швидше забиратися звідси, — прошепотів Кучак.

— Я послав мого сина попередити прикордонників. Але ж якщо ви пройшли, то й басмачі можуть прийти. Гір багато, ущелин багато. Прикордонний роз'їзд проїде, а басмачі проновзуть поміж камінням. Доки син дійде, вони вже встигнуть пройти й зачaitися між буграми Алайської долини, а звідти підуть грабувати кишлаки й різати дехкан. Що діяти?

— Не пускати! — відповів Джура. — Затримати!

— Але в них багато зброї, — заперечив мисливець.

— Мав би я гвинтівку — жоден не пройшов би! — Джура схаменувся й недовірно запитав: — Я не знаю тебе, старий. Скажи, на Памірі нема басмачів? Чи можу я тобі вірити?

— Ти незабаром повіриш. Ідуть Тагай і Кзицький. Ти присягнув убити їх?

— Про мою клятву всі знають — і друзі й вороги.

— Добре. Адже я сказав тобі, що ти прокляв арваха й аллаха у верхів'ї Сауксаю?

— Я багато говорив про це у фортеці, коли був поранений і лежав неприємний. Потім могли розповісти.

— Гаразд. А коли я тобі скажу, що в тебе є Зейнеб і вона жива й зараз у кишлаку Мін-Архар, а туди може знову пробитися Тагай?

— Хто ж ти? — спитав Джура.

— Хоч би хто я був — я ворог басмачів. А ти, Джуру, чії стремена тримаш?

— Я друг Радянської влади, — одразу відповів Джура, — і я допоможу тобі стояти проти Тагая й Кзицького. Давно я чекаю цієї миті!

— Гарні слова! — сказав старий. — Якби я не пізнав тебе, коли ти йшов стежкою, й не знав би твоєї давньої ненависті до басмачів, то не зупинив би тебе. Ти влучний стрілець, і мені потрібна твоя допомога, а я допоможу тобі схопити Тагая і Безногого. У мене тут є біговий верблюд, він може знадобитись.

— Я друг Радянської влади! — гордо повторив Джура.

Старий задоволено кивнув головою і спитав:

— А це що за довгорукий?

— Це Кучак, мій дядько. Він, як і я, з кишляку Мін-Архар, а з Чжао й Саїдом ми разом сиділи в ямі. Ми всі боремося за одне.

— Авжеж, — ствердив Чжао.

— Чи не все одно, кого бити? Мати б чим, — додав Саїд.

— То йдіть сюди, — покликав мисливець.

Накульгуючи, він сам вийшов їм назустріч. Видобувши з-за пояса пляшечку, старий насипав трохи тютюну під язик, потім передав посудинку іншим.

Мисливець покликав: «Теке!» Собака напорошився, підійшов до старого, обнюхав його й радо вищирився.

Тон голосу й те, що старий знає ім'я собаки, глибоко вразили Джуру. Мисливець покликав Теке не тим голосом, яким щойно розмовляв з ними, а іншим, надто знайомим. І коли Теке ласкавий із старим, то, отже, знає його. Теке помилитися не міг, то чому ж він сам не може згадати, хто це такий? І чи правду сказав старий про Зейнеб? Невже його зіронька тут?..

Саїд моргнув і кивнув Джури, що треба мисливця обеззброїти й скинути в сай.

Старий перехопив цей рух і спокійно запитав:

— Яка користь тобі з моєї смерті, Косий?

— На біса ти мені здався! І пожартувати не можна! — огризнувся Саїд, помітивши осудливий Джурин погляд.

— Ти йому довіряєш? — звернувся мисливець до Джури, киваючи головою в Саїдів бік. — Чи надійний він чоловік?

— Він мій друг, ми з ним разом у ямі мучились.

— Ну й що з того?

— Якщо ти, Ідрисе, хочеш бути моїм другом, вір Саїдові. Але ж хто ти?

— Не треба, не вір! — ображено закричав Саїд. — Знайшов кого питати — Джуру! Він утричі молодший за мене.

— Добре, не сердься й не хизуйся. Проти мене ти хлопчисько! — І старий погладив сиву бороду.

Кучак сидів осторонь на камені і з насолодою смоктав на-свой. Він уважно дослухався до розмови.

— Якщо ти радянський мисливець, — сказав Джура, — то назви мені хоч одного прикордонника або ж джигіта з добровольчого загону Козубая, котрому я міг би довірити важливу таємницю...

— Скажи її мені, — спокійно мовив Ідрис.

— Але ж хто ти, нарешті? — сердито закричав Джура.

Старий насмішкувато подивився на нього й сказав:

— Ось моя перепустка, підписана Козубаєм, ти його руку знаєш. Дивись.

Розстеливши на землі пояс, старий дістав з курджума коржі й холодне м'ясо. Коли він одвернувся, Саїд тієї ж миті засунув руку в його курджум, та старий запримітив його рух і відіпхнув геть.

— Я по коржа, — пояснив Саїд, зіщулившись під його пильним поглядом.

— Я бачу, — сказав мисливець.

— Ой, не вір йому! — шепнув Саїд Джурі. — В його курджумі я намацав коробку з маузером. Хіба бувають маузери в мисливців?

— Він з нами за одне діло, — відповів Джура. — Може, він і не мисливець, може, з добрзагону, але він разом з нами проти басмачів. Чи не все одно, хто він?

Після тривалого вимушеного неробства в ямі й «ледачої» роботи в торговому каравані знуджений Джура мріяв про боротьбу з басмачами. Сподіваної кривавої зустрічі з Тагаєм Джура чекав так жадібно й нетерпляче, як у пустелі подорожній, що вмирає від спраги, мріє про воду.

Може, за звичаєм батьків і дідів принести жертву арваху, щоб він послав перемогу над басмачами? Джура навіть пирхнув з досади, що такі дурні думки лізуть йому в голову. Хіба забув він джаду — чародійство, що виявилось просто міражем? Але яким диким він був тоді, коли повірив у чародійство й

підставив себе під кулю Безносого. І тут він з радістю згадав свій влучний постріл у голову басмача Чира.

Багато він зрозумів тоді в добрзагоні і з багатьма забобонами розпрощався.

Почулися постріли. Усі обернулися на південний схід. Унизу, на схилі, Джура побачив юрбу басмачів, що бігла в напрямку до них.

— Басмачі біжать сюди, треба діяти! — гукнув Джура. — Дивіться! Дивіться!.. Басмачі нахопилися на засідку червоних аскерів!

— Ніколи не тривожся надаремне й будь гідний довіри, — спокійно сказав мисливець, добуваючи маузер із курджума. — Нікуди не йдіть. Чекайте на мене тут. Я незабаром повернусь.

З цими словами старий вихопив маузер із кобури й поспішив униз, зникнувши в хаосі кам'яних уламків.

— Хутчій, хутчій, або ми загинули! — гукнув Саїд. — Ми в пастці. Може, він також басмач.

— Я теж гадаю, що він не той, за кого себе виказує, — сказав Чжао.

— Це наш чоловік, — відповів Джура. — Коли б це був басмач, то він би не лишив нам зброї. — Джура погладив карамультук.

— Може, він не стріляв, боячись привернути увагу? — мовив Кучак.

— Не ризикуватимемо надто. Ходімо, Джуро, — прошепотів Чжао. І коли вони відійшли вбік, сказав: — Передай фірман Кучакові й пошли його з ним до Максимова.

Джура відкликав Кучака, добув фірман і віддав йому. Той негайно сховав заповітний клапоть матерії в ічиг.

— Жодного слова Саїдові, — попередив Чжао.

— Я не знаю дороги. Та й кому віддати? — завагався Кучак.

— Прикордонників бачив? Люди у військовій одежі. Питай Максимова, Козубая або іншого начальника, — напучував Чжао, — їм і віддаси.

— А якщо басмачі уберуться прикордонниками? — спитав Кучак.

— Ось що, — мовив Джура, вертаючись із Кучаком до Саїда. — Ідіть удвох он на ту гору. Бачите? Назирайте з гори за Алайською долиною. Звідти все видно. Чекайте нас там. Якщо

з'являться басмачі, сховайтесь. Коли ж нас до ранку не буде, ідьте до прикордонників, шукайте Максимова.

— Ми візьмемо бігового верблюда,— запропонував Саїд і, помітивши осуд у Джуриних очах, додав: — Якщо це басмацький верблюд, тим краще, якщо ж належить він другові, то друг не осудить нас за цей вчинок.

Кучак і Саїд зникли між каменями. Постріли вщухли.. Джура й Чжао довго мовчали.

— Бачиш, що діється! — почувся веселий Ідрисів голос. — Одні басмачі стріляють на кордоні, відволікають сили на себе, а інші тим часом пробираються таємними стежками. Тут і очей не стачить. Я вже давно послав за підмогою, а її все нема й нема. Тут неподалік був кінний загін джигітів із добрзагону... А де ж ті двоє, ваші друзі?

— Вони пішли,— винувато мовив Джура.

— Ти ж обіцяв, Джуро, мене чекати!.. Чому вони втекли?

Джура мовчав: він почувався дуже ніяково.

— Ого-го! — раптом долинуло знизу.— Ходіть сюди-и!

— Та хто ж ти такий? — спитав Джура.

— Потім про все довідаєшся, а зараз я Ідрис.

Унизю їх чекали джигіти добрзагону.

— Та то ж Джура! — крикнув здалеку Муса.— Невже Джура? — І, вітаючи, махнув над головою гвинтівкою.

Крики «ура» розітнули повітря. Кричали бійці, що знали Джуру, кричали й ті, хто про нього тільки чув.

— А-а, Муса!

Скочивши з коня, Муса обняв Джуру.

До Джури підбіг підліток і радісно кинувся йому на шию.

— Ей, Джуро, здрастуй! Друже, ти живий? А казали... От здорово! — І він ляснув Джуру по плечі.

— Таг! — Джура усміхнувся й міцно стиснув йому руки.— Ти ще тут?

— Я з началь...— почав було Таг і раптом затнувся під пильним поглядом Ідриса.— Так, так,— розгублено докінчив він,— я мисливець, я допомагаю батькові.— Він показав на старого.

— Та ти ж сирота! — здивувався Джура.

— Таг, Таг! Ніколи теревенити, сходи по верблюда,— гукнув Ідрис.— Він он там,— показав старий на схил.

— На ньому поїхали мої люди до прикордонників,— обізвся Джура, не відаючи, куди ховати свої очі з ніяковості.

— Мусо, Джуро, ходіть сюди! — сердито покликав старий, йдучи за каміння.

Вони якийсь час шепотілися в кущах.

— Козубай! — вигукнув Джуро, хапаючи старого за плечі й міцно тиснучи до своїх грудей.

— Я навмисне причепив бороду й вуса, — казав Козубай, — щоб мене передчасно не пізнали тутешні мешканці й не доповіли про моє повернення Лінезі. Він задумав велику провокацію, але тепер можна не поспішати. Басмачів Тагая вже спіймано. Вони запевняли, що йшли здаватися у фортецю й там з цієї нагоди влаштувати той.

— Це не ті басмачі, — здивувався Муса. — Тих повинен привести здаватися Кзицький.

— Ти не помиляєшся? А чому повинен привести Кзицький, а не Тагай?

— Ні, не помиляюсь. Тагая й Безносого ми спіймали, коли йшли сюди, і я відпровадив їх з кількома джигітами до фортеці.

— От так плутанина! — вигукнув Козубай. — Чи ж ти точно знаєш, що чекають басмачів Кзицького?

— Так, — відповів Муса.

— Ну, а в тебе, Джуро, що за тасмниця? Нащо ти взяв мого верблюда? — запитав Козубай.

Джуро все пояснив і як міг переповів зміст фірмана. Козубай одразу ж записав те, що казав Джуро, і наказав Мусі послати когось із запискою до прикордонників.

— Ідь до Кучака, — подумавши, мовив Козубай Джурі. — Хай він сам їде до Максимова в Гірський кишлак. Його вигляд не збудить підозри. Максимов тепер член трійки по боротьбі з басмачами. Нам же треба швидше мчати до фортеці. Приїжджай туди з Саїдом. Треба розібратися, що він за чоловік. Чжао я знаю із слів інших людей. Поспішай.

— Козубаю! — звернувся до нього Джуро. — Я зроблю все, що ти наказав, але віддай мені Тагая.

— Ми його судитимемо, — мовив Козубай. — А поки що поспішай до Кучака й вертайся у фортецю.

Джурі дали коня, гвинтівку й перепустку. Він посадив позади себе Чжао. Дорогою їх двічі зупиняли прикордонники, перевіряли документи.

На вершині гори зачаївся Саїд. Навалившись грудьми на уламок скелі, так що над каменем стриміла сама голова, підперта руками, Саїд уважно оглядав околиці. Це була дуже легка робота. З гори величезна високогірна долина видавалася новсім пласкою, але насправді вона була покопирсана вибалками й осяяна великими горбами. Ці горби, волохаті од високої трави, здалеку видавалися крихітними бородавками. Горби сходинками спускалися до підніжжя гір. Подекуди між ними вискували джерельця чистої води.

Навіть великий караван було б важко примітити на стежках поміж горбів. Саїд, поділивши рівнину на окремі ділянки, довго озирав кожну з них: чи не зблисне на сонці ствол рушниці, не заклібочиться курява, засвідчуючи появу верхівця?

Різкий крик верблюда долинав зпизу. Саїд по розумів, чому кричить верблюд, і непокоїся. Крик міг привернути увагу порогів. Саїд гучно втигнув повітря крізь зціплені зуби, що він звичайно робив, коли злився. Верблюд усе ще кричав, і Саїд пішов вниз.

Великий чорний ворон сидів на спині верблюда й клював йому горба. Налякана тварина ревіла із страху й болю.

А Кучак, розлігшись біля каменя, з цікавістю спостерігав за вороном і розмірковував уголос:

— Хитрий птах ворон, гірше злодія... Чистісінький живолуп. Верблюд дурний, і чого кричати?.. Візьми його прожени, а він кричить, головою метляє. О, ворон злетів. Зпову сів... Так і є! Проклював шкуру, кров цебенить...— І Кучак докірливо хитав головою.

Цієї миті просвітив камінь, змусивши ворона злетіти. Саїд, лаючись, збіг схилом до Кучака й насварився кулаком:

— Куди дивишся!

Кучак налякався й не міг зразу відповісти, а потім мовив:

— Я не погонич, щоб наглядати за верблюдом, я друг Джурин! — І тієї ж миті упав, діставши у груди удар кулаком.

— Усі кажуть: «Джура, Джура!» — сердито закричав Саїд.— Хто такий Джура? Він щеня переді мною! Ходім!

Принишклий Кучак допоміг Саїдові напнути попоною зраненого верблюда.

— Це не простий, це гірський верблюд, а ти його ледве не занастив!

Вони здерлися на вершину.

— Коли ти Джурин друг, то й визирай басмачів. Це твоє діло. А я плюю на все й піду. Хіба це життя? Замість того щоб іти в Андижан і пожити без клопоту, я знову мучусь. Собаче життя! Було б задля чого! А хіба басмачі не люди? — Кажучи це, Саїд стояв випроставшись, уже не дбаючи, щоб лишатись непоміченим.

— Дивись туди! — раптом показав Кучак пальцем праворуч.

Саїд глянув і з несподіванки присів, потягнувши за собою Кучака. Обережно вистромивши з-за каменів голови, вони спостерігали.

— Ідуть на захід, — сказав Саїд.

— Багато верблюдів, троє коней, ішак і п'ятеро чоловіків, — додав Кучак.

— Не схоже на загін. Тільки одна мисливська рушниця... Верблюди вповні. Це караван з Кашгарії. Караван-баші завжди привозять на продаж коштовні речі контрабандою. Тут до кордону кілометрів п'ятдесят, і вони контрабанду напевне дістали з вантажу й везуть при собі.

— Це не басмачі, — згодився Кучак. — Ідьмо до Джури.

— Хто ж кидас шовк і всяке добро, не скориставшись? — обурився Саїд. — Зачекаємо ночі.

— Але ж Джура... — почав Кучак.

— Що мені твій Джура! До біса! — закричав Саїд. — Вони везуть дорогі товари. Ми захопимо тільки контрабанду. Її все одно, коли знайдуть, відберуть на кордоні. Ти ходитимеш у шовковому халаті.

— Правда? — Кучак подивився на свого драного халата: з дірок вибивалися жмути вати. — Не треба шовку! — сказав, подумавши. — Джура гніватиметься.

— Якщо ти не слухатимешся мене, — розлютився Саїд, — заріжу тебе, як барана! — І він гучно втягнув повітря крізь зціплені зуби.

— Хоп, я зроблю все, що накажеш, — злякано відповів Кучак.

Саїд і Кучак повели верблюда вниз і там сіли на нього. Уже вночі вони добулися табору караванників і, не доїхавши ста кроків, зупинилися. Саїд наказав Кучакові завити по-собачому. Той завив, але ніхто не відгукнувся. Упевнившись, що караванники не мають собак, Саїд поповз до коней. Незабаром

з темряви перед Кучаком випірнуло двох коней. На одному сидів Саїд.

— Набери в пояс побільше камінців, сідай на другого коня й роби те саме, що робитиму я.

Саїд з гучним криком помчав до табору. Кучак теж зарепетував і поскакав за ним. Караванники, що сиділи довкола вогнища, кинулися в юрту. Вони вирішили, що на них напала банда.

Важка запона метнулася, і з юрти вийшов старий караванник. Кілька камінців, пущених влучною рукою, змусили його зойкнути. Караванник похитнувся й схопивсь за голову.

— Ані руш, усіх перестріляю! — кричав Саїд, гасаючи на коні довкіл юрти.— Кидай рушницю й патрони.

З юрти викинули рушницю й патрони.

— Виходь і лягай долілиць біля вогнища, — командував Саїд.

Караванники скорились.

Скочивши з коня, Саїд схопив рушницю й підійшов до караванників. Він відібрав у них ножі й наказав Кучакові підкидати у вогнище полиню. Вогонь освітив бліді, налякані обличчя бранців.

— Що везете? — запитав Саїд.

— Бавовну, шкіру Радсіньторгові, — відповів старий караванник, сідаючи навпочіпки. — Мої тільки верблюди. Я найнявся перевезти вантаж.

— Не бреші! — крикнув Саїд і вдарив його нагайкою.

— Не бреші! — в тон Саїдові гукнув Кучак, що стояв поруч, і також легенько вдарив караванника, хоча й сам тремтів од страху.

За Саїдовим наказом погоничі розпороли кілька в'юків. Там справді була бавовна й шкіра. Саїд пішов у юрту.

— Це мої речі, я їх везу продавати, — стиха мовив старий караванник, коли Саїд виніс із юрти курджум і звідти дістав анашу й шовкові халати.

— Контрабанда! — сердито загорлав Саїд і кинув халат Кучакові.

Той напнув на себе халат із драконами і згадав, що аксакал в Мін-Архарі мав такого самого халата. Він поважно обгорнувся ним і гукнув погоничам:

— Беріть собі рещту! Усе діліть порівну!

— Стійте! Стійте! — загорлав Саїд. — Хто дозволив тобі порядкувати моєю здобиччю? Усе моє! Цей халат я тобі дарую! Я! Ей, ви! Витрушуйте свої пояси — наказав він караванникам.

— Ми злидарі! Пощо грабувати? — відповів один.

— Ти це мені кажеш, чорнопикий? — визвірився, роздуваючи ніздрі, Саїд.

— Тобі, — відповів високий киргиз-погонич.

— Витрушуйте пояси! — гукнув Саїд і вистрелив у повітря.

Погоничі кинулися врзтіч.

— Стій, стій! — репетував нападник, стріляючи в темряву. Після третього пострілу він отямився й сказав: — Далеко не втечуть, нікуди. Завтра вранці всі будуть тут... А що там у казані вариться?

Кучак підійшов, спіймав у пригорщ парі, хутко підніс до носа й засяяв:

— Це шурпа з баранячим м'ясом! Ходи сюди скоріш! — І, простеливши клапоть шовку, Кучак зняв казана, сів біля нього й дістав з-за пояса велику ложку, з якою ніколи не розлучався. — Та йди ж! — крикнув він Саїдові, що нишпорив у речах.

— Я мною не пропадеш, — сказав йому Саїд, сьорбаючи шурпу. — Я не Джура. Той через дівку глузду збувся, а потім за Чжао почав повторювати: «Народ, народ!» Нащо за басмачами ганятися? Усіх не переріжеш. Курбаші Тагай — великий чоловік, йому допомагає імам Балбак, а Балбак — о-о-о! — дуже великий чоловік. Джура ще хлопчисько. Хто тобі дав шовковий халат із золотими драконами?

— Ти, — відповів Кучак.

— Хто, хто?

— Ти, Саїде!

— Повтори ще раз, я щось не дочую.

— Ти, Саїде!

— Отож. Запам'ятай!

Ніч була хмарна й тепла. Місяць зрідка визирав з-за хмар.

— Треба знайти караванників, а то ще, чого доброго, прикордонників приведуть.

— Атож, приведуть! — сказав Кучак.

— Ішак! — закричав Саїд. — Сідай на коня. Їдь скликай їх.

Потім поїс.

Кучак сів на коня, як був, — у жовтому шовковому халаті з золотими драконами, і поїхав ступою.

— Швидше! — гукнув йому Саїд.

Але Кучак навіть не ворухнув нагайкою.

Тоді розлючений Саїд погнався за ним верхи й щосили вперішив його коня нагайкою. Кінь поскакав.

Кучак їхав голодний і тому злий. Він не спав уже другу ніч і так глибоко поринув у гіркі думи, що й не здивувався, коли йому стрілися Джура і Чжао. З ними були всі п'ятеро караванників.

Не встиг Кучак і рота роззявити, як Джура шмагонув його нагаєм і закричав:

— Скидай халата!

Кучак навіть застогнав із злості: Саїд б'ється, Джура б'є! Ішаче життя! І він мовчки простягнув халата.

— Візьми! — сказав Джура одному караванникові — в ньому Кучак пізнав старшого.

Невдовзі вони вже були біля юрти. Там стояв Саїд.

— Ось караванники, — пасмішкувато мовив Кучак, вказуючи на прибулих, і, не чекаючи, коли його запросять, скочив з коня й мершій до казана. Усівся, занурив у нього руку й, налапавши в шурпі шматок м'яса, поніс до рота.

— Покинь м'ясо! — закричав Джура так страшно, що в Кучака шматок випав з рук, і Теке одразу ж його з'їв.

Кучак плюнув з досади й вилаявся. Але те, що сталося потім, змусило його змовкнути.

Джура під'їхав до Саїда й тихо спитав:

— Ти хто? Бандит, злодій, убивця? Нащо пограбував караван? Пощо мало не забив камінцями погопича?

— Ти хлопчисько! Вчити мене? — наїжився Саїд. — Сам знаю!

— Кинь зброю! — ревноу Джура.

Саїд широко вишкірив зуби, вискливо зареготав і стиснув у руках берданку.

Джурина камча, просвистівши, обкрутилася довкола берданки. Джура смикнув, і берданка випорснула з Саїдових рук. Кінчик камчі вдарив Саїда по обличчю, лишивши на лиці темну посмугу.

Саїд не чекав такого й розгубився.

— Ти розумієш, кого ти грабуєш? Ти розумієш? Що з тобою зробити? Кажі!

Саїдові очі з люті ще більше перекосило.

— Хто ти, Джура? Я гадав, коли йшов із тобою, що ми житимемо, як люди, а ми жили, як собаки. Чого ти хочеш?

Джура мовчав.

— Скільки ти платиш? Нічого! — вів далі Саїд. — Не годувши, не поїш. Ос мій халат — це лахміття. А тепер, коли я сам себе одягнув, ти кричиш: «Бандит, злодій!» Я бідний, я злидень, а Тагай, твій ворог, платить своїм бійцям двадцять карбованців золотом щомісяця та ще й дозволяє грабувати.

— «Золото, золото!» — сердито сказав Джура. — Коли басмачі пекли мене розжареним залізом, вони також кричали: «Золото, золото!»

— Ні, Саїде, не кажи, що ти бідний, — заговорив Чжао. — У тебе є золото, на яке ти міг би купити собі одягу.

— У мене? — оторопіло спитав Саїд. — Золото?

— Еге, золото... Я й не знав, — мовив Джура. — Дай цим бідолахам за образу по золотому. Їм доведеться зашивати в'юки, розпороті з твоєї вини.

— Хай вони нап'ються моєї крові, нема в мене золота!

— Саїде, — знову обізвався Чжао, — ти свариш нас із дехканами. Ти зле чиниш, Саїде.

— Ти верзеш дурниці, Чжао! — закричав Саїд. — «Дехкани», «батьківщина!» Кому це треба? Не мені! Щаслива людина — це багата людина. Зрозумів?

— Саїде, дай караванникам по золотому, — тихо повторив Джура.

— А коли я не дам, то що зробиш? — нахабно запитав Саїд.

Джура не відповів.

Вогнище яскраво палало. Саїд стрівся поглядом з темними Джуриними очима і раптом квапливо почав розмотувати пояс, занурив туди руку й витяг монети.

— Беріть, хапайте, багатійте! — І він тицьнув по монеті кожному погоничеві.

Погоничі дякували Джури й, хапаючись за його стремена, запрошували до своєї юрти — відпочити, поїсти й випити чаю.

— Спасибі, — подякував Джура, — поспішати треба.

— Завжди так: мої гроші, а спасибі іншому! — з гіркотою в голосі мовив Саїд.

— Візьми на дорогу, — сказав старший караванник Джури, виносячи дві варені баранячі ноги й пляшку коньяку.

— Візьми коньяк, — зашепотів Саїд.

Джура відмовився.

— Сідай,— наказав він Саїдові, вийнявши ліву ногу із стремена, щоб тому було зручно сідати позад нього.

Саїд поставив ногу в стремено, кілька разів підскочив і скавив старшому:

— Допоможи сісти.

Той запопадливо кинувся його підсаджувати.

Саїд сперся на караванникове плече і, скочивши на коня, непомітно для інших витяг у старого з-за пазухи пляшку коньяку, а з руки взяв варене м'ясо. Потім підніс до його носа кулака й покрутив ним, майже торкаючись обличчя.

Караванник мовчки вклонився, не зважаючи слова сказати.

Кучак уместився разом з Чжао.

Теке бігав довкола, обнюхуючи в'юки. Коли вершники, напучені добрими словами караванників, рушили в дорогу, він помчав уперед.

Проїжджаючи зарості біля струмка, Саїд нагнувся й зірвав очеретину. Пальцем він пропхнув корок у пляшку й через очеретину почав смоктати коньяк. До нього вернулася притаманна йому балакучість.

— Гей, Джуру,— звернувся він і тяжко зітхнув,— я гадав, добре буде, а вийшло кепсько. Неписьменний я. Ти сказав: «Дай по золотому»,— я дав. Тобі — не жалко. Хочеш, забери все моє золото.

— Не сердься на мене, я погарячився,— відповів Джура.

— Нічого, бий мене, бий дужче, вибивай дурість з моєї голови. Я зла не прощаю. Іншому за це голову відтяв би. Але твій удар солодший за мед. Бий мене... Спати хочу,— мовив він, обхоплюючи Джуру,— стомився. А де ночуватимемо?

— Скоро зупинимось. Кучак далі поїде сам, а ми повернемося назад у фортецю.

— Що ж мені робити у фортеці? Я краще поїду з Кучаком. Я поспішаю в Андижан.

— Я обіцяв Козубаєві, що привезу тебе у фортецю.

— Нащо?

— Козубай хоче з тобою ближче познайомитися.

— А коли я не хочу?

— Я обіцяв. Тобі нічого боятися. Коли він узнає тебе ближче, то вважатиме своїм другом, як і я.

Саїд із злості заскреготав зубами.

На привалі Джура, покинувши Саїда, наказав Кучакові їхати в Гірський кишлак. Вони довго перешіптувалися, чим викликали Саїдове невдоволення.

Тієї ж ночі Кучак поїхав на північ. Джура дав йому свого коня.

VII

Наступного ранку, ще подорожні не встигли спуститися в ущелину біля Кзил-Арта, як Теке примітив труп, неподалік якого кружляли орли. Пес повільно підійшов до щілини в скелі біля самого дна ущелини й понюшив. Потім озирнувся на Джуру і, глухо загарчавши, знову напорошився на щілину.

Труп у самій білизні лежав долілиць у вузькій щілині під скелею. Сиве волосся їжачилося на потилиці.

Прихиливши гвинтівку до каменя, Джура витяг мертвого з щілини й повернув на спину.

Хоч як було перекошене обличчя, Джура все-таки одразу пізнав свого друга — аксакала з кишлаку, що біля фортеці, аксакала, котрий подарував йому гвинтівку й білого жеребця. Це він колись попередив Джуру про перехід банди Юсуфа. Зараз аксакал лежав перед ним мертвий і холодний.

Якщо аксакал помер від заразної хвороби, кому потрібна його одежа? Не треба бути таким уже догадливим, щоб зрозуміти, що аксакала отруїли й пограбували.

Джура рвучко випростався й озирнувся. Несподівана знахідка навела його на думку про басмачів. І тут побачив Теке, що стояв біля купи каміння, очевидно, складеного недавно, бо воно ще не вкрилося зовні лишайником.

— Лежати! — наказав Джура, і пес слухняно ліг. Джура розкидав каміння, побачив достурхана й розв'язав його. У ньому було дві піали, невеличкий бурдюк з кумисом, коржі та м'ясо. Теке кинувся до нього, але Джура боляче вдарив собаку ногою.

— Геть, кет! — гнівно закричав він і мерщій закидав достурхан камінням, щоб Теке не з'їв отруєної їжі.

На піску, між великими валунами, було видно сліди другої людини. Вони підходили із східного боку. Джура пішов за тими слідами і кроків через сто побачив місце, де раніш стояло двоє коней. Сліди засвідчували, що людина прийшла звідси й більше сюди не поверталася. Очевидно, її коня забрав това-

риш. Ця людина — не аксакал, бо в аксакала права нога була трохи коротша, й сліди його ступнів неоднакові.

Джура повернувся до трупа й пішов за слідом аксакала на південь. Поряд із слідами аксакала туди ж вели сліди другої людини. Тут, не пройшовши й тридцяти кроків, він побачив кінські кізьяки й залишки сіна.

Оглянувши кізьяки, Джура зрозумів, що кінь стояв тут днів дванадцять тому й простояв майже добу. Отже, аксакал на когось чекав.

Сліди жеребця були здвоєні, біля них, на піску, виднілися сліди другої людини. Людина спиралася на п'яти — жеребець рвався й не давав сісти. Джура пішов за слідами. Незабаром він прочитав з відбитків на землі, що людина нарешті сіла верхи й жеребець поскакав галопом.

Джура пройшов кроків двісті, зійшов на плато й побачив зламану нагайку. Руків'я її, виточено з білої кістки, було прикрашене витонченою різьбою й подекуди ішкрустоване тонісньким мідним дротом.

Воно зламалося при кіпці, де кріпиться ремінець. Очевидно, вершник ударив жеребця по голові, щоб осадити, коли той став дибки, намагаючися скинути чужого. Це міг бути тільки буланний аксакалів жеребець. Старий любив гарних і прудких коней, він приручав їх тільки до себе.

Джура оглянув місцевість у бінокль, що дав йому Козубай. Праворуч, просто схилом, спускалися Чжао на коні й Саїд на верблюді. Було видно, як вони розмахували руками, певно, гаряче сперечаючись. Їхні суперечки не турбували Джуру. Він непокоївся за Кучака: «Як він переправиться через річку? І чи пощастить йому добутися Гірського кишлаку, щоб попередити дехкан про небезпеку, яка їм загрожує?»

Джура вернувся в ущелину. Він поклав назад аксакала в щілину, обличчям на схід та засипав камінням і галькою. Покликав Теке, який досі слухняно лежав біля купи каміння, й незабаром нагнав Чжао й Саїда. Вони уважно вислухали його, й Саїд запитав:

— Халат його був гаптований золотом?

— Ні, — відповів Джура, — він носив чорний, сатиновий.

— Може, в халаті були зашиті гроші? — запитав Чжао.

— Я все знаю! — вигукнув Саїд. — Його вбив той старий мисливець, що ми його зустріли недалеко від кордону. На ньому також був чорний халат!

— Якщо аксакал — Тагаїв ворог і виказав мені курбаші, то, може, йому мстив хтось із Юсуфових родичів? — запитав Джура.

— Такі руків'я до камчі, — обізвався Чжао, крутячи в руці нагайку, — роблять в Індії із слонової кістки. Це дорога камча. Треба бути дуже сердитим, щоб лишити таку дорогу річ. У тебе в руках свідчення небезпечної таємниці. Кинь цю нагайку або сховай, щоб ніхто її не бачив. Винуватець тебе пізнає по цій камчі, а ти його не знатимеш. Пощо гратися з вогнем?

— Ховати? Нащо? — заперечив Джура. — На цю камчу я спіймаю її хазяїна, як Кучак ловив квіків у сільця.

Навпростець через гори й ущелини, мисливськими стежками Джура, Чжао й Саїд наближалися до фортеці.

Джура йшов попереду. Жоден камінець не зірвався з-під його ніг. За ним їхали Чжао й Саїд. На останньому привалі Чжао показав Саїдові жучка, який ніяк не міг здертися на верхівку стеблини, бо щоразу, коли він повторював свою спробу, вітер здував його на землю.

— Багато разів він лізе й стільки ж разів падає, не досягнувши мети. Він упертий — отже, вилізе до квітки. Хто наполегливий і терплячий, той рано чи пізно, але обов'язково досягне свого, — сказав Чжао.

— Він міг би підгризти стеблину знизу, і квітка впала б на землю, — заперечив Саїд.

— Так, але соки тоді перестануть струмувати, а нащо ж жучкові суха квітка. Він хоче пити довго й багато солодкого соку. Учора ти ледве не підгриз стеблину знизу.

— Чжао! — обурився Саїд. — Ти обіцяв мені не згадувати. Раз сказав — і годі!

— Одна крапля, упавши на камінь, нічого не зробить, а тисячі зруйнують його.

Дорогою Саїд багато думав над учорашнім і прийшов до висновку, що Джура вчинив, як найлютіший його ворог. Друг не міг так зробити! Кому потрібні оті караванники і їхні халати? Джура геть глузд утратив. А якщо він, Саїд, і далі водитиметься з ним, то плакати його голові за тілом. І про що він раніше думав? Щоправда, Кипчакбай перед Саїдом у великому боргу, але ж хіба не мусульманський звичай дарувати ворогові провину, якщо він довів подарунками й ділом свою відданість? Учора ворог, сьогодні — друг.

Саїд огледівся, щоб пересвідчитися, чи не стежить хто за ним, чи не здогадався з виразу обличчя про його думи.

Але Джура й Чжао швидко спускалися з гори у вузьку долину, де вже було видно фортецю.

VIII

На шляху, в улоговині за відрогом гори, вони раптом побачили юрту. З такими юртами й скотиною гірські киргизи навесні виїжджають на джейлау.

Від юрти до подорожніх їхав на буланому жеребці чоловік, схожий на аксакала, а за ним на вороному — ще хтось. Джура, вгледівши буланого жеребця, одразу зупинився.

Вершники, забачивши людей, напнули поводи, але потім, очевидно, вирішили їхати далі повз них.

Чжао миттю вихопив з-за пояса в Джури знайдену нагайку й упхнув йому за пазуху, сказавши:

— Обережність ніколи не завадить!

Якби Джура власними очима не бачив старого мертвим, він заприсягнув би, що перед ним сам Садик. На ньому був сатиновий чорний халат, на ногах жовті м'які чоботи й розмірежені вовняні панчохи. Старий, скільки пам'ятав його Джура, завжди так одягався. Обрідна рудувата борідка стирчала з-під хустки, якою було перев'язане око.

— Ей, Садик! Як ся маєш? Око в тебе болить, чи що? Пізнаєш свого друга? Та зупинись! — крикнув Джура.

Він побачив, що кінь старого наддав ходи. Вершникові закаблуки вп'ялися йому в боки. Джура завважив, що нагайки у верхівця не було.

Джура вибіг наперед і міцно схопив жеребця за повід.

— З яких пір ти перестав пізнавати давніх друзів? Чи ж ти це? — сказав Джура, утримуючи за повід жеребця, що налякався Теке.

— А-а-а... — радо промимрив старий. — Це ти? Кандай сиз тинч-ми келдиз?¹

— Тинч, тинч, — відповів Джура.

— Я заслаб, — прошепотів старий, — голос геть пропав, погано бачу, зуби болять. Іду до знахаря, хай лікує. Вернуся —

¹ Чи щасливо доїхали?

гостем будеш.— Він нетерпляче смикнув поводи, даючи знать, що поспішає.

Джура не випускав поводів з рук, мовив:

— Я зробив усе, як ти велів, аксакале, і хочу зразу ж узяти цього буланого жеребця. Ти, пам'ятаєш, сказав мені: «Якщо виконаєш, на дорозі злізу й віддам жеребця». Ти знаєш, я виконав.— І він показав па Чжао, буцімто чекав, що той підтвердить його слова.

— Так, він виконав,— підтвердив Чжао, хоча й не розумів, про що йдеться; з голосу Джури він збагнув, що треба підтакнути.

— Хоп, я віддам тобі жеребця, коли повернуся від знахаря. Заходь увечері. Пусти, я поспішаю.

Джура міцно вчепився за повід, застерігши поглядом Чжао й Саїда, щоб вони були наготові, й повів коня за собою.

Фортеця, така знайома й близька Джуриному серцю, була вже недалеко. Над її дахом так само майорів червоний прапор. Довкола неї було помітне пожвавлення.

— Ти неввічливий зі старшими,— прошепотів старий.— Пусти повода, я тобі дам вороного коня, на якому їде мій супутник.

Кінь шарпнувся в Джуриних руках — напевне, старий знову пришпорив його за каблуками.

Джура завис на поводі. Халат його розійшовся, і з-за пазухи вигулькнуло руків'я із слонової кістки.

Побачивши його, старий стівся й пильно подивився на Джуру. Джура перехопив його погляд.

Хустка на голові старого ослабла й відкрила праве око. Джура примітив, що це око дивиться прямо, у той час як ліве уп'ялося в нього, в Джуру...

Саїд у цей час уважно дивився на другого вершника. Той удавав, що не звертає уваги на Саїда, але потім посміхнувся йому, вискаливши зуби. Саїд обізвався:

— Хай поб'є мене вогонь, коли я не пізнав тебе, Пундите! Незнайомець заперечливо похитав головою.

— Але ж це ти, Пундите,— наполягав Саїд,— і я стрічався з тобою у верхів'ї Жовтої річки, у Зоряному степу. Хіба не я продав тобі руду кобилу?

Той, кого Саїд назвав Пундитом, одразу перестав скалити зуби й щось швидко сказав своєму супутникові якоюсь незрозумілою мовою.

«Садик» скочив на землю й кинув поводи, потім злетів на вороного позаду свого супутника, і вони щодуху помчали на північ.

Усе це сталося в якусь мить.

— Стій! — закричав Джура, хапаючи з плеча гвинтівку. — Стій! Стрелятиму! — і вистрелив у повітря. — Учжи, учжи його! — наказав Джура собаці.

І Теке слухняно помчав за вершниками.

Від фортеці, де товклися люди, сюди їхало троє верхівців. Попереду їхав товстий з жіночою подобою чоловік, без бороди й вусів.

— Басмачі? Здаватися? — запитав він, під'їхавши.

— Ні, — відповів Джура гордо.

— Нащо ви стріляли, зчинили паніку? Кидай зброю! Хто такі?

— Я Джура. Он там поскакав невідомий чоловік, може, ворог!

Підоспілі не рушили з місця.

— А ти хто? — запитав Джура.

— Кидай зброю, потім поговоримо! — зарепетував товстий. — Я начальник добровольчого загону. Звати мене Лінеза. Стояти струнок! Цілься! — скомандував він, і троє дул націлилось на них.

Джура знав із Козубавих слів, що Лінеза — екїоз, двоокий, так кажуть на двосдушних, лукавих людей, і до того ж — зрадник. А зараз він покладався на Козубаву мудрість і вирішив угаїти свою підозру, щоб не насторожити Лінезу. Джура поклав гвинтівку на землю.

— Що ти робиш? — схвильовано закричав Саїд.

— Я скоряюся начальству, — якомога спокійно відповів Джура й звернувся до Лінези: — Дивись, он поскакав убивця разом з приятелем. Я не прагнув самочинства, хотів передати його до твоїх рук. А то я стріляв би не в повітря.

— Другий — Пундит, я його бачив у Зоряному степу: він ходив з машинкою і перерисовував на папір дороги й гори, — вставив Саїд, бажаючи відзначитися.

— А тебе як звати? — презирливо запитав Товстун.

— Мене звати Саїд.

— А, Саїд, Косий, контрабандист! Чув про тебе!

Саїд подивився на Джуру.

— Ми радянські люди, — відповів Джура. — Пощо нас кривдиш? Стріляти треба не в нас.

— Ти ще молодий мене вчити... Забрати в них ножі! Тебе я не знаю. Твій друг — горезвісний контрабандист. Ми його й китайця посадимо в нашу в'язницю.

— Не хочу до в'язниці, краще стріляй! — закричав Саїд, рвонувши халат на грудях. — Гей, Джуро, чого ж ти дивишся?

— Чого, начальнику, кричиш, чого сердишся? — спокійно мовив Чжао. — Ти діло розбери, а потім вирішуй.

— Мовчати! — перебив його Лінеза.

— Потерпи трохи, — звернувся Джура до Саїда, — сила не на нашому боці.

Один із супутників Лінези прошепотів йому, що перед ним стоїть той самий Джура, що восени вбив Юсуфа й Артабека. Лінеза, поміркувавши, звернувся до інших супутників:

— А ви також знаєте Джуру?

Вони відповіли, що про Джуру нічого не чули.

— Коли те, що сказав про тебе боєць, правда, — задумливо мовив Лінеза, — і бійці з фортеці те потвердять, я верну тобі зброю. У нас зараз той. Нам здався тридцять один басмач, що їх привів Кзицький, і ми святкуємо цю подію. Басмачі склали зброю, і ми на знак миру й довери це ходимо із зброєю. Тільки моя охорона з гвинтівками. Хай інші басмачі бачать, що тут нема ніякої пастки. Тому й вам не треба зараз зброї. Приходьте на той біля кишлаку.

— А м'ясо на тої зубами рвати? Віддай хоч ножі, — сказав Джура.

Лінеза розпорядився вернути ножі.

— А вбивця Садика хай розгулює? — спитав Джура.

— Ти розповіси опісля. Тут тридцять один басмач у полон здався, а ти: «вбивця, вбивця!» Саїда, якщо ручаєшся за нього, лишу на волі.

— Ручуся за нього головою, — відповів Джура. — А я прошу тебе, віддай мені Тага! Я знаю, він у тебе під арештом. Він мій ворог, я повинен поквитатися з ним сам.

— Що ти, Джуро, пораджів не знаєш? — здивовано звів брови Лінеза. — Ми подумаємо, що робити з Тагаєм. Може, обмінємо на когось із наших, хто в них у полоні.

Лінеза поїхав.

— Хитрий ти! — і Саїд лягнув Джуру по плечі.

— Я поручився за тебе, — мовив Джура.

— Слово — це дим. Ти хочеш, щоб мене судили? — запитав Саїд.

— Навіть якщо й буде суд, твої славні вчинки переважать. Чого тобі боятися?

— Хоп, хоп, — відповів, кисло посміхаючись, Саїд і гучно втягнув повітря крізь зціплені зуби.

Із сходу вигулькнула група вершників на чолі з Мусою. Джура зачекав їх біля воріт фортеці й, коли під'їхав Козубай, сердито звернувся до нього:

— Ти обіцяв, що Тагая судитимуть, а Лінеза каже «обміняємо!» Як це обміняємо? Виходить, він знову буде на волі?

— Усе буде по закону, і ніхто не має права його порушувати, навіть ти, Джура! Хай хтось викличе Лінезу. — По цих словах Козубай попрямував у кабінет начальника.

— Ти куди? — гукнув вартовий.

Але Муса махнув йому рукою, і той, спантеличено знизавши плечима, відійшов.

— Ідть у кибитку лікарів, там зараз немає нікого, і ви зможете відпочити, — сказав Муса, звертаючись до стомлених подорожніх.

IX

Провівши Чжао й Саїда, Джура лишився у дворі. Йому все тут було знайоме: і високі стіни, і будівлі, що прилягали до них. Він обійшов двір, привітався з джигітами й неспіхом пішов до дверей арештантської. Вона знаходилася між кибиткою начальника і стайнею.

Джура вирішив, що всі змовилися проти цього й хочуть, певно, врятувати Тагаєві життя. А якщо Тагай і Безносий лишаться жити, ріки дехканської крові потечуть з гір. «Не буде такого!» — рішуче подумав Джура, підходячи до арештантської.

Він мовчки стояв біля дверей і вичікував нагоди, щоб прослизнути туди. Влучивши мить, він відчинив двері й опинився в кибитці. Тагай і Безносий сиділи на кошмі. Забачивши Джуру, вони, нажахані, схопилися...

Пронизливий крик змусив усіх обернутися до арештантської. Лінеза, що в цей час злавив з коня, закам'янів з несподіванки, і нога його застряла в стремені.

З дверей арештантської з криком: «Джура! Джура!» — вискочив Тагай. У ньому не можна було пізнати сміливого,

вольового курбаші. З роззявленим ротом і виряченими очима, похлихо озираючись, він побіг до воріт.

Бійці кинулися йому навперейми. Услід за ним біг Джура із закривавленим ножем. Тагай збив бійця, що перегородив йому дорогу.

Двері кибитки начальника рвучко розчинилися, й напереріз Тагаєві вийшов Козубай. На ньому все ще було вбрання мисливця. Як і досі, через бороду його не можна було пізнати.

— Не стріляти! — крикнув він.

Очманілий від страху Тагай не звернув па нього уваги й упав, переничений кимось із бійців. До Тагая підбіг Джура.

— Не втечеш! — кричав він, намагаючись схопити Тагая за волосся. — За все поквитаємось!

Козубай притримав Джурину руку, в якій був ніж. Підоспілі бійці насилу відтягли Джуру від Тагая.

— В арештантську його, в арештантську! Я розстріляю його за свавілля! — кричав Лінеза. — До стінки, я зараз же застрелю його!

— Ти знову сваволиш, Джуро? — сердито мовив Козубай. — Я ж сказав тобі!

На гамір, що зчинився на подвір'ї фортеці, з кибитки лікаря вийшов Чжао і, ставши в тіні, уважно стежив за подіями. Лінеза, який дістав був револьвера, сховав його назад до кобури. Розлютованого Джуру повели бійці.

— Вставай! — Козубай штовхнув Тагая носком чобота.

— А ти, старий, хто, що втручаєшся в справи заgonу? Як ти смієш? — роздратовано запитав Лінеза.

Старий зірвав бороду й вуса.

— Козубай! — вигукнув здивований Лінеза. — Козубай... — повторив він занепалим голосом.

— Козубай, тут Козубай! — розлетілася звістка по фортеці.

Тагай, зачувши знайоме, ненависне ім'я, миттю схопився і, захлинаючись словами, вигукнув:

— Звідки ти тут? Адже ти в місті, ти не повинен бути на Памірі!

Козубай, посміхнувшись, наказав:

— Замкнути Тагая в арештантську!

Незабаром Муса доповів Козубаєві, який стояв на подвір'ї:

— Тагая замкнули в першу арештантську, Джуру — в другу. Джура кричить, щоб його випустили. Що робити з трупом?

Безпосого Джура встиг ударити ножем. Закопати треба. Випусти Джуру, начальнику, випусти, не завдавай кривди. Іншим разом він принесе в сто разів більше користі.

З пустирища, за північною стіною фортеці, долинали крики. Раптом пролунав постріл, потім — другий, третій... Лінеза мовчав.

— Що за гамір? — спитав Козубай Лінезу.

— Там з нагоди взяття в полон басмачів улаштували той, — сказав, підходячи, Чжао.

— А ти знову звідки взявся? — запитав Лінеза і, звернувшись до Муси, додав: — Замкнути разом із Джурою!

— Не треба, — зупинив Козубай.

— А я кажу — замкнути! — наполягав Лінеза. Від його розгубленості не лишилося й сліду. — Ви що, вірите йому?

— Вірю, — насмішкувато відповів Козубай.

— А я б не повірив цьому пройдисвітові. Хто він, звідкіля?

— Лінезо, хтозна, кому тут можна вірити! — гнівно мовив Козубай. — Зараз же викличи бійців, що лишились у фортеці. Візьми два кулемети й оточи полонених басмачів.

— Тут я начальник! — зухвало відповів Лінеза, сідаючи на коня. — Новоприбулі бійці тебе не знають. Зняти караул! — закричав він.

І бійці, що вартували басмачів, зійшли з постів.

— Назад! — крикнув Муса.

Крики й безладні постріли зачастішали. Лінеза, вперіцившись коня нагайкою, зник за ворітьми.

— Назад! — гаркнув навздогін йому Козубай і вистрелив.

— Чар-яр! — долинав крик басмачів.

— До бійниць! — скомандував Козубай.

— Чар-яр!.. Чар-яр!..

Через бійниці було видно весь степ. Степом бігли беззбройні бійці. Позад них з гиканням і криками «чар-яр» скакали верхівці. Вони сподівалися, що джигіти з фортеці не стрілятимуть по своїх. Але бійці, що рятувалися від басмачів, раптом, як за командою, попадали на землю. Це дозволило дати залп по басмачах.

Тим часом полонені басмачі, приведені Кзицьким, скориставшись з метушні, кинулися через стіну навіткача. Троє басмачів упали мертві ще на подвір'ї фортеці.

Муса, що побіг за кулеметами в кибитку начальника, вернувся ні з чим.

— Товаришу начальник, — доповів він Козубаєві, — кулемети без замків. Зрада!

— Бомби! — наказав Козубай, і Муса знову зник у кибитці. — Усім озброїтися й захищати фортецю!

Чжао одержав гвинтівку і зайняв бійницю поруч з Козубаєм.

— Товаришу начальник, — гукнув Муса, важко дихаючи й витираючи піт, — бомби на складі всі без капсулів. Але у нас є трофейний кулемет. — Муса показав на ручний кулемет, що його відібрали в басмачів.

Козубай оглянув його й похмуро зауважив:

— Не годиться. Басмачі його навмисне зіпсували, коли здавалися.

— Кепське діло! — згодився Муса.

Сутінки густішали. Басмачі розсипалися, цепом, знову пішли в наступ.

Козубай кинув Мусі:

— Бачиш?

Муса не зрозумів.

— Де ти бачив, щоб басмачі йшли пішим цепом та ще в такому порядку? Вони навчені стали. Зрозумів?

— Зрозумів.

З фортеці відкрили частий вогонь. Басмачі залягли...

X

З лікаревої кибитки, ніким у запалі бою не помічений, вийшов Саїд і, криючись у згуслих сутінках, дійшов до дверей, за якими сидів замкнений Тагай. Саїд швидко відсунув засува й відчинив двері. В кибитці було темно.

— Ей, Тагаю, це я, Саїд, — прошепотів він. — Я хочу допомогти тобі!

З-за дверей із залізкою в руді вийшов Тагай.

— Твоє щастя, що гукнув, а то дістав би по голові. Ну? — Тагай одразу знахобнів, побачивши, що Саїд без зброї.

— Пам'ятай, Тагаю: я, Саїд, рятую тобі життя. Не забудь.

— Звичайно, ти розумієш, що переможемо ми, і хочеш жити. Гаразд, живи, — відповів Тагай.

Вони вийшли, і Саїд знову взяв двері на засув. Тагай прокрався понід стіною й швидко затягнув Саїда в стайню, де, як він знав, була друга фортечна брама.

— Я також утечу з тобою. Собаче життя! — прошепотів Саїд.

Натикаючись на коней, вони навпомадки знайшли браму.

— Ось що, — сказав Тагай, тихо відсуваючи засув. — Привези мені Джурину голову — дам тобі десять тисяч золотом і дім у Сариколі.

— Нащо ж тобі платити, коли перемога близько? — глузливо спитав Саїд.

— Він може втекти. Та це не твоє діло. Голову дістанеш ти — гроші даю я.

Тагай відчинив браму й потяг Саїда за собою. Над стінами свистіли кулі. Стріляли на протилежному боці фортеці, звідки наступали басмачі.

— Бачиш, — сказав і показав Саїдові ножа, — цей ніж я зняв із стовпа в стайні. Я міг би зарізати тебе, але дарую тобі життя. Живи. Стеж, щоб ці ворота не зачинили. Пам'ятай: мені — голова Джури, і десять тисяч — твої.

— Хоп, — відповів Саїд.

— Тримай це, — мовив Тагай, подаючи пляшечку. — Тут отрута. Коли я піду, ти отруїш водойму. А не зробиш — напишу Козубаєві листа, що ти мене випустив.

— Хоп, — відповів Саїд, узявши пляшечку й залізяку з Тагаєвих рук.

Басмачі відступили. Вони втратили багато людей, припинили стрілянину й відступили в кишлак, забравши з собою поранених. Джигітів, що бігли з кишлаку, з тою, більше не було видно.

В гарячці Козубай забув про арештованого Джуру. Та, згадавши про нього, він негайно розпорядився випустити його.

— Чудово, дуже добре! Тепер усе буде добре, — мовив Козубай. — Піди приведи Тагая. Допитаємо. Судитимемо.

Джура вибрав собі гвинтівку й револьвера з купи зброї і помчав до кибитки, по дорозі заряджаючи їх.

Відслонивши засува, Джура ударом ноги розчахнув двері й ускочив у кибитку. Нікого! Заглянув за двері, обнишпорив заутки.

— Що ж це таке, де ж він? — голосно шепотів Джура й нарешті зрозумів, що бранець утік.

Джура вибіг з арештантської. Ліворуч стіна начальницької кибитки, праворуч — стайня. Сюди й забіг Джура,

дослухаючись до шереху. Коні форкали й подзвонювали гнuzдечками. Хтось майнув у просвіті розчинених дверей.

— Виходь! — закричав Джура. — Виходь, усе одно вб'ю! — І він кинувся в куток, де хтось зашелестів сінном.

— Це я, Джура! — почувся приглушений Саїдів голос — той ще не встиг вийти із стайні.

Наляканий появою розлюченого Джури, Саїд ударив себе по лобі обрубком заліза, що йому сунув у руки Тагай.

Тепла липка кров залила очі. Вийшовши з темряви назустріч Джури, Саїд тремтливим голосом розповів, як він погнався за Тагаєм, що тікав, а той ударив його залізякою і оглушив.

— Спасибі тобі, Саїде, — схвильовано промовив Джура, — ти щирий друг! А де ж Тагай?

— Утік, утік на коні. Я побачив його, коли він був верхи біля дверей атхани.

Кулі глухо дзюбали стіну й свистіли над двором. Джура спершу обшукав атхану — чи, бува, не сховався де басмач, що звільнив Тагай, але нікого не знайшов. Потім він провів Саїда в лікарню і, наспіх замотавши йому чоло марлею, повернувся в атхану, знову обшукав усі приміщення і, виявивши, що брама не зачинена, замкнув її і завалив колодою.

У вікно бійниці він побачив басмачів, які кралися до фортеці. Очевидно, вони сподівалися, що брама атхани не замкнена.

Уже геть стемніло, добре прицілитися не можна було, і все-таки Джура, піднісши гвинтівку, вистрелив у крайню постать. Почувся крик:

— Ой, убили! Ой, убили!

Хтось несамовито кричав по-російському.

На якийсь час стрілянина вщухла, і крики пораненого було чути далеко. Басмачі відступили.

— Хто тут? — спитав Джура, обертаючись на шурхит.

— Це я, Саїд. Тобі не треба допомогти?

— Ні, не треба, — помовчавши, відповів Джура, — я сам упораюсь.

До стайні зайшов Козубай. Джура розповів йому про втечу Тагай й про відчинену браму. Для Козубая це було так несподівано, що він навіть зрадив своїй звичці й голосно вилаявся.

— А я убив когось. По-російському кричав. Мабуть, Кзицький, — сказав Джура.

— Ні, — заперечив Козубай. — Кзицький десь позаду. У бас-

мачів кого тільки немає: і російські білогвардійці, і киргизи, і туркмени. Але є в них один... Це дуже небезпечний чоловік. Якщо ти, Джуро, коли-небудь стрінеш чоловіка із скляним оком, затримай його обов'язково.

— Він середній на зріст, ліве око каре, вирячкувате?

— Звідки ти знаєш? — здивувався Козубай.

Джура коротко розповів про все.

— Він, — potwierдив Козубай, дослухавши Джурина оповідь, — звичайно, він. Уміє тримати це в таємниці. То імам Балбак. Це він піднімає баїв на боротьбу з Радянською владою, це він командує басмачами. Він більше, ніж імам. Він... — Козубай раптом замовк, а потім додав: — Та це тобі не цікаво. Головне — цей чоловік дуже небезпечний ворог. Хотів, очевидно, простежити, як вони проведуть операцію, а ти сполохнув його. Ми перехопили одного листа до Садика, у якому імам признавав аксакалові зустріч.

— Знаєш, Козубаю, я послав Теке переслідувати того, із скляним оком... Не знаю, що буде. Невже пропаде? — Джура пішов у куток стайні.

— Ти що там робиш? — спитав Козубай.

— Хочу коням дати сіна. А то під час бою про все забуваєш. Ей, дивись, а в снін якесь залізо, мало вігтя не зірвав.

Козубай підійшов до Джури. Спалахнув сірник, і вони побачили два замки від кулеметів. Куля, втрапивши в бійницю, глухо стукнула в стіну.

— На два пальці правіше — і в моїй голові була б дірка! — І Козубай погасив сірника, щоб басмачі не стріляли на вогонь. — Ну, тепер справи басмачів кепські! — звеселів Козубай. — Ці замки від станкових кулеметів — робота Лінези. Зрадники розраховували на легку перемогу й тому сховали їх недалеко. Шкода, кулеметників нема. Самому доведеться стріляти, а от другого де візьмеш? Кулеметники або загинули в кишляці під час тою, або в полопі.

— Візьми Чжао, він казав, що був кулеметником.

— Хоп, — зрадив Козубай, — спробуємо. А тобі, Джуро, мабуть, доведеться йти по допомогу: ти мисливець, пройдеш всякою стежкою, сліди знаєш. Влучний стрілець, бачиш добре. Нас відрізано. Якби тільки води вистачило, а то облогою візьмуть. А не можна, щоб фортецю взяли. Хоч вона й старовинна, власне, тільки назва — фортеця, але все одно не можна. Ніяк не можна! Розумієш?

— Розумію,— відповів Джура.

По той бік стіни почувся болісний стогін.

Козубай обережно підійшов до віконця. Стогің повторився.

— Хто там? — тихо запитав він.

— Це я... Біллял... Партизан... Пусти.

Оглянувши з віконця околиці й переконавшись, що засади немає, Козубай і Джура відчинили браму й унесли пораненого.

...У лікарській кибитці біля пораненого сиділи бійці. Говорив Козубай:

— Хай кожен босць знає, як зрадили нас. Ми не відаємо, кому пощастить уціліти. Тож хай слухають усі, і той, хто виживе, розповість про це червоним командирам, більшовикам. Говори, Біллял!

Джура, підібгавши ноги, сидів у головах пораненого.

Чжао опустився навпочіпки поряд.

Муса, схиливши голову набік, нерушно дивився на вогнище, де в казані кипіла баранина.

Саїд стояв біля стіни. Очі його ледь визирали з вузьких щілин приплющених повік, і здавалося, що він стоячи спить.

Бійці, поклавши гвинтівки на коліна, сиділи довкола Білляла й уважно слухали його оповідь.

— Лінеза хитрував, як ворон,— почав Біллял.— Але надто вже він був несправедливий. Не любили його. Тільки що — кричить, лається. Ніякої влади над собою не визнавав. «Я сам,— каже,— Радянська влада! Що накажу, те й робить».

Почали ми, комуністи, з ним сваритися: «Неправильно ти робиш, товаришу начальник!» А він сердиться, кричить, лається. Заборонив комсомольцям збиратися. Тоді ми написали Козубаєві листа, щоб приїхав і подивився, що діється.

«Коли багато драконів,— каже,— ладу не буде. Я сам тут начальник. Хто не зі мною, той проти мене». Багато нових джигітів набрав; ті, що були, пішли.

Десять днів тому скликав усіх і питає:

«Чули ви, щоб до Козубая приходили, цілі загони басмачів здаватися?»

«А він,— відповідаю,— сам їх знаходив і розбивав».

«Та ні! — розсердився Лінеза.— Чи було так, щоб ціла бапда прийшла із зброєю і здалася?» І сам відповідає: «Не

було такого. А до мене,— каже,— ціла банда йде здаватися. Її веде Кзицький, він покався».

І почав лічити, скільки зброї складуть басмачі, скільки кулеметів, скільки гвинтівок та скільки револьверів і яких. Ми зраділи.

«Тільки,— каже Лінеза,— їх треба зустріти не як ворогів, а як друзів. Розкаялись вони, не грабуватимуть більше. Під Радянську владу йдуть. Ми,— каже,— влаштуємо їм той. І їстимемо, і питимемо разом з ними».

Ми, ті, що давніше служимо, заперечуємо: «Басмач — що вовк: хто басмачеві повірить, голову стеряє». А новенькі зраділи. «Нам,— кажуть,— слава буде, якщо басмачі здадуться».

Багато баранів зарізали на плов, з усіх довколишніх джейлау кумис збирали. Майже увесь свій запас рису на плов віддали. Кращих кухарів покликали.

Прийшли в кишлак басмачі. Зброю віддали. Лінеза сам обшукав кожного басмача й каже: «Усю зброю віддали, більш немає».

«А ви не вірили! — звернувся Лінеза до тих, хто не вірив у його байки про басмачів.— Усю зброю віддали, скільки я казав».

Мусу Лінеза на цей час послав у гори, з тими, хто теж дуже сперечався. Тепер я розумію, нащо це він зробив. Боявся, щоб Муса джигітів не підняв проти нього. Решту бійців послав на той. Не сподівався вас. Басмачі нам своїх коней подарували. З рук у руки гнuzдечки передали. «Ми,— кажуть,— киргизи й ви киргизи. Кинемо ворогувати». Потім улак¹ улаштували. Достурхани постелили на траві. Білі коржі, цукерки, печиво — всього ми наклали. Коньяку, горілки не пошкодували.

Сіли, почали їсти. Тут недалеко від гори хтось вистрелив. Лінеза злякався. Поскакав. Ми їдемо, а з фортеці вісті: Муса прибув. Тагая, Безносого й ще вісьох басмачів привів. Потім чуємо: Джура зарізав Безносого.

А тут розлетілася чутка, що сам Козубай у фортеці. Отоді й почалося! Крикнув Кзицький: «Вип'ємо за хоробрих, що склали голови в бою!» Ми підняли піали з горілкою, а Кзицький кричить: «Чар-яр!» — «Чар-яр!» — закричали одразу всі

¹ Улак — козолупство. Гра, яка полягає в тому, щоб підняти з землі оббілового барана на сідло й, боронячи від суперників, привезти його до призначеного місця.

басмачі. З одного боку сидимо ми, з другого — вони. Засунули басмачі руки за пазуху і дістали з-під халатів маузери. Кожен з них стріляв у того бійця, що сидів навпроти. Багато й схопитися не встигло.

Коли це сталося, мені пощастило сховатися. Потім із фортеці на жеребцеві прискакав поранений Лінеза. Він Кзицькому на руки впав. Лінезу перебинтували. А коли з фортеці побігли по полю в кишлак полонені басмачі, я також побіг їм назустріч, і зі мною — ще п'ять наших, що живі лишилися: я подумав, що басмачі у своїх не стрілятимуть. Дивлюся, з фортеці через нас не можуть стріляти в басмачів, і крикнув: «Лягай!» Лягли. А коли басмачі перебігли, тут я петляти по полю почав. Інші також. Та один я добіг... Рана — дрібниця: руку прострелили, крові багато втратив...

Ага, потім басмачі знову «чар-яр» кричали і «Тагай!» кричали. Що, Тагай утік?

Я ще чув, як басмачі казали: «Тепер скрізь наша перемога! Гірський кишлак наш, фортеця наша. Незабаром увесь Памір буде наш». Потім звідкілясь, з кибитки, незнайомі баї вийшли, почали щось говорити.

— Ну, якщо Гірський кишлак такий їхній, як фортеця, то справи їхні кепські, — зауважив Козубай. — Вони ще не знають, що в нас є кулемети. Але визнають.

— У Гірський кишлак я послав чоловіка, — мовив Джура. — І коли я...

— Потім поговоримо! — різко перебив його Козубай.

XI

Коли бійці, поївши баранини з коржами, пішли, Козубай покликав Джуру до себе в кибитку і сказав йому:

— Джуро, коли ти щось кажеш, думай, кому ти це кажеш. У фортеці мала місце зрада. Хто міг би подумати, що Лінеза зрадник! Ти знаєш, хто ці новоприйшли джигіти? Ні, не знаєш. А може, й Біллял теж...

— Біллял? Ніколи!

— Я кажу: може. А ти при всіх бовкнув, що послав чоловіка, та мало не розп'ятав, що сам ідеш. Це таємниця. Косий знає, що ти послав Кучака?

— Знає, — відповів Джура.

— Погано, — мовив Козубай. — Я йому не вірю.

— Він мій друг, — гордо відповів Джура. — Він, може, й був колись контрабандистом, але мене, свого друга, і нашу справу він ніколи не зрадить: ми у в'язниці разом сиділи, я його знаю.

Козубай знизав плечима:

— Ну, слухай уважно. Зрадники розраховували на легку перемогу й тому замки від кулеметів заховали недалеско. А тепер, Джуро, збирайся в дорогу. Візьми карабін, револьвер, побільше патронів і чотири гранати. Тихо проповзи біля сторожових басмачів. Але не зачіпай, бо тобі буде важко спекатися їх. Не йди до самого кордону. Пробирайся прямо через Алайську долину. Звернися до першого ж загону будь-яких наших радянських військ — прикордонників чи іших, — тобі допоможуть. Вимагай, щоб тебе одразу ж вели до старшого командира, і передай оцього листа. Якщо басмачі тебе спіймають, проковтни його. На словах передай ось що. Фортецю обложили басмачі. Очевидно, вони сподівалися швидко взяти її і призначили збірним пунктом для своїх прибічників. З кожною годиною сюди прибувають люди, напевно ісмаїліти. Імам Балбак на Памірі. Тагай також. Фортеця сковує їхні дії. Я триматимуся до останнього патрона, але патронів мало. Скінчиться борошно й м'ясо — їстимемо коней. Їх тут із тридцятiero. Вода є, і це найголовніше, та й воду економитимемо. Начальники знають, що треба робити, але не забудь слів: «Фортеця зв'язує значні сили». Повтори!

Джура повторив і сказав:

— Я проберуся в табір басмачів і викраду Тагая!

— І думати про це не смій!

— Але чому? Чому ти не пошлеш із цим папірцем когось іншого? Я повинен убити Тагая! Не можу зараз іти: він тут. Розумієш? Я нікуди не піду. Стріляй мене, рубай мене — не піду! Я йому відомщу... У Тагая єдина доля — моя куля!

— І цю дитячу нісенітницю плетеш ти, Джуро? Ти молодий, але хотів бути між найвойовничіших. Невже ти досі не зрозумів, що твоя доля — єдина з долею всього трудящого народу? Партія більшовиків керує народом. Кожна радянська людина зобов'язана чесно виконувати свої завдання. Великі батирі більшовиків найменше думають за себе, а всі сили свої віддають на боротьбу за щастя всіх трудящих. Будь же й ти батиром! Тільки ти із джигітів знаєш тутешні місця. Ти проповзеш, як змія, там, де ніхто не пройде. Ти влучний стрілець, але надто запальний. Більше буде користі з того, якщо ти

підеш по друзів. Те, що ти передаси,— це не просто папірець. Це може вирішити долю басмачів. Ти виконаєш дуже важливе завдання. Невже ти не гідний довіря, і я помилюся, сподіваючись на тебе?

Джура схопив Козубасву руку й міцно її потис.

— Я виріс у дикій пустелі, де були гори й безодні,— сказав Джура.— Перші чужі люди, котрих я побачив, були басмачі. Ти знаєш, я їх ненавиджу, і Тагая найбільше. Ти вже ніколи не почувеш від мене необдуманих слів. Це були останні. Обіцяю. Скажи мені: я стану комсомольцем?

— Ти будеш комсомольцем, Джуро, тільки... Що сталося? — спитав Козубай у Тага, який стояв у дверях.

— Товаришу начальник, вода отруєна!

— Як — отруєна? — вражено вигукнув Козубай.— Чому ти так думаєш? Хто сказав?

— Чжао напоїв із хауза трьох коней — вони здохли! — поспіхом, задихаючись від хвилювання, випалив Таг і завмер, чекаючи наказу.

Козубай схопився й покvapно вийшов із кибитки. Джура кинувся за ним.

У дворі стояв гамір. Усі стривожилися й зібрались біля мертвих коней. Що означав безводдя в обложеної фортеці, розуміли всі. Козубай оглянув трупи коней, дав випити води з хауза облізлому котові. Кіт здох. Сумнівів не було: воду отруєно. Це зробив ворог. Ворог був у фортеці, серед них.

Козубай наказав зібрати й перенести в його кибитку всю неотруєну воду, що була у флягах. Джурі він сказав так:

— Ми могли б пробитися через басмачів, але фортецю їм не можна лишати. Триматимемось. Тепер ти розумієш, Джуро, як тобі треба поспішати?

Пізної ночі Джура попрощався з товаришами, сказав, що піде в розвідку.

— Куди ж ти сам? — здивувався Саїд.— Візьми мене.

Та хоч як просив Саїд, Джура пішов сам, попросивши Козубая подбати про Теке, коли той повернеться.

Ніч була темна. З кишлаку, з табору басмачів, долинали крики людей та іржання коней. Полум'я великих вогнищ криравою загравою відбивалося на низькоплинних хмарах.

Джура тихо повз між камінням у напрямку північного проходу в горах.

Раптом він відчув близькість людини. Сторожовий басмач

боязко вдивлявся з-за великого каменя в темряву. Йому все ввижалося верхівці, і він щохвилини прикладав гвинтівку до плеча й втягував шию, повертаючи голову то праворуч, то ліворуч.

Цей порух голови й запримітив Джура на тлі неба.

Джура намацав камінчика й кинув його в протилежний бік від себе. Вартовий стелюся й повернувся до нього спиною, прислухаючись до шурхоту. Удар по голові звалив його на землю.

Обшукавши труп, Джура сховав басмачеву гвинтівку під каміння й пішов далі. Тепер йому треба було дістати коня. Джура підніс до рота кулака, і тієї ж миті в нічну теміню полинули звуки, які так були схожі на іржання, що прив'язаний неподалік басмачів кінь одразу відгукнувся. Відшукавши його, Джура скочив у сідло. Раптом кінь шарпнувся вбік, ледве не вибивши Джуру з сідла. Чорна тінь кинулася до Джури, й він пізнав Теке.

ЯКЩО БАТЬКІВЩИНІ ЗАГРОЖУЄ НЕБЕЗПЕКА, ЗАБУДЬ ПРО ВСЕ І СТАВАЙ НА ЇЇ ЗАХИСТ

I

Уже з весни 1931 року в хащах зелених ущелин Алайського хребта забілили намети. На глухих стежках засіли в секретних бійці, а в деяких кишлаках розквартирувалися військові частини.

Усі вони: окремий загін по боротьбі з басмачами, що займав Суфі-Курган, прикордонні частини, школа молодих командирів, переведена в укріплення Гульча на дорозі Хорог-Ош, кавалеристи киргизького кавалерійського дивізіону, що вели нагляд за Алайською долиною, і добровольчі загони — всі вони мали завдання надійно прикривати Киргизію й Узбекистан від прориву басмацьких банд.

Навесні 1931 року в гори Памиру прорвалося близько двох тисяч басмачів під командою Ібрагім-бека. Басмачі не вступали в прямий бій, і Максимов, член трійки по боротьбі з басмачами, розумів, що Ібрагім-бекові треба будь-що зберегти свої бойові сили.

Максимова непокоїло, що басмачі зможуть просочитися невеликими групами через Алайську долину, і він з бійцями вирушив у далекий гірський кишлак. Він вирішив посилити там самооборону й на випадок потреби збільшити чисельність військ.

За кілька днів перед його від'їздом туди ж виїхав його вихованець Рахім, що був колись помічником чайханщика Абдулли.

Піднявшись на перевал, Максимов побачив на півдні білі сніги й льодовики Заалайського хребта і зрадів.

Колись, ще недосвідчений, Максимов вважав, що його оточує похмуре громаддя мертвого каміння. Згодом, після тривалого вивчення краю, настав час, коли все довкола ожило й постало в іншому світлі. Максимов полюбив Памір з його суворою красою, яку відкрив несподівано для себе. Він полюбив народ, з яким довелося багато й довго працювати, полюбив і зрозумів його пісні й легенди. З кожною горою було пов'язано багато переказів, історичних подій.

Узяти хоча б Дзеркало Правди, що лежить при дорозі, неподалік від Уч-Кургана. Геолог сказав би, що це скеля з рожевого кварцу, але місцеві люди довго вірили: гладенький, начебто відшліфований бік кам'яної брили і є «дзеркало правди», яке показує потерпілому обличчя кривдника.

Духівники казали, що після революції Дзеркало Правди затьмарилося пролітою кров'ю і втратило свої чудодійні властивості, що тільки молитви й жертви тих, хто лишився вірний живому богові, повернуть йому колишнє чудодійство.

Та мало хто вірив тепер казкам ісмаїлітів. Ніхто не несодарів до тасмничого каменя. Це тільки скеля з рожевого кварцу...

Максимов думав про те, що Ібрагім-бекові не було чого пробиватися в глиб країни: він не знайде там підтримки в населення. Ібрагім-бек, звичайно, розраховує на розкуркулених баїв, їхніх родичів і поплічників, на темних, неписьменних селян, які ще перебували під владою релігійного фанатизму — хай то будуть шійти, суніти, ісмаїліти, — на карних злочинців і контрреволюціонерів.

— Стій, хто їде? — несподівано хтось крикнув з-за каменя по-російському.

Через кілька секунд, не діставши відповіді, запитання повторили по-киргизькому.

— Свої, Максимов!

Упізнавши Максимова, з-за каменя вийшов боєць з гвинтівкою. Він попередив, що їхній взвод, яким командує Федоров, розмістився тут недалеко в долині. Максимов знав Федорова, досвідченого кадрового командира.

— На південній горі,— доповідав боєць,— сьогодні бачили двох озброєних невідомих людей. Окрім того, недалеко помітили караван, що піднімався з Алайської долини сюди, в гори.

Максимов знову рушив уперед. Сонце зайшло. Швидко темніло.

— Товаришу начальник, попереду вогонь,— тихо мовив боєць.

— Бачу. Вогнище караванників.

Ще здалеку Максимов попередив людей біля вогнища, щоб вони не боялися. Маленький білий песик голосно загавкав на незнайомих.

Максимов неквапно під'їхав, спішився, віддав коня бійцеві і, похитуючись на затерплих ногах, звернувся до сивобородого караван-баші:

— Як доїхав, Ашубаєв? Не пізнаєш друзів?

Караван-баші радісно скрикнув і довго тряс простягнуту йому руку. Білий собачка вмовк і мирно вклався біля вогнища.

Цілу ніч просидів тут Максимов, слухаючи новини караванників, що прибули з Кашгарії.

Від них він довідався, як на караван напали в Алайській долині двоє грабіжників. Вони розповіли йому, що несподівано з'явився джигіт Джура й покарав злодіїв, навіть змусив їх заплатити потерпілим за кривду.

Максимов одразу зацікавився цією подією. Сумніву не могло бути. За розповідями, це був той самий Джура з Мін-Архара, якого Юсуфові басмачі минулої осені захопили з собою.

Розмова зайшла про банду Ібрагім-бека. Ашубаєв розповів, що в Кашгарії ходять чутки про Тагаєвих басмачів, що буцімто вони мають перейти кордон, щоб подати допомогу Ібрагім-бекові.

Раптом собачка, що досі спокійно дрімав, підхопився й самовито загавкав на купу каменів. Верблюди підняли голови й дивилися теж туди.

— Хтось на верблюдів полює? — спитав Максимов.

Цього було досить, щоб караванники, які у присутності Максимова почувалися досить хоробро, побігли до каменів.

Після короткочасної боротьби вони притягли до вогнища невисокого натоптуватого киргиза. Це був Кучак. У одного караванника чоло було розсічене, і кров заливала очі. Караван-баші тримав камчу, що видер з рук киргиза, і адивовано роздивлявся її.

— Не чіпайте мене! — голосно кричав Кучак. — Якщо хоч одна волосина впаде з моєї голови, то винуватця покарає рука мого друга Максимова. Я поспішаю до нього, й горіє тому, хто перепинить мені дорогу! У мене сила-силенна жахливих болячок: віспа, проказа... — Віп осікся, впізнавши караван-баші. — А-а-а... Це ти... — збентежено почав він. — Дозволь мені йти далі. Я маю важливі вісті. Мій друг Максимов обдарує тебе.

— А хто він, цей твій друг? — зацікавлено запитав Максимов.

— Максимов? О, це «чоловік, який скрізь!» І він не любить довгих язиків і пустопорожньої цікавості, — відповів подорожній.

Кучак хитнувся, змовк і покванно сів біля вогнища. Запалений халат, збиті ічиги й печать утоми на схудлому обличчі свідчили, що він пройшов чималий шлях.

— А де твій кінь? — спитав Максимов.

— На дорозі лишився, — стомлено відповів прибулий. — Віддай мені свого копя. Максимов не пожаліє два.

— Хто ти такий? — спитав Максимов.

— Я? Я... я киргиз. Яке тобі діло, хто я? Я друг Максимова...

— Я Максимов! І зовсім не знаю тебе. Годі теревенити, негайно кажи правду! Хто ти й звідки?

— Ти Максимов? — здивувався подорожній. — Ні, ні, ти обманюєш бідного неписьменного киргиза.

— Це щира правда, — сказав караван-баші, з цікавістю дослухаючися до розмови.

Подорожній з червоними від безсоння й сльозливими од вітру очима довго придивлявся до Максимова й нарешті сказав плаксивим голосом:

— Я Кучак, мене послав Джура. Але як я можу знати, що ти Максимов. Мені Джура сказав: шрам... У тебе справді шрам під лівим вухом. Отже, ти — Максимов!.. — Кучак одразу повеселів і пожвавішав. — Я був у Гірському кишляці, шукав тебе... Гірський кишляк сьогодні вдень захопили басмачі Тагая. Вони й зараз там.

— Ти щось плутаєш, Кучак,— спокійно заперечив Максимов.

— Ах, начальнику, вір мені! Басмачі поодинці прийшли на базар, як дехкани, без зброї. А потім кишлак узяли. І зброя з'явилася, і все... Рахім сказав мені: «Іди до начальника, питай у киргизів про «чоловіка, який скрізь». Розкажи йому».

Максимов не виказав надмірного хвилювання.

— Так! А що ти казав про Джуру? Сьогодні я про нього вдруге чую.

— Джура послав мене в Гірський кишлак і розказав, що треба робити. А річ така: старий мисливець Ідрис сказав Джури, що Тагай перейде кордон з бандою. Мене й Саїда Джура послав на гору стерегти інший прохід. Потім, уже вночі, прийхав і каже: «Спіймали».

— Тагая?

— Тагая!

— Ти, може, помиляєшся, Кучак? Ти добре знавш, що спіймали саме Тагая?

— Коли кажу — то знаю,— відповів Кучак.

Сонний, як сова удень, він сидів похитуючись і, заплющивши очі, тихо бубонів. Максимову здавалося, що він зараз зовсім засне й упаде.

— Випий оце.— І Максимов налив йому горілки в металевий келишок.

Кучак випив, плюнув і закашлявся.

— Говори розбірливо, відповідай на запитання,— наказав Максимов.— Нащо Джура послав тебе в Гірський кишлак?

— Хай подалі відійдуть караванники,— попросив Кучак.— Це пильна таємниця.

Він озирнувся — караванники були далеченько від них. Їм треба було загодя наготуватися в дорогу.

— У мене є для тебе дуже важлива таємниця,— повторив Кучак.

— Кажи,— тихо обізвався Максимов.

— Вона в мене тут.— І показав на ічиг.

— Таємниця?

— Атож! Одна бумага. Про неї Джура сказав так: «Іди дні й ночі, прокладай собі шлях піснею, ножем, обманом, але передай її Максимову».

— Давай, давай! — нетерпляче сказав Максимов.

Кучак скинув ічиг, дістав згорнуту ганчірку й добув з неї брудний білий клопоть шовку.

Максимов над вогнем прочитав написане на матерії.

Це був фірман Ага-хана, писаний арабським письмом. У ньому було звернення до осіб, названих умовними кличками, з яких Максимов знав тільки три. Там говорилося, що треба підбурювати населення проти Радянської влади наймерзешнішими методами: кишлаки для кочовиків будувати в безводних місцях, під час колективізації забирати курей, як тільки можна, озлобляти дехкан. Це була широка, розроблена в найдрібніших деталях програма шкідництва, яку неможливо було здійснити без агентури в самому радянському апараті. Про все це Максимов уже знав.

II

Максимов нагрів шовк над вогнем. Виразно виступили потемнілі літери тайнопису. Звичайний спосіб конспіраторів у цих країнах. Максимов прочитав про те, що напади басмачів на Памір і далі триватимуть у 1931 році.

У захоплених передніх фірманів цього терміну це вказувалося. Якби щойно добутий фірман потрапив до рук раніше, ця дата підтвердила б відомості, одержані іншим шляхом. А тепер у цьому не було нічого нового. Очевидно, найбільше змушував господарів непокоїтися про долю зниклого фірмана останній абзац, котрого досі в жодному фірмані не було. Максимов глибоко задумався. «Піроксилін для зруйнування перемички «С» буде доставлено в Афганістану, але треба використати й наявний запас. У разі невдачі Ібрагім-бека всі греблі мають бути знищені». Про яку перемичку «С» йшлося? Вахшбуд? Зараз це найбільше іригаційне будівництво. Йшлося про інші греблі? Або, може, позначення «С» умовне, а мається на увазі ціла система диверсій?

Вахшське будівництво й великі греблі охоронялися, але посилити пильність не завадить.

Одне ясно: басмачі, захоплюючи Гірський кишлак, змінили свою тактику відкритих збройних наскоків і діють тихцем, замасковано. Таке також передбачав Максимов, їдучи в Гірський кишлак з метою організувати самооборону, і не встиг. Басмачі випередили. Тепер вони галасуватимуть, що це їхня найбільша, мало не вирішальна перемога. А що знають неписьменні люди

про воєнну стратегію й тактику? Треба одразу ж вивчити нову тактику басмачів і завдати контрудару. Але як ти його завдаєси, коли в тебе один-єдиний взвод? Басмачі, певно, встигли організувати оборону. Звичайно, можна викликати війська, і тоді басмачам край, але на це потрібний час, а не можна гаяти ані секунди.

Максимов покvapно встав. Він дуже хвилювався, проте намагавсь не давати волі первам. Наказавши бійцеві лишити ручного кулемета, він послав його з листом до Федорова, командира сусіднього окремого взводу.

— Розкажи мені про Гірський кишлак. Розкажи взагалі все по порядку, — сказав Кучакові, що ледве сидів — такий був змучений.

— Джура послав мене в Гірський кишлак, — розповідав Кучак стомлено, — передати фірман. Дістався я до кишлаку — пісні співав, казки розказував. Тебе нема. Другодні був великий базар. Уранці ми довідалися, що на кордоні був бій, убили трьох басмачів. Я тебе шукав... Молодий киргиз Рахім, коли взнав, що тебе шукаю, сказав так: «Кажі мені всю правду, я око Тисячоокого». Я міркую — молодий він. І якщо одне око його дивиться на мене, то друге, може статися, моргає Кипчакбаві. Може, Рахім екюз? Не можна довіритися першому стрічному. І я сказав Рахімові так: «Якщо ти око Максимова, то скоріш проведи мене до нього». А Рахім каже: «Нікуди не треба йти, Тисячоокий через день буде тут. Тільки мовчи про це і чекай». Я мовчав і чекав. Рахім нагодував мене й коня. А потім був базар — багато киргизів на базар приїхало. Рушниць за спиною ніхто не мав. Тільки самі ножі висять на поясах, а в руках камчі. А камчі не як у всіх: на кінці товсто, й там у шкірі свинчатка зашита. Тільки це потім узнали. Прийшло троє до сільради, до голови. «Читай, — кажуть, — бумагу». Той сів за стіл, бумагу поклав, схилився, читає, на них не дивиться. А басмачі його камчами по голові — раз-раз! Секретаря — раз-раз! Вони впали. Їх дорізали. Гвинтівку взяли, револьвера взяли. А інші басмачі міліціонерів на базарі бумагу читати дали. І теж, як читав, камчами раз-раз! От і вбили. У міліціонера револьвера забрали, гвинтівку забрали, шаблю забрали, голову відтяли й на палицю настромили, а палицю на даху прилаштували. Потім почали людей убивати, револьвери з-під халатів повихоплювали, стріляти почали. Ще басмачі з гір прийшли. Потім ще баї. Обличчя позамотувані хустками.

Нікого з Гірського кишлаку не випускали. Дівчатам, що були без паранджі, очі викололи й у річку кинули.

— А скільки було басмачів?

— О-о! Я всіх перелічив, скрізь ходив і все видивлявся. Усіх басмачів двадцять шість... П'ятеро прийшло з Кашгарії! У басмачів дванадцять гвинтівок, решта — мисливські рушниці й карамульгуки. Один «тапсон»...

— Що, що?

— Один «тапсон», така велика гвинтівка, багато куль. Вона в Шарафа.

Максимов зрозумів, що Кучак каже про ручного кулемета Томпсона.

— Рахім басмачам сказав, що він басмацький сотник з Каратегіна, і зразу почав скрізь порядкувати. Шараф хотів убити ще кількох, та Рахім не дозволив, сказав, що вони будуть заручниками... Я казав усім, що я манасчі. Рахім дав мені нагайку, шлях показав і сказав, у кого по дорозі коня попросити. Він сказав: «Хай Максимов поспішить». Моя камча он! — І Кучак показав на місце, де нещодавно сидів караван-баші.

Максимов узяв камчу й довго, уважно розглядав її. На прямому дерев'яному руків'ї, обмотаному мідним дротом, метлявся грубий, сплетений із шкіряних стьожок канчук, який завершувався також шкіряним трикутником. Максимов поспробував його на долоні. Запханий свинець важив не менше фунта.

Прийшов караван-баші, розстелив перед Кучаком хустку, поклав коржі й варене м'ясо. Кучак не забарився все з'їсти й попросив чаю. По цьому він повів далі свою оповідь:

— Курбаші Шараф кричав, що фортецю на Памірі взято, що Лінеза — його друг, що Радянська влада лишилася тільки в долинах. Почули це баї, волали «чар-яр» і казали: «Гайда скоріше воювати!» А Шараф сказав їм: «Наберемо сотню людей і підемо, зброї,— каже,— у мене на всіх у горах сховано. А хто проти нас стане — голову зігну. Незабаром прийдуть офіцери, вони всіх басмачів навчать». І ще казав, що басмачам допомагає велика-велика країна за великою водою. Гроші дав, зброю дав...

— Який це Шараф? Той, що раніше в добровольчому загоні був? — запитав Максимов.

— Я чув, що Шараф у добрзагоні був і втік. Він випустив якусь велику птицю... — сказав Кучак і затих.

Максимов побачив, що Кучакові груди розмірено здіймали-си й опукались. Він заснув сидячи.

Шараф? Максимов пам'ятав цього круглоликого добрзакінця в догідливою усмішкою. Що змусило його тікати до басмачів? Він не міг лишатися в загоні, випустивши Казіцького. Але чому він це зробив? Максимов багато знав про Шарафа, про його найближчих родичів. І його вчинку не міг збагнути. Найпевніше, Шараф — ісмаїліт. Що ж спонукало його? Бажання стати піром? Важко зрозуміти, яку мету переслідував Шараф. Але все з'ясується, все стане на своє місце.

Минуло години дві.

— Тисячоокий! — долинув здалеку крик караван-баші,

Максимов обернувся і побачив двох бійців. Це були розвідники з окремого взводу Федорова.

Вони доповіли, що взвод Федорова і він сам рухаються ліворуч, а їх він послав доповісти про становище в Гірському кишлаці. Від них Максимов довідався, що Гірський кишлак справді в руках басмачів курбаші Шарафа.

Басмачі захопили всі стежки й спішно мобілізують своїх прибічників. Це погано вдається, але банда вже налічує близько ста двадцяти басмачів. Максимов докладно розпитав бійців, а потім наказав їм відпочивати.

Увесь цей район Максимов добре знав. До Гірського кишлаку, що розмістився високо в горах, вело кілька доріг. Як доповіли розвідники, легкодоступні дороги з півночі й сходу пильно охороняли басмачі. Бійці доповіли, що на стежці із заходу, котра ліпилася на прямовисному штучному карнизі, басмачі також улаштували засаду з чотирьох чоловік. На такій стежині досить одного влучного стрільця, щоб взвод не пройшов. Погляд Максимова наткнувся на сплячого Кучака. Але ж Кучак пройшов цілий-цілісінький...

У Максимова визрів план. До того, коли прибуде взвод, можна було зачекати й дати Кучакові трохи поспати. Максимуму пригадалося все, що він чув про кишлак Мін-Архар і його мешканців від Юрія Івашка, який працював із своєю геологорозвідувальною партією в районі Золотої річки.

Кучак спав, послули розвідники. Спали караванники. Тільки Максимов сидів біля багаття, підкидав гілля архи в огонь та позирав на годинника. Час минав. Собачка загарчав, але то була надаремна тривога.

Максимов глянув на годинника й заходився будити Кучака. Той злякано схопився на ноги й витріщився на Максимова, мабуть, спросоння не зовсім тямив, що з ним.

— Сідай, Кучак,— сказав Максимов.— Питимемо чай і їстимемо, а ти розкажеш мені, де родився, де жив, що робив, з ким дружив, з ким сварився і як опинився тут. Одне слово, розкажи мені все про твоє життя.

— Геть усе? — спитав Кучак, помовчавши.

— Усе,— відповів Максимов.

— Геть-чисто все? — знову перепитав Кучак.

— Так, про все твоє життя, все, що ти пережив і передумав і все, що думавш робити.

Кучак кілька разів глибоко зітхнув, начебто набирився духу, і почав розповідати. Хвилюючись, він затинався, добирав слова, забігав наперед, говорив непевно й безладно. З часом голос його зміцнів, мова стала спокійнішою. Коли він заговорив про своє життя в горах, то згадав аксакала. Несподівано для себе Кучак зрозумів, що Іскандер втратив у його очах всю свою велич.

— Знаєш, начальнику,— сказав Кучак Максиму, — ми жили б дуже добре, якби не аксакал. Він у нас майже все забирив, працювати на себе примушував. Він мені накаже — я все роблю і його боюсь. А в Кашгарії в сто, тисячу разів гірше було...

Максимов усміхнувся й попросив його далі розповідати все по порядку. Кучак розповів, як він із золотом утік від Джури.

— Я добре знав, яка ціна золота з пісні про багатство. Ось послухай, я проспівую.

Г Кучак заспівав:

«Пусти мене погнатися за золотом. Я бачу, найнещасніший з людей — це злидар. Для аксакала він — ніщо. Аксакалова дружина знущається над ним, і найнікчемніший товче його. Золото дає честь і славу, дружбу й злагоду. Пустить же мене погнатися за золотом, і я добуду щастя й довголіття!»

Кучак скінчив наспівувати й запитав:

— Чи правда цьому?

Максимов помовчав і відповів запитанням:

— А сам ти як гадаєш?

Кучак так засміявся, що Максимов одразу й не зрозумів — сміх то чи ридання.

— Брехня! — сказав Кучак. — Мені слів забракне, щоб пояснити тобі, чому я пісні співав, казки й легенди любив...

І все-таки з його нехитрої оповіді Максимов багато зрозумів. Безліч пісень, казань і легенд знав Кучак напам'ять, і, хоч би як було йому погано, він завжди доповнював злиденність свого життя щедрою уявою. Виходило так, що він наполовину жив у якомусь нереальному, вигаданому ним самим казковому світі, де щастя було в тому, щоб нічого не робити, бути ситим, побільше спати, а все робилося б саме собою. Він і на схід подався тільки тому, що звідти приїжджали купці і що там, очевидно, було те сите життя, яке так пишномовно оспівували в старовинних піснях.

Кучак розповів про зустріч з баями і Саїдом, про те, як він роздумав іти туди, де його сусідами будуть такі мерзенні люди, як оці баї, і як його все-таки закинуло до Кашгарії.

Кучак розповідав про своє життя за кордоном.

Раніш він боявся аксакалових побоїв, боявся лишитися голодним, але страх утратити золото вивершувався над усім. Він його гриз і вдень і вночі. Через золото Кучака переслідували, мордували й хотіли вбити, а пропало золото — щез і великий страх.

Розповідаючи Максимову, Кучак і сам побачив як на долоні усе прожите ним життя. І те, що такий поважний начальник розмовляє з ним, Кучаком, якого в Кашгарії не мали за людину, розмовляє як з рівнею, наповнювало його гордістю.

Кучак розходився. Він говорив і сам дивувався мудрості своїх слів. Бував так: колотять, колотять сметану, а все ще немає масла, і раптом якийсь удар кописткою — й одразу ж з'являється масло. Ще кілька ударів — і вся сметана перетворюється на масло.

Багато років жив Кучак. Він переживав окремі неприємності, радів з окремих удач, але по-справжньому осягнув своє життя тільки тоді, коли його врятував Джура від смерті у повстаній норі. Хоча тоді він зрозумів тільки пережите. І він хотів тільки одного — повернутися на батьківщину.

— Знаєш, мені тепер соромно, — сказав Кучак. — Що таке золото? Камінці. Я не знав, думав: золото — це все. Я в Кашгарії із золотом був, а людиною не був. А як мучився, не їв, не спав... Якви не Джура, геть залякнув би жебраком на

базарі, мій труп розтерзали б собаки... Як добре вернутись у свій край!

— Ти повернувся, а тут війна, басмачі. Що ж ти думаєш робити?

— А в нас, у Мін-Архарі, басмачів нема.

— А хіба твоя батьківщина тільки твоя кибитка в Мін-Архарі? Хіба може кожна людина сама захищатися від багатьох басмачів? Чи не краще об'єднатися й покінчити з басмачами та війною?

Про це Кучак досі не думав, а подумав тільки зараз і погодився, що так буде наймудріше.

Максимов багато говорив про необхідність боротися з ворогами народу в ім'я майбутнього щасливого життя.

— Отже, ти допоможеш мені захопити басмачів у Гірському кишлаці? — так закінчив Максимов.

— А хіба я можу допомогти? — спитав Кучак. — Я ж не вмю стріляти з гвинтівки.

— Тобі не треба нищити ворогів кулею. Ти разитимеш їх словом... Тобі як пощастило поминути засаду? — поцікавився Максимов.

— Вони бачили мене в кишлаці, — відповів Кучак. — Я сказав, що йду на розвідку.

— Зпаси, Кучак, тобі знову доведеться самому йти до басмачів, — мовив Максимов.

— Знову самому?! — скрушно вигукнув Кучак.

— Знову, — хитнув головою Максимов. — Ти хоробрий і сміливий чоловік, і ти допоможеш нам перемогти басмачів. Я навчу тебе, що робити, що казати.

— Правда твоя, — сказав улещений Кучак, — я, звичайно, дуже хоробрий.

— Хто бачив тебе в обличчя?

— Ніхто, — відповів Кучак. — Я перев'язався хусткою й сказав, що в мене зуби болять. Я бачив, так робив один прибулий до Шарафа. Курбаші його не пізнав, а той розмотав білу чалму, що затуляла обличчя, витяг несправжнє праве око, промив його в чистій воді й знову вставив. Тоді Шараф уклонився йому до ніг і мовив: «Наказуй!» Я все бачив через дірочку в кошмі.

— Вони не називали його: імам Балбак? — запитав Максимов, упинаючись очима в Кучака.

— Не чув, — відповів Кучак.

— Так...— поміркувавши, мовив Максимов.— Ти повернешся в кишлак із заходу. На стежці тебе зупинить засада. Скажеш, що ти йдеш із розвідки і зустрів на шляху тільки двох мисливців, а червоних аскерів і сліду нема. Потім ти лишишся з басмачами. Скільки їх?

— Четверо.

— Зовсім мало! І ти співатимеш їм свої пісні... Ти повинен забалакати басмачів. З їхньої засідки видно майже всю стежку. Співай так, щоб вони туди не дивились. А решту робитиму я. Тільки пам'ятай: від тебе багато залежить.

Кучак дуже налякався. Йому не хотілося йти до басмачів. Але начальник сказав: «Від тебе багато залежить». Отже, він, Кучак, може принести велику користь. Це тобі неабищо, коли сам начальник доручає велику справу! Найдужче вразило Кучака те, що начальник сказав про силу його, Кучакових, слів. Ніхто ніколи не казав йому нічого подібного. А Кучак і гадки не мав, що він такий сильний.

У Кашгарії він був жалюгідним нікчемою. Краще, зборюючи страх, творити великі справжні діла, потрібні для тебе й для народу, і відчувати себе людиною, ніж уподібнюватися рослині чи лякливому птахові.

Джюра завжди був хоробрий, а Кучака вважав за найпошлідшого боягуза. Ну що ж, він, Кучак, докаже, на що він здатний...

І хоч як заманливо палахкотів вогонь під великим казаном з баранячим м'ясом, Кучак з гідністю підвівся і, перемовившись кількома словами з Максимовим, пішов у гори.

IV

Долинув цокіт підків об каміння, й недалеко вигулькнули верхівці.

Максимов пішов назустріч. Федоров, молодий стрункий кавалерист, спішився, доповів про чисельність взводу і, вислухавши розпорядження Максимова, наказав бійцям оглянути підруги, погодувати коней, відпочити й поїсти. Готовність — через годину.

Максимов, Федоров і його помічник сіли біля вогнища.

— У Гірському кишлаку недосвідчені басмачі, — сказав Максимов. — Їх не доведеться вибивати по одному з-за каменів, як

те було давпіш. Якби це був Джанибек — проти нього найкраще було б пустити кавалерію. А коли б Давлет-бай, то добре впоралися б джигіти добрзагону — наші альпійські війська, вони пробралися б крутими урвистими схилами і вдарили б з тилу... Цей пакет, — сказав Максимов, подаючи Федорову фірман, що його привіз Кучак, — дуже секретний, особливо важливий, треба негайно доправити в місто. Дати охорону.

Максимов подивився на годинника:

— Через п'ять хвилин розбудите цих двох, ваших розвідників, дайте ще трьох, і хай вони пробираються мисливською стежкою від Кичак-Коя. Хто знає цю стежку?

— Я знаю! — обізвався помкомвзводу.

— Чудово. Я послав свого чоловіка до басмачів, що там у засідці, — він одверне їхню увагу від цієї стежки. Басмачі сидять у заглибині в скелі Сири-Кой, знаєте?

— Знаю!

— От і добре. Завдання — зняти дозорних басмачів, але так, щоб вони не встигли зчинити тривоги, а тоді все інше буде не так-то й важко. Місцеві мешканці нам допоможуть.

Через годину Максимов наказав Федорову виступати.

Ріпучість, яка було опанувала Кучака, не забарилася полишити його. Що далі відходив він від каравану, то неухильніше зростав його страх перед басмачами. Страшні картини можливих катувань поставали в його уяві. Похнюпивши голову, спотикаючись, він ступив на стежку, яка вела до басмацької засідки.

Басмачі, що сиділи в дозорі, самі були налякані. Верхівець розшукував зниклого з Гірського кишлаку манасчі Кучака і, коли довідався, що той був тут і пішов, довго їх лаяв. Та ще погрожував розправою за те, що вони його пропустили, запевняв, будімото Кучак брехун і пішов з кишлаку самочинно.

Дозорці так сполюшилися, що кинули грати в паці, яким вони й досі захоплюно віддавалися. Вони дослухалися до кожного шереху. Їх уже не заспокоювали більше Шарафові слова, що на повороті гірської стежки двоє, стріляючи з-за каменів, можуть зупинити тисячу...

Зловтіха басмачів, коли вони знову побачили Кучака, не мала меж. Спочатку дозорці його відлупцювали. Блискучі леза мелькали перед розширеними Кучаковими зіницями. Він був налякакий до смерті.

Холонучи з жаху й торопіючи, він лишався сидіти там, де його посадили. Наслинивши пальця, Кучак узявся терти щоку і не відповідав на запитання. Він був оглушений і розгублений.

Добрядчий стусан кулаком по голові звалив його на спину. Від нервового струсу Кучака напав сміх. Тільки Джура, який добре знав його, міг би здогадатися, як наликааний Кучак.

— Та хіба це удар джигіта? — мовив він, лежачи на землі. І раптом басмачі почули, що старий сміється.

— Таким ударом і мухи не вб'єш. Я упав тому, що катування, які я витерпів, знеслили моє тіло. Мене пекли розжареними шомполами, мене різали ножами, мене душили білою ядуchoю пилюкою, мене примушували по камінцю переносити цілі гори, переганяти плоти в крижаній воді, а потім катували спрагою й голодом.

Од звуку власного голосу й спогадів про витерпілі страждання Кучак отямився, а кинувши зором на вражених басмачів, які, мабуть, подумали, що він божевільний, і зовсім збадьорився й вирішив боротися за свос життя.

— У пошуках істини я зазнав усього, а тобі, — Кучак знову засміявся, — й сотої частки не витерпіти. Сам Кипчакбай удостоїв мене своєї розмови, і навіть Чорний Імам цікавився моєю особою. У важкі часи житлом мені був бескид. Я можу вихарчуватися кістками й снігом. А ти що таке? Навіть проти цих джигітів, — він показав на інших басмачів, — ти хоч і старший, але ти ніщо... Не міг же я вам отак одразу звіритися, що мене послав на розвідку сам Тагай — перевірити потай од вашого курбаші Шарафа, на що ви здатні. Та що мені Шараф! Він виконає будь-який мій наказ. Ви ще не знаєте, хто я... Я...

Басмачі не знали, вірити чи не вірити словам цього дивно-го, божевільного чи справді поважного чоловіка. Але більше вони його не били. Забувши про стежку, яка ще недавно поглинала всю їхню увагу, оточивши Кучака, вони ловили кожне його слово.

Чого тільки не наплів Кучак, щоб перейняти всю увагу басмачів на себе. Він ні на мить не забував, що успіх операції і його життя залежали зараз тільки від нього.

Кучак бачив, що його слова відвертають увагу басмачів від стежки, і це ще більше падихало його, пробуджуючи в ньому сили справжнього артиста. Він і сам уже чудував з того, що коїлося з ним, і тепер слухав себе, начебто стороння людина.

Минали хвилини, десятки хвилин — басмачі, мов зачаровані,

дивилися Кучакові в рот. Він зиркнув на стежку: а що ж там діється? І одразу всі басмачі подивилися туди. Кучак подумки вилаяв себе за необережність і вже більше не робив цього.

Він якраз устиг розповісти половину «Сорока пісенітниць» і скоромовкою повів далі:

— ...хотів напитися, а вода замерзла. Ударив лобом об лід — не піддався. Зняв голову, розбив лід, напився... Іду, злякався гамору... На річці хлопчики з криком розбігаються. Обмацав себе — голови нема. Вернувся, знайшов голову, а там у вухах уже встигли гуси знести по сорок яєць. Сховався я під цаповою бородою. Тоді...

Вихопилися бійці. Кучака біла нервова лихоманка, коли він з люттю, несподівано для нього самого, вчепився в старшого й вищав при цьому так, начебто його різали.

V

Максимов на хвилину зупинив свого змиленого коня й детально пояснив бійцям план дальших дій. Рушили стежкою на схід. Там, де стежка спускалася до річки, ширшала й зникала між кущами та деревами, що росли на березі, Максимов спішився й пропустив бійців уперед. Взвод поділився на дві групи.

Зачекавши, поки бійці займуть позиції. Максимов скочив на копя і поїхав по стежці через зарості. За ним на рудому коні тюпачив Кучак, роздивляючись навсербіч. Він пишався собою, як ніколи. Біля Гірського кишлаку Максимов наказав Кучакові їхати за ним на значній відстані. Праворуч і ліворуч відгалужувалися ущелини.

Кінь Максимова йшов інохіддю, косячи очі на шурхіт кущів. Далі стежка ширшала. Максимов милувався розлогими вербами на березі річки. З-під скелі на стежку вибіг дозорний басмач з гвинтівкою. Максимов стьобнув коня нагайкою й поскакав до нього.

— Ей, ти! Веди мене до твого курбаші!

Басмач вагався, але удар нагайкою вмить привів його до тямку. Нагнувшись, басмач чекав пострілу в голову. Максимов знову вперішив його нагайкою й наказав:

— Веди в табір, веди до курбаші. Пильна розмова є.

— Хоп, хоп! — зігнувшись від удару, сквапно погодився басмач.

— Уперед! — наказав Максимов.

Наляканий басмач підхопив кинуту ним гвинтівку й швидко пішов уперед. За дим їхав Максимов, стискаючи в руках нагайку. Маузер лишався в кобурі. За поворотом дороги висипали кибитки Гірського кишляку. Басмач побіг до великої у розмальованих кошмах юрти. Довкола неї юрмилися озбросні басмачі. Зчинився гамір. Вирішили, що дозорець спіймав ворога.

— Веди до нас! — закричали басмачі. — Давай сюди!

Але дозорець розгублено розвів руками. Максимов повільно під'їхав до юрти курбаші.

— Хазяїне! — весело гукнув він по-киргизькому, осадивши коня. — Який ти в біса хазяїн, коли гостя не зустрічаєш? Хазяїне!

З юрти вибіг наляканий Шараф, забувши навіть витерти руки після їжі. Так, справді це сам Шайтан! Він бачив його кілька разів, коли був у добровольчому загоні. Біля його юрти сидів на коні усміхнений, бадьорий Максимов.

Шараф, низенький і товстий, з чорними блискучими очицями, ледве не присів з несподіванки.

Коли б це був хтось інший, а не Максимов, то скотився б на землю з простріленою головою, але це був Максимов. Шараф злякався: Максимова жодного разу ще не спіткала невдача. Коли Шайтан тут — отже, справи його, Шарафові, справді дуже кепські. Йому щойно доповіли про поразку басмачів на кордоні. Навіть сюди з'явився сам Тисячоокий!

Натовп стояв, затамувавши подих, і з цікавістю чекав, що буде. Багато бачило Максимова вперше, але чули про нього всі. Сідло, прикрашене сріблом, червона оксамитова попона із золотими п'ятикутними зірками, нагайка, гнuzдечка і зброя Максимова були розкішніші, ніж у курбаші.

— А я приїхав до тебе, Шарафе, просто як до колишнього добрзагівця, — сказав Максимов. — Ти оточений. Думаю: «Нащо дарма людей бити? Він давній джигіт, зрозуміє, не стане ризикувати людьми».

Маленькі Шарафові очиці занепокоєно бігали. «Правду чи неправду каже Шайтан? А може, це просто хитрість? Він сам, а нас багато», — міркував Шараф і миттю відстєбнув кобуру.

«Ага, — вирішижи басмачі, — зараз курбаші застрелить Шайтана!»

— Ти що береш? — спитав глузливо Максимов, показавши камчею на Шарафову руку на кобурі.

— Браунінг! — люто відповів Шараф.

— А в мене маузер.— І він поляскав по дерев'яній кобурі.— І куди ти з браунінгом на маузер? У тебе вісім куль, а в мене двадцять п'ять. У тебе двадцять шість справжніх басмачів і сто неуків, а в мене двісті бійців. У тебе половина людей без коней, а в мене на добрих конях. У тебе тільки дванадцять гвинтівок, а в мене двісті гвинтівок і кулемети, а патронів — без ліку. Ви оточені. Хто складе зброю, той лишиться жити!

Примітивши, що Шараф оговтався від несподіванки й лаптується діяти, Максимов швидко кинув йому в обличчя поводи і владно крикнув:

— Тримай!

Шараф, тимохить схопив поводи обіруч.

— Стрічай гостя! — сказав Максимов, спритно зіскочив з коня і, не оглядаючись, пішов у юрту.

Варто було йому оглянутися, виказати цим занепокоєння, і його підтоптали б, знищили. Спантеличені басмачі шанобливо кинулися вперед, щоб розсунути килим при вході. Переступивши поріг юрти, Максимов оглянувся: він примітив у натовпі Рахіма.

— Краще здавайтесь,— повторив Максимов, зайшовши до юрти, й сів на почесне місце, перед тарелем з гарячим пловом.

Басмачі загаласували: курбаші Шараф через свою нерішучість «втратив лице» свос.

Рахім угледів підоспілого Кучака. Перекинувшись кількома словами, Рахім і Кучак розійшлися. Кучак пошепки розповідав вигадані історії про героїчні вчинки Максимова, якого «куля не бере». Рахім розповідав про випадки, які були насправді. Басмачі недовіриливо косилися, але слухали охоче.

Тим часом Максимов попросив гарячої води. Він повільно мив руки й терпляче чекав, поки Шараф подасть йому рушника:

— Шараф боїться Шайтана! — негайно пронеслося в натовпі.

Сидячи один проти одного, Максимов і Шараф пили кумис. Коли подали чай, Максимов запитав:

— Що ж, битимеось чи миритимеось? Гірський кишлак оточено. Здавайся. А то всіх переб'ю.

— Слухай, командире,— почав Шараф по-російському,— я знаю російську мову, а всі, що тут сидять, не розуміють. Ти сам, а нас триста...

— Це брехня,— спокійно заперечив Максимов.— У тебе двадцять шість басмачів і сто неуків. У мене двісті бійців. Хочеш,

и доведу? Я доведу,— голосно повторив Максимов по-киргизькому,— що ви оточені. Ходім!

Вийшовши з юрти, він двічі вистрелив з маузера. Кулеметна черга почулася ліворуч; кулі пролетіли над головою і змусили деяких басмачів розпластатися на землі.

Максимов вистрелив тричі, і кулемет заскрекотів праворуч. Шараф облесливо усміхнувся.

— Я пожартував,— сказав він.— Я ж привів басмачів здаватися. Я радянський.

Усі затамували подих, очікуючи, що буде далі.

— Я так і знав,— мовив Максимов.— Накажи, щоб басмачі склали зброю. Я не хочу вашої крові.

Рахім перший вийшов наперед і демонстративно кинув карамультук. За ним кинув свого ножа Кучак.

— Слушайте мене, друзі,— звернувся Шараф,— долі, посланої аллахом, ніхто не змінить. Я не хочу вашої загибелі. Складаймо зброю!

Дехто з басмачів почав ремствувати, але явно невдоволених було мало. Басмачі розгубилися. Надто все сталося несподівано. Краще віддати зброю, лишитися живими й тікати, а там буде видно.

— Хай начальник пообіцяє, що нас лишать живими,— почувся голос у натовпі.

— Обіцяю,— якусь мить помовчавши, сказав Максимов,— але я не ручую за тих, хто піде із зброєю в руках.

— Заприсягни! — закричав якийсь старий.

Максимов усміхнувся і прочитав напам'ять клятву з корана:

— «Клянуся горою, клянуся писанням, начертаним на розгорнутому сувої, клянуся велелюдним домом, клянуся високим небесним склепінням, клянуся розбурханим морем: справді смерть від господа твого настане й ніхто її не відверне».

— Правильно,— промимрив вражений старий.

— Він справді шайтан! Шайтан! — почувлися налякані голоси.— Звідки росіянину знати коран?

Шараф скинув шаблю й кобуру з револьвером і кинув на землю.

Максимов поплескав Шарафа по плечу, підняв його шаблю й віддав йому назад, кажучи:

— Ти мені сам сказав, Шарафе, що ти радянський і навмисне привів басмачів здаватися. Носи на здоров'я. Якщо ти радянський — отже, запишешся в мій загін.

У натовпі почувлись нарікання, викрики: «Зрада! Тікаймо!» Кілька озброєних басмачів побігло до гір. Максимов удав, що не заглядив утікачів. Шараф, натикаючись на гнівні погляди басмачів, зрозумів, що для нього єдиний рятунок — це тимчасово лишитися під захистом Шайтана.

— Звичайно, я допомагатиму тобі, — розгублено відповів Шараф.

— Я вірю вам, — звернувся Максимов до басмачів, що кинули зброю. — Я доведу, що вірю. Ви самі охоронятимете свої гвинтівки, поки прийде загін.

У патовні почувлися захоплені вигуки.

— Ось ти, — сказав Максимов, звертаючись до Рахіма, — і ти, — він показав на Кучака, — ви перші кинули зброю. Візьміть гвинтівки й охороняйте решту.

Незабаром на лузі біля складеної зброї лишилися тільки Рахім і Кучак. Басмачі розбіглися.

Гірський кишлак було звідьнено, банду розігнано. З гір долинали постріли. Максимов знав, що то бійці ловлять втеклих із зброєю басмачів. У його руках був Шараф. Напевне, Шараф знає багато. Мабуть, він може розповісти, про який вибух ідеться у фірмані.

VI

Надвечір увесь загін зібрався в кишлаці. Двох поранених бійців поклали в кибитці загиблого міліціонера, на прохання його вдови.

Максимов наказав Федорову пішо вишикувати кавалеристів у дворі чайхани, де розквартирувався взвод, і змінити Кучака й Рахіма, що стерегли трофейну зброю, знесену в приміщення сільради.

Кучака змінили. Після такого бурхливого й незвичайного для нього дня він стомився й хотів спати. Тут же приліг, але прибіг сердитий боєць і наказав іти за ним.

Кучак згадав випадок з пограбуванням каравану й трохи налякався. А ще більший острах його взяв, коли він побачив вишикуваних із зброєю червоноармійців. Максимов і Федоров стояли попереду. І всі вони мовчки дивилися, як підходив Кучак, дивилися на нього й більш ні на кого. «Ой, не на добре це!» — вирішив Кучак: адже йому сьогодні завць дорогу перебіг.

Кучак притишив ходу й зупинився. Максимов звелів йому

підійти ближче. Кучак підійшов і важко зітхнув. Усі мовчали. Максимов заговорив. Він сказав Кучакові, що у військах є закон нагороджувати сміливих і карати боягузів. Тих бійців, що показали себе, нагороджують по-різному, і, якщо командир дякує за виявлену хоробрість, він робить це не від свого імені, а від імені всього народу, від імені служби і робить це перед народом, перед воїнами, щоб ушанувати сміливця.

Кучак не розумів, до чого все це начальник йому розповідає, та з чемності кивав головою.

Але тут Максимов скомандував «струнко», і всі бійці нерушно завмерли. Навіть Кучак несамохіть виструнчився. Максимов від імені служби виголосив Кучакові подяку за блискуче виконання командирівського наказу, за його відважний вчинок, коли Кучак, важачи життям, пішов до басмацького дозору і в ім'я Батьківщини, в ім'я захисту народу виявив кмітливість, винахідливість, відвагу і цим допоміг розгромити басмачів — ворогів Радянської влади — і сприяв звільненню кишлаку.

Кучака кидало то в жар, то в холод. Усе життя його сварили. Ніхто ніколи йому доброго слова не сказав. А воно он як, виявляється, радісно почути про себе добре слово! Виходить, і він не послідуєчий чоловік, і він може чинити добре, навіть здійснити героїчний подвиг!

Він, Кучак, і раптом герой, навіть серед цих хоробрих, загартованих воїнів Червоної Армії! Кучакові перехопило подих від радощів і хвилювання. І відчув Кучак, як пропала втома й заспівала душа. Скільки років прожив він просто так, по-пустому! Якими нестерпними були його пошуки щастя! І ось вони, золоті слова, що вказують правильний шлях: задля народу! Він ще не міг тієї миті ясно передати свої думки й почуття, але зрозумів, що тільки в боротьбі за щастя народу і разом з народом він знайде і своє щастя.

І коли всі закричали «ура» на Кучакову честь, він закричав дужче за всіх і ладен був тисячу й тисячу разів повторити все спочатку, аби радість, що охопила його, не мала б кінця-краю.

Кучак підбіг до Максимова і обняв його, по-дружньому торкнувшись одним і другим плечем його пліч. Він обома руками потис руку Федорова, тиснув руки бійцям, і суворі бійці тепло усміхалися йому.

Кучак сказав, що його подвиг — це дрібниця в порівнянні з тим, що він здійснить у майбутньому, що... Тут велемовність Кучакова зрадила йому, горло перехопило, й слова не йшли на

язик. Кучак зняковіло махнув рукою і обіцяв відповісти піснею, але не зараз.

Максимов вручив Кучакові чорний шовковий халат, скомандував «вільно» й доручив Рахімові нагодувати героя. Кучак зголосився наготувати плову для всіх.

Шараф сидів у юрті, похнюпивши голову. Він добре розумів своє безвихіддя. Максимов — небезпечна людина. Важко сказати, що він думас...

Невдовзі до юрти зайшов Максимов, сів біля вогнища й вислав усіх, окрім Шарафа.

Уже давно проспівали перші півні, а Максимов з Шарафом ще сиділи разом у юрті, пили кок-чай і розмовляли. Шараф злився. З кожним запитанням він переконувався, що йому треба було тікати. Шайтан надто багато знав. Шараф хотів було сказати, що він родом з Каратегіна, та Максимов перелічив усіх його родичів — почав з прадіда й закінчив батьком. Максимов знову нагадав йому, що Шараф назвав себе радянським, а тому повинен цілком щиро розповісти про заміри басмачів, і повторив при цьому кілька разів: «Якщо хочеш жити».

— Ти поклявся не розстрілювати тих, хто здався, — сказав Шараф, — а тепер назад?

— Обіцяв — і дотримаюсь обіцяного, — відповів Максимов.

— Ти обіцяв усіх відпустити. Ну і я піду. — Шараф підвівся.

— Але тільки тих, хто складе зброю, — сказав Максимов, утримуючи Шарафа. — Інших я не гарантував. Їхні трупи лежать за тридцять кроків звідси.

— Ти сам повернув мені зброю, — заперечив Шараф.

— Так, але ж ти утаїв ще одного револьвера. Він у тебе ззаду за поясом, під халатом.

— Чому так гадаєш?

— Знаю!

— Чого ж тобі від мене треба?

— Скажи, ти хочеш жити?

— Хочу!

— Тоді розкажи мені все. Наприклад, що доручив тобі імам Балбак і куди він учора поїхав? Адже, напевне, ти беріг себе для чогось важливішого, здаючи банду. Будь щирий.

Шараф знесилено опустився па подушки й тихо мовив:

— Ти сам знаєш: батько мій мулла. Я правовірний, і негоже мені, заприсягнувши на святому корані, ламати своє слово. Я не можу. Звели розстріляти мене.

— А коли б я звільнив тебе від клятви?

— Я присягав імамові Балбакові, і тільки він може звільнити мене від клятви.

Обидва довго мовчали.

— Ти добре знаєш шаріат. А чи знаєш ти хадіси, що витлумачують коран?

— Я навчався в медресе, — гордо відповів Шараф.

— Я нагадаю тобі хадіси про клятви, — вів далі Максимов.

Шараф недовіриливо подивився на нього й криво осміхнувся.

— «Стань перед дзеркалом, і ти побачиш тільки своє відображення. Отже, ти цілком сам», — так говориться в хадісах. «Повтори тридцять разів, що ти сам, і тоді зображення в цьому впевниться. Собі самому ти можеш розповісти все. Адже тебе ніхто не почує, бо ти нікого, окрім себе, не побачиш».

— Скажи, ти мулла? — спитав злякано Шараф. — Вай, вай! Ти дуже вчений, ти все знаєш. Я теж учений і також знаю. Я тобі розповім тасмницю, а потім ти розстріляєш мене?

— Ти курбаші Джунуса знаєш у лице?

Шараф кивнув.

— Покличте Джунуса! — гукнув Максимов.

Через кілька хвилин запона хитнулася, і до кибитки зайшов високий узбек, з обличчям, покопирсаним віспою.

— Скажи, Джунусе, коли ти здав свою банду, я все, що обіцяв, виконав?

— Усе, — відповів Джунус.

— Іди, — махнув рукою Максимов.

Шараф довго сидів, упершись долонями в коліна; він пильно дивився в очі Максиму, намагаючись відгадати, про що той змовчав. Потім добув з курджума кругле люстерко в срібній оправі, поставив поперед себе й почав переконувати своє відображення, що в кибитці він сам-самісінький, що ніхто на землі не почує жодного слова з того, що він зараз скаже.

Обидва розуміли, що річ не в лицемірному дотриманні хадісів, а в страхі вмерти, і, щоб жити, Шараф про все розповів, однак Максимов не заважав йому розігрувати комедію зрікання клятви.

— Ось, Шарафе, я повідаю тобі велику тасмницю, щоб пересвідчитися ще раз, чи не забув ти тасмного доручення, —

промовляв Шараф до свого зображення в дзеркалі. — «Численними ріками увіллються басмачі на Памір. Баї і мулли радо вийдуть назустріч їм разом з правовірними. Полетять голови більшовиків, а коли станеться, що аллах одверне лице своє і діла підуть на эле, іди на річку Бартанг». Так сказав імам Балбак. «Троє хай ідуть туди: Кзицький, Тагай і ти, Шарафе. Хто лишиться живий і дійде, той і зробить». Так сказав імам Балбак. «Багато-багато років тому гори Памиру дрижали. Від поштовхів обвалилася величезна гора й упала на кишлаки Сарез і Усой. Усі загинули, окрім старого й хлопчика, які не почували дома. Сусідні кишлаки Сагноб, Рхі, Пасор і Нісур перетворилися на руїни. Річку Бартанг загатило завалами. Вона зупинилася, й утворилось велике озеро. Назвали це озеро Сарезьким. До завалу приїдете, — так сказав імам Балбак, — завал цей у ширину буде чотири-п'ять верстов, а у висоту — до чотирьохсот сажнів. Весь він із кам'яних брил. Є в завалі одне місце... Якщо там закласти піроксилінові шашки й висадити в повітря греблю, тоді цілі ріки води ринуть униз і змиють мости, й засіви, і кишлаки, і людей. Усе змиють уздовж берегів, аж до Амудар'ї. Вам достачать піроксилінові шашки в домовлене місце. Хто лишиться живий, хай поспішає туди. Звідти імам Балбак надішле листа Радянській владі. Якщо Радянська влада не захоче, щоб загинула сила-силенна людей від потопу, хай покине Памір. Хай жодного більшовика не лишиться на Памірі. І хай відпустять на волю всіх баемачів, захоплених у полон...»

— Ловко! — сказав Максимов. — І ти здав банду, щоб самому втекти на річку Бартанг і чекати сигналу? Але ваш караван з піроксиліном перехопили прикордонники.

— Повинно пройти три каравани з піроксиліном, і якщо одян перехопили, то два пройшли.

— Хто, окрім тебе, знає про це?

— Тагай, Кзицький і, звичайно, сам Балбак.

— А куди він подався?

— Запитай вітра. Імам не звітує переді мною. Я гадаю — до фортеці. Не сьогодні-завтра фортецю візьмуть, а може, вже й узяли, і тоді басмачі подадуться в Каратегін і Фергану... Лінеза продав фортецю. Її оточено. У ній Козубай із рештками загону, і, я гадаю, їм край. А Лінеза посилає вигадані донесення, щоб спантеличити червоних командирів. Я все сказав. Ти обіцяв мені життя й волю.

— Життя я тобі обіцяв, а от волю... Твоє повідомлення вельми важливе, і це дозволяє мені не дуже обмежувати твою волю, хоч за всі колишні діяння ти й заслуговуєш смерті.

Ранок зазирнув до юрти косим сонячним промінням.

Шараф сидів, стомлений і кислий, низько схиливши голову.

— Товаришу командир, — почувся голос вістового, — тут вас уже давно якийсь старий запитує, набридає.

Максимов вийшов з юрти.

Перед ним, низько схилившись, стояв старий.

— Щира дяка тобі, товаришу командир, урятував ти нас від басмачів! Старики прислали два бурдюки з кумисом. Актив чекає на тебе в сільраді. Дуже прикро їм, що вчора не був. «По що він на нас сердиться? — кажуть. — У нас дуже важливі повинні є. Хай зараз їде, а то поранений дехкани, що приніс їх із фортеці, може померти й командир нічого не визнає».

— Я пошлю помічника довідатися, що там таке.

— Тільки ти, тільки тебе, командире. Будь ласка, їдьмо!

Максимов передав вістовому бурдюк, і той поніс дарунок в юрту. А сам підійшов до осідланого коня, що стояв тут наготові, і скочив у сідло.

— Уранці дуже добре для шлунка кумис пити, — мовив старий, не перестаючи низько кланятись.

— Ніколи! Прощай, старий! — сказав Максимов і пустив жеребця.

— Зараз я наздожену тебе! — крикнув услід старий. — Кумис візьму з собою, там питимеш... Я бурдюк сам візьму, не турбуйся, — вже по-російському сказав він, звертаючись до вістового.

— Мені не було наказу... — почав вістовий.

— Алла, алла! — почувся крик з найближчих куцїв, і на вістового з ножем вискочив якийсь дервіш.

Вістовий наставив гвинтівку. Старий тим часом прослизнув до юрти. Дервіш закружляв навколо вістового в якомусь божевільному танку. Та з юрти вийшов старий з бурдюком у руках і накинувся на дервіша.

Дервіш, кричачи побіг до куцїв. За ним, не відстаючи ні на крок, гнався старий.

...У сільраді, хоч був і ранній час, зібралось багато людей. Дехкани жваво гомонили про недавні події.

— О-о-о! Батире, селям алейкум! — зустріли вони Максимова. Кожний хотів бути ближче до нього, щоб мати змогу перемовитися з ним словом.

— Сідайте, сідайте, у мене багато справ. Де поранений, покажіть мені його.

Присутні здивовано Perezирнулися. У кімнаті запала тиша.

— Який поранений? — здивовано запитав хтось із присутніх.

У сільраду вбіг захеканий вістовий і, схилившись до Максимова, пошепки розповів йому про те, що сталося.

— Я зайшов після старого до юрти, — говорив далі вістовий уже голосно, — чую — хрипіння. У кутку лежить Шараф. Його старий штрикнув ножом. Шараф помер при мені, перед смертю щось бурмотів: «Булбак, Белбак...»

— Балбак? — швидко спитав Максимов.

— Так, так, Балбак, — потвердив вістовий.

— Так, усе ясно. То ви мене не кликали? — звернувся Максимов до дехкан.

— Ми завжди тобі раді, — відповіло йому кілька голосів. — Ми вдячні, що ти звільнив нас. Басмачі вигубили багато наших людей. Ти із своїм загоном знову повернув нас до вільного життя.

Максимов розповів присутнім про те, що сталося. Сільрада загула, мов стривожений вулик. Максимов негайно наказав бійцям знайти старого. Обшукали все довкола.

Кучак мирно дрімав у кущах. Він нічого не знав про подію, що схвилювала весь Гірський кишлак. Несподіваний шерех змусив Кучака розплющити очі. Перед ним стояла згорблена стара жінка. Її обличчя було запнуте паранджею. Кучак запитав щось жінку. Стара, не відповівши, хутко побігла від нього. Хоч як він гнався, а догнати не зміг. Нарешті, захекавшись, зупинквся й вирішив повернутися в Гірський кишлак. Раптом під кущем він побачив якусь річ. Нагнувся й розгледів латану паранджу й жіночі ічиги. Він поніс знайдене Максимову.

— Я так і знав, — задумливо промовив начальник.

Злий з того, що його ошукали, він наказав вилити принесений старим кумис. Після цього випадку Максимов заборонив бійцям їсти й пити будь-що на стороні. Того ж дня він звелів покликати Кучака.

— Поїдеш з нами у фортецю визволяти Джуру?

— Звичайно,— відповів Кучак.— Ми порозганяємо всіх басмачів і швидко визволимо наших.

— Ні,— відповів Максимов,— це буде не так просто. Відволікати частини Червоної Армії, що переслідують басмачів Ібрагім-бека в горах і долинах Паміру, ми не будемо.

— Звичайно, не будемо,— рішуче заявив Кучак.

— Ми самі своїм невеликим загonom не звільнимо обложеною фортецю,— задумливо мовив Максимов.— Якщо все провадиться так, як написано у фірмані, то там зібралось багато басмачів, і нашому взводові доведеться чимало докласти зусиль. Ти, Кучак, повинен замінити багатьох бійців.

— Я? — здивувався Кучак.

— Ти й Рахім. Ей, Рахіме!

Рахім, який спав у кутку, вмить прокинувся й підійшов до начальника.

— Я кажу,— вів далі Максимов,— що тобі й Кучакові доведеться зараз же с'якати навпростець до фортеці. Біля льодовика зупинити коней і поровалити через нього пішки. Там ви пристанете до Тагаєвих басмачів.

— Знову до басмачів? — гірко вигукнув Кучак.

— Знову до басмачів! Тагай і Кзіцький роблять усе, щоб раби назавжди лишилися рабами, а ви боротиметесь за інше — щоб назавжди зробити рабів вільними людьми. Як ти гадаєш, Рахіме, годиться тобі Кучак у помічники?

Юнак весело глянув на підупалого духом Кучака, обняв його за плечі:

— Мені в нього вчитися треба! Варто Кучакові захотіти, і він пересварить краєвих друзів та поселить недовіру в найзапекліших правовірних. Коли тільки Кучак захоче взяти мене в помічники, я буду гордий з цього.

— Я певен,— мовив Максимов,— що ти, Кучак, станеш уславленим батиром слова!

Кучак одразу пожвавішав:

— Хай моє слово буде судним мечем над Тагаєвою головою. Джура — той скала-чоловік, а я діятиму, як друг Манаса — Кадир, що цілий світ міг запалити словом, і як знаменитий хитрун Дорбон, і як провісник Чорний Толук.

— Але коли ви стрінете імама Балбака,— наставляв далі Максимов,— чоловіка із скляним правим оком, спіймайте його. Цей чоловік небезпечніший за сто тисяч басмачів.

ЖІНКИ З ГІР

I

Як і давніш, височіли суворі гори довкіл кишлаку Мін-Ар-хар. Так само юрмилися убогі кибитки на краю саю.

І знову, як позаминулого року, шалений гавкіт собак наполохав мешканців кишлаку. У вечірній імлі залунали радісні голоси:

— Це вони!

— Нарешті!

— Усього привезуть: і борошна, і краму...

— І цукру.

Згряя величезних лютих вовкодавів, очолювана Однооким, подалася на північну околицю, і незабаром голосний гавкіт сповістив, що собаки напали на чужих.

Мешканці, радісно волаючи, бігли назустріч. Попереду почувися постріли; долинув жалібний виск собаки.

— Це не вони, це інші! — мовила стара жінка тремтливим голосом.

— Чи вам повилазило, що стріляєте в мисливських собак! — сердито закричала в темряву молода жінка.

Вершники під'їхали. Їх було п'ятеро. Кожен мав у руках гвинтівку.

— Дивись,— сказав здивовано рудобородий вершник, що їхав попереду,— самі баби! А де ж півні ваші?

— Самі всьому лад даємо. Нема чоловіків,— відповіла стара Айше.

— Новий кіператиф приїхав,— пошепки сказала одна жінка, показуючи на трьох коней, нав'ючених курджумами.

— Гей, Рудобородий! Ви з Дараут-Кургана? — запитала молода жінка.

— А тобі що? — грубо відповів один з вершників.

— Надто цікава! — додав інший.

— Товари привезли? — знову запитала жінка.

— Еге, привезли,— відповів Рудобородий.

— Заходьте,— сказала жінка, запрошуючи до кибитки.

Вершники спішилися, прив'язали коней, увійшли й сіли біля вогнища. Гостям подали чай. Жінки розіклали перед прибулими силу байбакових шкур. Гости вражено Perezирнулися й мовчки чекали, що буде далі. З іншої кибитки жінки принесли

кілька вовчих шкур і нарешті урочисто поклали перед чоловіками три барсові шкури. Стара чекала похвал: шкури були пречудові. Мовчанка тривала. Айше невдоволено пробубоніла, що товар не має виду через погане освітлення, й докинула у вогнище полину. Вогонь яскраво освітив стіни кибитки.

— На стіні гвинтівки, — налякано обізвався Рудобородий і поквашно підвівся. — Ти брехала нам! — закричав він на молоду жінку. — Де ваші чоловіки й чому вони ховаються? Обшукати!

Його супутники вибігли з кибитки, захопивши свої гвинтівки.

— У нашому кишляді чоловіків нема, — відповіла Зейнеб Рудобородому.

— А зброя чия?

— Ми самі з неї стріляємо кийків і архарів. У капкани ловимо байбаків, лисиць, вовків. Курганський кіператиф дав нам за шкури ці чотири мисливські рушниці, патрони дав, і порох, і пріт. Ти маєш знати! — здивовано відповіла жінка.

— А ти не брешеш, жінко? Як тебе звати?

Рудобородий оглянув зброю і, переконавшись, що це мисливські рушниці, перероблені зі старих гвинтівок, заспокоївся.

— Мене звати Зейнеб, а ця стара жінка — Айше, а це Бібі — моя найперша помічниця, а то ще наші жінки. Чоловіків у нас нема. А ти? Ти хіба не кіператиф з Кургана?

— Я кіператиф з Кургана? — обурено спитав Рудобородий. — Я?! Де твої очі, красуне? Хіба червоні можуть носити такі чоботи? — І, відставивши ногу, він показав Зейнеб пові чоботи на високих підборах.

— А товари? Хіба ви не привезли товарів, щоб міняти їх на шкурки?

— Ага, так ось чому ви їх розіклали! Ні, ми не крамарі. Ми воюємо з більшовиками. Ми йдемо до одного курбаші.

— До Тагая? — поспішно спитала Зейнеб.

Рудобородий помовчав, а потім відповів:

— Так, ми йдемо до Тагая. Але звідки ти це знаєш, жінко? Хіба посланець великого імама вже заходив до вашого кишляку?

Супутники Рудобородого вернулися до вогнища, сказали, що кибитки порожні, нікого більше немає. Рудобородий розвеселився.

— Ну, красуне, — він грайливо ткнув Зейнеб пальцем, — шкур нам не треба, а товарів у нас багато! Дорогою ми

наздогнали двох ситих баранів. «Куди,— питаємо,— їдете?» — «В кишлак Мін-Архар,— кажуть,— товари мисливської артілі веземо». Ну, ми цих ситих баранів...— Тут Рудобородий провів пальцем по горлянці, висунув язика й пустив очі під лоба.— Чудні! «Ми,— кажуть,— бідним дехканам допомагаємо, ми без зброї». Плювати! Знаю їх: сьогодні він кіператиф, а завтра прикордонник! Гарну здобич узяли. А шкур ми не купуємо, ні. От ваші шкури, красуні, купимо. Хоп? — І він заскрипів чоботом.

Басмачі зареготали. Бібі й Айше побігли до дверей, інші жінки кипулися їм услід. Один басмач заступив двері.

— А ти, стара, чого торохтиш кістками? Тебе ми не зачепимо, кляпсуя своєю рудою бородою! — зареготав Рудобородий.

Басмачі, скалячи зуби, обступили жінок. Бібі блиснула очима й опустила руку за пояс, де стриміла рукоятка ножа. Жінки дивилися на Зейнеб, чекаючи наказів. Зейнеб не рушила з місця. Вона багато натерпілася в Тагая й нічого не боялась.

— Сідайте. Чого посхоплювались? Хіба гості так поводяться? — мовила вона посміхаючись. — Ми напоїмо вас, дорогі гості, айраном, а потім повеселимося.

Вона швидко пройшла в темний куток і принесла до вогнища бурдюк з айраном.

— Пийте на здоров'я! — сказала вона, подаючи Рудобородому велику дерев'яну піалу, наповнену по вінця.

— Щось гіркуватий айран,— обізвався Рудобородий.

— То так здається,— відповіла Зейнеб, наливаючи другу. — Танцюй, Бібі, танцюй! Та візьми ж бубна, Айше! — І Зейнеб підморгнула.

Стара взяла бубна, ударила кістлявими пальцями. Бібі пустилася в танок. Інші жінки злякано горнулися одна до одної біля вогню.

— Стомився я сьогодні, спати хочу, господині! — заявив Рудобородий, злігши на свій курджум. Бубон тихо гув. Вогнище згасало, і в темряві, що повільно напливала, почулося хропіння.

— Ей, каратегінцю, на сторожі будеш! — промимрив Рудобородий, силкуючись говорити розбірливо.

Минула хвилина... Голоси вмовкли. Гості спали. Жінки, що сиділи біля вогнища, поспішили до дверей, переступаючи поспулих басмачів.

— Куди ви? Назад! — голосно прошепотіла Зейнеб. — Я насипала в айран сонного порошку. Мені його колись дала стара

Курляуш... Вони міцно сплять. Беріть гвинтівки, беріть курджуми. Ми візьмемо собі коней, а їх зв'яжемо й відтягнемо за кишлак. Хай знають, як різати кіператиф, басмачі прокляті!

Як Зейнеб сказала, так і зробили.

Басмачі, коли прокинулися, не могли збагнути, що з ними. Голова боліла, пудило, мучила спрага... Сонце палило. Із зв'язаними руками й ногами вони лежали біля річки, над самісіньким обривом; за необережний рух можна було поплатитися життям.

Ні зброї, ні коней, ні товарів. Халатів і тих не було на них — забрали.

— Це червоні дияволиці, їх одразу треба було повбивати! — злісно бурчав прив'язаний до каменя Рудобородий. — Вони стягли з мене чоботи!

— То ще добре, що ці пері не порішили нас, — тихо мовив каратегінець. — Що ж тепер робити?

— Живі лишилися — і радій з цього! — відповів Рудобородий. — Не зараз, то увечорі, ні вночі, то завтра, не завтра, то позавтра знайдуть нас і звільнять. Гори кишать людьми. Ми самі хіба пішли б сюди, якби не заклик імама? Ні! Грабували б у Каратегіні. А червоних дияволиць я знайду, і страшна буде моя помста!.. Напитися б!.. — Рудобородий обливав сухі потріскані губи.

— Ти винуватий! Ти старший і повинен був знати. Через тебе ми, як миші, попали в пастку! — шепотів каратегінець. — Краще додому. Я ще не басмач, я нікого не вбив.

— Ти збираєшся додому, начебто це від тебе залежить! Тобі, я бачу, хочеться, щоб твою родину вирізали. Спробуй, утечи!

Ціною величезного зусилля басмачі вивільнилися з мотуззя і, лаючись, пішли вниз за течією гірської річки.

Тим часом жінки були вже далеко. Вони їхали до літньої стоянки на конях, взятих у басмачів. За плечима в кожній висіла мисливська рушниця, а в руках вони тримали гвинтівки. Бібі ні на хвилику негавала, торохтіла, перекривляючи басмачів. Усі реготали.

Стара Айше, у якої на ногах були чоботи Рудобородого, весело сказала:

— Легко ж нам дісталася зброя, коні, товари! Тепер ми продамо шкури й знову матимемо заробок.

— Ні, — відповіла Зейнеб, — ми — радянські люди. Коли басмачів перестріляють, я сама відвезу шкури в Дараут-Курган і не візьму грошей.

— Роби як знаєш, ти в нас джигіт, — зітхаючи сказала Айше й додала: — Звичайно, ти краще за нас знаєш, Зейнеб. Та усе-таки я продала б шкури.

II

Голі скелі зводилися з усіх боків. Довкола височіли схили похмурих гір, вкриті камінням, галькою, лишайниками. Подекуди на уступах врунилися невеликі галявки. Ніхто не сказав би, що за однією з таких безрадісних гір зеленіє гай, ростуть квіти.

Тут, на березі гарячих джерел, прихистилися літні юрти кишлаку Мін-Архар.

Аж ніяк не сподівався побачити квітучу долину, скот і людей подорожній, що зійшов на вершину гори. Він знеможено опустився на камінь. Був цей чоловік немолодий і дуже стомлений. Його одежа — геть пошматована, ноги обмотані ганчір'ям. Запалі очі, схудлі щокі свідчили про неймовірне виснаження. Коліна тремтіли від невимовно важкої дороги.

Хтозна, скільки часу просидів би він у напівзабутті, якби на нього не кипувся одноокий пес. Подорожній голосно скрикнув: біль від псових ікол, що вп'ялися в ногу, був нестерпний.

Крик розлігся далеко по ущелині. Перш ніж подорожній зрозумів, у чім річ, зграя чорних собак оточила його, заступивши дорогу. Чоловік заверетенився на місці, розмахуючи затиснутим у кулаці камінцем. Пронизливий окрик змусив його присісти. Собаки, скоряючись наказові, знехотя відійшли назад.

— Поклади зброю! — почувся з-за каменя гучний голос.

Подорожній слухняно поклав на землю ножа, потім розмотав довгий крамний пояс, що обвивав його талію, дістав замотаний у ганчір'я револьвер і поклав поряд з ножом.

— Іди вниз, — наказав йому той, що був за каменем. — І якщо ти спробуєш тікати, то дістанеш кулю в спину.

— Іду, іду! — не маючи й гадки перечити, відповів подорожній і, задихаючись від хвилювання, пішов униз, до юрт.

Спіткнувшись, він неіароком озирнувся і побачив, що за ним іде жінка з гвинтівкою в руках.

Подорожній зупинився: йому здалося, що голос, який накачував, належав юнакові. Пронизливий окрик і клацання затвора змусили його негайно спуститися вниз.

Там на нього чекали озброєні жінки.

Ще більше здивувався він, коли побачив, що до нього підійшла молода жінка з гвинтівкою за спиною та револьвером за поясом. У руках вона тримала камчу.

Спійманий кивнув головою й лягнув жінку по плечу. Тієї ж миті його оглушив удар нагайкою.

— Басмач? — різко запитала його жінка.

— Басмач. — Подорожній ствердно хитнув головою і, заточившись, знепритомнів: несподіваний сильний удар камчею відібрав у нього останні сили.

Через дві години прибулий знову стояв перед Зейнеб. Цього разу він зрозумів, що жартами йому не пощастить полегшити свою долю, і вже не пробував загравати.

— Ти басмацький розвідник, і якщо сам не розкажеш, хто послав тебе й лапо, ми все одно вирвемо в тебе правду. Розповідай, усе розповідай! — наказала Зейнеб бранцеві.

— Я не розвідник, я не басмач, — злякано сказав подорожній.

— Кажі правду! Ти щойно назвався басмачем. Звідки це? — і Зейнеб хитнула головою на зброю, що лежала біля неї.

— Я був басмачем, тепер я не басмач, бо втік від Тагая. І хай буде проклята та година, коли пір послав мене воювати.

— Розповідай, усе розповідай!

— Я Мамай, син Дурумбая із роду Кипчак. Я злидар. Мене ошасливив мій пір — Давлет-бай: дав сто п'ятдесят овець, щоб я стеріг їх, годував, поїв, стриг, викохував, а за це він дозволяв мені брати половину удою.

— Ти розбагатів? — запитала Зейнеб.

— Ні, ні, слухай. Минулий рік був поганий. Чимало овець розірвали вовки. Навесні були такі морози, що багато ягнят і овець видохло. Я жив у юрті із своєю хворою дружиною. Я набрав повну юрту ягнят, аби врятувати їх від холоду. А ягнята все дохли. Місця в юрті було замало, я вигнав свою хвору дружину. Ми спали просто неба. Кошмами я вкривав слабих овець. Цілі ночі сиділи ми з дружиною біля багаття, грілися. Морози стояли люті, ми не спали ночами. Та це не все. Якось буран розігнав овець. Я збирав їх по горах, вернувся до юрти, бачу — дружина замерзла. Восени приїхав пір і каже: «Ти мені винен

сорок три вівці, відроби або заплати грішми». Де мені взяти грошей? Пішов у кишлак просити. До одного, до другого — усі сіромахи. Я пішов до баїв — кажуть: «Гроші дамо, через рік принесеш удвічі більше». Я голоштаний пастух. Де візьму? Цього року покращало. Вівці були здорові. Багато привело по двох ягнят, а то й по троє було. Я кажу пірові: «Тепер овець якраз скільки треба. Я тобі більше не винен!» Він відповідає: «Двійнята від пророка! А я зроблю тобі добре діло: йди у загін до Тагая. Ісмаїліти одержали фірман Ага-хана — стати на більшовиків. Багато одержиш, мені борг віддаси». Пішов я до друга, він каже: «Баї воюють, для себе стараються. А ти до чого тут? Ти злидар, ходімо краще разом проти баїв, за Радянську владу. Разом боронитимемо своє щастя, баїв проженемо». Раптом приїжджає знайомий чоловік, каже: «Басмачі взяли червону фортецю, ділять добро. Гірський кишлак захопили, незабаром Памір візьмуть. Ісмаїліти повинні бути там... Так сказав Ага-хан».

— І ти поїхав? — глузливо спитала Зейнеб.

— Тієї ж ночі Давлет-бай послав мене служити Тагаєві. Коя дав, карамультук дав. Приїхав, дивлюся — люду багато зібралось, у фортеці джигіти сидять і в нас стріляють. Із свого кишлаку нікого не бачу. Думає — людей багато, тому одразу й не знайду своїх. А потім, коли курбаші Казиськи почав списки писати, басмачів на сотні ділити, а в кожній сотні чоловік по двадцять — двадцять п'ять, я дивлюся: з нашого кишлаку тільки п'ятеро — двоє синів Давлет-бая, їхній друг, мулла і я. Вони мене до своєї компанії не беруть. Саме перед нашим приїздом басмачі ходили фортецю брати. Лінеза раніш фортецю командував, потім продав Тагаєві. Усіх джигітів продав, по сто золотих карбованців за голову, а фортецю за десять тисяч продав.

— Як же це він продав?

— Дуже хитро. Тільки в Лінези трохи не вийшло: Козубай на заваді став. Ай, який він хитрий! А Тагая з фортеці випустили. Один друг у нього там виявився, і Тагаєв теж приїхав до Казиськи.

— А як звати чоловіка, що звільнив Тагая?

— Не знаю, нам не казали. Тільки заявили, що у фортеці є наш чоловік. Уночі, над ранок, басмачі пішли фортецю брати. Раптом з фортеці — тра-та-та!.. Кулемет зветься. Раптом другий — тра-та-та!.. Потім бомби: бум, бум!.. Лінеза казав: кулемети без замків, бомби без пістолів. От... Тоді багато басмачів

пропало. Не чекали. Злякалися, назад побігли. Пересварилися курбаші.

Хоча у фортеці було кілька чоловік, а взяти ніяк не могли. Тагай придумав у хаузі воду отруїти й арик розруйнувати... Казав: «Хай без води здихають».

Чекаємо день, чекаємо другий, чекаємо третій, а вони живуть.

Тільки, як вітер повіє, чуємо — здохлятиною смердить.

У фортеці почали коні здихати — нічим їх було поїти. Курбаші вирішили зачекати, поки виздыхають усі коні й помруть добрзагінці, а Казиськи почав басмачів воєнної науки вчити. Я в третій сотні був. Як сонце зійде, чаю по'ємо, то Казиськи командус: направо ходить, наліво ходить, уперед бігти, потім стріляти. Усі хотіли збити червоний прапор, що високо над фортецею маяв. Якось перебили древо — джигіти новий прапор підняли. Отже, ще живі. Дець минає — живі. Що таке? — дивуємося.

Двічі після того басмачі насакували на фортецю, і щоразу джигіти відбивали напад. Дуже бойові! Коли удруге ми йшли, Тагай зібрав усіх і каже: «Голіруч візьмемо. У фортеці мій дружок, я йому дав отруту, і він хауз затруїв. Тепер виздыхають, як узимку мухи».

А коли й цього разу добрзагінці відбилися і ми назад у кишлак прибігли, знову пересварилися всі курбаші. А вранці Тагай зібрав нас і каже: «Добрзагінці довідалися, що вода отруєна, й не пили». А ми питаємо: «То як же вони без води живуть?» Казиськи каже: «С в них там один китасць, то цей китасць з каміння джерело зробив. Каміння дає воду, мало, але дає. Так мало води, що добрзагінці все одно незабаром перемруть. А ви глядіть, не давайте їм збирати каміння біля фортеці. Хто уб'є китайця, тому сто золотих». Багато наших тоді злякалось. Кажуть: «Китасць — чарівник, аби не наслав нам лиха! Легко сказати — воду із сухого каміння робити!» А Казиськи такі розмови учув і каже: «Не бійтесь, пусте діло з каміння воду добувати. Ще за давніх часів у Кашгарії так робили. Від нічного холоду каміння піт пробирає, і вода капає вниз. Там її і збирають. Я, каже, сам з каміння воду добуду». Наказав викопати яму, гливою обмазати, каміння накласти і зверху дах надбудувати. Настала ніч. Ми довкола каміння зійшлися, воді чекаємо. Уранці подивилися — каміння сухе. А джигіти Козубаєві живуть — виходить, у них каміння воду дає. Бачу — не здаються

вони. Міркую собі — нічого мені з басмачами робити. А тут ще цей киргиз довгорукий. Усе про Манаса співав і всякі історії оповідав, знамення пояснював. Погані для нас знамення були: сонце у кров сідало, ворони над нами літали, зірки падали. Розпитає, хто з бідних, з тим погломонить; цілі дні по становищу ходять, з тими, що недавно їх у басмачі прийняли, перешпигується, каже — всі люди рівні.

Мене Тагай покликав і мовить: «Я чув, що Довгорукий — тобі друг і ти вночі з ним стрічаєшся та небезпечні розмови ведеш між нашими».

Я одмовлявся і обіцяв, коли стріну, спіймаю його, а сам надумав тікати. А правда, було: раз стрічав. Довгорукий удень ховався, а вночі все між басмачами никав. Розбалакалися. Він і каже: «Ех, обридло воювати! Порішу всіх басмачів і поїду в свій кишлак Мін-Архар. І ти тікай, доки не пізно».

— Мін-Архар? — перепитала Зейнеб.

— Мін-Архар.

— Не брешеш?

— Клянусь!.. Не знаю, чим і поклястися. Життям своїм клянусь!.. Так от, я й порішив тікати. Пішов з іншими на фортецю, упав на полі, прикинувся мертвим, пролежав до вечора й чимскоріш, коли зовсім стемніло, поповз у гори. Забився в найдикіші гори, дивлюся — юрти. Дуже злякався. Пропав, думаю... Дому я не маю, родини теж нема. Куди я піду? Візьміть мене до себе. У вас чоловіків не видно. Допомогатиму вам.

— Лишайся, — сказала Зейнеб. — А ви що скажете? — запитала вона жінок.

— Хай лишасться, — відповіла Айше за всіх.

Бібі скорчила невдоволену міну і, закинувши на плече гвинтівку, пішла в гори.

Зейнеб простягнула Мамаєві свою гвинтівку:

— Мамаю, ти кажеш, що вчився стріляти. Скажи, нащо у гвинтівки цей виступ?

— Цей? — перепитав Мамай. — Сюди, в нього, ще чотири патрони влізе.

— А нащо на стволі оця залізачка?

— Це коли на двісті кроків стріляєш — то вона лежить, а на шістьсот — отак ставиш, а на дев'ятсот — так. Тільки на таку далечінь не треба стріляти — трудно влучити.

— Он воно що! — здивувалася Зейнеб. — О-о-о, ти все знаєш! Ану покажи, як з револьвера стрілять... Не розходьтесь,

Мамай нас зараз учитиме! — сказала Зейнеб і суворо додала: — Якщо одне твоє око дивиться на нас, а друге на гори й ти спробувш утокти, тебе знайдуть наші собаки.

III

Другого дня жінки, що охороняли кишлак, спіймали ще одного втікача, а вночі привезли одразу двох. Усі на допиті сказали, що вони тікають від Тагая.

Зейнеб довго радилася з Айше, як учинити з басмачами. Стара порадила перевірити їх і, якщо вони хочуть, як Мамай, спокійного життя — лишити в кишлаці.

— А коли набереться десять чоловік, що тоді робити? — задумливо спитала Зейнеб.

— Знаєш, — сказала Айше, — Мамай хоче женитися. Що ти скажеш?

Зейнеб промовчала.

Уранці вона покликала Мамаю до юрти на розмову, а до вечора відсвяткували його одруження з однією молодою вдовою. Бранців запросили також на весілля, але з них очей не спускали.

Мамай став веселий і балакучий. Від нього тільки й можна було чути: «я гадаю», «я вважаю», «я хочу», «я вам кажу».

— Що це ти все: я та я! Наказую тут я, а не ти, — сказала йому Зейнеб.

— Й чоловік, а отже — старший у роду. Так було завжди.

— Слухай, Мамаю, і запам'ятай. Та й ви слухайте, — звернулася Зейнеб до решти. — Старшою була й залишуся я. Хто не хоче допомагати, я не тримаю. Може йти до Тагая.

Один басмач пішов на південний захід. Незабаром здалеку долинув собачий гавкіт і крик людини, що кликала на допомогу. Бібі схопилася, але Зейнеб рухом примусила її сісти. Потім вона зауважила:

— Ми допомагаємо тільки друзям.

Минуло три дні. Бібі охороняла кишлак і здалеку примітила гурт людей. Вони йшли один за одним стежкою, прямуючи на північ. Бібі уважно придивилася: вона налічила одинадцять чоловік. Бібі звернула увагу, що всі вони озброєні. Криючись за каменями, вона змогла роздивитися їх близько.

Через два дні дівчина побачила людей, які поспіхом пробіралися на південь. Бібі спустилася згори й забігла далеко напе-

ред. Їй здалося, що це ті самі люди, котрих вона бачила раніш, але тепер їх було тільки п'ятеро.

— Це, мабуть, Тагаєві басмачі, що прийшли з ним з-за кордону, — сказав Мамай. — Краще їх не зачіпати. Хай про нас нічого не знають. Все одно вони не втечуть від червоних аскерів.

Протягом кількох днів у горах переходили втікачі. Тих, котрі випадково потрапляли на літнє становище, приводили до Зейнеб. Окрім Мамай, жінкам тепер допомагало ще двоє затриманих опісля. Басмачів відводили до кибитки, яку пильно охороняли.

Зейнеб допитувала полонених, як уміла. Вони клялися, що втекли від «тайскакі» — «червонопаличників». Так, пояснив Мамай, називали себе джигіти добрзагонів із Таджикистану. Мамай сам погано знав, хто вони такі, і Зейнеб його не зрозуміла.

— Чому ви всі тікаєте до нас? Хіба нема інших доріг? — питала Зейнеб у полонених.

— Більше тікати нікуди, — відповідали ті. — З півночі йдуть червоні загони, зі сходу, від кордону, йдуть червоні, на півдні — також червоні. Дорога була тільки одна — сюди, через гори. А виходить, тут також червоні.

— Де ж? — дивувалася Зейнеб.

— А ви! — говорили полонені.

Якось Бібі й Слу привели з гір зв'язаного чоловіка. Вони розповіли Зейнеб, що спійманий чинив опір і весь час, розмахуючи руками, щось говорив незнайомою мовою. Виявилося, що він добре може й по-киргизькому. А коли довідався, що перед ним не басмачі, дуже зрадів.

— У мене нема зброї, я розвідник, — сказав він, — «червонопаличник» із загону Абдулло-Джона. Він знає про ваш кишлак, шукає його в цих диких горах. Ніхто не знає сюди дороги.

— Звідки ж він знає про нас? — питала підозріливо Зейнеб.

— Він дістав од великого начальника наказ іти сюди.

— То де ж тепер Абдулло-Джон? Він, мабуть, сам усе розповість.

— Відпустіть мене, і завтра весь загін буде тут.

Зейнеб учинила раду. Розвідника довго розпитували, маючи підозру, що його поява — то пастка басмачів. І нарешті вирішили пустити назад під охороною. Його супроводили Мамай і дві жінки. На третій день вони повернулись із загonom «червонопаличників».

Командир загону Абдулло-Джон був високий, стрункий таджик, мав обличчя кольору слонової кістки, великі карі очі, з'єднані на переніссі брови, тонкий хришуватий ніс і червоні, як у дівчини, губи.

Забачивши Зейнеб, він підморгнув їй, і та почервоніла, як дівчишко, потім розсердилася на себе за свою розгубленість і непривітно сказала:

— Жінці своїй моргай, у мене й без цього діла багато! Чи ти тільки того й прийшов?

— Ні, дівчино, просто я веселий. А де ваш аксакал?

— Я аксакал,— сердито відповіла Зейнеб.

— А де ж твоя борода? — розреготався Абдулло-Джон і ще раз грайливо підморгнув, але побачивши, що чоловіки й жінки, які супроводили дівчину, лишилися поважні, здивовано запитав: — Розкажіть мені, у чому річ? Я нічого не розумію!

— У вас давно нема аксакала. Його вбили позаминого року. У нас не було чоловіків у кишлаці, та ми й самі чудово дасмо всьому лад.

— А ці? — Абдулло-Джон кивнув на чоловіків, що стояли довкіл з гвинтівками.

Зейнеб пояснила. Вона багато розповіла Абдулло-Джонові, і він слухав, не приховуючи цікавості.

Абдулло-Джон їй сподобався. Це був перший чоловік після Джури, на якого вона звернула увагу.

— Ми вже дещо знали про ваш кишлак,— розповідав Абдулло-Джон,— але не все. Мені доручено допомогти вам. Ти багато що робила правильно. Але й ваша мисливська артіль і загін для боротьби з басмачами — це ще далеко не все, що треба. Зараз найголовніше виловити басмачів, які розбіглися після великої поразки під фортецею по горах. Ми разом обміркуємо, як це краще зробити. Нам буде потрібна ваша допомога. Тимчасово ти будеш уповноваженим. Потім ми обговоримо, як зробити, щоб мінархарці зажили заможнo, стали письменними, побачили інші кишлаки. Ви одержали скот, вам потрібний для нього корм. В інших високогірних кишлаках уже кілька років сіють ячмінь. Він дає гарні врожаї. Вам треба буде теж посіяти на пробу. Насіння дадуть. Ви тепер матимете нові кибитки, ви одержуватимете газети, де пишуть про все, що відбувається у світі. Ми прокладемо сюди дорогу: тут багато цінних руд. Ви пам'ятаєте Івашка? Він шле вам вітання і незабаром приїде до вас на гостину. Тепер же треба взятися до басмачів.

— У нас у кибитці сидять полонені басмачі. Ми не знаємо, що з ними робити, — сказала Зейнеб.

— Це вже ти, аксакал, — сміючись відповів Абдулло-Джон, — покладися на нас.

— А що ти все-таки робитимеш з ними?

— Ми їх судитимемо...

— Як — судитимете? — спитала стара Айше.

— Це я вам усе розповім потім. А поки що я їх допитаю.

Того дня в горах «червонопаличники» спіймали багато басмачів.

— Знаси що? Давай трохи випустимо, — пораяла Зейнеб, заходячи увечері до Абдулло-Джона в юрту. — Між ними є зовсім не басмачі. Тільки й того, що так прозиваються.

— Я не ворожбит і не знаю, хто в них білий, хто рожевий. Це ми все узнаємо...

— Ти що, катуватимеш їх, як вони самі катують наших червоних джигітів?

— Чи бач, яка люта! Ти дівчина, серце повинна мати ніжне. І нащо тільки тобі гвинтівку дали? — пожартував Абдулло-Джон.

— Мені ніхто не давав, я сама взяла. Скільки треба було гвинтівок, стільки й узяла, — гордо відповіла Зейнеб.

— Кажу тобі: тепер займися іншими справами. Ти допомогла — спасибі. Тепер паша черга лад давати.

Вони сиділи в юрті біля вогню.

Зейнеб задумливо перекладала щипцями жар. Абдулло-Джон закохано дивився на неї і не хотів думати про полонених басмачів. Мамай у кутку юрти чистив револьвера.

— Виходить, не потрібна більше? Може, плов зготувати? — сказала Зейнеб.

Раптом вона згадала Джуру... Запитати чи ні? Мабуть, він давно загинув. Якби живий був, прийшов би до неї. Нащо питати?..

IV

Джура скавав навпростець по Алайській долині. Попереду біг Теке. Вони спустилися з альпійських лугів, перейшли багато всяких річок.

Тепер навколо був степ. Тут, високо в горах, його вкривала висока й густа трава. Молодий мисливець думав тільки про одне: щонайшвидше перевалити Алайський хребет, що виднівся

вдалині, наче величезна кам'яна стіна, і сповістити про те, що сталося, командирові якого-небудь прикордонного загону. Фортеця в небезпеці. Треба поспішати.

Раптом удалині він побачив людей. Вони були на конях. Роздивившись, що всі верхівці в однаковій військовій формі, Джура вистрелив угору, щоб привернути їхню увагу. Теке одразу влігся біля ніг господаря. Вершники прямували до Джури. Він показав прикордонникам документ, підписаний Козубасм. Джуру повели до командира.

— Фортеця оточена? — здивовано вигукнув командир. — Не може того бути! Тільки вчора увечері в мене був звідти джигіт з донесенням від Лінези.

— Лінеза — ворог, він хоче виграти час, — сказав Джура й подав Козубасьового листа.

Командир уважно прочитав його, викликав бійців і наказав одвезти Джуру в місто.

— Ми тут щось придумаємо, — заспокоїв він Джуру, — а ти найголовнішому начальникові все розкажеш!

Джура разом з бійцями довго скавав нескінченною ущелиною. Дорогою вони кілька разів міняли коней. Нарешті виїхали з ущелини, і Джура скрикнув з подиву: попереду не було високих гір. Довкола скрізь росли дерева. Повільно текла річка, широко розливаючись по неозорих полях.

Раптом Джура побачив групу людей. Кілька чоловіків стояло, оточивши ящика на колесах. (Джура такого вже бачив у фортеці: там він був прив'язаний до коней, його називали пізком і на ньому привезли поранених після сутички Івашка з басмачами). Бійці показали Джурі, як залізити. Услід за ним одразу скочив Теке... Коней не приводили. Раптом знизу щось загарчало. Теке, що сидів біля Джуриних ніг, настовбурчив шерсть і загарчав також. Візок рвонув уперед, Джура мало не повалився навзніч. Вони мчали швидше за найпрудкішого скакуна. Замигтіли дерева. Джура засміявся з радощів.

— Більшовицька? — підморгнувши, запитав він у бійця.

— Більшовицька! — здивовано звівши брови, відповів той.

— А це, — Джура показав на садки, повз котрі вони їхали, — також належить більшовикам?

— Також! — відповів боєць і презирнувся з іншим бійцем. — А ти хто?

— Я теж з роду більшовиків, — з гідністю відповів Джура.

Більше Джури не хотілося говорити. Він був щасливий.

Візок зупинився біля великої кибитки. Джури наказали вийти. У кімнаті сиділо багато людей, усі вони були у військовому. Тепер Джура твердо знав, що старший може бути й без бороди, і він голосно запитав:

— Хто тут найголовніший?

Обізвався немолодий військовий. Цей росіянин суворо, без усмішки оглянув Джуру. Джура довго розповідав їм усе, що знав, його кілька разів перепитували і чомусь дивувалися, знижуючи плечима. Іноді вони щось відзначали на карті, розмовляючи поміж себе російською мовою. Нарешті Джури сказали, що він вільний і може йти відпочивати.

Джура пішов за бійцем, але раптом повернув назад.

— А фортеця? — запитав він.

— Не поспішай. Устигнемо, — відповів старший і вперше усміхнувся.

— Ні, ти не старший, бо ти не наймудріший, — сказав Джура. — Фортецю треба негайно звільнити, інакше пізно буде.

Присутні весело зирнулися.

— Дайте мені тисячу джигітів, — вів далі Джура, — я сам звільню її.

Побачивши посмішки на обличчях військових, Джура розсердився й закричав:

— Дайте п'ятсот, ну дайте сто джигітів і десять «максимів»!

— Твоє повідомлення я перешлю через повітряний зв'язок старшому, — сказав командир. — Потрібних заходів ужито. Ти допоміг нам. З заалайським районом повітряного зв'язку ще нема, розумієш? Ти дуже велику послугу зробив нам. А зараз іди спати...

Але Джура не хотів спати. Він кричав на них і погрожував гнівом найголовнішого начальника. Свідомість того, що Козубай і друзі в небезпеці, додала йому сил. Джури щось казали, та він не хотів розуміти. Він повинен звільнити Козубая.

— А хто ти такий, — спитав один із присутніх, — що кричиш на нас?

— Я Джура з роду більшовиків! — відповів Джура. — Я комсомолец.

— Комсомолец кричати на старших теж не повинен!

— Ану, покажи квиток! — наказав старший.

— Я комсомолец без квитка. Моя душа горить, коли я чую ваші байдужі, холодні слова.

— Спокій у ділі — це не байдужість,— лагідно мовив старший.— Іди відпочинь. Ми тебе викличемо, коли буде треба.

Джура вирішив скоритися неминучому. Бійці його нагодували. Ів він охоче, але спати не міг.

Він був надто гордий, щоб розпитувати, але тут було багато такого, що вразило його.

Він побачив чорне кружало, яке висіло на стіні. Звідти хтось говорив і співав людським голосом. У стіні з блискучої трубки текла вода...

Бійці, побачивши, що він не спить, запросили його з собою надвір. Там увагу Джури привернуло дивне видовище: кілька бійців чимось різали товсті колоди дерев на рівні й гладенькі оцупки; при цьому щось із неймовірною швидкістю крутилося й вищало. Джура з цікавістю спостерігав за всім, що творилося навколо.

Увечері його покликали пити чай. Молодий військовий натиснув якогось гудзика, й під стелею запалився вогонь. Чудеса, про які говорив Івашко, збувалися. Щоправда, Джура бачив такий холодний вогонь і давніш — тоді показували на стіні командира Чапая. Але було зовсім не так...

Чудеса не кінчалися. Джура з вікна ще вдень наглядів якісь дивні штуковини. Вони стояли на гладенькому майданчику й були схожі на дивовижних птахів, що дрімали на сонці. Швидко, без вогню закипів чайник. З чорного кружала в кутку полинули дивні звуки, від яких на серці стало солодко й трішки сумно. Але, подолавши зачарування, що було заповонило його, Джура суворо запитав:

— Де у вас живе найголовніший за всіх начальник?

Військовий непевно відповів, що тут, а от де його будинок, показати відмовився.

Джура вийшов на вулицю. Він зрадив, коли зустрів бійців — тих, що супроводжували його у візку. Вони погомоніли, і, ловко перевівши розмову, Джура вивідав, де будинок найголовнішого. Вартові не підпустили Джуру до дверей, а повели його до свого начальника. Той розпитав Джуру, весело посміхнувся і відіслав його додому.

Пізно вночі Джура вийшов із своєї кибитки і рушив до будинку начальника. Він вірив, що Козубая хочуть урятувати. Але йому здавалося, що діло посувалось дуже повільно. Джура, повзучи по землі, поминув вартового. Червоноармієць примітив Джуру тільки тоді, коли той заліз у вікно; схопив за ноги й

засвистів, але Джура штурхонував вартового в груди й щодуху побіг через довгу кімнату. Услід за Джурою мчав Теке.

Джура рвонув якісь двері й побачив за столом чоловіка. Той націлівся на нього пістолетом. Теке кинувся на незнайомця, і Джура ледве встиг зупинити собаку. Вбігли бійці.

— Я не піду! — закричав Джура, хапаючись за вікно. — У мене секретна розмова!

Теке кинувся на бійців.

Почувши, хто такий Джура, головний відіслав усіх і сказав, що сам тільки-но приїхав і мав намір уранці послати за Джурою.

Джура поскаржився на начальників. Він дуже гарячкував. Завжди скупий на слова, тепер, боячись, що йому можуть відмовити, він став багатослівний.

— У вас усе є, — покvapно говорив він, — ящик, звідки співає людина, казанок, що кипить сам собою, сокира... самохідний візок... Невже у вас нема ще чогось такого?.. — Джура хитрував: він багато разів чув про залізного птаха, який сам летить у повітрі.

Військовий довго дивився на Джуру.

— Я тобі відкрию одну таємницю, — сказав він, — але нікому й слова. Ти не хвилюйся. Багато наших військ зараз поспішає туди... Ми оточимо басмачів. Треба зачекати чотири дні: кільце навколо ворогів зімкнеться щільніше. Тоді й ти поїдеш.

— Пізно буде, — впевнено сказав Джура. — Козубаві люди загинуть без води.

Військовий замислився і, примруживши очі, дивився на карту.

Пролунав тихий дзвінок. Військовий узяв трубку. Він когось слухав і щось казав сам, а потім звернувся до Джури:

— До фортеці наближається невеликий загін. Ним командує Максимов. Взвод кавалеристів-прикордонників. Ти матимеш змогу вирушити раніш. Наприклад, післязавтра.

— Довго доведеться їхати! — засмучено сказав Джура.

— Я про це думаю. Ти міг би полетіти. Але я не певен, що там є місце, куди можна посадити літака. Чи є там рівний майданчик?

— За фортецею є велике пустирище. Тисяча кроків у довжину... Начальнику, невже я полечу?

— Так, на аероплані, на залізному птахові. Поряд з нами —

породром. Звідти й полетиш. Ось тільки що важливо: чи вмієш ти стріляти з кулемета?

— Ні!

— З тобою полетить кулеметник. А завтра цілий день учися сам стріляти з кулемета...

— Я одразу ж почну! — збуджено закричав Джура. — Де кулемет?

V

Цілу ніч перед польотом Джура не спав. Зціпивши зуби і зіщулюючись, він сидів на матраці, який стягнув з ліжка на підлогу, думав і хвилювався. Найбільше він боявся, щоб його не забули, щоб залізний птах не полетів без нього. Від часу до часу Джура вставав і підходив до вікна. Ніч була місячна, і він бачив на полі заляклих величезних птахів. Йому ще вдень сказали, що це і є літаки. Джура голосно зітхав і йшов від вікна. Він знову сів на матрац, клав долоню на голову Теке й тихо промовляв: «Скоро, скоро!»

На світанку гучний рокіт змусив Джуру схопитися. Величезний птах повз по полю, здіймаючи хмару курави. Джура вискочив у вікно й погнався за ним. Теке, голосно гавкаючи, мчав позаду.

Захекавшись, Джура наздогнав птаха і, не помітивши, що він зупинився, вискочив на крило. За ним плигнув і Теке. Чоловік в окулярах, що сидів попереду, обернувся й здивовано глянув на Джуру.

Джура забрався на сидіння позаду й допоміг залізити Теке. Тільки тоді він заспокоївся.

Чоловік сердився й щось голосно кричав, але Джурі було байдуже: машина перестала гурчати, і запанувала тиша.

— Я не вилізу! — рішуче заявив Джура.

Чоловік засміявся, пояснюючи, що це тільки перевірка і що полетять вони не скоро. Джура не знав, вірити чи не вірити, але про всяк випадок вирішив сидіти тут. Чоловік знизав плечима й пішов. Їїїці радили перед польотом поїсти. Та він нічого не хотів слухати.

Прибігла незнайома дівчина і, сміючись, подала йому пакет з харчами, хутрянний халат і гладеньку шапку.

Їжу Джура віддав Теке, хутрянний халат поклав у ноги, а шапка йому дуже сподобалася, і він її одразу ж нап'яв.

Він обережно доторкався до проводів, кнопок, заглянув через захисне скло вперед. Він думав про те, як багато треба знати, щоб змусити цю машину рухатися, куди захочеш.

Через якийсь час прийшов головний начальник разом з іншими начальниками — меншими. Вони, сміючись, ляскали Джуру по плечу, і всі були з чогось дуже задоволені.

Джури дали гвинтівку, бомби й сказали, що кидати їх треба в басмачів і тільки за командою. Поряд із Джурою сів незнайомий йому боець — киргиз.

— Коли зі мною щось трапиться, стрілятимеш із гвинтівки, — сказав він Джури.

Оглянули кулемета. Зійшлося чимало люду. Хтось сів попереду...

Довкола загуркотіло, затарабанило, в обличчя вдарило вітром. Літак поповз по землі. Замиготіли кущі, дерева, будинки. Раптом усе уповільнило біг, і дерева стали маленькі, наче травинки. Літак завалився на бік. Унизу крихітні люди махали руками. Земля спочатку вигнулася, потім стала на місце і повільно попливла під ними.

Джура зареготав. Йому не було страшно, навпаки — охопив дивний спокій, і він з цікавістю дивився вниз.

Теке почувався гірше. Він тривожно дивився на свого господаря і був ладен виплигнути за борт літака.

Джури захотілося співати, кричати. Радість ущерть виповнилася йому груди. Ще б пак! Його мрія збулася! Що сказав би Кучак? Що тепер вітер, який зриває повсть з курт! Він мчить хутчій вітру! Що йому дощ! Страшна буря йому ні по чім. Він сам мчить, як буря, над землею.

Пілот повернув голову й щось закричав. Джура насилу розібрав: «Буде холодно», — зрозумів, що треба одягти хутряного халата. На мороз усе-таки доводилося зважати.

Джура уважно стежив за діями пілота. Середній на зріст, худорлявий, зовсім з виду не дужий, він спокійно робив якісь рухи, і літак слухняно повертав убік, спускався нижче, піднімався вгору.

Джура пройнявся незмірною повагою до пілота. Якби білява лікарка була навчила його читати, може, він тепер уже багато чого знав би. Коли розіб'ють басмачів, він усьому навчиться: сам правуватиме залізними птахами, сам узнає, як роблять вогонь, музику — він усе визнає.

Літак летів поряд з гірськими вершинами, і вони велично

пропливали поза нього. Джура бачив, що глибоко вниз, в ущелині, наче цяточки, рухалися люди. Людей було багато. Вони йшли правильним порядком, очевидно, то були загони.

Джура дивився вниз, дивувався: людей було дуже багато...

Літак перевалив через гори, і Джура побачив розкидані то тут, то там зачасні між горбами групи військ. І як він їх раніше не зустрічав, коли їхав сюди! Джура був певен, що всі вони рухаються до фортеці рятувати Козубая.

Вони підлетіли до засніжених гір. Було дуже холодно. Літак раптом завалило на крило. Земля хитнулася. Джура схопився за кріплення. Унизу сяяли гори, снігові піки хилилися набік. Від різкого вітру з очей потекли сльози.

Раптом літак ринувся вгору. Вони пролітали близько-близько біля каменів, і тільки тут Джура відчув ту страхітливу швидкість, з якою мчав літак.

Унизу, глибоко під ними, розверзлася прірва. Спочатку Джура відчув неймовірну легкість, потім його підкинуло догори, і вони влетіли в сідловину між горами.

Джура не одразу пізнав фортецю. Пілот висунув руку за борт і показав униз. Літак почав повільно знижуватися. Фортеця росла, набуваючи знайомих обрисів. Неподалік від неї Джура примітив людей, що кинулися врозтіч.

Джура добре розумів жах, який обійняв горців, коли вони побачили залізного птаха.

Літак знову завалився на крило й ринувся вниз. Джура знову побачив унизу безліч гпаних жахом фігурок.

Басмачі бігли від фортеці в усі боки...

«Кулемет!» — почув Джура. Його сусід підвівся, схопив за рукоятки кулемет і, націливши дуло на втікачів, натиснув спуск.

Джуру підкинуло вгору, і літак пішов прямо. Джура намагався вгадати, де ж серед утікачів Тагай? Вдивлявся, сердячись на сльози, вичавлені вітром. Він побачив групу верхівців, що скакали геть, і закричав:

— Стріляй по них!

Літак, спотикаючись об камінці, прокотився по землі. Гуркіт змінила тиша. Це було як після спуску на лавині.

— Вилітай хутчій, стріляють! — крикнув пілот.

Джура вискочив з літака, захопивши свою гвинтівку. За ним плигнув Теке.

Фортеця була поряд. З розчинених воріт, стріляючи на ходу,

бігли джигіти добрзагону. Довкола тріщали постріли, свистіли кулі. Увесь простір був усіяний трупами, але, як тільки вщухла стрілянина, басмачі почали підніматися й здаватись у полон. Вони з жахом дивилися на літак.

Джура вглядів Козубая і підбіг до нього. Вони міцно обнялися. Потім він радісно привітався з двома бійцями з фортеці.

Раптом на Джуру накинувся якийсь киргиз, учіпляний зброєю, обнімав його, щось бурмотів і сміявся.

— Кучак! Невже це ти?! — закричав Джура.

— Я, звичайно, я! Хто ж іще міг тебе звільнити!

Потім Джура побачив Саїда, який ловив басмацьких коней. Чжао повернувся пізніше, ведучи велику групу полонених басмачів.

Неподалік стояв Максимов; він одразу пізнав Джуру й підкликав його. Тут же стояли Муса й інші. Коли Джура підійшов, то почув слова Максимова:

— Тому, Козубаю, тебе тут змінять прикордонні війська. Тепер ми весь кордон замкнемо на міцний замок, щоб птах не пролетів. Усю систему охорони кордону докорінно перебудуємо. Ти ж, коли тебе змінять, відійдеш із добрзагоном^а ще далі в тил, в Дараут-Курганську фортецю. Вона гайнується, і я гадаю, через рік-два в добрзагонах зовсім відпаде потреба. Зараз кордон скрізь надійно замкнений військами, рештки басмацьких банд відійдуть у гори й спробують пробитися на північ або за кордон. А ти, Джуро, молодець! Ти дуже допоміг нам! І те, що зробив тут перший літак, неймовірно! Ми стежили за літаком і напали на басмачів ззаду. Ти розумієш, що тепер ми господарі найнепрístupніших ущелин? А літаки з військами — це нова зброя.

— Розумію! — відповів Джура.

— Ти ще не все розумієш, — втрутився Козубай. — Ти не розумієш, що означає з'явитися вчасно! А ти нагодився якраз вчасно.

— Ворогів переслідуватимемо, — мовив Максимов. — Мені сповістили, що прикордонники відрізали їм шлях до відступу зі сходу й півдня. Те ж саме вони мають і на півночі. Басмачів розігнано. Багато перебито, а ще більше взято в полон, та це півділа. Тагай, Кзицький, імам Балбак і багато інших встигли втекти в гори. Зараз же організуємо п'ять груп переслідування. Командири — Федоров, Наганчик, Муса, Джура й Уразалієв — із своїми комсомольцями. Сміливців буде нагороджено. Окрім

цих груп, басмачів переслідуватимуть і прикордонники. Ви добре знаєте тутешні гори — вам і карти до рук.

— Нарешті я тепер можу гнатися за Тагаєм! — вигукнув Джура. — Живим чи мертвим, а я його добуду.

— Пам'ятай, Джура, — вів далі Максимов, — у першу чергу треба спіймати імама Балбака, чоловіка із скляним правим оком. Якщо доведеться вибрати між Тагаєм і Балбаком, лови Балбака.

— Козубаю, — прошепотів Джура, — відпусти зі мною Саїда. Він краще за всіх знає таємні стежки. (Козубай досадливо поморщився.) Я дуже прошу, він мій друг, і він мені потрібен. Я певен, Саїд мені допоможе.

— Бери, коли наполягаєш, — після недовгого роздумування сказав Козубай. — Візьми Чжао, Тага та ще кількох бійців і комсомольців. Краще, коли буде невелика бойова група. Коней візьми басмацьких і негаймо — в дорогу. Тільки тобі даємо довільний маршрут... Та я вірю в тебе.

Саїд вибрав кращих коней. Він дуже радів з майбутньої поїздки, й цю радість поділяли всі: і Таг, і Чжао, і Джура.

Наступного ранку загони виїхали за вказаними їм маршрутами.

VI

Стояв тихий вечір. Зейнеб сиділа біля вогнища й перемовлялася з Абдулло-Джоном.

З двору долинув гамір. Хтось голосно кричав:

— Та знаєте, хто я? Ей, не хапайтеся за карабіни! Назад! Не підходьте! Тільки що — бомбу швиргну. Знаєте, що таке бомба? Як рвоне — й усіх вас до аллаха... Ведіть мене до командири. Ворухіться! Я найбільший начальник, а за мною — величезний загін. Я над вашими начальниками — начальник.

Зейнеб, Абдулло-Джон, Мамай поспішно підвелися.

Почулося сопіння, й до кибитки підійшов опасистий киргиз, невеликий на зріст, у чорному шовковому халаті. Через плече висів маузер, у лівій руці він тримав карабін, у правій — гранату.

— Довгорукий! — зрадів Мамай.

— Та це Кучак! Добридень, Кучак! — закричала Зейнеб і, заверещавши з радощів, побігла до нього й міцно поцілувала. — Це Кучак! Це Кучак!

— Ого, Зейнеб, здрастуй! Яка ти красуня стала! А важко мене пізнати? Халат який, ти помацай — шовковий! А чоботи бачила? Ні, ти подивись!.. Клич усіх наших, хай дивляться на мене,— сказав Кучак.— І дайте мені поїсти, я виголодався, як байбак узимку. Там, увизу, мій загін — сто чоловік. Хай сюди їх приведуть, нагодують, напоють. Сам Максимов послав мене сюди. «Порятуй,— каже,— кишлак». Я пішов, зі мною сотня бійців-сміливців. Із джигітами добрзагону мій помагач Муса.

— Загін з колишніх басмачів? — поспішно спитав Абдулло Джон.

— Ні, з джигітів добрзагону, з сарикольських комсомольців. Басмачів не беремо. Допомагаємо прикордонникам! А...— затнувся Кучак, дещо збавивши тону,— та ти сам добрзагонівець! — Не чекаючи, коли запросять, він занурив руку в казан і дістав баранячу ніжку.— Я всіх басмачів знаю. Це я їх розігнав. Чому я не бачу айрану? Де айран?

Абдулло-Джон вийшов.

Жінки вбігли до юрти й обнімали Кучака.

— Глядіть, ще задавите! — пожартувала Зейнеб і раптом занудьгувала.

Спершу вона дуже зраділа Кучакові. Але зараз Зейнеб утратила останню надію. Якщо Кучак вернувся сам — то, виходить, Джуру вбили... Ще там... у Кангарії... в ямі, після невдалої спроби втекти. Коли вона почула про це від старої Курляуш, то ледве не стратилася розуму. Із Мамаєвої розповіді про довгорукого баламута з кишлаку Мін-Архар (ще тоді, коли Мамай перший здався) Зейнеб одразу збагнула, про кого йшлося. І все-таки сподівалася на чудо. А раптом не Кучак, а Джура! І ось довгорукий Кучак тут, живий і здоровий. Така доля!

— Хай давлять,— відповів Кучак, не перестаючи їсти.— Що це за баб'яче військо? Мій друг Максимов сміятися буде.

— Багато басмачів і досі скалять зуби. Піди подивися на черепи під скалою,— ображено відповіла Зейнеб.

— То це ви їх?

— А хто ж?

Абдулло-Джон увів до юрти десять полонених басмачів.

— Ти, Кучак, був у фортеці — може, скажеш, хто вони? — спитав Абдулло-Джон.

Кучак мовчки їв, уважно оглядаючи тих, кого привели. Полонені стояли похнюпивши голови. Деякі були в шовкових барвистих халатах, розкішно вишитих тубетейках, а на одному, що

згаду ховався за іншими, красувалася, прикриваючи обличчя, біла чалма. Кучак силкувався й не міг згадати, де він його бачив.

— Ну, — квапив Абдулло-Джон.

— Цих знаю, — сказав Кучак, показуючи кісткою на полонених. — Опей з-під Мургаба, завжди голодний і тому злий. У кабалі в свого бая, сім'я в нього велика. Я йому провістив, що коли слухатиметься мене, то попаде додому. Цей, — показав Кучак ножем на низенького брюнета, — таджик з Кала-і-Хумба. Він, коли стріляє, заплющує очі й нагинає голову. Отой, — кивнув Кучак на товстого з одвислими губами басмача, — підступна лисиця, його я знаю, він усе підслуховував, про що говорили інші, й одразу біг до Тагая розказувати. Через нього душ п'ять загинуло.

Кучак прайдивлявся, силкуючися пізнати чоловіка в білій чалмі.

— Ей, ей, біла чалмо, ти куди? — поспішно крикнув він.

Того випхнули з гурту до Кучака.

— Я бідний чоловік, я темний... — белькоче басмач тихо.

Кучак раптом схопився на ноги. Кинувши ножа, він потягся рукою до кобури. Полонені поточилися назад. Басмач у білій чалмі кинувся в натовп полонених, розштовхав усіх і вибіг з кибитки. За ним помчало кілька чоловік із загону Абдулло-Джона.

— Держи, лови! — благально закричав Кучак, вискочивши й собі з кибитки і стріляючи навздогін утікачеві.

Він бачив, як чоловік помчав схилом, і сам побіг за ним.

Незабаром Кучака наздогнала Зейнеб із зграєю собак:

— Знайдемо по сліду!

Вони добігли, наслідуючи собак, до гірської річки. Собаки безпорадно кидалися по березі й гавкали. Кучак бив себе кулаком по голові й промовляв, ледве не плакав:

— Г що за клятуща доля! Він був у мене в руках і втік! Знайти його, знайти, хай там що! Максимов нічого не пошкодує. Знайди його, Зейнеб, благаю тебе!

І Кучак з відчаю стріляв у темряву.

— Та хто він?

— Головний шпигун. Це небезпечний ворог...

— Чого стріляєш? Куди ти запропастився? Ти як провідник мусиш бути весь час при мені! — По цих словах з темряви вийшов Муса.

— Ось,— мовив Кучак,— мій друг Муса. Ми прийшли разом із загоном переловити всіх басмачів. А це Зейнеб, Джурина дружина.

Зейнеб розгнівалася й замахнулася на Кучака, але не вдарила. Якщо чоловік з горя від того, що втік його ворог, втратив глузд і стріляє навмання в темряву, то такому нічого не варт замість «вдова» сказати «дружина» та ще й самому цього не примітити. «У-у-у, синій осел!»

Забачивши Абдулло-Джона, який підходив до них, Муса кинувся йому назустріч.

— Нарешті! — вигукнув він.— Отже, ми виконали наказ, коли зустрілися в зазначеному місці. Треба послати про це донесення.

— І дуже прошу, зараз же пошли бійців шукати щойно втеклого басмача. Дуже небезпечний басмач. Він побіг через річку туди! — Кучак вказав рукою напрямом.

Абдулло-Джон одразу ж наказав п'ятьом бійцям із свого загону «червонопаличників» вирушити в погоню. Темної хмарної ночі, без місяця, наглядіти людину між валунами було майже неможливо. Зейнеб розпорядилася, щоб одна з жінок узяла собаку і супроводжувала «червонопаличників», та собаки не розуміли, чого від них хочуть, і не хотіли лізти в бурхливу річку.

Усі зібралися в юрті слухати Кучака. Зейнеб сіла біля стіни.

— Я вам розповім,— почав неквапно Кучак,— чому басмачам не пощастило взяти фортецю й що сталося. Налийте мені айрану, а то в горлі дере.

— Тільки правду розповідай, начальнику,— глузливо попередив Муса.

Кучак помовчав.

— Джура завжди казав,— почав він свою оповідь,— що я найтемніший чоловік, а я бачив таких темних, що й слів не добрати. Ага-хан написав пірам, піри сказали своїм мюридам-ісмаїлітам, і ті, як вівці, прийшли до Тагая і записалися в басмачі. Та ще більше було простого, підневільного баям люду. Тільки й бачили ці каратегінці за ціле життя своє, що рідний кишляк у горах. Тільки-і їли вони, що шеретерті на борошно ягоди повковиці. Тому, коли їм дали по ячному коржу, що за підонву міг би видатись, вони й зраділи, начебто в рай потрапили! У світі я не бачив хоробріших від отих горців! Ідуть на фортецю — кричать, як і всі: «Чар-яр!»

— Та ти про діло кажи,— перебив його Абдулло-Джон,— а то й до ранку не скінчипш.

— Усе по порядку слухай,— відповів Кучак сердито.— Максимов попросив мене, я сказав: «Гаразд»,— і пішов до басмачів, до Тагая, в десяток Рудобородого. До речі, а перед тим я розігнав Шарафових вояк, і коли б не я, Гірський кишлак і досі був би в басмачів. Ви, певно, про це чули, а про діяння у фортеці я вам зараз розповім.

Записався я в басмачі до Тагая, одержав гвинтівку й почав співати про Манаса. Співаю, співаю — і скажу кілька слів: «Кому служимо? Що одержуємо? Далеко нашим курбаші до слави Манаса, а про Максимова й Козубая вже співають пісні». Погomoню з одним, погomoню з другим.

Я довідався, скільки басмачів у загонах, яка зброя, хто командує, і розповів Максимову. «Ти,— наказує він,— залякуй басмачів. Ісмаїлітам кажи, що надійшов новий фірман від Ага-хана, тільки курбаші його перехопили й приховують, а в тому фірмані написано, щоб усі ісмаїліти розійшлися по домівках і щоб усі наділи новий талісман». Дав він мені багато п'ятикутних зірочок, зашитих у трикутник з матерії. Я їх роздав ісмаїлітам — мовляв, бережуть від куль. Вони беруть, на шию чіпляють. А з одним я підійшов до Лінези. «Ось,— кажу,— який я вірний! До тебе прийшов сказати, що всі каратегінці носять таке, а всередині — п'ятикутна зірка. Недарма чутки ходять, що вони більшовики. У них таємна змова проти вас».

Лінеза мені спасибі сказав. Уночі горців обшукали. У багатьох відібрали гвинтівки. Вони образилися й додому хочуть іти, а тут втрутився імам Балбак... щоб він здох, проклятий! Почав розпитувати в ісмаїлітів, хто їм це дав та що казав. Потім я так діяв: сиджу з новенькими басмачами і їм знамення витлумачую.

А знамення для басмачів погані були: сонце в кров сідало, ворони над нами літали, зірки падали. Розпитаю, хто бідний, з тим поговорю. Цілі дні по табору ходжу, з новенькими басмачами перешіптуюся й усе віщую. Мене навіть боїтися почали, поважати стали. Одного манасчі розпитав, хто він, зівідки, як сюди попав. Потім сказав йому: «Поклич інших саанчі, що так, як ти, міркують,— поговоримо». Сіли ми у вибалку, насвой смокчемо. Я й кажу: «Я вам, друзі, добра хочу. Погані над нами знаки небесні. Дуже багато зірок падає — багато смертей буде. Давайте втечемо й візьмемось байську скотину ділити!

Негарно, що один багатий, а інший бідний. Я,— кажу,— добре знаю, що сюди йде велике червоне військо. Сам Шайтан Максимов очолює. Усі пропадемо! Давайте життя своє пожаліємо, нащо нам захищати багатство баїв!»

Дехто з новеньких злякався цих слів. Я гадав, що на другий вечір ніхто не прийде й про мене розкажуть курбаші... Першого вечора було одинадцять чоловік, а другого — цілих сорок зібралось. Кілька чоловік з тих, що були першого разу, не прийшло. Зате прийшло багато інших. А третього — я налічив вісімдесят чотири, четвертого сотні півтори.

Я кажу: «Ми бідні, прості люди, нас неважко обманити. Закон проти нас. Давайте ми самі побудуємо собі життя, самі виберемо собі суддів і самі напишемо закони й усі багатства візьмемо собі. Кожен одержить у власність коней, баранів. Ячмінь сіятимемо. Що ми — німа скотина, раби? Ми хочемо, щоб нас поважали».

Багато я говорив отакого, а тут з гурту виходить мулла в зеленій чалмі, а обличчя його хусткою переїпнута — зуби болять. Потім уже всі зрозуміли, що хтось нашептав Казиськи про наші таємні зібрання.

Дуже вчений був мулла, він мені просто по корану відповідав.

«Мрії,— каже,— про майбутнє, як краще жити, сліпе й непотрібне марення. Про нього пророк сказав: «Марення йдуть від сатани». Якщо кого-небудь мучитимуть ці марення, хай він плює ліворуч, шукає у бога захисту від видіння. Ти,— каже,— говориш тут про жахи рабства, але сам пророк сказав: «Кожен з вас здатний робити те, на що було його створено». Навіть пророки не рівні перед богом у своїй гідності, а ви хочете зрівняти всіх людей. Померлі в бою перейдуть до раю, а грішники, що забули про аллаха, падуть у безодню пекельну й опиняться серед пекучого вітру й води киплячої. У затінку від чорного диму не буде їм ні прохолоди, ні утіхи. А вас,— каже,— праведників, чекають у раю неземні блаженства. Той, хто забажає узріти муки ворогів своїх невірних, зможе підійти до вікна і побачити муки аллахом проклятих, і радість увіллється тоді в його серце. Така доля тих, хто піде за знаменом пророка й намісника його. Скоріться вірі в ім'я бога милостивого й милосердного. Усе це,— каже,— написано в корані, і ті, що знають, потвердять це».

Дехто кричав: «Правильно!», а я розсердився дуже — я не

люблю, коли мені перечать,— схопився й кажу: «Нащо мені райське життя на небі після моєї смерті? Ти дай мені райське життя, поки я живу на землі! Поглянь: баї товстіють від нелічених чашок кумису, не один десяток баранів перетравився в шлунку кожного, вони сидять дома, пестять жінок і слухають манасчі, а нас, бідняків, послали на смерть. Цю війну придумали багаті, щоб за них воювали бідні. Чому курбаші плетуться позаду всіх, коли ми йдемо на фортецю. Адже вони теж попадуть до раю, якщо їх уб'ють? Відповідай!»

Мулла вихопив маузер і закричав:

«Це більшовик, хапайте його! Ми знаємо, хто його підслав. Держить його!»

П'ятеро побігло ловити мене, а решта сидять і насвої смочуть, пройти їм не дають. Я сховався в натовпі й кричу:

«Гірський кишлак червоні захопили! Шайтан Максимов з десятитисячним військом оточує нас! Не сьогодні-завтра всіх переб'є!»

Мулла бачить — кепські справи, побіг скаржитися курбаші. Темно вже було. Прискакав Тагай зі своїми басмачами, заходилися вони ловити мене, а кого ловити, й самі не знають. Я їм допомагав ловити...— Кучак вдоволено засміявся.— Відтоді й пішло: що день — десятків два новоспечених басмачів і розбіжиться. Казиськи наказав пильнувати й уночі нікого з табору не випускати. Вийде хто до вітру, а за ним озброєний басмач з тих, що з Тагасм або Казиськи прийшли. Потім Чжао у фортеці почав воду з каміння добувати...

— Це ми знаємо! — крикнула Зейнеб.— Далі, діло кажи.

— Перебаранчатимеш, то й зовсім оповідати не стану,— розсердився Кучак.— А фортеця басмачам не здається. Тримається. Тагай двічі пророкував її падіння, а я — навпаки. Йому перестали вірити, мені — все більше вірять. А тут ще воду хтось отруїв у фортеці. Хотів вивідати ім'я зрадника, ніхто не знає. Кажуть, поплічник Тагаїв. Мені потім Саїд сказав, що це Чжао зробив. Але ж нащо було тоді вигадувати йому воду з каміння?

Осмлів я, знову зібрав людей і кажу: «За кого воюєте? У який бік дивитесь? Тікайте, бо погано буде!» Удруге зібрав. А на четвертий вечір басмачів видимо-невидимо зійшлося. Імам Балбак прийшов. Зло взяло мене. Розгарячився я, став як окріп, думав — усе одно помирати, наговорив йому всього, і почали мене ловити. Удень у Максимова сиджу, а вночі до басмачів іду. А тут басмачі занепокоїлися: розвідники їхні пропадати

стали. Воно й зрозуміло: якийсь заїде в ущелину, а загін Максимова нащо?

«Пора!» — мовив якось Максимов. Уночі він поділив свій загін надвоє й послав на гору, ближче до басмацького табору. Хитро придумав. Це було в п'ятницю. А вранці, тільки-но басмачі відбули намаз, раптом чують врр-ррр-ррр!.. — і все дужче, начебто величезна муха летить. Басмачі дивляться ліворуч, дивляться праворуч — нічого не видно. А Максимов мені каже: «Це аероплан. Сідай на коня, бери бомби, скачи до басмачів. Сам не бійся: це такий залізний птах, він нам допомагає».

Сів я на коня, їду вскач, а з-за гори птах летить, великий-величезний і «врр-рр-ррр» ячить. Злякався я, кінь несе — також злякався, а птах усе нижче, нижче... Басмачі не примітили мене, на небо дивляться, а я влетів у табір, кричу: «Ангел смерті прилетів! Рятуйтеся, тікайте, хто жити хоче!..» Кинулися басмачі тікати. Я зроду не бачив, щоб люди так бігли, а Казиськи кричить: «Не бійтеся, це аероплан, стріляйте!» Та де там! Гвинтівки покидали, тікають у гори. А тут Максимов почав наступати із своїм загоном. Басмачі оточені — нікуди дітися. Почали всі здаватися в полон...

Потім Максимов казав, що я дуже розумний. «Якби не ти, — запевняв він, — ми б загинули. Ти велика людина, Кучак...»

— Ну та, припустімо, цього він не казав, — обізвався Муса.

— Правда, не казав, — покwapно згодився Кучак. — А ти сам гарний — у нас, в Мін-Архарі був, а ще просив провідника...

— Потім сперечатимешся, — втрутився Абдулло-Джон.

— Басмачі тікають, — знову взявся оповідати Кучак. — А коли аероплан по землі побіг і зупинився, звідти виліз Джура...

— Який Джура? — скрикнула Зейнеб. — Який Джура!

— Чого тобі нетерпеливись? «Який Джура!» Наш Джура.

— То чому ти мені одразу не сказав, що Джура живий? Усе про себе... А Джура...

Через хвилювання Зейнеб не могла й слова вимовити. Клубок невимпланих сліз стояв у горлі, дзвеніло у вухах. Виходить, стара Курляуш набрехала. Джура живий. І тут! О доле!

— Джура живий? — Зейнеб підбігла і обома руками повернула Кучакову голову до себе, щоб бачити його очі.

— Звичайно, живий! Джура живий! Ти що? — Кучак насилу звільнив голову, але Зейнеб час дивилася Кучакові в очі.

— Я кажу, — аероплан на землі сів, з нього вилізли Джура, Теке... Із фортеці Козубай біжить, наші друзі біжать. Теке

скавуть, на Джуру плигає. Джура обнімає Козубая. Я росіянина обнімаю. Усі обнімаються, потім кулемети на коней — і за басмачами. Джура одразу скочив на коня. З ним вирушили Саїд, Чжао й ще багато людей. Того ж дня приїхала сила-силенна кзил-аскерів. У всіх червоні зірки на шапках, усі на конях, у всіх однакові гвинтівки, однакові сідла. Вони, коли Максимов послав листа, не могли прибути зразу, бо перевали завалило снігом, і кілька днів прочищали дорогу. Уночі прийшов ще загін. А потім усі пішли добивати басмачів. Тепер скрізь будуть кзил-аскери. Нам робити там більше нічого. Максимов каже: «Ти, Кучак, велика людина, якби не ти...»

— Ну от, знову за своє! — не втерпіла Бібі.

— А ти помовч, не доросла ще! Старших слухай, розумних. Мене Максимов... Та гаразд!.. Тепер прикордонники добивають басмачів біля кордону, а ми з Мусою узяли прибулих сирикольських комсомольців, джигітів і прямо через Біллянд-Кийк до вас. Ось як я з басмачами покінчив. «Ти людей знаєш, дороги знаєш,— сказав мені Максимов.— Дій!» А Козубай мені руку потиснув і мовив: «Ти, Кучак,— герой!» Ось: сам Козубай мені сказав, що я герой! І це вже правда! Потім загиблих бійців поховали. Начальники промову говорили, і я говорив. Тагай утік у гори. Імам Балбак — також. Треба насторожі бути. Як мовиться у приказці: вода спить, а ворог — ні.

ЧАСТИНА П'ЯТА

ЛІСУ НЕ БУВАЄ БЕЗ ЗВІРІВ

I

Пастуша зоря стояла високо над горою. Ніщо не порушувало тиші памірської ночі, і навіть, здавалося, застигло саме повітря. Зачаїлися птахи, задрімали звірі, а високо-високо в небі тремтіли й іскрилися зорі, посылаючи на землю скупе, примарне світло. І тільки неспокійні люди, не даючи спочинку ні собі, ні коням, просувалися вервечкою по гребені гори далі й далі.

Тихо йшов загін, рипіла галька під копитами, та коли-не-коли, зачувши звіра, хропів налякано кінь. Змучені коні хиталися від втоми й спотикалися навіть на дрібному камінні. Уже кілька днів Джура та його супутники гналися по п'ятах за Тагаєм.

Курбаші з басмачами тікав на південь. Бандити кружляли

по горах, ховалися в ущелинах, усіляко намагаючися збити зі сліду погоню.

Першим, очолюючи загін, на чорному жеребці їхав Джура. Поряд з ним біг Теке. За Джурою, розтягнувшись вервечкою, їхали Саїд, Чжао, Таг і ще сім бійців.

Думка про неминучий бій із Тагаєм радувала й хвилювала Джуру. Він жадав будь-що помститися. Що могло захопити його дужче, ніж переслідування небезпечного ворога у рідних горах! Він зараз розумів, що вершить велику справу. Ним керувало не тільки бажання помститися за Зейнеб, він знав: якщо знищить Тагая, то жити стане легше всім. Джура усе ще перебував у тому святковому настрої, який не полишав його відтоді, коли він сів у літак. Він знову й знову згадував і переживав цю неймовірно велику подію в його житті.

Могутні вершини, на котрі ніколи не ступала нога людини, опинилися під ногами в Джури. Хмари розпростерлися внизу, закриваючи землю. Перелітаючи Алайський хребет, Джура побачив кондора, що ширяв далеко під ним.

А як розбігалися басмачі, угляdivши літака! Нажахані, вони збивали один одного з ніг, кидалися врізнобіч, неначе вівці, що рятувалися від барса...

Чиясь рука схопила Джуриного коня за повід. Джура отямився від своїх дум.

— Не жени,— переконував Чжао.— Наші коні стомилися, ледве переставляють ноги, і ми не можемо поспіти за тобою. Люди витримують, але коням треба відпочити.

— Треба поспішати,— під'їжджаючи до Джури, сказав Саїд.— Коли я був у розвідці, то бачив басмачів. Вони пройшли тут. Ми незабаром наздоженемо їх. Чому ти не хочеш гнатися за басмачами, Чжао? Чому ти нам стаєш на заваді?

— Ми відпочинемо після бою,— мовив Джура й торкнув коня.

— Коні стомилися, не йдуть,— знову заперечив Чжао.

— Треба розвантажити коней,— запропонував Саїд.

— Кидай усе зайве! — наказав Джура.— Харчів лишити на дві доби, патронів по п'ятдесят на чоловіка й по дві гранати. Сьогодні ми повинні наздогнати басмачів. У них багато і харчів, і патронів.

Сховали між камінням зайві патрони, теплу одіж і сухарі.

Невдовзі загін знову вирушив у дорогу.

На повні груди вдихав Джура збадьорливе холодне нічне повітря, пильно дивився вперед, оглядаючи кожну скелю, кожен

камінь, що траплявся дорогою. Він миттю прикидав, скільки за виступом скелі могло б засісти ворогів і чи можна захиститися за каменями, якщо раптом з'являться басмачі.

Біля виступу скелі Теке загарчав, кінь захропів і почав забирати праворуч. Джура стьобнув його нагайкою. У сідловині Теке нагнав уларів. Вони засвітіли й зникли в нічній імлі. Джура рішуче зупинив коня.

— Саїде,— покликав він,— ти на власні очі бачив, що тут недавно проходили басмачі?

— Та згоріти б мені на місці! Хай провалюся я...— почав було Саїд.

— Брешеш! — обірвав його Джура.

— Хто сказав, що я брешу? Чжао? — сердито прошепотів Саїд.

— Барс, що його ми зустріли біля виступу, й оці улари. Якби басмачі тут пройшли, то вони напалохали б звірів і птахів. Зрозумів?

Саїд мовчав.

— Кажі правду, їх і близько тут нема!

— Вечірнє сонце обманливе. Невже я київів сприйняв за басмачів? — мовив Саїд.

— Погодуємо коней,— запропонував Чжао,— а самі поїдемо на розвідку. Саїд зачекає тут.

— Чжао! Ти не віриш мені, не віриш? А кому доручили стерегти у фортеці водойму, і вода виявилася отруєною? Тобі! — розлючено кричав Саїд.

— Так, ти найдужче горланив, щоб мене розстріляли,— спокійно відповів Чжао.

— Я найдужче кричав, щоб помилували!

— І це кричав,— погодився Чжао.

— Ви обидва галасливі, як сороки! — розсердився Джура.— Ідіть у розвідку. Тут з кіньми лишимо двох бійців.

Чжао й Саїд пішли в різні боки. Бійці за наказом Джури подерлися на вершини скель, що оточували сідловину, подивитися, чи не видно вогнищ. Джура ліг у заглиблення біля скелі й розгорнув карту. Таг скинув свого халата і, ставши навколішки, тримав його так, щоб збоку не було видно світла від ліхтарика.

— Це правда, що Саїд вимагав розстріляти Чжао? — раптом спитав Джура.

— Я був тоді у фортеці,— відповів Таг.— Там не знали, хто

отруїв воду, а на чатах стояв Чжао. Я бачив, до водойми підходив Саїд, підходили й інші.

Джура нічого не відповів. Чжао повернувся й піднявся до Джури.

— Я прислухався до звіриних і пташиних криків, як ти казав, — прошепотів Чжао. — На цій південній горі з ущелини тричі свистіли улари, в різних місцях: спочатку там, потім там. — І Чжао показав рукою, де кричали улари. — Одна зграйка пролетіла звідти повз мене. Птахи дуже налякані. Це не від звіра.

— Вони там! — упевнено сказав Джура й також показав на південь.

— Зовсім нічого не їси, Джуро, це погано. На, візьми. — І Чжао простягнув коржа.

— Не до їжі! — відповів Джура.

— Чжао — що баба, тільки й думає про їжу та відпочинок! — почувся Саїдів голос, і його голова вигулькнула з-за виступу.

— Дарма ти, Саїде... — почав Чжао.

— Не вір йому, Джуро, він — базіка. Вір мені!

— Ми зійдемо на гору, що на південь від нас, — сказав Джура тоном, який не припускав заперечень.

— Я те ж саме хотів порадити тобі, — покійно заявив Саїд.

— Не гаразд друзям сваритися, — звернувся Джура до товаришів. — Покінчити з басмачами — наша спільна справа. Хіба ти, Саїде, не так мучився в ямі, як і Чжао? Потисніть один одному руки!

Обидва усміхнулися — Чжао сумно, Саїд насмішкувато — і простягли один одному руки.

Останнім часом Джура примітив дивну неприязнь між Чжао й Саїдом. Їхні суперечки й сварки сердили Джуру. Хіба так повинні поводитися справжні друзі? Але Джура вважав, що причиною цього втома, безсонні ночі й невдачі. Коли вони переб'ють басмачів, усе вляжеться. Заприятелювавши з Чжао й Саїдом ще в ямі-в'язниці, Джура відтоді вважав їх вірними друзями на все життя. Друг в друг. Дружба — це найсвятіше, що є в світі. Про це співали манасчі. Пісні про дружбу знав кожний.

— Ти чого? — запитав Джура, примітивши, що Таг зачався в тіні, коли він розмовляв із Чжао й Саїдом, і ні на хвилику не заснув, хоч і ледве тримався на ногах від втоми,

— Та так, пусте,— ухильно відповів Таг.

— Я накажу прив'язати тебе до коня, і ти виспишся в сідлі.

— Не треба,— відповів Таг і показав револьвера, припнутого ремінцем до кисті правої руки, додавши:— Його дав мені Козубай і наказав: «Ніколи не залишай Джуру наодинці з Саїдом і Чжао».

— Лягай і спи, мені не треба няньок! — відповів Джура й насупився.

Коли піднімалися на гору, троє копей украй знесиліли. Їх лишили на схилі гори, сподіваючися, що вони з часом вичуняють: навколо було багато трави, а внизу — річка. На ранок у вибалку по той бік гори знайшли ще гаряче кострище.

— Не розумію,— сказав Джура,— тричі ми перетинали басмачам дорогу і чекали їх у засідці, двічі ми майже наздоганяли їх і все-таки не догнали.

— Може, вони мають такі біноклі, що бачать на сто верст крізь каміння й гори? — висловив здогад Саїд.— Надто багато басмачі знають.

— За твоєю порадою, Саїде, ми викинули зайвий вантаж, а харчів лишили тільки на два дні. Що ми будемо їсти? — звернувся до нього Чжао.

— Чини так, як Джура,— відповів Саїд навмисне голосно, щоб Джура міг його чути,— він, як великий воїн, не обтяжує живота їжею. Гнів живить його.

— Що будемо їсти? — допитувалися бійці.

— Коней,— відповів Саїд, хоча вже й так на одному коні їхало по двох.

— Саїде,— звернувся до нього Джура,— ти клявся, що знаєш ці гори, як свій двір. Ти обіцяв провести нас так, що ми наздоженемо басмачів через три дні. Я даю тобі ще один день...

— А потім? — спитав Саїд і гучно втягнув повітря крізь зціплені зуби.

Джура нічого не відповів.

— Скільки ти заплатиш мені за Тагаєву голову?

— Я візьму її сам, Саїде,— відповів Джура.

— Я йду в розвідку, ждїть мене тут,— попередив Саїд.

Він перевзувся, провірив гвинтівку й пішов у південному напрямку, застерігши, щоб ніхто не йшов за ним і через небережність не виказав його.

Цілий день загін чекав Саїда. Стриманий і непомітний,

Чжао, як завжди, робив усе за всіх. Поки виснажені бійці спали, він зібрав, хмизу, розпалив вогнище, засмажив конину і скип'ятив чай. Завжди скромний і мовчазний, він намагався тепер увесь час бути біля Джури, щоб у потрібну мить остерегти його від небезпеки.]

Джура не любив і не хотів морочити собі голову дрібницями похідного життя й вислуховувати нарікання й побоювання Чжао. Він вважав, що друзі люблять його, а тому ревнують один одного й заважають йому своїми нікчемними сварками у великій, важливій справі.

II

Саїд насправді знав ці гори, як свій двір. Уже через кілька годин він наздогнав басмачів, а ще через годину він, Тагай і Балбак сиділи вкруз достурхана із рештками смачного обіду, і Саїд, слухаючи їх, лушпався в зубах пір'їнкою улара.

— Я не вірю, — казав Тагай, — що ти не можеш затримати загону. Збий його з дороги, заведи вбік, подалі в гори. Затримай, нарешті! Інакше він нас зажене до прикордонників.

— Я виводив їх у протилежний бік від вашого шляху, змушував дертися на такі скелі, що в мене самого ледве серце не луснуло. Я завів їх у льодовик, де коням не пройти, — вони поклали попони й чапани на слизький лід і по них провели коней. Я примусив їх викинути харчі й частину патронів. Я посадив їх по двох на одного коня. Я завів їх на Білу гору, а Джура й звідти пронюхав, де ви. Як це йому вдалося, я не знаю. Сатана, а не людина!

— Тобі мало того, що я вже дав і що обіцяв? Кажі, скільки? Чи ти продався Джури?

— У Джури нема золота, щоб купити мене. І ніколи в нього не буде золота. Він одержимий. За те, що я взяв у контрабандистів не більше як на сто теньгів, він мало не вбив мене. Клятий хлопчисько! Він... — Саїд стримався. — Не думайте, що через це він обійдеться вам дешевше. Він коштуватиме вам стільки, за скільки ви одкупили б своє життя, аби не вмерти зараз.

— Є чоловік, який ладен заплатити за його голову тридцять тисяч золотом, — сказав Тагай і подивився на імама.

Балбак мовчки кивнув головою.

— Голову? Його голову стереже клятий китаєць, а хлопчак теж ні на крок не відходить від нього. Собака ніколи не дасть

відрізати його голови, навіть якщо він стане трупом. Треба спочатку вбити собаку, а це можна зробити, тільки знищивши весь загін і хлопчача також. Джура дав мені добу часу, щоб я знайшов вас. Якщо я не виконаю наказу, мені доведеться тікати, а за дві доби він вас усе одно наздожене. Від нього не втечете.

— Ми поспішаємо на південь. У нас надто важлива справа, щоб ризикувати і вступати в бій,— мовив Тагай.

— Тут потрібне інше. Треба хитріше. Він стріляє без промаху, і бій не годиться. Влаштуйте засідку, пожертуйте десятком джигітами,— запропонував Саїд.

— Засідку в скелях? То дитяча забавка для Джури. Він бачить, як чорт, і в нього собака,— заперечив Тагай.

— У мене в план,— втрутився імам Балбак, який досі сидів мовчки. Він розгорнув карту.— Звідси тече річка, біля річки — зарості тугаїв, а над тугаями — стрімка гора. Зійти з цієї гори можна або крутим відкритим схилом, на що може зважитися тільки божевільний, або ж з другого боку через вузький прохід, який ще більше звужується унизу між камінням... Мій план такий...— І Балбак, обнявши за шия Тагая й Саїда, притягнув їхні голови до себе й говорив так тихо, що неймовірно полохлива червонодзьоба альпійська галка, яка сіла поряд, не полетіла геть.

...Саїд повернувся пізно увечері.

— Нацав на слід, знайшов басмачів! — сповіщав він кожному.— Басмачі почали розкладати вогнища. Мабуть, вирішили, що нарешті заплутали свої сліди.

— Де ти їх бачив?

— Там.— Саїд махнув рукою на південь.— Я поведу загін, я знаю ці місця. Поспішаймо!

Загін рушив схилом гори услід за Саїдом.

Саїд відкликав Чжао вбік і сказав:

— Я винуватий перед тобою, і Джура сердитий на тебе. Я друг тобі й хочу, щоб ти забув мої слова.

Чжао мовчав.

— Я знаю, що в очеретах, там, де цей потічок впадав у велику річку, розташувалися басмачі. Ти бачиш, там вогник — я його побачив перший! Піди ж і сам скажи про це Джури! Він поїде, подивиться і тобі скаже спасибі. Ми обійдемо басмачів справа, а вранці знищимо їх.

Чжао мовчав, пильно вдивляючись в Саїдове обличчя. Та

косі Саїдові очі, здавалося, пасли кінчик власного носа. Давно вже Чжао шукав нагоди вивести Саїда на чисту воду. Тепер, очевидно, Саїд не бреше й басмачі зупинилися в тугаях. Але чому він отак запобігає перед ним? Це неспроста. Тут якась хитрість. Ну що ж! Треба чекати, усе з'ясується опісля. Може, треба хитрувати й самому. Чжао по-дружньому ляснув Саїда по плечі:

— Ти справжній друг!

— Для такого друга, як ти, я на все ладен, — відповів Саїд і підозріло подивився на Чжао.

Саїд не міг збагнути — чи він спантеличив Чжао, чи тепер сам Чжао вирішив повести з ним гру.

Саїд непокоївся. Засідка чекатиме на них справа й зліва. Якби тільки Джура спустився до тугаїв!

Чжао сказав Джурі про далекий вогонь. Джура під'їхав і побачив: у далеких тугаях яскрів вогник багаття. За наказом Джури загін вирушив у дорогу. Збудження людей передалося коням, і вони виступали бадьоро.

Чжао їхав зосереджений і замислений: та хоч як напружено він думав, розгадати Саїдової гри не міг. Він сердився на себе і навіть, забувшись, тихенько заспівав пісню. Джура наказав замовкнути.

Кожен думав про своє. Саїдові очі, що блищали навіть при світлі зірок, виказували його хвилювання.

III

Небо на сході посвітліло, а загін усе йшов.

Раптом Теке, що біг попереду, зупинився. Порівнявшись з ним, зупинився й Джурин кінь, а вслід за ним й інші коні. Джура побачив під ногами урвище, а нижче — затиснуту між горами долину з річкою.

Джура пильно вдивлявся. Він бачив під урвищем каміння й пісок, а трохи далі — густі зарості тугаїв. За ними — звивиста смужка річки. Довкола було тихо.

— Злізайте, приїхали, — хрипко сказав Джура й прокашлявся, начебто звільнявся від клубка, що засів у горлі. — Приїхали, — повторив він і скочив на землю.

Жеребець похитнувся й жадібно потягся до трави. Жорстка, наче дріт, вона подекуди пробивалася чахлими кущиками між камінням: Закинувши повід на луку сідла, Джура вирішив дати

коневі відпочити. Так само вчинили й інші, і коні, важко форкаючи, понурили голови й слухняно завмерли.

— Двоє підуть сюди, — Саїд показав на щілину, що кривулицею прорізала схил, — а решта сюди. — Він показав на невелику ущелину праворуч. — Тоді ми зйдемо з двох боків.

— Хай Чжао йде зі мною, — розпорядився Джура. — Ти, Саїде, й ти, Таг, ідіть із загоном праворуч. Вишліть уперед розвідку й самі підете за нею.

Чжао схопив Джуру за рукав.

— Не можна сюди, — сказав він, показуючи на виїмку ліворуч. — Якщо спустимося — прямо в лабеті басмачів. Унизу гола стіна, віде сховатися. На цих голих скелях нас тільки й криє ніч.

— Ага, казав, а тепер назад! — мовив сердито Саїд. — Що ти тямиш! Джура — батир, він сам з усіма впорається, та і я допоможу.

— Не можна, ніяк не можна! — тихо сказав Чжао. — Це може бути пастка.

Джура розумів, що Чжао має рацію, але йому нетерпеливилось. Незабаром світанок, і тоді буде пізно. Джура рвався в бій.

— Ходім — наказав він. — Ми сюди, а ви туди. Унизу зійдемося.

— Дивись, — і Чжао показав рукою вправо, — унизу вузький, мов кологазь, прохід. Як підемо? Може, там басмачі? Треба зачекати й послати уперед розвідку.

— Злякався? — спитав Джура.

Чжао стало тоскно. Він розумів, що тепер ніякими переконаннями не пощастить умовити Джуру перечекати.

— Я не злякався, я йду. Я з тобою, Джуро, буду помирати, — відповів Чжао.

— Ні, ні, я з Джурою! — запротестував Саїд і прошепотів Джурі: — Хитрує він, про смерть заговорив!

— Я вирішив: іди ти, Саїде, із загоном, а Чжао зі мною, унизу зйдемося. — І Джура рушив униз.

Чжао схопив Джуру за рукав.

— Це пастка, — повторив він.

Джура скинув його руку:

— Вона буде пасткою для басмачів. Ходім!

Бійці наготували гвинтівки і, взявши коней за повіді, рушили услід за Саїдом праворуч.

— Розвідку б вислати, — мовив Таг.

— Дурниці,— сказав Саїд,— ніякої небезпеки! — і пішов уперед, несподівано закуривши цигарку.

Це був знак для басмачів, що сиділи в засідці, щоб вони не стріляли по Саїдові.

Джура спускався щіливою. Теке біг попереду. Раптом з ближніх тугаїв, що темніли на лузі, пролунали постріли. Джура прикинувся убитим і покотивсь униз. Стріляти перестали. Біля першого ж каменя Джура затримався, підняв голову і обдивився. Чжао віде не було видно.

Заманити в басмацьку пастку самих басмачів — ось про що думав Джура і непокоївся про Чжао. Невже убили? Чжао правильно казав, а Саїд... Хоча він, Джура, і без Саїдової поради спускався б отут. Він не боягуз, щоб посилати під кулі інших.

До Джури прибіг Теке. Він гарчав, обнюхував господаря і все поривався лизнути руку, з якої капала кров.

— Дрібниці, живий, кулею черкнуло,— прошепотів Джура, важко дихаючи.

Віддерши клапоть крамного пояса, він перев'язав руку, зачеплену кулею біля кисті. Болю він не відчував. З-за каміння від тугаїв знову пролунали постріли. Джура звалив собаку на бік за камінь, пошепки наказав: «Лежи!» — і тіві ж миті куля збила з нього шапку.

«Добре стріляють!» — мимохить відзначив Джура. Він розумів, що його справи кепські: камінь, що за ним лежали Теке й Джура, був невеликий і цілком не захищав Джуриноного тіла. Кулі так і клювали довкола. Та Джура навіть ні на мить не подумав, що можна прогнати Теке, а самому зручно влягтися за каменем.

Джура угледів, що ліворуч з-за каменя вистромилася папаха. Він миттю вистрелив. Папаха гулькнула за камінь. Джура націлівся в голову басмача за іншим каменем, але знову схибив. Мисливський запал охопив Джуру. «Не треба поспішати», — мовив він собі і пильно прицілювся в басмача за найдальшим каменем. Басмачева гвинтівка, що лежала на камені, піднялася дулом догори та так і замерла.

Тільки-но Джура примічав, що в нього націлена гвинтівка, він стріляв, щоб запобігти пострілові й змусити ворога сховатися. Це поки що був єдиний засіб захистити себе від влучного прицільного пострілу, оскільки камінь тут слугував йому погано. Та на це треба було багато патронів.

«П'ять патронів лишилося, тільки п'ять патронів!» — намагаючись бути спокійним, подумки відзначив Джура. Знявши з грудей вистріляну стрічку з-під патронів, він обмотав нею шию Теке і, показуючи нагору, наказав: «До Чжао! Біжи до Чжао!» Теке слухняно зник, а Джура звівся з-за каменя, захитався й знову упав за камінь.

Басмачі перестали стріляти. Згори, із скали, пролунали постріли. Двоє басмачів вискочили з-за каменів і побігли до тугаїв. Третій упав, як тільки піднявся. Примчав Теке, і Джура зняв з його шиї стрічку з патронами.

Він знову поклав гвинтівку на камінь і вистрілив по тих, що бігли. Один басмач упав. Пострілами Джура примусив басмачів зачайтися і перебіг далі за великий камінь. Тепер кулі були йому не страшні. З-за виступу випірнув Чжао.

— Я думав, тебе вбили! — крикнув він, підбігаючи до Джури.

— Чому не стріляв? — сердито запитав Джура.

— А мою гвинтівку хтось трохи попсував, мабуть, Саїд, — відповів Чжао.

— Ти чужі постріли? — перебив Джура. — Наші потрапили в засідку. Біжімо!

Джура накульгував — розбив собі коліно. Довкола лунали постріли, вибухи гранат і крики.

— Допоможіть, допоможіть! — долинув голос справа.

— Хутчій ча поміч! — гукнув Джура, пориваючись уперед.

— Не можна, сам бачиш — попереду засідка. Невідомо, хто там кричить.

З-за скелі з'явився Саїд.

— На поміч, на поміч! — закричав він.

Джура схопився, а Чжао вчепився за нього, намагаючись утримати за каменем.

— Вони уб'ють тебе! Вони уб'ють тебе!

— Хутчій сюди! — кричав Саїд і махав рукою.

Басмачі стріляли по Саїдові майже в упор, та кулі в нього не попадали.

Джура намагався скинути з себе Чжао, але той навалився на нього всім своїм тілом. Теке дрижав від хвилювання, стрибав і дивився на цю боротьбу, але втручатися не наважувався. Джура впав. Вони качалися за каменями, а Чжао швидко-швидко говорив:

— Не треба, слухай, не треба. Уб'ють тебе, а Саїда не

уб'ють. Ось побачиш, не уб'ють. Я залишив наших джигітів за каменями...— Він стиха зойкнув, бо Джура, прагнучи звільнитися, ударив його в груди. Чжао, стараючись із усіх сил утримати Джуру, збуджено шепотів: — Бачиш, Саїд живий. Це пастка.

— Разом помremo, — мовив Джура.

— А якщо наші перемогли, то незабаром прийдуть на допомогу. Яка з того користь, коли ти вмреш? Адже Тагай лишиться жити.

— Я вб'ю тебе! Пусти! — голосно прошепотів Джура й оскаженів від думки, що маленький Чжао може утримати його, силача. Невже він, Джура, покине бійців? Що сталося з Саїдом, чому він стоїть біля скелі неначе припнутий?

— Я біжу до тебе на допомогу! — закричав Саїд.

Такої ганьби Джура стерпіти не міг. Він стиснув Чжао обома руками, і той, відчуваючи, що зараз луснуть його ребра, послабленими пальцями намацав Джурину шию й натиснув сонну артерію. Джура знесилів, Чжао важко піднявся.

Теке, що досі плигав довкола них, тепер лизав Джурину руку, з якої сповзла пов'язка. Джура лежав нерушно й щось мимив. Саїд підбіг і допоміг йому сісти.

Чжао розмахнувся і з усієї сили вдарив Саїда в потилицю.

Якийсь час Саїд стогнав і не міг вимовити й слова. Потім перекинувся на спину й заговорив, погрожуючи кулаком:

— Ти зрадник, Чжао! Ти послав мене з бійцями на смерть! Ми попали в засідку, і загін перебито. Чому не бігли на допомогу? Я кликав вас, я плакав із злості, ось, ось!..— І Саїд у відчаї шматував на собі халата й сорочку.— Весь загін поліг!

Гнів знову затьмарив Джурин розум. Він відчував, що із загибеллю загону гине і його справа.

— На, Джуро, дивись! — І Саїд зірвав із голови Чжао шапку.— На, дивись! — прошепотів він і рвав підбивку, аж поки добув із жмутка вовни якийсь крихітний вузлик.— Це отрута. Це він отруїв воду, щоб фортеця здалася... На, я доказав! — І він кинув вузлика Джурі.— Я тільки вчора примітив у нього отруту. Він хотів отруїти тебе, але ти їв із спільного казана, і він боявся отруїтися.

Чжао не відчував страху. Що він міг на своє виправдання сказати Джурі, засліпленому люттю й гнівом!

— Пастка,— просто сказав Чжао,— брехня! У всьому винен Саїд, я доведу. Послухай-но, Джуро...

— Він загубив загін. Стріляй же, стріляй у зрадника! — весело кричав Саїд і миттю вихопив револьвера у Джури.

Гримнув постріл. Джура налякано схопив Саїда за руку. З тугаїв засвітіли кулі. Чжао так і лишився сидіти, прихилившись спиною до каменя. Голова повільно схилилася на груди, і він упав на бік.

Вітер ледве ворухив гілки колючого чагарника, і в заростях кричали птахи.

— Ти добре вчинив, Джуро, що дозволив мені пристрелити Чжао.

Джура глянув на Саїда так люто, що той мовчки відповз убік.

З гори, чіпляючися руками, ліктями й колінами, спускався Таг. Добувшись підніжжя гори, Таг здалеку вгледів Джуру й побіг до нього. Джура, вражений смертю Чжао, шукав співчуття й міцно обняв Тага.

— Де мої джигіти? Де розвідники? — запитав Джура.

Таг махнув рукою.

— Коли ми спустилися вниз, тут на нас посипалися гранати, — задихаючись розповідав Таг. — Саїд кудись зник. Одразу двох убило. Я посковзнувся й упав між каменями, а на мене — вбитий кінь. Він якраз і врятував мене, але придавив руку з гвинтівкою. Живих лишилося двоє. Вони збили одного басмача і, відстрілюючись, поповзли нагору, до наших джигітів. Чотири басмачі втекли в тугаї. Тоді я також виліз на гору, і Осман послав мене довідатися, чи живий ти.

— Я поряд був, коли тебе придавило, — обізвався Саїд.

— Не бачив, — заперечив Таг.

— Я відстрілювався, — наполягав Саїд.

— Не чув, — тихо сказав Таг і, побачивши під каменем Чжао із запеченою кров'ю на голові, запитав: — Що з Чжао?

— Мовчи, мовчи! — прошепотів Джура й розповів йому все, що сталося.

— Слухай, Джуро, слухай, Таг, уважно слухайте! — втрутився Саїд. — Я хотів тобі давніш сказати, але ти не слухав, а тепер сам бачиш. Це Чжао отруїв у фортеці воду. Я сам усе бачив уночі. Ось отрута, у нього в шапці. Чого тобі ще?

— І ти не розповів Козубаєві? — швидко спитав Таг.

— Козубай був проти мене. Коли я натякнув йому про це, він замкнув мене в кибитку, а коли випустив, я весь час вишпори́в у одежі Чжао, сподіваючись знайти отруту. Не знайшов.

А вчора дивлюсь — він щось сховав собі під шапку. Тепер ти сам бачиш, хто такий Чжао.

Таг відтягнув Чжао під скелю. Чжао застогнав. Таг непомітно для інших перев'язав йому рану й вирішив поки не говорити, що Чжао ще живий.

IV

Пізно вночі, коли Саїд, Таг і джигіти спали, а Джура охороняв їхній сон, причаївшись нерушно за каменями, його увагу привернула чиясь тінь.

Спочатку Джура подумав, що це підкрадається басмач і вирішив підстрелити його. Але стріляти здалеку та ще вночі — явно промахнешся, а підпускати дуже близько було небезпечно. Джура вирішив підпустити ворога на сто кроків.

Коли ж Теке ворухнувся і беззвучно вищирився, Джура зрозумів, що то був бродячий собака. Відклавши гвинтівку. Джура розв'язав пояса й добув звідти шматок коржа. Хоч було й темно, але він боявся звестися над каменем, щоб не підставити себе під кулі. Лежачи на спині, він шпурнув собаці коржа і, спершись на лікоть, почав спостерігати за приблудою. Собака причаївся, але, зачувши запах хліба, підбіг і вмить проковтнув милостиню. Другий шматок Джура кинув ближче, а третій ще ближче.

— Що ти робиш? — спитав Таг прокинувшись. — Адже у нас обмаль харчів, а ти годуєш чужого собаку. Краще віддай Теке!

— Помовч, — відповів Джура, — скоро все зрозумієш.

Коли пес був зовсім близько, Джура штовхнув Теке й прошепотів йому на вухо:

— Киш, киш!..

Теке за кілька стрибків опинився біля чужого пса. Той кинувся було назад, але Теке вмить повалив його на спину й грізно загарчав. Джура обережно підповз до собаки і зв'язав його поясом лапи.

— Що ж то буде? — спитав Таг здивовано.

— Розкрий бляшанку з консервами, — наказав Джура.

— Що? — обурился Таг. — Невже останню бляшанку консервів ми також віддамо цьому псові?

— Хутчій!

Розбуджений гамором, підповз Саїд.

— Хутчій, хутчій! — підганяв Джура.

Саїд мовчки виконав наказ. Голодний пес негайно проковтнув те, що було в бляшанці.

Узявши випорожнену бляшанку, Джура прив'язав її до кучого хвоста чужого собаки. Потім, нічого не кажучи, відрізав ножем шмат Саїдового пояса.

— Ти з глузду з'їхав! — розсердився Саїд. — Це шовковий пояс!

— От і добре, — відповів Джура. — Розряджайте патрони, висипайте порох.

— У нас мало патронів, нащо ж псувати! — запротестував було Таг, але все-таки скорився.

— Досить! — сказав Джура.

Він поділив порох на кілька частин і, зав'язавши окремо у вузлички, причепив їх собаці до хвоста.

— Перед ранком повіє вітер «таджик», — мовив Джура. — Рано усі міцно спатимуть. Ми запалимо порох і пустимо собаку. Він одразу побіжить у тугаї. Знаєте, що таке іскра для сухого очерету?

— Ти хочеш підпалити очерет, Джуро? Ти хочеш викурити їх з тугаїв, як диких свиней? От здорово придумав! А що ми робитимемо? — Таг засміявся.

— Ти, Таг, і ти, Саїде, наготуйте гвинтівки. Тільки-но очерет загориться, басмачі кинуться до річки. Отут якраз цілкий стрілець і знайде собі діло.

— А коли вогонь на нас? Може, не треба? — спитав Саїд.

— Пам'ятайте: стріляти спочатку по Тагаві й Кзицькому, а потім по інших. Балбака треба взяти живцем.

— Ти такий же хитрий, як і я, — сказав Саїд.

Розвиднілося. Подув західний вітер. Таг перевірів, чи міцно прив'язані до собачого хвоста торбинки з порохом, а Джура підпалив їх.

— А-а-а! — закричав Джура, стьобаючи пса камчею.

Той завив з жаху й помчав у тугаї; позаду, перекочуючись із камінця на камінець, б'ючи по ногах, тарабанила прив'язана бляшанка.

Пес увірвався в зарості очерету. Вони були густі, й багато сухого потруху встеляло землю. Пес закружляв на місці. Один мішечок відірвався й догоряв у купі сухого листа. Наляканий вогнем, пес помчав далі.

Вогонь, сповнюючи повітря тріском, котив на басмачів. Уздовж тугаїв простяглася смуга диму, ховаючи ворогів. Четверо людей, що сиділи близько за очеретом, були відрізані від своїх. Їхні постаті чорніли на тлі вогняного моря.

— Стріль! — закричав Джура й вистрелив у одного з них. В запалі він забув про свій наказ.

Таг вистрелив у другого.

— Здаємось, здаємось! — кричала решта.

— Кидай зброю!

Обидва басмачі кинули гвинтівки й підняли руки. І раптом з вогняної стіни, палаючи як смолоскип, з пронизливим криком вискочив чоловік.

— Скоріш зривайте з нього халат! — крикнув Джура.

Басмачі подалися назад. Чоловік палав і крутився на місці, відмахуючись од вогню. Джура підбіг до нього і смикнув за пояс — палаючий пояс обірвався. Тоді він схопився за халат і розірвав його. Перед ним стояв наляканий, стогнучи від опіків, огрядний старий з опаленою чорною бородою.

Він упав на коліна й поривався цілувати Джурині ноги.

— Не треба, — гидливо зупинив його Джура, — не треба! Ти басмач?

— О ні, о ні, я просто мулла!

Здалеку ще долинали Тагаєві постріли. Тріск вогняного урагану заглушав усе, і, щоб хоч щось почути, доводилося кричати. Видно було, як з далеких очеретів біжать на гору звірі, летять птахи.

Підбіг захеканий Саїд, і перше, що він сказав, було:

— Це Тагаїв дядько. Убий його, і ти звільнишся від своєї клятви. Ти мені багато говорив у в'язниці про свою помсту. Убий його: його кров — Тагаєва кров, твого кровного ворога. Басмачам все одно край. Ми розігнали їх. Убий, і ти виконаєш свій обов'язок.

— Ні, Саїде, ти помиляєшся. Нащо мені кров старого? Хай старий живе.

— Живе?.. Дядько Тагаїв хай живе?.. Тагаєва кров, твого кровного ворога, хай живе?

— Я не з старим воюю, — понуро мовив Джура. — Поспішімо за втікачами, інакше ми запізнимося! — квапив він, заряджаючи гвинтівку.

— Чи ж ти це, Джууро? Гордий, славний Джууро, гроза басмачів! Я не пізнаю тебе: твоє слово — не твоє слово?

— Мовчи! Хай усі дехкани знають, що я хазяїн свого слова: Тагай умер! Три роки тому я застрелив би Тагаєвого дядька, а тепер... Забирайся геть, старий, поки голова твоя ціла!

Охаючи від болю й страху, старий подріботів у гори.

— Стій! — закричав Джура.

Старий упав на коліна.

— Скажи, карасакале¹, куди хотіли тікати Тагай і Казиськи? — запитав Джура.

— Усі вони, — прохрипів старий, — і Тагай, і Казиськи, і імам Балбак, ідуть на річку Бартанг, до Сарезького озера.

— Імам Балбак? — перепитав Джура.

— Так, імам Балбак!

— Чоловік із скляним правим оком?

— Так.

— Одягайся, старий, скинь халата з басмача. Спіймай одного коня — ось вони, біля гори, ваші коні, — і гайда додому.

Підоспілий Таг спантеличено знизав плечима:

— Ти відпускаєш його, товаришу начальник?

— Хай іде.

— Хай іде, — байдуже повторив Таг.

— Безголові! — пробурчав Саїд, але так, щоб його чули, і, плюнувши, пішов до бескиду.

— Куди ти? — спитав Джура.

— Мені здалося, що хтось стогне. Може, я тільки поранив зрадника Чжао? Я пристрелю його.

— Не смій! — поквалпно зупинив його Джура і підняв руку, начебто проганяв видіння. — Скоріш у погоню!

— Таг, біжи до джигітів, скажи: хай сідають на коней, ідуть по хребту гори навперейми басмачам. Осман буде за старшого.

Джура й Саїд швидко пішли до річки, що протікала біля бескиду.

Вогняна стіна палахкотіла далеко попереду, а там, де пройшов вогонь, лежали купи приску й попелу.

— Бачиш, — показав Джура, — ліворуч, перед ними, річка й прямовисна скеля. Отже, вони бігтимуть тільки по річці вправо. Ми перетнемо їм дорогу. Через річку басмачам не перебратися без коней, а коні втекли... Скоріш, скоріш!..

Джура сидів у засідці за камінням уже тривалий час і чекав на басмачів, думаючи, що вони йтимуть берегом річки на

¹ Карасакал — чорнобородий.

захід. Час минав, а їх і досі не було. Джура вирішив оглянути околиці.

Лишивши Саїда внизу, він видерся на схил скелі. Вітер гнав вогонь на схід. Тріск і гоготіння пожежі долинали навіть сюди. Дим застилав скелі на сході. Біля річки нікого не було. На протилежному березі якийсь чоловік здирався вгору, опираючись на гвинтівку. «Хто б це міг перебратися на той бік? — подумав Джура. — Ех, далеко, стріляти не можна — не влучиш». Він прагнув діяти, а замість цього доводиться сидіти й чекати.

Вогонь бурхливим потоком линує на схід, але вітер змінював напрямок — дим відносило вбік, і незабаром стало видно, як догоряє очерет на вузькій ділянці долини.

Уздовж річки тягнулася долина, завширшки з тисячу кроків. Зліва до неї прилягали гори. Джура углядив, що по далекому відкритому схилу дерлося кілька чоловік. Звичайно, басмачі. До них не менше як дві тисячі кроків. Джура застогнав з досади, тупнув ногою і вітер обличчя долонею. Але ж де решта?

Гарчання Теке, що стояв поряд, змусило Джуру глянути туди, куди дивився собака. Унизу, недалеко від Саїда, у хвилях річки то з'являлося, то зникало тіло.

— Чи не Тагай, часом? Невже він? Киш, киш! — несамовито закричав Джура і, ризикуючи зірватись, побіг вниз.

Теке заметався по березі. Дужі Джурині руки підняли його й швиргнули в річку. Пес занурився з головою, але наступної миті вже мчав вниз по річці. Джура побіг берегом услід. Саїд — за ним. Незабаром обидва відстали. Пробігши з півкілометра й повернувшись за виступ, вони побачили, як на березі струшувався Теке, а поряд — труп.

— Ні, — мовив Джура, — не він. Хто ж це?

— Не Тагай, — зауважив Саїд, торкаючись пальцем голови мерця.

— Проклятий день! — вилаявся Джура. — Усе невдачі й невдачі.

— Відпочити б... Давай сядемо тут, — сказав Саїд. — Тут пісок, м'яко.

На скелі, яку щойно полишив Джура, з'явився Таг. Він розмазував шапкою, начепленою на гвинтівку. Поряд з ним був ще хтось.

— Поспішімо, — мовив Джура.

Саїд знехотя пішов услід за ним. Невдовзі вони були біля скелі. Таг показував гвинтівкою на чоловіка в чорному халаті, який сидів на камені.

— Спіймав! Ледве мене в прірву, не скинув. Злий.

Басмач дивився спідлоба й сердито щось шепотів.

— Ти знаєш, хто я? — спитав Джура.

Басмач заперечливо хитнув головою.

— Я Джура. Може, чув?

Басмач покvapно встав з каменя й злякано подивився на нього, запинаючи халат.

— Говоритимеш? — спитав Джура, ляскаючи долонею по гвинтівці.

— Усе скажу, — понуро відповів басмач.

— Де решта?

— Дехто вбитий, дехто потонув у річці. Імам Балбак кликав нас із собою на річку Бартанг, до Сарезького озера.

— Імам Балбак? — перепитав Джура.

— Імам Балбак! — відповів басмач і вів далі: — Кони розбіглися, налякавшись вогню. Майже ніхто не вмів плавати, а надувний міх для переправи був тільки один.

— Імам — це чоловік із скляним правим оком?

— Він, — буркнув басмач. — Імам переплив, а інші хіба могли перепливти?

— А Тагай? — спитав Саїд.

— А Кзицький? — спитав Таг.

— Он! — І басмач показав удалину, де між горою й річкою догоряв очерет.

По крутій скелі дерлося кілька чоловік. Звідси вони здавалися зовсім крихітними.

Джура спрямував бінокля на скелю. Попереду, хапаючись за кам'яні виступи, ліз Тагай. Очевидно, боячись погоні, він часто сторожко озирався. За ним повз Кзицький з револьвером у руці, а позаду — ще кілька басмачів.

Ось він, Тагай, за котрим Джура полював так довго, той, що завдав йому стільки горя, ганьби й страждань! Джура перевів бінокля вправо, за річку, і незабаром побачив самотнього подорожця.

Джура пізнав його. Це був якраз той чоловік, котрого він зустрів недалеко від убитого Садика. Балбак ішов на південь. Той самий імам Балбак, про якого Козубай казав: «Коли б

і де б ти не зустрів його, захопи. Ти зробиш добре діло для мене, для себе і для всього киргизького народу».

Таг миттю схопив гвинтівку і, поставивши приціл на «1200», почав стріляти по Тагаєві.

— Не треба,— сказав Джура різко,— я сам!

Кулі здіймали хмарки куряви довкола Тагая, але його не зачепила жодна.

Джура поклав гвинтівку й довго дивився в бінокль. Тагай махнув правою рукою раз, другий...

«Ще він подає знаки басмачам»,— здогадався Джура.

Одразу ж Тагай зник за виступом. Басмачі подалися за ним.

Джура не тямив себе: ось тут, перед ним, був його заклятий ворог, і він, Джура, нічого не міг удіяти!

Спійманий басмач крадькома зиркнув на річку і, певно, подумавши, що йому втрачати нічого, кинувся у воду. Джура обернувся на сплеск води й побачив басмача — його несло вниз за течією. Таг миттю підніс гвинтівку й вистрелив. Басмач зник під водою. За кілька секунд на поверхню випливав його труп. Теке помчав до берега, не слухаючи Джуриних окликів.

— Що робити? Імам Балбак далеко. Якщо я не влучив у Тагая, то в цього й зовсім не поцілю. Коли ж його зараз упустити, то тільки ми й бачили імама,— сказав Джура.

— А нащо нам той імам? — запитав Саїд.— Ну й хай іде в невідомі й недосяжні снігові гори, йому ж гірше буде. Гайда за Тагаєм! Хто такий Балбак? Так, ніщо. Не гаятимемо часу. Ходімо за Тагаєм! Дивись: там, на горі, Тагай, там Кзицький, там басмацька скарбниця. Чого тобі ще треба? Драні ічиги Балбакові? Чи твої слова про помсту — це дим з гновища?

Джура мовчав.

— Стривай, Джуро,— вів далі Саїд.— Ми разом сиділи у в'язниці, разом страждали...

— Мовчи! — закричав Джура.— Чжао теж сидів разом із нами, а бачиш!..

— А твоя клятва?.. Я нічого не розумію! Нащо тобі імам? Тагаєва кров була у твоїх руках, а ти Тагаєв випустив і, замість того, щоб наздоганяти разом з джигітами, стріляєш у нього за версту, марнуєш патрони.

— Тагай, Тагай! Він мені ворог на все життя! І хай страшиться мене. Я йду за Балбаком — це необхідно для спокою всього народу, а ви рушайте за Тагаєм і стежте, куди він піде.

Коли ж стрінете прикордонників, червоних аскерів, пошліть по його сліду... Ей, Таг, друже, приведи мені коня, з кращих!

— Джуро, візьми мене з собою, — мовив Саїд.

— Нащо? — презирливо спитав Джура.

— Слухай, Джуро, я знаю одну таємницю. Це дуже важлива й дуже страшна таємниця.

— Кажи!

— Ходімо он туди, під кущі, на пісок. Там тінь, а я стомився.

Джура мовчки спустився за ним до річки й сів на гарячий пісок. Саїд сів поруч.

— Так, Джуро, ти мій друг. Моя радість — твоя радість.

Чи думав ти, що Чжао зрадник?

— Не говори мені про нього, — глухо вимовив Джура.

— Коли летить орел, за ним услід летять коршуни. Так і я, Джуро, біля тебе. Орел візьме багато, а коршунам лишається дешиця. Що мені лишилося від тебе, Джуро? Глузування, недовіра Козубасва? Ти пам'ятаєш, як ударив мене нагайкою по обличчі? За що?

— Мені дивно слухати тебе. Чого ти хочеш? Хіба друзі не сваряться?

— Чим ти обдарував мене за мою вірну дружбу? Нічим.

— Хіба дружбу на гроші міряють? Що з тобою, Саїде? Краще кажи, яку маєш таємницю? — запитав Джура. — Чи це просто так, бабські теревені, як завжди?

— Як завжди?

— Ти мій друг, Саїде, мій кращий друг, — тихо мовив Джура, намагаючись укріпити свою віру в друга й прогнати недовіру до нього, яка дедалі зростала.

— Звичайно, це так, Джуро. Подивися на небо. Бачиш, там ширяє двоє орлів. Так і ми з тобою.

Джура підвів голову й подивився на небо: високо над лугом, широко розпластавши крила, ширяли орли.

Нелюдський крик пролунав поряд. Джура схопився. Саїд стрибав на місці, дивно ромахаючи руками.

«З глузду з'їхав», — подумав Джура й хотів схопити Саїда за плечі, але з жахом сахнувся. Під Саїдовими ногами, копаючи, звивалася змія, страшна кобра, укус якої був смертельний. Джура вихопив ножа й перерубав кобру навпіл.

Саїд у нестямі хапав камінці й кидав їх на кобру, аж поки вони сховали під собою рештки отруйної тварюки. Але Саїдові

й цього здалося замало. Розлючений до божевілля, він скочив на камінці й топтав їх ногами, несамовито лаючись. Пекучий біль у правій руці привів його до тямку. На великому пальці виступали дві краплини крові.

— Розріж, розріж хутчі! — охриплим від хвилювання голосом закричав Саїд і простягнув Джуру руку.

Джура без вагання заніс ножа, притис Саїдового пальця до каменя і розітнув на місці укусу. Ринула кров. Саїд посірів: біль був нестерпний.

Джура вірив, що кровотеча очистить рану від отрути. Кров падала на гарячий пісок, пінилася і скипалась.

Через хвилину Джура міцно перетягнув Саїдову руку над ліктем і тільки потім перев'язав йому пальця. Пов'язка одразу забарвилася кров'ю. Саїд із стогоном повалився на пісок і скорчився.

— Я вмер, я вмер! — кричав він. — Але й тобі, Джуру, не жити!

Саїд поривався схопити гвинтівку, але Джура наступив на неї ногою. Саїд здоровою рукою вихопив револьвера, та Джура вдарив його по руці, і револьвер відлетів геть. Джура думав, що Саїд збожеволів, і не гнівався на нього. Але раптом почув Саїдів шепіт.

— Я ненавиджу тебе, ненавиджу! — покwapно говорив Саїд, начебто боявся, що не встигне сказати всього. — Я скажу тобі слово... і воно все життя ятрить твоє серце. Чжао не винен. Це ти дозволив мені убити Чжао з твого ж револьвера. Ти сам цього хотів!

— Ти мені це на зло кажеш! — закричав Джура.

— Ні, клянуся, я не брешу!.. Я все, все скажу собі... Я продав тебе, Джуру. Я хотів зараз засипати тобі очі піском, відтяти твою голову й продати її Тагаєві... Не дивися на мене так, одверни очі... Я й Теке боявся. Ох, смерть прийшла моя, смерть!

— Говори! — кинувся до нього Джура й стиснув Саїдові горло, але опам'ятався. — Ні, ти так не помреш! — гнівно сказав він, підбіг до річки, зачерпнув у шапку води й дав Саїдові напиться. — Ти мусиш жити, так просто я не дам тобі померти! — Він схопив укушений змією палець і заходився висмоктувати кров. — Ти неправду казав про Чжао? Неправду?.. Скажи мені, що неправду! — благав Джура. — Адже у нього в шапці була отрута?

— Ні, ні,— прошепотів Саїд.— Це я випустив Тагая... отруїв воду, завів загін у засідку. Я вклав отруту в шапку Чжао, а ти, щеня, ти повірив. Я весь час попереджав басмачів про небезпеку й заводив вас подалі від них... Я тебе ненавиджу!.. Ти молодий, і тебе всі поважають. Я багато прожив, а про мене ніхто нічого доброго не сказав. Для мене все життя — в золоті... У тебе золота нема, а ти щасливий. Я тебе ненавиджу, хлопчисько! Я помру, а ти житимеш.

— Ми, ми... судитимемо тебе, скажена собака! — уривисто говорив Джура.— Ти так просто не помреш!

Джурині губи були в крові, він усе ще висмоктував кров із Саїдового пальця й випльовував, не помічаючи, що той змовк.

Тільки коли прибіг Теке й тицьнувся йому носом у бік, він озирнувся й побачив, що Саїд уже мертвий.

Що скаже Козубай, коли довідається про все, і що Джура може сказати на своє виправдання? Гордий Джура страждав. І в ці важкі хвилини він згадав мудрі Козубасві слова про життя, обов'язок і боротьбу.

Джура тепер остаточно впевнився, що не можна думати тільки про себе і вірити лише своїм почуттям. Є люди, які знають багато більше, ніж він, тому що вчилися. Вони дивляться на життя ширше, бо дбають одразу про користь багатьох. За якусь мить Джура згадав усі свої помилки й хибні дії. Він заприсягнув тепер дбати й про інших людей, стримуючи власні бажання, або прагнути робити так, щоб бажання його співпадали з бажаннями інших людей.

Таг підвів до Джури коня, але кінь хропів і задкував.

— Що з ним таке? — запитав Таг, киваючи на мертвого Саїда.— Я чув постріли й думав — біда.

— Здох,— хрипко відповів Джура.— Здох, як собака!.. Слухай мене, Таг, добре слухай! Ти багато бачив і чув, тож знай: Саїд зрадник, перед смертю в усьому сам зізнався. Це він випустив Тагая, отруїв воду у фортеці. Це він завів нас у засідку, хотів продати мою голову. Це він, щоб легше було впоратися зі мною, застрелив Чжао. А тепер дивися: змія вкусила змію. Це мене врятувало. Усе розкажи Козубасві.

— Я знав, я відчував, що Саїд не наш. Він — як лисиця, він...— скоромовкою почав Таг, але владний Джурин порух змусив його змовкнути.

Джура швидко подався туди, де лежав Чжао, але тепер, глянувши на нерухомого китайця, він уже не мав сумніву.

І застогнав. Він не знав, яку вигадати собі муку, аби спокутувати свою провину. Але ж чи міг він стояти отак бездіяльно, коли вороги з кожною миттю віддалялись?

— Уваж мені, Таг: візьми Чжао на коня й одвези до фортеці. Хай Козубай промову виголошує, хай несуть прапори, хай усі джигіти добрзагону і прикордонники стріляють угору... Хай його поховать як героя...— Джура помовчав.— Козубасві скажи: поїхав Джура за Балбаком і привезе його живим чи мертвим. А якщо я не повернуся, хай Козубай мене не осудить. Він був для мене як батько, і йому останнє моє слово. Доженеш джигітів, скажи Османові, хай переслідує басмачів... Прощавай!

Джура скинув із Саїда сумку з патронами й повісив через плече. Дістав кавалок в'яленого м'яса із сумки й загорнув у пояс. Потім скочив на коня й свиснув.

Біля берега річки кінь злякано позадкував. Джура знову навернув його в річку. Таг бачив, як Джура щез у хвилях, а по деякому часі виліз на другому боці без коня, але з гвинтівкою. Таг заплакав, кілька разів гірко зітхнув і спроквола побрів на гору.

V

Навпростець через височенні гори й вічні сніги, де ніколи не ступала ще нога людська, по Дахові Світу йшов Джура, щоб перетнути шлях Балбакові.

Вітри продували подертий брунатний халат з грубої верблюжої вовни, підбитий ватою, і такі самі штани, проймаючи холодом тіло. Пошматовані ічиги, обмотані сирицею, змерзлися й тисли ноги. Низько насунута кудлата овеча шапка з пасмом шерсті, зрізаної в Теке, захищала очі від сонця. Мороз крізь вирізі у халаті обпалював оголені груди.

Якраз рік тому Джура переслідував у горах Чира й Безносого. Тепер він знову гнався за басмачами. Але тоді його вела ненависть до своїх мучителів і любов до Зейнеб, а зараз він женеться за чоловіком, якого бачив мимохідь, женеться тому, що так треба задля народного добра. Уже не особисте почуття, а обов'язок скеровує його по слідах ворога, і він, Джура, переслідуватиме його хоч би там що! Він припустився багатьох помилок, але спокутує їх і стане справжнім членом роду більшовиків...

Джура голодував. Якби він мав патрони, то міг би пристрелити архара чи киїка, але Джура давно виявив, що в нього

лишився однісінський патрон у гвинтівці. Сумку з патронами знесло водою, коли він переправлявся.

Однісінський патрон! Але хіба на імама Балбака треба більше, якщо добре стріляти? А влучно вистрілити можна тільки з засідки. І Джура йшов за Балбаком не ущелинами, а ліз через гори, навпростець, сподіваючися випередити Балбака.

Джура знав, де протікає річка Бартанг, він багато чув про неї від Козубая. Юрій говорив і про неї, і про Сарезьке озеро. Але Джура добре знав і підступність гір, а тому й непокоївся, щоб гори не спантеличили його і йому не довелося б через Теке вибирати легшу дорогу, а отже, довшу.

Дедалі частіше Джура добував єдиного патрона і так довго роздялявся його, що міг, заплющивши очі, сказати, де які подряпини. Мідна гільза потьмяніла, а довкола пістона темнів поясок іржі. На привалах, поки Теке відпочивав, Джура полою халата чистив патрона. Кінчиком ножа він зішкрябав іржу, потім дбайливо обгорнув його в ганчірочку і спочатку забгав у пояс, а потім сховав за пазуху. Перевалюючи з гвинтівкою за плечима через гори, він часто засовував руку за халат і намацував патрона.

Нарешті після кількох днів мандрівки Джура добувся підніжжя тієї великої гори, що до неї він поспішав, і, не гаючи часу на відпочинок, почав дертися вгору.

Подихи льодовика обморозили Джури вилиці, й вони почорніли. Очі, запалені гарячкою, блищали. Тільки неймовірним зусиллям волі він пересував виснажене, змучене тіло. Боліли кістки, нили м'язи, йому здавалося, що риплять суглоби.

Думка про патрон не давала Джури спокою. Він вирішив нести його в руці. Йшов зовсім повільно.

В занімалій від холоду руці важко відчувати патрона. Джура часто зупинявся, задихаючися від хвилювання, квапливо розгортав ганчірку і з радістю дивився на патрон, що тьмяно блищав на сонці. Він тер його рукавом, хукав на нього й не міг надивитися. Знову загортав у ганчірку, стискав у кулаці й дерся на гору.

Хай він, думав Джура, порушив звичай і буде зганьблений в очах усього кишлаку, усіх джигітів, усіх людей, але він виконає обіцянку, що дав її Козубаєві, і тоді ляже й засне. Тоді йому буде байдуже.

Вершина була зовсім близько, і Джура йшов, але дійти ніяк не міг. Кожен крок давався з трудом.

Він знову перевірів і протер патрона.

Вище й вище сховався Джура. Він був майже біля вершини. Покрив криги й снігу сліпив очі, а сині виступи скель давали їм спочинок. Тиша. Тиша, що аж дзвеніло в вухах...

Раптом Джура зупинився й злякано поточився назад. Він дивився й не вірив своїм очам: виступи гір раптом укрилися тремтливими вогнями. Вогонь палахкотів на каменях. Це було неймовірно, але Джура виразно бачив, як полум'я витягувалося вгору, начебто величезні квіти, і раптом зменшувалося. Довкола розсипалися віхті полум'я. Ось ліворуч — синій, праворуч — зелений, прямо — червоний, а позаду — фіалковий. Їх десятки, сотні. Вони розгортаються. На скелях уже палахкотять цілі багаття. І раптом шум у вухах пропав. Джура вмить підняв голову, прислухався й виразно почув тонкий пронизливий дзвін. Ніжний, чаруючий мінливий посвист зароджувався в каскадах синьо-зеленого полум'я і дужчав, глибоко вражаючи Джурину свідомість. Жодного подиху вітру, але вогні перебігали з боку в бік, витягувалися в нескінченне море тремтливих ниток.

Зачарований, Джура стояв, як закам'янілий, і раптом побачив свою ногу далеко-далеко внизу, і йому здалося, що він росте в безмежжя. Величезна тінь людини зайняла півнеба. Спершись на гвинтівку, вона нерушно дивилася на Джуру.

«Хто ти?» — хотів крикнути Джура й підняв руку. Тінь також підняла руку.

А музика тремтіла й переливалася, не вмовкаючи ні на секунду. Звуки, неначе лавина, несли Джуру кудись угору, вниз...

Приголомшений, Джура знесилено опустився на сніг. Йому хотілося вічно слухати цю дивну музику. Стало легко й приємно. Здавалося, він крутився у вогняному танку. Джура ліг у сніг, стомлено випростав ноги.

І раптом йому здалося, що хтось смакає його за рукав. Неймовірним зусиллям волі він змусив себе розплющити очі. Вогні розтанули в снігу, а звуки розсипалися луною, начебто їх і не було. До Джури долинуло гарчання Теке.

Він розплющив очі. Навкруги — мертві сніги, мовчазні скелі. Він майже біля вершини і чомусь лежить у снігу. Джура спроквола піднявся і раптом побачив свою порожню руку.

Патрон! Він загубив єдиного патрона!..

І Джура кинувся павкарачки вишпорити в сипучому снігу.

— Шукай, шукай! — наказував він Теке, вже сам не маючи сил обмороженими руками розгрібати сипкий сніг.

І Теке розгрібав сніг доти, аж поки підняв морду із затиснутою в зубах ганчіркою. Джура поцілував Теке в палець і міцно притиснув собаку до грудей.

Хоч як старався Джура випередити імама Балбака, щоб стрінути його в засідці, все одно він побачив його білу чалму попереду. Це було вранці, зовсім недалеко від Сарезького озера.

Балбак не озирався. Він квапився і тому не примітив на схилі гори чоловіка, який переслідував його. Джура поспіхом розгорнув ганчірку, зарядив гвинтівку і стоячи прицілився. Руки й ноги йому тремтіли.

«Єдиний патрон! А що, коли схиблю?» Джура опустив гвинтівку й замислився. Імам, не оглядаючись, швидко йшов ущелиною. Джура не знав, де саме озеро, але прямо перед ним височів вузол гір, і там не могло бути озера. Отже, імамові треба обійти гору кругом по звивистій ущелині, а шлях через гори має бути коротший.

І Джура знову швидко пішов на гору. Удари серця відлунювалися в горлі, й очі запинав туман. Губи запеклися, й він важко дихав.

«Невже втече? — думав Джура. — Невже зійдеться з іншими басмачами біля озера?» Ця думка підстьобувала його і гнала вперед.

Переваливши гору, Джура побіг униз схилом і знову побачив імама. Він знову був попереду, але вже набагато ближче. Джура підняв гвинтівку, прицілився. Від швидкого бігу по горі груди його важко здіймалися, і він ніяк не міг певно прицілитись. Думка, що Балбак з кожною миттю віддаляється все більше й більше, хвилювала його аж до нестями. Джура сів на камінь, щоб заспокоїтися.

Змучений пес лежав біля нього, поклавши голову на простягнуті лапи.

— Теке, Теке!..

Пес схопився. Джура показав йому на Балбака й нацькував. Теке побіг так, як бігають на Памірі мисливські собаки, — не вслід за звіром, а вбік, щоб випередити звіра й погнати назад на мисливця. Теке завернув у каміння ліворуч й помчав на гору, у бік від імама.

Джура не зводив з нього погляду. Коли пес зник між камінням, він поклав гвинтівку на упор.

І, все ще не довіряючи собі, добув із ствола патрона, оглянув його, протер рукавом і знову послав у ствол.

Далі по ущелині, за поворотом, виднівся кам'яний завал. Джура вирішив, що за тим завалом, очевидно, були імамові люди. Він пильно прицілився, і раптом його аж піт пробрав, коли згадав, що не перевів хомутика прицільної рамки. Він витер рукавом піт, прикинув на око віддаль і поставив приціл на «400». Мушка торкнулася імамових ніг. Він видавався зовсім крихітним. Джура легенько натиснув на спуск, тиснув повільно, щоб не смикнути. Постріл прозвучав для нього несподівано. Джура так і заляк з гвинтівкою біля плеча, не спускаючи очей з імама.

Фігурка зупинилася, начебто здивувалася пострілові, потім поспішно пішла за камені, з кожним кроком усе дужче накульгуючи.

— Втече, втече! — прошепотів Джура і, стискаючи в руках гвинтівку, подався за імамом.

Балбак побачив його і, зупинившись, вистрелив. Та раптом з-за каменів навперейми імамові вихопився Теке, кинувся на нього і збив з ніг.

Коли Джура підбіг, Балбак лежав на спині, відбиваючися від Теке. Пес намагався зубами дістатися до Балбакового горла. Осторонь лежав маузер.

— Стій, Теке! Стій! Назад! — закричав Джура, задихаючись від стрімкого бігу.

Але Теке не слухався і кусав руки, що метлялись перед його очима...

VI

Настав вечір, і на небі висіялися зорі.

Джура з напіврозплющеними очима, заціпенівши від утоми, спав у снігу. Теке занепокоєно штовхав господаря мордою в бік, і все-таки той не просинався. Теке, стиха повискуючи з нетерпіння, схопив зубами край халата й потягнув, але Джура й тут не прокинувся.

І тільки після того, як Теке, попередньо кілька разів лізнувши руку, стиснув її зубами, Джура застогнав і відчув різь в очах.

Він хотів повернутися на бік, але Теке тицьнувся йому носом у щоку, і тільки тут Джура зрозумів, що вірний пес попереджає його про наближення людей.

Джура спробував підняти заціпеніле тіло й упав. За кілька кроків від нього були люди.

Джура не здивувався. Щойно він бачив уві сні червоних коней, і померлий аксакал мовчки сидів біля його вогнища. Джура сказав тихо й просто, сказав так, начебто вони вчора розлучилися й нічого не сталося:

— Це ти, Максимов?

Боець, що йшов попереду, зупинився, миттю скинув гвинтівку й націлився.

— Хто ти? — запитав, підходячи, Максимов.

— Я Джура. Хіба ти не пізнаєш мене?

— Джура! От бісів син, звідкіля ти? Як сюди попав?

— Я хочу спати, — мовив Джура, влягаючися на бік.

— Жартуєш! — закричав Максимов. — Та як ти опинився тут? Я мчав із загonom навпростець, коней позаганяли, а ти вже тут! — Максимов потряс Джуру за плече. — Зачекай, не спи. Як ти тут опинився?

— Через гори, — відповів Джура. — Там каміння горить і грає музика.

— Марить, — мовив хтось із бійців.

— Чому він чорний, товаришу начальник? — запитав другий, що не розумів по-киргизькому.

— Негром станеш! Він був на великій висоті й дуже стомився, ось чому почорнів, — відповів третій.

Джура розплющив очі й повільно заговорив:

— Тагай утік на схід, і я гадаю, що він переховується в горах Біллянд-Кііку. Він — моя доля і мій сором. Місяцями я думав про нього, страждав через нього, і ось він утік туди, а я тут! — І Джура з серцем махнув рукою. Він був надто стомлений, щоб приховувати свої почуття й стримуватися.

— Та чого ти тут? — знову запитав Максимов, не перестаючи термосити заснулого Джуру.

Теке гарчав. Джура знову проснувся.

— Бо ж я обіцяв спіймати одного басмача, забув, як його звати, — сонно відповів він.

— Спіймав?

— Там, біля каменя... — Джурі здалося, що він кивнув головою, але голова його впала на груди, й він знову заснув.

Максимов підвівся, обійшов камені й майже одразу наткнувся на бранця. Руки й ноги його були зв'язані, а одна нога забинтована. Максимов дістав електричного ліхтарика й освітив обличчя знайденого.

— Балбак, імам Балбак! — радісно й голосно закричав він.

Примчав Теке, намагаючись відігнати бійців від бранця, якого йому наказано охороняти.

— Прокинись ж, прокинись! — наполягав Максимов. — Ти спіймав самого імама Балбака! Адже й ми за ним гналися. Ти врятував тисячі людей. Розумієш, спіймав самого Балбака! Чорного Імама! А ми взяли його друзяк. Та проснись ж, Джуро!

— Дай мені заснути! — крикнув Джура, сердито відпихаючи Максимова.

Максимов разом з бійцями переніс Джуру й Балбака до завалу біля Сарезького озера, де вже стояли намети загону.

Поки один бовць, щоб розтерти спиртом набряклі Джурині ноги, розрізав його ічиги, другий змащував йому вазеліном руки, а третій підмощував під голову свою шинелю.

Вірний Теке кидався від намету, де лежав Джура, до намету, куди поклали імама, люто гавкаючи на бійців. Але пес не кукався, розуміючи, що то друзі його господаря.

Сонце на сході позолотило краї хмар, завислих над Сарезьким озером, і крізь туман вигулькнули сині води величезної водойми. А Джура спав.

«ХОЧ БИ ЯК ДОВГО БІГАЛА ЛИСИЦЯ, ВСЕ ОДНО ПОПАДЕ ДО МИСЛИВЦЯ»

I

Не можна сказати, що Муса вбіг — він влетів уночі в юрту до Зейнеб. Вона сиділа біля вогнища й прикрашала золотими та срібними бляшками піхви для великого ножа. Хоч як несподівано з'явився Муса, ще гучній Зейнеб сховала свою роботу за спину, щоб він не здогадався, для кого вона все оте робила.

Муса нічого не примітив. Він сів біля Зейнеб на кошму й поклав їй руку на плече.

— Скажи, Зейнеб... — почав він облесно. Мить — і його руку скинули. Муса узяв злі очі Зейнеб. — Навіжена! — ображено

мовив він; й сліду не лишилося від його солощавого голосу.— Коли так, кажи прямо: можна вірити Кучакові у великих справах чи ні? Я його ще мало знаю, а тут таке діло...

— Кучакові? Звичайно! Як собі,— поспішила відповісти Зейнеб.— Він тільки прибріхує іноді, сам знаєш. А ти що ж, хотів у мене випитувати хитрістю? Що скоїлося?

— Прискакав мій джигіт, той, котрий поїхав разом з Кучаком у мисливську печеру на Біллянд-Киїку, і розповів, що Кучак повернувся з Сауксаю не сам. І що б ти думала?..

— Та кажи вже! — не втрималася Зейнеб.

— Не Джура, ні,— розсердився Муса,— за півдня ходу звідси Кучак пиячить разом із Кзицьким. Вони цілуються й клянуться у вічній дружбі.

— У вічній дружбі? — перепитала Зейнеб.

— Нам треба поспішити. Абдулло-Джон ще не повернувся з операції.

— Ага... Так. Добре. Ідьмо одразу ж! І Кучак пошкодує, що він народився.

Уже над ранок п'яний од випитого за ніч спирту Кучак, ледве тримаючись на ногах, умовляв Кзицького, що ладнався від'їздити, випити за коней.

Він тягнув Кзицького за полу халата, й нарешті той опинився на землі.

— Ну що ж, вип'ємо втретє за коней! — промимрив Кзицький, п'яний не менше за Кучака.

— Вип'ємо! — вигукнув захоплено Кучак.— Вип'ємо! — і вилив рештки спирту в піалу.

Удар камчею опік йому плече. Кучак, вражений, озирнувся. Другий удар змусив його закричати від болю й випустити пляшку. Позаду стояла Зейнеб. Кучак розлютився, вихопив камчу з рук Зейнеб і почав стьобати нею довкола... Коні плигали і, стримувані вершниками, ставали дибки.

— Бандит, зрадник! — кричав Муса Кзицькому, вимахуючи револьвером.

Той стояв біля вогнища і, схрестивши на грудях руки, намагався бути спокійним і дивився на Мусу.

— Не смій, не смій! — бубонів Кучак, відштовхуючи кулаком морду коня, на якому сидів Муса.

— І ти бандит! Я вас обох застрелю, однією кулею! — крикнула Зейнеб і зірвала з плеча карабін.

Муса утримав її.

— Ви помрете, обидва помрете,— кричала Зейнеб,— бо ти, Кучак, хотів відпустити ворога й зрадника і їв і пив з ним! Ти також ворог!

— Я? — здивовано спитав Кучак.— Я ворог? — І раптом, схопившись, закричав: — Зачекайте, не в'яжіть Кзицького, він друг, друг! Ви нічого не розумієте, ви зараз побачите!

Хитаючись, він підійшов до коня Кзицького і так рвучко потягнув із сідла курджум, що кінь шарпнувся.

— Ось,— сказав Кучак, цуплячи курджум до вогнища.— Дивіться, всі дивіться! Усе зрозумієте, все зрозумієте,— бурмотів він.

Схопивши курджум, Кучак почав витрушувати його. З курджума випав закривавлений вузлик. Сопучи, Кучак тремтячими руками почав розмотувати ганчірки. З вузлика випала голова. Вона глухо стукнулася об землю, покотилася до вогнища й зупинилася. Зейнеб скрикнула: з-під напівзаплющених повік на неї дивився Тагай.

Коні хропли й точилися далі від багаття.

— Ось ворог, це був ворог! — мовив Кучак, тицяючи пальцем на голову.— Він,— і Кучак кивнув на Кзицького,— убив його й везе голову, щоб показати великому начальникові. Ну що, ворог він?— І Кучак, стомлений щойно баченим і пережитим, сів біля вогнища.

Усі мовчали.

— Дайте води,— попросив Кучак.

Хтось із бійців подав йому бурдюк з водою. Кучак пив, зітхав і знову пив.

— Куди ти зараз? — запитала Зейнеб у Кзицького.

Кзицький знизав плечима:

— Я був ворогом басмачів, завжди був, але вони силою утримували мене. А тепер я поквитався. Мій найперший ворог, Тагай, мертвий. Я власноручно застрелив його, а цим ножем,— він показав ножа,— відтяв йому голову й тепер везу в місто, щоб довести, який я відданий Радянській владі. А там хай вирішують.

— Ага! — переможно вигукнув Кучак.

— Хай везе! — пролунали голоси.

— Ідь,— мовила Зейнеб.

— Негарно голови відтінати, наші цього не люблять! — обізався хтось із бійців.

— А ви повірили б мені без цього? Га? Повірили б? — з викликом запитав Кзицький. Він старанно загорнув голову в ганчірки й поклав у курджум.

— Ну що? — радів Кучак. — «Ворог! Ворог!»

— А де басмацькі гвинтівки? — спитав Муса, який досі мовчав.

— Там лишилися, можна потім узяти. — Кзицький махнув рукою в бік Сауксаю.

Кзицький уже встромив ногу в стремено, коли Муса сказав:

— Я помилявся. Ти велика людина, ти герой, тебе нагородять, і всі дороги будуть тобі відкриті. Я сам і зі мною ще двос бійців — ми проведемо тебе з почестями до міста. Дорогою багато кишляків, там усі дехкани злі на басмачів, і чимало знає тебе: поїдеш сам — не захистить і Тагава голова. Я проведу тебе й охоронятиму.

— Не турбуйся, я поїду сам, — зрозумівши хитрість Муси, сухо сказав Кзицький.

— Він поїде в Каратегін, — прошепотів Кучак, упершись лобом у круп коневі, щоб не впасти.

— От і добре, я покажу тобі, як проїхати навпростець.

— Не клопочися, я не смію прийняти такої пожертви, — опинався Кзицький.

— Я радий прислужитися тобі, — наполягав Муса. — Поїдемо разом.

На вулицю південного міста виїхало четверо. Перехожі зупинялися і з подивом зорили на прибулих, одягнутих у хутро. Сонце палило, мухи дзижчали, пилюка зависла в повітрі. А тепло одягнуті подорожні на добрих, але вимучених конях їхали на самісінькому осонні. Міліціонер з недовірою і тривогою подивився на їхні гвинтівки й помацав кобуру. Прибулі зупинилися біля будинку, обнесеного огорожею. Муса пройшов за огорожу й незабаром повернувся з військовим.

— Води просив напитися, а сам хотів чкурнути, — розповідав один боєць, показуючи на Кзицького.

Муса мовчки показав на вхід. Кзицький з курджумом у руках пішов у будинок.

— Начальника товариша Максимова нема, але його заступник у кабінеті. Я доповів. Ідіть, — звернувся військовий до Кзицького і затримав Мусу біля дверей кабінету.

Кзицький зайшов не зразу. Зупинившись на порозі, він нерішуче глянув у кімнатний примієр: важкі завіси запинали вікна.

— Спонукуваний каяттям і цілком свідомий того, що моя діяльність була шкідливою, прагнучи спокутувати...— почав Кзицький завчену дорогою промову, але пізнав того, що сидів за столом, і вмиє осієся.

— Ну співай, співай, співаче! — мовив Козубай по-російському й далі додав по-киргизьки: — Хоч би як довго бігала лиєця, все одно попаде до мисливця.

Кзицький впустив курджум, і голова Тагая глухо стукнулась об підлогу.

II

Кілька днів потому в місто примчав Кучак. Він підганяв рябу кобилу камчею й закаблуками, а коли вона бігла клусом, кумедно підскакував у сідлі, махаючи розчепієреними ліктями й злякано озираючись на всі боки. Зустрічний автомобіль налякав рябу кобилу, й вона понесла Кучака геть.

Не раз Кучак намагався в'їхати в місто, та налякана тварина не повертала назад, то, жахаючи перехожих, мчала шаленим галопом вулицями через усе місто. Але нарешті він усе-таки опинився в кабінеті з опущеними шторами. Там він сів на килим, підібгав під себе ноги. Кучак швидко-швидко говорив, хвилювався й ковтав слова. Він навіть не доторкнувся до запропоєваної йому піали із запашним кок-чаєм. Навпроти нього за столом сидів Козубай. Він іноді кивав головою і щось записував.

— І коли я на ранок проспався, — розповідав Кучак, — я подумав: «Ей, Кучак, їдь за басмацькими гвинтівками до печери па Біллянд-Кийку, за тими гвинтівками, що про них говорив Кзицький. Негарно кидати зброю. Джура довідається — гніватись буде». І я поїхав. Узяв собі гарного білого коня, такого великого, такого високого, що, стоячи на землі, до луки сідла ледь дістанеш...

— Розповідай тільки найголовніше, — обієрвав його оповідь Козубай.

Кучак подумав, зітхнув і сказав:

— Добре. Так знай: Кзицький — дуже небезпечний ворог і все брехав. Мені брехав, джигітам добрзагою брехав, і, якщо він казатиме щось тобі, не вір: усе брехня. Він іржаволиций.

а іржаволицького присоромити не можна. Розумієш, він пив зі мною горілку, цілувався, клявся. І ось... мені все Рудобородий розповів. Коли я під'їхав до печери й собаки загавкали, я трохи злякався, а там спішився й подався з гвинтівкою до печери. Чую — в глибині хтось в. «Хто там? — кричу. — Виходь!» А він стогне...

— Хто стогне?

— Отож і я тоді так само подумав: «Хто б це міг стогнати?» З порога печери я раз стрельнув угору, в стелю. Налякати вирішив. «Хто тут? — кричу. — Усі виходьте! Нас багато, й вас оточено. А пі — бомби кидатимемо». Собаки гавкають, я їх камчею, камчею, а він мені: «Води... пити... помираю». Спочатку я подумав, що той хитрує, а потім з голосу збгнув, що чоловік конає. Зайшов у печеру, там лежить Рудобородий, басмач, і вмирає. Я йому приніс води. Він мені каже: «Ти, Кучак, велика людина!»

— Ну співай, співай, співаче, — сміючись перебив його Козубай. — Скажи ладом, що ти хотів розповісти?

— Ну, слухай...

І Кучак розповів, про що довідався від Рудобородого.

Той розповів, що Тагай після сутички із Джурою завернув на схід і там наскочив на прикордонників. Він утік від них знову в гори, але бійці йшли за ним, наступаючи на п'яти. Уже неподалік Біллянд-Киїку басмачі нахопилися на озброєний загін «червонопаличників» та людей із загону Зейнеб. Тагай повернув на південь і знову наскочив на засідку прикордонників. Усі його люди загинули, а сам він, поранений, з допомогою Кзицького й Рудобородого уночі зник між камінням. Кзицький перев'язав йому рану, клопотався коло нього, але Тагай помер. Кзицький відтяв йому голову й сховав у курджум. «З цією головою, — сказав він Рудобородому, — ми пройдемо через усі застави, всі нас пропустять». Вони пішли далі. Та біля Сауксаю, неподалік печери, Рудобородого поранили.

— Кзицький зтягнув Рудобородого в печеру, — кваплячись, докінчував Кучак свою оповідь, — бачить — рана небезпечна, йти він не може. І, боячись, що Рудобородий про все розповість, Кзицький сам у нього двічі вистрелив і думав, що той помер. А виявилось — ні. Усе це розповів мені Рудобородий, помираючи. А я зустрів Кзицького на березі Сауксаю й повірив йому...

— Знаю, знаю, — перебив його Козубай. — Усе знаю. Спаси-

бі, Кучак, ти вірна людина. Нічого не збрехав. Я все це сам уже знаю.

— Кзицький розповідь? — здивувався Кучак.

— І Кзицький. Ех, Кучак, багато чого ти й сам не знаєш!

— Не гнівайся на мене, товаришу командир-начальник, — поспішно мовив Кучак, — за те, що я ділив хліб-сіль з ворогом, не гнівайся на мене за халата, що я тоді в караванників... Ось... — І він, присівши навпочіпки, похапцем почав розмотувати згорток, що лежав на підлозі. Розв'язавши дві хустки, він дістав срібну скриньку, прикрашену камінням, і подав її Козубаєві.

— Що це? — спитав Козубай, узяв скриньку в руки й поставив на стіл.

— Позаминулого року ми з Джурою знайшли її в льодовиковій розпадині на Біллянд-Кіюку. Про це довга мова, товаришу начальник, і я тобі розповім, коли захочеш. Візьми її і не гнівайся на мене.

Козубай розчинив скриньку й побачив, що вона зсередини оббита оксамитом, а в ній лежать у сувоях рукописи.

Козубай обережно розгорнув пергамент і побачив витіюваті заголовні літери й великі воскові печатки червоного й зеленого кольору.

— Латинське письмо, — прошепотів він тихо і, звертаючись до Кучака, додав: — Я беру твій дарунок, але не собі, а щоб послати вченим людям. Хай розберуться. Там, у Москві, прочитають, там усе знають.

— Ну, якщо ти не гніваєшся на мене, — мовив Кучак, — я увечері заспіваю тобі й розповім багато цікавих билиць. А що мені сказати в кишлаку про Кзицького? Бо мені Зейнеб життя не дасть.

— Із Кзицьким не завдавай собі клопоту, він у нас, і йому доведеться багато розповідати. Басмачі — не самі собою, у них хазяїн є. Як ти гадаєш, імам Балбак — хто? Узбек, киргиз?

— Киргиз, — переконано відповів Кучак.

— Ні, — похитав головою Козубай, — він не узбек і не киргиз, він із далекої країни за великою водою. Він англієць, наступник Чорного Імама, намісник Ага-хана в Сіньцзяні, і в нас він головний курбаші сарикольських басмачів, що нападали на наші кишлаки. Я маю радісну звістку від Максимова: Джюра спіймав цього «імама» біля Сарезького озера. Це був дуже небезпечний ворог. Він хотів висадити в повітря завал на озері

й затопити кишлаки й посіви, потопити чоловіків, жінок, дітей. Там зараз війська захопили багато басмачів.

Зачувши таку новину, Кучак притис палець до губів.

— Ти взагалі мастак оповідати. От і розкажи в кишлаку, як працюють басмачі на своїх хазяїв. У тисяча дев'ятсот шістнадцятому році Чорний Імам, Балбаків попередник у Капгарії, наказав затопити всю Чуйську долину, випустивши озеро Іссик-Куль... Вже копали. Не встигли. Ворог на все здатний...

— Я дуже добре знаю, що таке басмач, що таке ворог,— перебив його Кучак.

— Хоч би як довго бігала лисиця,— мовив Козубай,— все одно попаде до мисливця. Ну, погостюй у мене, Кучак, тобі нікуди поспішати. Ти мастак оповідати й співать. От сьогодні увечері й покажеш, на що ти годен. Тепер тобі час помінати гвинтівку на дутар. Пісня й оповідь іноді влучніші за кулю. Ти гадаєш, я забув, як ти агітував у банді Шарафа, а потім серед басмачів Кзицького? Ти нам допоміг тоді, ми цього не забудемо.

Кучак дуже пошкодував, що Козубаєвих слів не чули його друзі.

III

Ранок займався радісний і молодий.

Повітря було тягуче й прозоре. Білосніжні шапки гір чітко вимальовувалися на тлі темно-голубого неба. То тут, то там виднілися групи киків і архарів. Вони мирно паслися на альпійських луках.

Улари, що походжали біля тварин, повиягували шиї і за-свистіли. Вітер доніс дух людини.

Тварини неспіхом пішли вервечкою по карнизу гори.

Самотній вершник вигулькнув з-за рогу, а попереду біг чорний пес. Вершник і пес спустилися в ущелину, важко зійшли на перевал. І що ближче під'їжджав подорожній до мети своєї мандрівки, кишлаку Мін-Архар, то більше понукував коня.

Іноді Джура — це був він — за звичкою торкався кобури чи приклада гвинтівки, що висіла за спиною. Але ніщо не порушувало гірського безгоміння. Ще донедавна йому траплялися червоноармійці, які суворо вимагали показати документи. Тут же людей не було видно. Довкола височіли гори.

Джура дивився на гори так, начебто бачив їх уперше. А вони зовсім не змінилися. Ті самі гори, ті самі струмки й те саме

небо. Тільки він, Джура, зовсім-зовсім інший! Чи давно він був дурним і самовдоволеним хлопчиськом, якого вражала аксакалова мудрість і який вірив у арвахів та всяких інших духів, що населяли ці гори!.. Чого тільки не буває в житті!

Те, що він пережив за ці три роки, пробудило в ньому багато нового. Те, що здавалося важливим, втратило в його очах свою ціну. Як він хотів мати гвинтівку — мало Івашка й Мусу через це не порішив! Мати гвинтівку добре, але хіба це межа бажань? Мати бистрого коня добре, але хіба в цьому мета життя?

Через любов до Зейнеб пустився він у погоню за басмачами, але хіба тільки ця любов удесятерила його сили останніми місяцями? Ні, не тільки вона.

Колись він слухався аксакала. Той забороняв йому ходити далеко в гори, страхаючи гнівом арвахів. Але він пішов, і безліч доріг відкрилося перед ним. І ці дороги вказали йому комуністи — Максимов і Козубай. Вони зробили з нього справжню радянську людину. І тепер хоч куди він піде, рука партії скеровуватиме його, молодого члена комсомолу, на правильний шлях.

Вітер шелестів у траві, і ковила схиляла перед мандрівцем свії голови.

Невеселі думи змусили Джуру стримати біг коня.

Що він скаже членам свого роду про Тагая? Хай ворога вбили, але ж те зробив не він, Джура. Вони не розуміють його і глузуватимуть...

Отже, доведеться посваритися. Чи варт було їхати, щоб сваритись!

Зейнеб?.. Але ж майже три роки минуло. Може, вона за цей час устигла й заміж вийти. Кажуть, що вона була джигітом. Та мало що кажуть!

Кучак? Хіба співець Манаса захищатиме Джуру? Ні, не розуміють його в кишлаку. Але найстрашніше, що його плямує, — смерть Чжао. Проклятий Саїд. Зрадник сказав тоді правду: думка про Чжао, як змія, смоктала йому серце.

Удалині вималювалися знайомі гори. Незабаром Джура через каміння біля обваленої гори пробрався в широкий сай, що над ним примістився кишлак.

Та не радість, а неспокій полонив зараз Джурину душу. Серце його часто билося. Теке подався вперед, і Джура услід за собакою пустив галопом стомленого Вороного.

Ось уже видно вдалині гарячі джерела. Ось і карниз, що ним можна зійти нагору.

Джура скочив з жеребця, маючи намір лишити його внизу, бо карниз біля прямовисної скелі був вузький і крутий. Джура услід за Теке почав обережно здиратися по карнизу; за ним пішов жеребець.

Зійшовши нагору, Джура побачив кибитки. Нужденні, низькі, з'юрмлені докупи, вони не зустріли подорожця привітним димом хатнього вогнища.

— Ого-го-го! — загукав Джура, й луна повторила його крик у горах.

Та ніхто не вийшов назустріч. Вітер доніс трупний дух.

«Невже всі загинули?» — подумав Джура й пішов уперед.

У розритих вовками й лисицями, наспіх засипаних могилах білили черепи. Джура поспішив до кибиток — нікого. Спішно обійшов одну за одною. Скрізь було порожньо. Електричний ліхтарик у Джуриній руці освітив купи попелу, павутиння в кутках, дірки, що зяяли в стінах. У кибитці аксакала Джура побачив у кутку велику сову. Осліплена світлом, вона кліпала очима й не летіла геть. Це була єдина жива істота в усьому кишляку.

Джура, збентежений, вийшов з кибитки. Що скоїлося тут? Де люди? Теке плигав, скавучав, кудись біг і знову вертався. Джура свиснув. Вороний слухняно пішов за ним стежкою до Сауксаю. Джура знав поблизу гарне пасовисько, де й вирішив заночувати.

Поринувши у спогади, він незчувся, як підійшов до пасовища.

Раптом Теке, що біг попереду, зупинився й тихо загарчав.

Цього було досить, щоб гвинтівка вмить опинилася в Джуриних руках, а курок звівся для пострілу.

З-за каменя вгорі хтось вискочив і, гвинтівкою і, крикнувши: «Джура, Джура!» — помчав до нього. Теке кинувся назустріч, і Джура не знав, друг це чи ворог. Навряд чи ворог біг би отак не остерігаючись. Але, може, то хитрість?

Джура вдивлявся в обличчя того, що біг.

— Таг! Це ти, Таг? — І Джура радісно кинувся назустріч, кличучи назад Теке.

— Джура, Джура! — радісно кричав Таг, кидаючись йому в обійми.

Раптом Джура відштовхнув Тага.

— Пощо ти обдурив мене? Я був у фортеці й довідався, що ти не виконав мого наказу! Чому ти не привіз тоді тіло Чжао у фортецю до Козубая, щоб поховати його, як ховають джигітів? Я ж прохав тебе! Я вірив тобі! Останню шану я хотів віддати другові, а ти... ти...

— Зупинись! — закричав Таг. — Так, я не привіз тіло Чжао до Козубая. — І вже з лукавою посмішкою, наслідуючи Джуру, додав: — Битися не можна, треба розібратися в ділі, а потім судити.

— І судитиму, і визнаш! — кип'ятився Джура. Такого він вибачити не міг.

— Слухай, Джуро, я зараз дуже розсердився на тебе, що ти хотів було вдарити мене, і надумався пожартувати, одначе знаю — цим не жартують. Чжао живий!

— Чжао живий?

— Так, живий!

— Де ж він?

— У кишляці.

— У якому?

— В Мін-Архарі.

— У кишляку нема нікого, там тільки сови гніздяться.

— О, ти нічого не знаєш! Уже збудували новий кишляк Мін-Архар, в іншому місці. Дуже гарне місце. Тут близько. Ідьмо хутчій, а то, бачиш, стежкою в кишляк поскакав мій друг. Він чув, коли я закричав «Джура», от і поїхав сповістити всіх.

Таг відбіг убік за своїм конем, і незабаром обидва вершники галопом поскакали вузькою доріжкою над урвищем. Та не встигли вони піднятися нагору, куди вела стежка, як там з'явилися люди, і назустріч Джурі вибігла Зейнеб. Її змарніле обличчя, зведене до нього, говорило про витерпілі муки й безнадійне чекання.

— Джуро! — тільки й мовила вона, але в цьому слові були й надія, і радість зустрічі, й кохання.

— Джуро! — долинув з вершини гори Кучаків крик.

— Джуро!! — ревнула юрба.

— О-о-о! — линуло горами.

— Стійте, не треба! — крикнув Джура й підняв руку. — Не треба! — прошепотів він, ніжно відслоняючи Зейнеб, і скочив з коня.

Зейнеб, соромлячись на людях виказувати свої почуття, стояла, притиснувши руки до грудей.

— Я допустився великої помилки, — голосно й твердо мовив Джура, — я винуватий перед Чжао. Я повірив зрадникові й мало не втратив друга. Я йду благати Чжао, хай простить мене... Я не просто піду. Ей, Таг, жени мене до Чжао, бий мене камчею, бий!

Юрба принишкла. Таг розгубився: бити при всіх Джуру, гордість усього кишлаку? Хоч би навіть він і був винуватий, на нього рука не здіймається.

— Бий же мене, бий! — уперто повторював Джура, побачивши в юрбі Чжао з перев'язаною головою.

Це було над усяке Тагове розуміння, але він серцем збагнув велич моменту, коли Джура, спокутуючи провину, примушував бити себе.

Таг замірився камчею й кілька разів стьобнув Джуру по плечах. Джура йшов угору простоволосий. Юрба вщухла: її мовчання було красномовніше за будь-які слова. І знову стьобнув Таг.

— Хіба так б'ють? Хіба камча в тебе? — люто спитав Джура. — Чи я в жарті бавлюсь?.. — І, вихопивши з Тагових рук камчу, відкинув її геть. Розмахнувшись своєю камчею, вперішив Тага й сказав: — Отак б'ють. Бери камчу!

Таг мимоволі охнув і міцно стиснув у руді камчу.

— Бий! — наказав Джура й знову пішов уперед.

А Таг їхав поряд і шмагав Джуру, піднімаючи нагайку й щосили опускаючи на нього. Услід за ними вишком ішла бліда Зейнеб і вела за повід Вороного.

Ніколи ще Чжао так не хвилювався. Йому, мужньому, загартованому чоловікові, хотілося і сміятися й плакати. Лише Джура з його прямою й чесною міг так учинити. Він привселюдно спокутував свою вину, і Чжао розумів, як страждає гордий Джура.

— Ну ось і я... Ну ось... Помилявся... Простиш? — спитав Джура.

Юрба затамувала подих і захоплено дивилася на те, що відбувалося.

— Джуру! — тільки й вимовив Чжао. Простяг руки до Джури й притиснув його до грудей.

Кучак не міг далі стримувати своєї радості.

— Ось які друзі! — закричав він до юрби.

У його рухах і голосі було стільки радощів, що вистачило б на цілий світ. Друзі відхилилися назад і подивились один одному в очі.

— Я не спіткнувся двічі об той самий камінь,— тихо мовив Джуро.

— Ти, Джуро, багато передумав, про це свідчать твої очі,— мовив Кучак.

— Я багато страждав,— відповів Джуро.

— Це правда: самотність, та ще в чужій країні, і голод найгірше,— зауважив Кучак.

— Не голод, а допущені помилки найдужче мучать людину,— заперечив Джуро.— Один вірний супутник дорожчий тисячі невірних. У найтяжчі дні дружба Чжао мене підтримувала,— мовив він стиха.— А де мати моя? — спитав, озираючи юрбу.

— Айше загинула в бою,— сумно відповіла Зейнеб.

Юрба мовчки розступилася, даючи Джурі дорогу до могили, що тулилася на схилі гори.

— О хоробра, що померла, як джигіт, з гвинтівкою в руках!..— почав було Кучак і затнувся, шкодуючи, що він не має зараз дутара.— Вона хоробро боролася за щастя зустрітися з тобою, Джуро, та басмацька куля скосила її. Зате живий ти, Джуро. Ти знаменитий, ти великий, ти...

— Я не люблю бабських теревенів! — суворо обірвав його Джуро.

— Не кажи так! — гірко вигукнув Кучак.— Колись я влітав у скорботний плач вітру звуки моїх пісень, і луна вмирала в горах, а зараз сам Козубай!..— І Кучак змовк, шукаючи щось у зборках пояса.— Ось,— мовив він і подав Джурі невеличку річ.

— Що це?

Кучак прибрав поважного вигляду:

— Сам Козубай подарував мені цю ручку з золотим пером. Ця ручка на все життя. За Казиськи. А ти кажеш «бабські теревені»! І кому? Манасчі Кучакові! Ходімо, ходімо зі мною, я доведу тобі, що таке «бабські теревені»! — Кучак схопив Джуро за рукав і потяг нагору.

Джуро йшов, оточений людьми.

Звідусіль линули вітання:

— Здоров, Джуро!

— Довгих літ тобі, Джуро!

— Як доїхав, Джуро?

— Здоров, Джуро! — сказав Муса, на ходу тиснувши йому руку. — Я тут із своїм загonom гори прочісує, останніх басмачів вишукує. І Юрій тут, у горах. Каміння добуває. По нього я вже послав! Абдулло-Джон, «червонопаличник», вирушив із загonom додому.

У гірській долині, біля потічка, розсипалися кибитки. На схилах гір паслися вівці, кози, яки.

Коні при конов'язі, стривожені незвичним пошвавленням, іржали.

— Чому тут тепер так багато людей? — запитав Джура.

— Ми об'єдналися з іншим кишлаком, — мовила щаслива Зейнеб. — Він опинився потойбіч гори. У нас буде колгосп. Радянська влада збудувала нам нові домівки.

— Пробний посів ячменю, — пояснив Кучак, помітивши, що Джура намагається відгадати, що то жовтіє вдалині.

— Наші корови! — підказав інший, перехопивши Джурина погляд, кинутий на тварин.

— Потім, потім! — закричав Муса й повів Джуру в дім.

Велика кімната набилася людьми. Кучак посадив Джуру на килим, підклав подушки, сів поряд і взяв у руки дутар.

— Що ти робиш! Нагодуй, а потім співай! — розсердився Чжао.

— Правильно! — підтримав його Муса.

— Ей, Бібі, Бібі! — покликав Кучак. — Звари плов для гостя.

— Як, — здивувався Джура, — ти дозволяєш жінці варити плов? Ти?

— Я маю тепер важливіші справи, — гордо мовив Кучак і неквапно розгорнув перед гостем газету. Із сторінки на Джуру суворо й самовдоволено дивився сам господар. — Це я, — пояснив Кучак, — я, манасчі Кучак. А тут, нижче, написано про те, як я допоміг спіймати Казиськи...

Кучак наготувався розповідати. Тоді Бібі, не стерпівши Кучакової балаканини, сказала йому по-російському:

— Співай, співаче, співай!

Усі засміялися. Кучак розсердився, бо ці слова він сам сюди привіз, а тепер його ними дразнять.

— Пий! Ти батир! — сказав Муса, подаючи Джури велику дерев'яну чашку з кумисом.

— Пий, батире, кзил-аскере! — закричали всі присутні.

Джура взяв від Муси піалу і обвів усіх поглядом.

— За гарне життя п'ю, за вас п'ю, киргизи, за те, щоб ви стали гідними членами великого роду більшовиків,— сказав і осушив піалу.

Кучак ударив по струнах.

Зейнеб сиділа на килимі, але погляд її свідчив, що думками вона не тут, а звуки оті линуть до неї здалеку.

Та варт було Джурі повернути до неї голову, і вона зводила на нього очі, які світилися таким щастям, якого він досі не трапляв у очах інших людей.

Люди принишкли, і тільки клекіт гірських орлів та гомін далекого водоспаду вривався в пісню.

А Кучак співав:

Пречудова, дзвінокрила
Пісня линула-ширляла
У високім піднебессі.
А мандруючи по світу,
Притомилась і спустилась
Ночувать в кишлак памірський.

І приходили киргизи
До уславленої гості,
Щоб почуть пісні і джіри...
Безліч каїм і уленів
Зберегли й запам'ятали
Відтоді киргизи славні.

А з далеких літніх стійбищ
В темну нічку приїжджали
І узбеки, і казахи,
Та всього і не почули.
Лиш кінці чудесних звуків
Повезли вони з собою.

І киргизів полюбила
Пісня та й у них бувала
На Памірі й на Тянь-Шані.
На джейлау смарагдових,
Де кумис тече рікою,
Де дзвенять-гудуть дутари,
Де парув ситий плов.

Слухайте мене, Кучака!
Моя пісня — про минуле,
Як шумить пожовкла тирса,
Як давенить нам вітер степу
В черепах поганців мертвих
Та швидкі бурчочуть ріки
В неприступних нетрях гір.
Те, про що козлу гірському
На зорі свистить улар.

Заспіваю про минуле:
Як в горах Біллянд-Киїку
Басмачі нас оточили,
Били, мучили вогнем,
І як Джура, розлютившись,
Клявся мститись їм до смерті.
Був Балбак, багатий, хитрий,
Був Тагай — басмач проклятий,
Був Казиськи, був Шараф.
Кишлаки тоді палали,
А земля вселялась трупом,
Кров текла замість води.
Де вони? На полі брані.
Їх нема, ми на джейлау
Плов їмо, п'ємо кумис.
Знову сонце нам засяло
І грози — як не бувало,
Починаю жить я знову.
Радість серце затопила.
Джуру славити я буду
І пісні складать про нього.
Про мудрягу Козубая
Я складу великий джір.
Хай всі знають про Максима:
Обдурить він може чорта!
Слухайте мене, Кучака!
Слово, стань моїм мечем!

ЗМІСТ

Частина перша

Переклала Єлизавета Ромашко

Загублений кишлак	7
Тюмниця Хаміда	20
На Дахові Світу — біля підніжжя смерті	79
Несподівані гості	96
Погані справи на Біллянд-Киіку	115
Чортова труна	138

Частина друга

Переклав Олександр Ставцький

Джез-Тирмак	153
Людина то твердіша за камінь, то ніжніша від троянди	173
Багато чого може статися, поки на- стане день	183
Джаду — чаклунство	194
Переякана качка і хвостом пірнає	198

Частина третя

Переклав Олександр Ставцький

Джура зустрічає друзів	251
Маркан-Су — пустеля смерців	281
Північна дорога небесних гір	319

Битва біля могили	330
В серці кожної людини сидить на- поготові лев	338
Стара Курляуш діє	365

Частина четверта

Переклав Леонід Василенко

Казюки	382
Хоч би де ти блукав, небо скрізь буде для тебе темного кольору, і тільки на рідній землі знову від- криється тобі голуба далина . . .	401
Якщо батьківщині загрожує небез- пека, забудь про все і ставай на її захист	447
Жінки з гір	474

Частина п'ята

Переклав Леонід Василенко

Лісу не буває без звірів	504
«Хоч би як довго бігала лисиця, все одно попаде до мисливця»	533

Для середнього та старшого
шкільного віку

Тушкан Георгій Павлович

ДЖУРА

(На українском языкє)

Редактор
Л. Г. Силава

Художній редактор
Д. П. Присажнюк

Технічний редактор
Т. І. Розум

Коректори
Б. П. Карлаш, Г. В. Книш

Здано на виробництво 29.II. 1973 р. Підписано до
друку 14.VIII. 1973 р. Формат 60×84^{1/16}. Папір друк. № 3.
Фіз. друк. арк. 34,5. Обл.-вид. арк. 31,44. Умовн.
друк. арк. 32,09. Тираж 115 000. Зам. 3—1452.
Ціна 1 крб. 04 коп.

Видавництво «Веселка», Київ, Басейна 1/2.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул. Довженка, 3.